

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

*До 215-річчя Національного
юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

АГРАРНЕ ПРАВО

Підручник

За редакцією доктора юридичних наук,
професора *А. М. Статівки*

Видання 2-ге, змінене

Харків
«Право»
2021

УДК 349.42(477)(075)

A25

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол №2 від 21 вересня 2018 р.)*

Рецензенти:

В. М. Єрмоленко – доктор юридичних наук, професор (Національний університет біоресурсів і природокористування);

П. Ф. Кулинич – доктор юридичних наук, професор (Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України), член-кореспондент Національної академії правових наук України

Авторський колектив:

д-р юрид. наук, проф. *А. М. Статівка* (керівник авторського колективу) – передмова; § 1 (у співавт. з О. М. Савельєвою); § 2, 3, 5 розд. 2, § 1, 2 розд. 16, § 1, 3 розд. 17; канд. юрид. наук, доц. *В. М. Корнієнко* – розд. 4 (у співавт. з В. В. Панченко); канд. юрид. наук, доц. *Г. С. Корнієнко* – розд. 7, розд. 9; канд. юрид. наук *І. М. Кульчій* – § 3, 4 розд. 16, § 2, 4 розд. 17; д-р юрид. наук, доц. *Т. В. Курман* – розд. 1, § 3, 4 розд. 5, розд. 12; канд. юрид. наук *С. О. Лушпаєв* – § 1, 2 розд. 5; канд. юрид. наук *В. В. Панченко* – розд. 4 (у співавт. з В. М. Корнієнко), розд. 14; канд. юрид. наук *М. Ю. Покальчук* – розд. 6; канд. юрид. наук *О. М. Савельєва* – § 1 розд. 2 (у співавт. з А. М. Статівкою); канд. юрид. наук *Я. О. Самсонова* – § 5, 6 розд. 13, розд. 15; канд. юрид. наук, доц. *В. П. Станіславський* – § 1–4, 7, 8 розд. 13; канд. юрид. наук, доц. *О. М. Туєва* – розд. 3, розд. 11; д-р юрид. наук, проф. *В. Ю. Уркевич* – § 4 розд. 2, розд. 8, розд. 10

Аграрне право : підручник / В. М. Корнієнко, Г. С. Корнієнко, І. М. Кульчій та ін. ; за ред. А. М. Статівки. – Вид. 2-ге, змін. – Харків : Право, 2021. – 416 с.

ISBN 978-966-937-797-5

У підручнику на основі чинного аграрного законодавства доступно і систематизовано викладено зміст галузі аграрного права, роз'яснено його специфіку, яка обумовлена особливостями сільськогосподарського виробництва.

Призначений для використання в навчальному процесі студентами, аспірантами, викладачами юридичних, аграрних, економічних закладів вищої освіти, практичними працівниками органів державної влади, місцевого самоврядування та іншими зацікавленими особами у питаннях аграрного права.

УДК 349.42(477)(075)

© Корнієнко В. М., Корнієнко Г. С.,
Кульчій І. М. та ін., 2018

© Корнієнко В. М., Корнієнко Г. С.,
Кульчій І. М. та ін., зміни, 2019

© Видавництво «Право», оформлення,
2021

ISBN 978-966-937-797-5

==== **Передмова**

Запропонований читачу підручник підготовлений колективом кафедри земельного та аграрного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого з урахуванням досягнень в юриспруденції, педагогічного досвіду авторів, використанням навчальних, навчально-методичних, наукових праць з аграрного права.

При написанні підручника перед авторами стояло завдання – забезпечити викладання студентам нормативного курсу «Аграрне право» з урахуванням сучасних вимог стосовно реформування системи вищої юридичної освіти в державі, спрямованого на зміну і перегляд існуючих підходів щодо вивчення аграрного права, застосування нової методики у викладанні зазначеного курсу, а також доступно і систематизовано викласти студентам основи аграрного законодавства, які пов'язані з особливостями сільськогосподарської діяльності.

Зміст підручника дозволяє висвітлити основні напрями та перспективи розвитку правового регулювання аграрних відносин з урахуванням сучасних процесів гармонізації аграрного законодавства України в контексті вимог СОТ та ЄС, враховуючи при цьому пріоритет щодо забезпечення продовольчої безпеки як складової національної безпеки нашого народу.

Структура і методика викладення тем, формування питань для самоконтролю дозволяють розкрити основні інститути аграрного права, особливості їх правової регламентації.

Достатньо широко в підручнику використані деякі положення земельного, екологічного, цивільного, господарського та іншого законодавства, їх правові доктрини при дослідженні таких інститутів, як правове регулювання виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників, правовий режим їхнього майна, договірні відносини за участю сільськогосподарських товаровиробників, правове регулювання виробництва безпечної та якісної сільськогосподарської продукції, органічного сільськогосподарського виробництва тощо.

Автори сподіваються, що зміст і методика викладення тем у підручнику дозволять висвітлити студентам особливості правового регулювання аграрних

відносин, тим самим наблизити до потреб практики, яка потребує висококваліфікованих юридичних кадрів, здатних забезпечити застосування сучасного аграрного законодавства.

У підручнику проблеми аграрно-правової науки та навчальної дисципліни розглядаються з урахуванням положень наявної загальнотеоретичної доктрини, новітніх аграрних нормативно-правових актів, які регулюють аграрні відносини. У ньому, з урахуванням сучасних наукових досліджень, відображені концептуальні положення щодо подальшого розвитку аграрного права як самостійної галузі права та навчальної дисципліни.

Цей підручник може бути використаний не тільки студентами, аспірантами, викладачами юридичних, аграрних, економічних закладів вищої освіти, а також бути корисним для науковців, практиків-фахівців у сфері аграрного, екологічного, земельного та інших галузей права, які зацікавлені у з'ясуванні питань аграрного права.

Авторський колектив висловлює щирі вдячність рецензентам – доктору юридичних наук, професору В. М. Єрмоленку, доктору юридичних наук, професору П. Ф. Кулиничу, які ознайомилися з рукописом підручника та надали слушні зауваження й поради під час підготовки його до видання.

Частина I

ДЕРЖАВНА АГРАРНА ПОЛІТИКА ТА СФЕРА АГРАРНОГО ПРАВА

Розділ 1

Державна аграрна політика. Державно-правове регулювання та публічно-приватне партнерство в аграрному секторі економіки

---

§ 1. Державна аграрна політика, її принципи та правове забезпечення

Державна аграрна політика виступає однією з пріоритетних складових національної політики нашої держави. Вона спрямовується на розвиток і ефективне функціонування такого сектору економіки, як сільське господарство. Відповідно до Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 р., аграрний сектор економіки, базовою складовою якого є сільське господарство, формує продовольчу, у визначених межах економічну, екологічну та енергетичну безпеку, забезпечує розвиток технологічно пов'язаних галузей національної економіки та створення соціально-економічних умов сільського розвитку.

Пріоритетність розвитку сільського господарства України в національній економіці зумовлюється винятковою значущістю та незамінністю вироблюваної сільськогосподарської продукції в життєдіяльності людини і суспільства. Адже сільське господарство – це єдиний

сектор матеріального виробництва, що забезпечує населення держави продуктами харчування рослинного і тваринного походження та продовольчою сировиною.

Державна аграрна політика являє собою комплекс правових, організаційно-управлінських, наукових, соціально-економічних, кадрових та інших заходів, спрямованих на забезпечення розвитку аграрної сфери економіки та гарантування продовольчої безпеки держави. Основні засади державної аграрної політики поширюються на сільське, рибне господарство, харчову промисловість і переробку сільськогосподарської продукції, аграрну науку і освіту, соціальну сферу села, його матеріально-технічне та фінансове забезпечення.

Серед юридичних ознак державної аграрної політики виокремлюють такі: а) це стабільна, організована і цілеспрямована діяльність органів державної влади у сфері аграрних відносин; б) ця діяльність здійснюється органами державної влади і впливає на життя суспільства; в) державна аграрна політика має визначатись і реалізовуватись за допомогою законів та підзаконних нормативно-правових актів, а також відповідати нормам Конституції України; г) державна аграрна політика – це комплекс заходів (правових, економічних, організаційних, наукових тощо), спрямованих на регулювання аграрних відносин.

Одними з головних категорій, що визначають сутність і спрямованість державної аграрної політики, виступають її стратегічні цілі. Стратегічні цілі державної аграрної політики проголошено Законом України від 18 жовтня 2005 р. «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року». До них належать такі:

1) гарантування продовольчої безпеки держави. Продовольча безпека визначається Законом України від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства» як захищеність життєвих інтересів людини, яка виражається в гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності;

2) перетворення аграрного сектору на високоефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому та зовнішньому ринках сектор економіки держави;

3) збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності нації. У сучасних умовах українська ідентичність знаходиться на стадії становлення, і саме селянство слід вважати її

носієм. Під українською ідентичністю слід розуміти складне, комплексне явище, що поєднує національну, етнічну і державну ідентичність, полягає в усвідомленні особою своєї приналежності до української нації, народу, держави та відповідному позиціонуванні себе у цій якості;

4) комплексний розвиток сільських територій та розв'язання соціальних проблем на селі. Виходячи з того, що селяни виконують вкрай важливі соціально-економічні завдання для суспільства і держави в цілому, їх становище у суспільстві також має бути пріоритетним, вони повинні мати дієві правові гарантії здійснення та захисту своїх прав, зокрема на належні умови праці й проживання у сільській місцевості, освіти і культури, медичного і транспортного обслуговування, соціального захисту та ін.

Загальні принципи державної аграрної політики як складника національної політики нашої держави закріплені у Законі України від 1 липня 2010 р. «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», серед яких: пріоритетність захисту національних інтересів; верховенство права, забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, повага до гідності кожної особи; рівність усіх суб'єктів права власності перед законом, захист конкуренції у сфері економічної діяльності; здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову; відкритість та прозорість процесів підготовки і прийняття рішень органами державної влади та органами місцевого самоврядування; забезпечення сталого розвитку економіки на ринкових засадах та її соціальної спрямованості; забезпечення балансу загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів; свобода, соціальна справедливість і творча самореалізація, участь громадян в управлінні державними і суспільними справами; соціальне партнерство та громадянська солідарність.

Відповідно до ст. 7 цього Закону основними засадами внутрішньої політики в сфері сільського господарства проголошено створення умов для відродження українського села, ефективного використання земель сільськогосподарського призначення, формування конкурентоспроможного агропромислового комплексу, збільшення його експортного потенціалу, гарантування продовольчої безпеки держави, забезпечення високого рівня якості сільськогосподарської продукції та продовольства, формування прозорого ринку такої продукції тощо.

§ 2. Державно-правове регулювання сільського господарства: поняття та принципи. Форми та методи державно-правового регулювання сільського господарства

Державно-правове регулювання сільського господарства традиційно становить самостійний інститут аграрного права.

Державно-правове регулювання сільського господарства являє собою сукупність економіко-правових заходів із цілеспрямованого впливу держави на аграрні правовідносини. Сутність державного регулювання полягає у прийнятті нормативно-правових актів, створенні, організації діяльності та визначенні компетенції системи державних органів у галузі сільського господарства.

У сучасних умовах не можна відмовитись від державного регулювання аграрного сектору. Тільки держава зможе забезпечити найбільш раціональне та екологічно збалансоване використання сільськогосподарських земель та інших природних ресурсів в процесі аграрного виробництва, рівність усіх форм власності та господарювання, гарантувати розвиток аграрного підприємництва, виробництво якісної та безпечної продукції, забезпечити продовольчу безпеку. Важливими механізмами правового регулювання виступають демонополізація в промисловості, що сприяє розвитку економічної конкуренції, приватизація державного майна в АПК. Тільки державою можуть застосовуватись такі економічні важелі, як податкові пільги, дотації, субсидії, пільгове кредитування, страхування з державною підтримкою. До інструментарію державного регулювання сільського господарства також належать: державні закупівлі сільськогосподарської продукції з метою забезпечення продовольчої безпеки держави та виконання соціальних функцій, державне фінансування науково-дослідних робіт у пріоритетних галузях аграрного виробництва (елітне насінництво, племінне тваринництво тощо), експортні субсидії та ін. Тому на сьогодні мова йде лише про зміну методів цього регулювання.

Державне регулювання економічного та соціального розвитку, в тому числі й у сфері аграрних відносин, здійснюється шляхом розробки та затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального розвитку, охорони навколишнього середовища та застосування переважно економічних методів, методів стимулювання.

Державна регуляторна діяльність у сфері сільського господарства ґрунтується на певних принципах – основоположних ідеях, засадах, яким повинна відповідати чинна система аграрного законодавства у взаємозв'язках суб'єктів державної влади з суб'єктами сільськогосподарського виробництва. До них належать:

1. Принцип законності. Є загальноправовим принципом, на якому базується вся правова система України; він притаманний і аграрному праву. Цей принцип означає, що держава спрямовує свої зусилля на чітке і безумовне дотримання законності в господарській діяльності з боку аграрних товаровиробників, а також з боку державних органів, що здійснюють регуляторну діяльність у сільському господарстві. Так, відповідно до ст. 19 Конституції України органи державної влади та місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

2. Принцип створення рівних правових і економічних умов для розвитку аграрних товаровиробників усіх форм власності та організаційно-правових форм. Відповідно до законодавства України держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом (ст. 13 Конституції України).

3. Свобода аграрного підприємництва. Цей принцип полягає в тому, що всі суб'єкти сільськогосподарського виробництва мають право здійснювати будь-які види діяльності, що не заборонені законом, з метою отримання прибутку. Однак свобода підприємницької діяльності має певні визначені законом межі та передбачає встановлення не тільки прав, а й виконання обов'язків (сплати податків, виробництва якісної сільськогосподарської продукції, дбайливого ставлення до природних ресурсів, зокрема сільськогосподарських земель тощо), а також визначення статусу органів державної влади у сфері регулювання сільськогосподарської діяльності.

4. Принцип поєднання галузевого і територіального розвитку. Різноманітність кліматичних умов зумовлює виробництво певних сільськогосподарських культур у різних регіонах, тому виникає потреба в їх переміщенні в ті регіони, де вони не вирощуються. Цим забезпечується встановлення балансу вирощування і споживання, а також постачання у відповідні регіони.

5. Принцип невтручання держави у безпосередню виробничо-господарську діяльність суб'єктів аграрного виробництва. Законодавством

України закріплено, що втручання у господарську діяльність сільсько-господарських підприємств з боку державних органів та їх посадових осіб не допускається. Збитки, заподіяні таким неправомірним втручанням, підлягають відшкодуванню за рахунок винних. Проте дані положення не обмежують права державних органів щодо здійснення контролю за господарською діяльністю аграрних товаровиробників.

6. Принцип аграрного протекціонізму. З огляду на значущість та незамінність сільськогосподарської продукції для життєдіяльності людини і суспільства, а також об'єктивну специфіку аграрного виробництва (залежно від природно-кліматичних умов, сезонності тощо) та скрутне становище аграрних товаровиробників на сьогодні виникає потреба в державній підтримці аграрного сектору економіки України. Цей принцип знайшов своє закріплення в законодавстві, насамперед у Законі України від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства України».

Крім наведених, виокремлюють ще принципи сприяння розвитку аграрного ринку, пріоритетного розвитку сільськогосподарського виробництва і сільського господарства в цілому, захисту національного аграрного товаровиробника, розвитку економічної конкуренції та ін. Цей перелік не є вичерпним у зв'язку із розвитком аграрного сектору економіки та системи державного регулювання сільського господарства України.

Форми державно-правового регулювання – це зовнішнє виявлення діяльності відповідних органів держави та їх посадових осіб, спрямований на регулювання відносин в аграрному секторі й досягнення максимальної ефективності сільськогосподарського виробництва. Виділяють такі форми регулятивної діяльності держави у сільському господарстві, як правотворча, правозастосовна, правоохоронна та організаційна.

Правотворча форма регулятивної діяльності держави знаходить свій вияв у виданні компетентними органами законодавчої та виконавчої влади відповідних нормативно-правових актів із питань сільського господарства. Так, Конституція України закріплює повноваження вищих органів державної влади щодо правотворчої діяльності: виключною компетенцією Верховної Ради України є прийняття законів, у тому числі з питань аграрного сектору економіки, затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального розвитку, охорони довкілля (ст. 85) та ін.; визначено також повноваження Президента України та Кабінету Міністрів України (розділи 5, 6).

Сутність правозастосовної форми державного регулювання полягає у прийнятті правових актів індивідуального характеру. Індивідуаль-

ність таких приписів виявляється в тому, що вони адресовані певному суб'єкту. Головною вимогою, яка ставиться до таких актів, є їх відповідність законам. Це постанови Кабінету Міністрів України, накази, положення, інструкції Міністерств та відомств, спрямовані на реалізацію аграрної реформи, розвиток аграрного ринку, окремих галузей сільськогосподарського виробництва, приватизацію землі, майна, забезпечення якості та безпечності сільськогосподарської продукції, раціональне використання природних ресурсів у процесі сільськогосподарського виробництва. За допомогою правозастосовної діяльності деталізуються права та обов'язки учасників аграрних відносин, а також знаходять свою реалізацію правові норми законів.

Правоохоронна діяльність полягає у всебічному захисті прав усіх суб'єктів аграрного підприємництва, загальнодержавних інтересів; у здійсненні органами державного контролю наглядових повноважень; у прийнятті рішень про відновлення порушених прав підприємств і організацій; у застосуванні засобів із запобігання правопорушенням. Виконуючи правоохоронну функцію, органи держави використовують цивільно-правові, адміністративно-правові та кримінально-правові засоби захисту. У здійсненні цієї діяльності важлива роль надається органам влади галузевої компетенції, органам, що здійснюють контроль за сільськогосподарським землекористуванням, ветеринарією, виробничою санітарією, якістю та безпечністю продукції, охороною праці та технікою безпеки, охороною довкілля, правильною експлуатацією машинно-тракторного парку, належним використанням добрив, податковою дисципліною тощо, а також правоохоронним органам.

Організаційна форма державного регулювання має на меті забезпечення ефективної діяльності сільського господарства і пов'язаних із ним галузей. До неї можна віднести: роз'яснення сутності нормативних актів, складання інструктивних листів, узагальнень, розробку основних напрямів аграрної реформи, забезпечення держави продовольством та сільськогосподарською сировиною тощо. У результаті реорганізації Міністерства аграрної політики та продовольства України центральним органом, що здійснює цю функцію, є Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України¹.

---

¹ Деякі питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади: пост. КМУ від 02.09.2019 р. № 829. *Офіц вісн. України*. 2019. № 71. Ст. 2508; Питання Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України: пост. КМУ від 11.09.2019 р. № 838. *Офіц вісн. України*. 2019. № 74. Ст. 2588.

Усі названі форми державної регулятивної діяльності є взаємопов'язаними та взаємозалежними, тільки їх комплексне використання може забезпечити ефективність державного регулювання у сільському господарстві.

Специфічними є і методи державного регулювання сільського господарства, під якими слід розуміти сукупність однорідних засобів, прийомів, які систематично застосовуються у процесі державної регулятивної діяльності. Методи державного регулювання сільського господарства різноманітні, перебувають у постійному розвитку, не лишаються незмінними. Застосування того чи іншого методу визначається характером регульованих відносин та компетенцією суб'єкта регулятивної діяльності. Виділяють адміністративно-правові (прямі) та економіко-правові (непрямі) методи державного регулювання. До першого виду можна віднести такі способи регулювання, як імперативні вказівки, контроль, заборона тощо, які застосовуються у найважливіших для держави сферах аграрного виробництва і змушують суб'єктів цієї діяльності до певної поведінки (заборона нецільового використання сільськогосподарських земель, зобов'язання сплачувати податки, контроль за якістю сільськогосподарської продукції, за використанням пестицидів та агрохімікатів, необхідність отримання ліцензії на здійснення певних видів господарської діяльності та ін.), а також дозвіл та рекомендація.

У сучасних умовах розвитку аграрних відносин набувають переваги економіко-правові методи державного регулювання, коли держава за допомогою економічних важелів (пільгове оподаткування, кредитування, дотації, авансування, закупівельна ціна тощо) стимулює суб'єктів аграрних відносин до певних дій (наприклад, виробництво певних видів сільськогосподарської продукції), не застосовуючи примусових заходів впливу. Економічні методи є найбільш дієвими засобами впливу, оскільки їх застосування дозволяє створити сприятливі економічні умови для досягнення аграрними виробниками їх статутних цілей та стимулюють сільськогосподарське виробництво.

Законом України від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства України» запроваджено нові економіко-правові методи державного регулювання сільського господарства, а саме: мінімальну та максимальну інтервенційні ціни, державні аграрні інтервенції (товарні та фінансові), тимчасове адміністративне регулювання цін, державні заставні закупівлі зерна, кредитну субсидію, бюджетну тваринницьку дотацію тощо.

§ 3. Правова регламентація державної підтримки сільського господарства. Інституційно-правові засади державно-правового регулювання сільського господарства

Аграрний сектор є однією з найважливіших галузей економіки, що зумовлюється винятковою значущістю продукції сільського господарства в життєдіяльності людини і суспільства, а також потребою відродження селянства як господаря землі, носія національної культури та ідентичності. Проте у сучасних соціально-економічних умовах для успішного функціонування цієї галузі необхідна державна підтримка.

Державна підтримка сільського господарства – це сукупність заходів економіко-правового характеру у бюджетній, кредитній, цінovій, страховій, регуляторній та інших сферах державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку аграрного ринку, а також забезпечення продовольчої безпеки населення країни.

Аграрне законодавство характеризується наявністю значної кількості законодавчих актів, які визначають основні засади державно-правового стимулювання сільського господарства. Серед них: закони України від 17 жовтня 1990 р. «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»; від 17 січня 2001 р. «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 рр.»; від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства України»; від 9 лютого 2012 р. «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою». Такий законодавчий блок закріплює концептуальні засади державно-правового стимулювання аграрного виробництва, проте характерним для нього є відсутність чіткого понятійного апарату, механізму реалізації правових норм та їх декларативність.

Першим кроком на шляху правового закріплення основ державно-протекціонізму в аграрному секторі було прийняття 17 жовтня 1990 р. Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві». Цим Законом визначено зміст і межі пріоритетності соціального розвитку села та АПК, а також комплекс організаційно-економічних і правових за-

ходів із забезпечення вказаної пріоритетності. Проте, на жаль, більшість положень цього Закону так і залишились деклараціями, оскільки не було запроваджено механізм реалізації цих норм на практиці.

Подальшого розвитку державна політика аграрного протекціонізму набула у Законі України від 17 січня 2001 р. «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 рр.», де вперше було передбачено обов'язкове страхування ризиків при виробництві сільськогосподарської продукції (врожаю сільськогосподарських культур і багаторічних насаджень у державних сільськогосподарських підприємствах, врожаю зернових культур і цукрових буряків – у сільськогосподарських підприємствах усіх форм власності), вдосконалення механізму кредитування аграрних товаровиробників, закріплено розмір мінімальної частки видатків Державного бюджету України на фінансування розвитку сільськогосподарського виробництва.

Закон України від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства України» визначає основи державної політики у бюджетній, кредитній, ціновій, регуляторній та інших сферах державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції й розвитку аграрного ринку, а також забезпечення продовольчої безпеки населення та закріплює такі види державної підтримки:

1. *Цінова підтримка.* Цінове регулювання включає встановлення державою мінімальних та максимальних інтервенційних цін на окремі види товарів, що є об'єктами цінового регулювання (пшениця, жито, ячмінь, овес, кукурудза, борошно пшеничне, насіння льону та деякі інші види товарів, указані в Законі); здійснення Аграрним фондом державних аграрних інтервенцій (товарних чи фінансових); тимчасове адміністративне регулювання цін та тимчасову бюджетну дотацію тощо.

Спеціалізованою державною установою, що уповноважена Кабінетом Міністрів України проводити цінову політику в агропромисловому секторі економіки, є Аграрний фонд. Він не є органом державного управління і не може видавати нормативно-правові акти. Аграрний фонд є бюджетною установою, підпорядковується і є підзвітним центральному органу виконавчої влади з питань забезпечення реалізації державної аграрної політики. Аграрний фонд було створено на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 6 липня 2005 р. № 543 «Про Аграрний фонд». Проте слід зазначити, що постановою Кабінету Міністрів України від 22 квітня 2013 р. було утворено публічне акціонерне товариство «Аграрний фонд», 100% акцій якого належить

державі. До функцій Аграрного фонду входить здійснення державних аграрних інтервенцій, які бувають 2-х видів: а) товарна інтервенція – продаж сільськогосподарської продукції при зростанні цін на організованому аграрному ринку понад максимальний рівень, що здійснюється з метою досягнення рівня рівноваги, у тому числі шляхом продажу товарних деривативів; б) фінансова інтервенція – придбання сільськогосподарської продукції при падінні спотових цін на організованому аграрному ринку нижче мінімального рівня, яка здійснюється з метою досягнення рівня рівноваги, у тому числі шляхом придбання товарних деривативів.

Аграрний фонд самостійно приймає рішення щодо здійснення інтервенцій, виступає стороною біржових угод; в установленому законодавством порядку є замовником під час закупівлі товарів (робіт, послуг) за рахунок коштів державного бюджету; з метою підтримки належного рівня продовольчої безпеки Аграрний фонд формує державний продовольчий резерв тощо.

2. *Страхова підтримка.* У цілому механізм агрострахування полягає в накопиченні певних активів із метою відшкодування негативних наслідків, що призводять до неможливості виконання зобов'язань, через втрату об'єкта зобов'язань. Виробництво сільськогосподарської продукції значною мірою залежить від природних умов. Вони можуть позитивно впливати на процес сільськогосподарського виробництва, і в такому разі це сприяє досягненню високих результатів. Але ж природні умови можуть бути несприятливими, тоді сільськогосподарське виробництво зазнає значних втрат. Щоб уникнути негативних ситуацій, існує інститут страхування.

Регулюються такі відносини загальним Законом України від 4 жовтня 2001 р. «Про страхування» і спеціальним Законом України від 9 лютого 2012 р. «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою». Державна підтримка страхування сільськогосподарської продукції полягає у наданні з державного бюджету сільськогосподарським товаровиробникам грошових коштів у вигляді субсидій на відшкодування частини страхового платежу (страхової премії), фактично сплаченого ними за договорами страхування сільськогосподарської продукції, в порядку, встановленому цим Законом. Суб'єктами відносин із страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою виступають страховики та страховальники, вимоги до яких встановлені Законом.

3. *Кредитна підтримка* виробників сільськогосподарської продукції знаходить вияв у режимі кредитної субсидії, який полягає у субсидуванні частини плати (процентів) за використання кредитів, наданих банками в національній та іноземній валюті. Кредитна субсидія надається на конкурсній основі юридичним особам – підприємствам АПК. Об'єктом – частина плати (процентів) за кредитом, основна сума якого використовується за цільовим призначенням на потреби виробництва. Законом встановлено розмір, строки та порядок надання кредитної субсидії.

4. *Бюджетна підтримка* закріплена в Законі в таких видах: а) державні заставні закупівлі зерна як засіб державної підтримки полягають у наданні бюджетної позики виробнику зерна під заставу такого об'єкта, при цьому розмір суми бюджетної позики не може перевищувати 80 відсотків вартості застави, розрахованої виходячи з розміру встановленої мінімальної інтервенційної ціни, а строк позики не може перевищувати 1 маркетингового періоду (1 рік); б) бюджетна тваринницька дотація – надається з метою підтримки рівня платоспроможного попиту українських споживачів продукції тваринництва та запобігання виникненню середньостатистичної збитковості українських виробників такої продукції. Законом встановлені об'єкти та суб'єкти бюджетної дотації (ст. 15); в) фінансова підтримка шляхом здешевлення лізингових платежів (ст. 13 Закону України від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства України») та ін.

5. *Податкова підтримка*. Основні правові обов'язки щодо оподаткування закріплені у ст. 67 Конституції України, відповідно до якої кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом. Такий обов'язок повною мірою стосується й сільськогосподарських товаровиробників усіх організаційно-правових форм та форм власності.

Вагомим елементом державної підтримки сільського господарства вважається пільгове оподаткування. З 1999 р. в Україні щодо сільськогосподарських товаровиробників було запроваджено спеціальний (преференційний) податковий режим у вигляді фіксованого сільськогосподарського податку згідно із Законом України «Про фіксований сільськогосподарський податок». Із прийняттям 2 грудня 2010 р. Податкового кодексу України цей акт втратив чинність. Але положення щодо фіксованого сільськогосподарського податку знайшли своє закріплення в гл. 2 розд. XIV Податкового кодексу України. Фіксований сільськогосподарський податок розглядався як специфічний засіб

державної підтримки аграрних товаровиробників. Податковим кодексом його було віднесено до спеціальних податкових режимів, оскільки щодо нього існував спеціальний порядок нарахування та сплати. Цей податок, дійсно, був певною преференцією, оскільки його запровадження значно зменшило розмір податкових платежів для сільськогосподарських товаровиробників (цей податок скасовано внесеними до Податкового кодексу України змінами від 28 грудня 2014 р.).

На сьогодні відповідно до положень гл. 1 розд. XIV Податкового кодексу України сільськогосподарських товаровиробників віднесено до четвертої групи платників єдиного податку, тобто для них встановлено спрощену систему оподаткування, обліку та звітності. Зокрема, відповідно до підп. 291.4 ст. 291 це стосується таких сільськогосподарських товаровиробників, як:

а) юридичні особи незалежно від організаційно-правової форми, у яких частка сільськогосподарського товаровиробництва за попередній податковий (звітний) рік дорівнює або перевищує 75 відсотків;

б) фізичні особи – підприємці, які провадять діяльність виключно в межах фермерського господарства, зареєстрованого відповідно до Закону України «Про фермерське господарство», за умови виконання сукупності таких вимог:

– здійснюють виключно вирощування, відгодовування сільськогосподарської продукції, збирання, вилов, переробку такої власновирощеної або відгодованої продукції та її продаж;

– провадять господарську діяльність (крім постачання) за місцем податкової адреси;

– не використовують працю найманих осіб;

– членами фермерського господарства такої фізичної особи є лише члени її сім'ї у визначенні ч. 2 ст. 3 Сімейного кодексу України;

– площа сільськогосподарських угідь та/або земель водного фонду у власності та/або користуванні членів фермерського господарства становить не менше двох гектарів, але не більше 20 гектарів.

Об'єктом оподаткування для платників єдиного податку четвертої групи є площа сільськогосподарських угідь (ріллі, сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень) та/або земель водного фонду (внутрішніх водойм, озер, ставків, водосховищ), що перебуває у власності сільськогосподарського товаровиробника або надана йому в користування, у тому числі на умовах оренди. Базою оподаткування є нормативна грошова оцінка одного гектара сільськогосподарських угідь або земель водного фонду, з урахуванням коефіцієнта індексації, визначеного відповідно до

норм чинного законодавства. Підставою для нарахування єдиного податку платникам четвертої групи є дані державного земельного кадастру або дані з державного реєстру речових прав на нерухоме майно.

Податковим кодексом встановлено розмір ставок єдиного податку для платників четвертої групи з одного гектара сільськогосподарських угідь та земель водного фонду. Він залежить від категорії (типу) земель, їх розташування та становить (у відсотках бази оподаткування):

1) для ріллі, сіножатей і пасовищ (крім ріллі, сіножатей і пасовищ, розташованих у гірських зонах, на поліських територіях, а також тих, що перебувають у власності сільськогосподарських товаровиробників, які спеціалізуються на виробництві (виращуванні) та переробці продукції рослинництва на закритому ґрунті, або надані їм у користування, у тому числі на умовах оренди) – 0,95;

2) для ріллі, сіножатей і пасовищ, розташованих у гірських зонах та на поліських територіях, – 0,57;

3) для багаторічних насаджень (крім багаторічних насаджень, розташованих у гірських зонах та на поліських територіях) – 0,57;

4) для багаторічних насаджень, розташованих у гірських зонах та на поліських територіях, – 0,19;

5) для земель водного фонду – 2,43;

6) для сільськогосподарських угідь, що перебувають в умовах закритого ґрунту – 6,33.

Податковим періодом є календарний рік. Сільськогосподарські товаровиробники, що є платниками єдиного податку четвертої групи, самостійно обчислюють суму податку щороку станом на 1 січня і не пізніше 20 лютого поточного року подають відповідному контролюючому органу за місцезнаходженням платника податку та місцем розташування земельної ділянки податкову декларацію на поточний рік за формою, встановленою Податковим кодексом України. Сплачують податок щоквартально протягом 30 календарних днів, що настають за останнім календарним днем податкового (звітного) кварталу, у таких розмірах: у I кварталі – 10 відсотків; у II кварталі – 10 відсотків; у III кварталі – 50 відсотків; у IV кварталі – 30 відсотків.

Сільськогосподарські товаровиробники, що є платниками єдиного податку, звільняються від обов'язку нарахування, сплати та подання податкової звітності з таких податків і зборів: 1) податку на прибуток підприємств; 2) податку на доходи фізичних осіб у частині доходів, що отримані в результаті господарської діяльності платника єдиного по-

датку першої – четвертої групи (фізичної особи) та оподатковані згідно з цією главою; 3) податку на додану вартість з операцій з постачання товарів, робіт та послуг, місце постачання яких розташоване на митній території України, крім податку на додану вартість, що сплачується фізичними особами та юридичними особами, які обрали ставку єдиного податку, визначену підп. 1 п. 293.3 ст. 293 Податкового кодексу, а також що сплачується платниками єдиного податку четвертої групи; 4) податку на майно (в частині земельного податку), крім земельного податку за земельні ділянки, що не використовуються для ведення сільськогосподарського товаровиробництва; 5) рентної плати за спеціальне використання води.

У системі оподаткування сільськогосподарських товаровиробників важливе місце займають й інші податки, особливості оподаткування якими також встановлюються Податковим кодексом України. Так, розд. V Податкового кодексу України встановлено особливості сплати сільськогосподарськими товаровиробниками податку на додану вартість, статтями 269–287 – сплати земельного податку, ст. 288 – орендної плати за земельну ділянку.

6. *Організаційно-регуляторна підтримка* сільськогосподарських товаровиробників полягає у закріпленні в Законі заходів із дерегуляції українського ринку сільськогосподарської продукції та заборони дискримінації прав її власників. Указана в Законі дерегуляція спрямована на усунення на аграрному ринку адміністративних, кількісних або якісних обмежень, які можуть запроваджуватися державними органами, органами місцевого самоврядування чи їх посадовими особами. Метою її введення є запобігання створенню штучного дефіциту сільськогосподарської продукції та спекулятивному збільшенню цін на продукти першої необхідності на території агроспоживаючих регіонів України.

Один із заходів організаційно-регуляторної підтримки сільського господарства закріплений Законом України від 5 січня 2011 р. «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність». Цей Закон спрямований на поліпшення добробуту сільського населення та розвиток сільської місцевості шляхом створення системи сільськогосподарського дорадництва. Розбудова системи сільськогосподарського дорадництва в Україні є невід’ємною складовою євроінтеграційного процесу. В статті 404 Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, затвердженій Законом України від 16 вересня 2014 р., закріплюється обов’язок сторін всіляко сприяти розвитку дорадництва.

Дорадчі служби є складовими інфраструктури аграрного ринку у сфері інформаційно-консультативних послуг, а формування їх мережі визнано пріоритетним напрямом державної аграрної політики. За даними Міністерства аграрної політики та продовольства, в Україні станом на 2018 р. зареєстровано 86 сільськогосподарських дорадчих служб, які об'єднані у Всеукраїнську громадську організацію «Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України». Положення про Реєстр сільськогосподарських дорадчих служб затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 3 липня 2006 р.

Сільськогосподарська дорадча діяльність – сукупність дій та заходів, спрямованих на задоволення потреб особистих селянських та фермерських господарств, господарських товариств, інших сільськогосподарських підприємств усіх форм власності і господарювання, а також сільського населення у підвищенні рівня знань та вдосконаленні практичних навичок прибуткового ведення господарства.

Основними завданнями дорадчої діяльності є:

1) підвищення рівня знань і вдосконалення практичних навичок прибуткового ведення господарства суб'єктів господарювання, які здійснюють діяльність у сільській місцевості, та сільського населення в умовах ринкової економіки;

2) надання суб'єктам господарювання, які здійснюють діяльність у сільській місцевості, та сільському населенню дорадчих послуг з питань економіки, технологій, управління, маркетингу, обліку, податків, права, екології тощо;

3) надання дорадчих послуг органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування з питань підготовки та реалізації планів соціально-економічного розвитку, формування громадянського суспільства;

4) поширення та впровадження у виробництво сучасних технологій, новітніх досягнень науки і техніки;

5) сприяння розвитку несільськогосподарського підприємництва в сільській місцевості, у тому числі сільського зеленого туризму, зайнятості сільського населення тощо;

6) робота з сільською молоддю, ініціювання та реалізація молодіжних програм.

Суб'єктами надання дорадчих послуг є сільськогосподарські дорадчі служби – юридичні особи незалежно від їх організаційно-правової форми та форми власності, структурні підрозділи аграрного навчального закладу, науково-дослідної установи, які внесені до Реєстру

дорадчих служб, здійснюють дорадчу діяльність, у складі яких працює не менше трьох дорадників, які пройшли реєстрацію відповідно до законодавства і внесені до Реєстру дорадників; сільськогосподарські дорадники і сільськогосподарські експерти-дорадники.

Дорадча діяльність може проводитися за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, а також коштів суб'єктів господарювання.

У сучасних умовах у зв'язку із прагненням України до вступу до Європейського Союзу, а також з набуттям членства у Світовій організації торгівлі (СОТ) постає необхідність в удосконаленні національного аграрного законодавства щодо державної підтримки, оскільки членство України у СОТ передбачає невідкладне приведення національного законодавства у відповідність із нормами СОТ, зокрема у сфері державної підтримки сільського господарства.

При дослідженні проблем державно-правового регулювання сільського господарства виникає питання щодо його інституційно-правових засад, зокрема, щодо ролі органів державної влади у даному процесі. При цьому актуальними є і безпосередня участь органів державної влади у процесі управління АПК, і участь держави в сільськогосподарському виробництві як власника сільськогосподарських підприємств, заснованих на державній власності, а також непряме регулювання. Останнє полягає у виключенні прямого впливу безпосередньо на аграрне виробництво і ринок, у розробці й нормативному закріпленні певних правил доступу на ринок та здійснення діяльності у сфері аграрного виробництва.

Система органів, що здійснюють державно-правове регулювання сільського господарства, включає два рівні: державні органи загальної компетенції та органи спеціальної (галузевої) компетенції. Органи загальної компетенції: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Президент України, на місцях – обласні і районні державні адміністрації, – забезпечують формування та реалізацію державної аграрної політики. Регулятивна діяльність органів загальної компетенції знаходить свій вияв насамперед у правотворчій діяльності.

Центральним спеціальним (галузевим) органом державно-правового регулювання сільського господарства є Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. Правове становище цього органу визначається Положенням про Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 11 вересня 2019 року № 838.

Відповідно до цього акта Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань забезпечення реалізації державної аграрної політики, продовольчої безпеки держави, державного управління у сфері сільського господарства, садівництва, виноградарства, харчової і переробної промисловості та комплексного розвитку сільських територій.

Основними завданнями Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України є формування та забезпечення реалізації державної аграрної політики:

1) спрямованої на розвиток агропромислового комплексу та забезпечення продовольчої безпеки держави;

2) державної політики у сферах сільського господарства, тваринництва, садівництва, насінництва, розсадництва, виноградарства, харчової і переробної промисловості (галузі агропромислового виробництва), сільськогосподарської дорадчої діяльності;

3) державної політики в галузях рибного господарства та рибної промисловості, охорони, використання та відтворення водних живих ресурсів, регулювання рибальства та безпеки мореплавства суден флоту рибного господарства; ветеринарної медицини, безпечності харчових продуктів та кормів, у сферах карантину та захисту рослин, охорони прав на сорти рослин;

4) державної політики з питань земельних відносин, топографо-геодезичної і картографічної діяльності, лісового та мисливського господарства, якості та безпеки сільськогосподарської продукції, насіння і садивного матеріалу, біологічної і генетичної безпеки сільськогосподарських рослин і тварин, родючості ґрунтів.

Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України відповідно до покладених на нього завдань:

1) узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до компетенції Міністерства;

2) здійснює аналіз діяльності та прогнозує розвиток галузей агропромислового виробництва з урахуванням їх зонального розміщення, кон'юнктури аграрного та продовольчого ринку, а також необхідності насичення продовольчого ринку продуктами вітчизняного виробництва;

3) забезпечує підтримку підприємств галузей агропромислового виробництва, особистих селянських і фермерських господарств, сільськогосподарської кооперації;

4) розробляє і здійснює заходи щодо розвитку інфраструктури аграрного та продовольчого ринку, зокрема, біржового ринку, оптових ринків сільськогосподарської продукції, сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, кредитних спілок, страхових компаній, виставок, ярмарків тощо;

5) забезпечує здійснення контролю за: а) використанням та охороною земель усіх категорій та форм власності; б) якістю та безпечністю сільськогосподарської продукції; в) племінною справою у тваринництві;

6) забезпечує: а) сертифікацію продукції рослинництва, тваринництва, птахівництва, харчових та переробних галузей, насінницьких посівів, сортовивчення та реєстрацію сортів рослин; б) ведення та адміністрування державного земельного кадастру;

7) здійснює: а) ліцензування окремих видів господарської діяльності, видачу документів дозвільного характеру; б) сертифікацію племінних (генетичних) ресурсів; присвоює відповідний статус суб'єктам племінної справи у тваринництві;

8) надає в установленому порядку товарним біржам висновки щодо відповідності вимогам стосовно надання послуг з укладення та реєстрації угод купівлі-продажу сільськогосподарської продукції і продовольства для державних та регіональних потреб, погашення податкової заборгованості, а також укладення та реєстрації зовнішньоекономічних контрактів;

9) організовує роботу, спрямовану на розвиток насінництва, розсадництва, племінної справи у тваринництві, проведення комплексної оцінки (бонітування) сільськогосподарських тварин;

10) розробляє та забезпечує виконання державних цільових, галузевих та інших програм розвитку галузей агропромислового виробництва, комплексного розвитку сільських територій, удосконалення системи управління агропромисловим комплексом;

11) спрямовує та координує роботу з раціонального ведення лісового господарства і використання лісових ресурсів;

12) запроваджує систему ведення органічного сільського господарства;

13) бере участь у державному регулюванні організованого аграрного ринку в частині забезпечення здійснення фінансових і товарних інтервенцій;

14) здійснює державне регулювання основних ринків сільськогосподарської продукції, зокрема зерна;

15) здійснює контроль за діяльністю оптових ринків сільськогосподарської продукції;

16) здійснює контроль за землекористуванням державних підприємств, установ і організацій, що належать до сфери управління Міністерства;

17) погоджує державним підприємствам, які знаходяться у сфері його управління, договори про спільну діяльність, спільний обробіток земель, а також будь-які інші договори, предметом яких є використання та/або обробіток землі сільськогосподарського призначення державної форми власності;

18) утворює, ліквідує, реорганізовує підприємства, установи та організації, затверджує їх положення (статути), в установленому порядку призначає на посади та звільняє з посад керівників підприємств, установ та організацій, що належать до сфери управління Міністерства;

19) здійснює розрахунок та проводить моніторинг індикаторів продовольчої безпеки;

20) забезпечує державну апробацію (випробування) та державну реєстрацію створених на основі ГМО сортів сільськогосподарських рослин, порід тварин, мікробіологічних сільськогосподарських препаратів та ін.

До органів галузевої компетенції належать також обласні та районні департаменти (управління) агропромислового розвитку. Їх правовий статус визначається відповідним Положенням, що затверджується головою відповідної державної адміністрації. Управління підпорядковані голові відповідної обласної (районної) державної адміністрації та Міністерству розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України.

Ще одним органом галузевої компетенції виступає Державна служба з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів (далі – Держпродспоживслужба). Держпродспоживслужба була створена постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів» від 2 вересня 2015 р. № 667 та розпочала роботу з прийняттям розпорядження Кабінету Міністрів України від 6 квітня 2016 р. № 260-р «Питання державної служби з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів». Держпродспоживслужба є центральним органом виконавчої влади, який реалізує державну політику в галузі ветеринарної медицини; сферах безпечності та якості харчових продуктів; карантину та захисту рослин, ідентифікації та реєстрації тварин; санітарного законодавства, метрологічного нагляду; насінництва і розсадництва, охорони прав на сорти рослин; державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів.

§ 4. Правове регулювання публічно-приватного партнерства у сільському господарстві

Протягом останніх десятиріч у світі все більшої актуальності набуває така форма вирішення соціально-економічних проблем, як публічно-приватне партнерство. Сутність цього явища полягає в налагодженні особливої взаємовигідної взаємодії між владою і бізнесом, що дає змогу певною мірою вирішувати вказані проблеми.

В Україні регулюванню таких відносин присвячено Закон України від 1 липня 2010 р. «Про державно-приватне партнерство». Державно-приватне партнерство визначається у Законі як співробітництво між державою Україна, Автономною Республікою Крим, територіальними громадами в особі відповідних державних органів та органів місцевого самоврядування (державними партнерами) та юридичними особами, крім державних та комунальних підприємств, або фізичними особами – підприємцями (приватними партнерами), що здійснюється на основі договору в порядку, встановленому цим Законом та іншими законодавчими актами, та відповідає ознакам державно-приватного партнерства, визначеним цим Законом. Виходячи з такого визначення, доцільнішим було б використання терміна «публічно-приватне партнерство», адже мова йде не лише про суто державних партнерів, а й про територіальні громади та органи місцевого самоврядування. Окрім того, у Законі передбачено лише договірну форму державно-приватного партнерства, хоча науковцями виокремлюються й інші форми (зокрема, корпоративна, довірче управління тощо).

До ознак державно-приватного партнерства належать: 1) надання прав управління (користування, експлуатації) об'єктом партнерства або придбання, створення (будівництво, реконструкція, модернізація) об'єкта державно-приватного партнерства з подальшим управлінням (користуванням, експлуатацією), за умови прийняття та виконання приватним партнером інвестиційних зобов'язань відповідно до договору, укладеного в рамках державно-приватного партнерства; 2) довготривалість відносин (від 5 до 50 років); 3) передача приватному партнеру частини ризиків у процесі здійснення державно-приватного партнерства; 4) внесення приватним партнером інвестицій в об'єкти партнерства із джерел, не заборонених законодавством.

Серед основних принципів здійснення державно-приватного партнерства: рівність перед законом державних та приватних партнерів; заборона будь-якої дискримінації їх прав; узгодження інтересів державних та приватних партнерів з метою отримання взаємної вигоди; забезпечення вищої ефективності діяльності, ніж у разі здійснення такої діяльності державним партнером без залучення приватного партнера; незмінність протягом усього строку дії договору, укладеного в рамках державно-приватного партнерства, цільового призначення та форми власності об'єктів, що перебувають у державній або комунальній власності, переданих приватному партнеру; визнання державними та приватними партнерами прав і обов'язків, передбачених законодавством України та визначених умовами договору, укладеного в рамках державно-приватного партнерства; справедливий розподіл ризиків між державним та приватним партнерами; визначення приватного партнера на конкурсних засадах, крім випадків, установлених законом.

Закон України «Про державно-приватне партнерство» визначає і сфери застосування державно-приватного партнерства (ст. 4): пошук, розвідка родовищ корисних копалин та їх видобування, крім таких, що здійснюються на умовах угод про розподіл продукції; виробництво, транспортування і постачання тепла та розподіл і постачання природного газу; будівництво та/або експлуатація автострад, доріг, залізниць, злітно-посадкових смуг на аеродромах, мостів, шляхових естакад, тунелів і метрополітенів, морських і річкових портів та їх інфраструктури; машинобудування; збір, очищення та розподілення води; охорона здоров'я; туризм, відпочинок, рекреація, культура та спорт; забезпечення функціонування зрошувальних і осушувальних систем; поводження з відходами, крім збирання та перевезення; виробництво, розподілення та постачання електричної енергії; управління нерухомістю; надання соціальних послуг, управління соціальною установою, закладом; виробництво та впровадження енергозберігаючих технологій, будівництво та капітальний ремонт житлових будинків, повністю чи частково зруйнованих унаслідок бойових дій на території проведення антитерористичної операції; встановлення модульних будинків та будівництво тимчасового житла для внутрішньо переміщених осіб; надання освітніх послуг та послуг у сфері охорони здоров'я; управління пам'ятками архітектури та культурної спадщини.

Деякі з названих у Законі сфер публічно-приватного партнерства стосуються сільського господарства (сільськогосподарське машинобу-

дування; сільський екологічний туризм, відпочинок, рекреація; поводження з відходами сільськогосподарського виробництва; управління нерухомістю; будівництво та/або експлуатація доріг у сільській місцевості та ін.). Окрім того, за рішенням державного партнера державно-приватне партнерство може застосовуватися в інших сферах діяльності, крім видів господарської діяльності, які відповідно до закону дозволяється здійснювати виключно державним підприємствам, установам та організаціям.

Отже, механізм публічно-приватного партнерства може застосовуватися і в аграрній сфері, що й відбувається останніми роками. Найбільш перспективними сферами для публічно-приватного партнерства у сільському господарстві є: забезпечення продовольчої безпеки держави, технічна і технологічна модернізація аграрного виробництва, інвестиційна та інноваційна діяльність, виведення нових порід сільськогосподарських тварин та сортів сільськогосподарських рослин, розвиток сільських територій та соціальної сфери села тощо.

Отже, механізм публічно-приватного партнерства може застосовуватися і в аграрній сфері. Публічно-приватне партнерство може бути корисним у сфері забезпечення продовольчої безпеки держави, технічної і технологічної модернізації сільськогосподарського виробництва, інноваційної діяльності, розвитку сільських територій та соціальної сфери села, виведення нових порід сільськогосподарських тварин та сортів сільськогосподарських рослин тощо.

§ 5. Правове регулювання інвестиційної та інноваційної діяльності у сільському господарстві

Інвестиційна діяльність у сільському господарстві розглядається як важлива складова аграрної політики в Україні. Адже подальший розвиток та нарощування потенціалу аграрного сектору економіки потребує значних інвестицій. На сьогодні інвестиційна діяльність у сільському господарстві спрямовується на: оновлення та модернізацію основних виробничих фондів; розвиток аграрного виробництва; підвищення якості продукції рослинництва і тваринництва; забезпечення аграрного виробництва сучасною сільськогосподарською техні-

кою, новими технологіями, селекційними досягненнями, засобами захисту рослин і тварин, кваліфікованими трудовими ресурсами, паливно-мастильними та енергетичними ресурсами; організацію і надання маркетингових, управлінських, інформаційних послуг; підвищення родючості ґрунтів; зберігання готової сільськогосподарської продукції; сталий розвиток сільських територій, соціальної сфери села та ін.

Закон України від 18 вересня 1991 р. «Про інвестиційну діяльність» визначає загальні правові, економічні та соціальні умови інвестиційної діяльності на території України. Відповідно до Закону інвестиційною діяльністю є сукупність практичних дій громадян, юридичних осіб і держави щодо реалізації інвестицій. Інвестиціями розглядаються всі види майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності, в результаті якої створюється прибуток (доход) або досягається соціальний ефект. Такими цінностями можуть бути: кошти, цільові банківські вклади, паї, акції та інші цінні папери (крім векселів); рухоме та нерухоме майно (будинки, споруди, устаткування та інші матеріальні цінності); майнові права інтелектуальної власності; сукупність технічних, технологічних, комерційних та інших знань, оформлених у вигляді технічної документації, навиків та виробничого досвіду, необхідних для організації того чи іншого виду виробництва, але не запатентованих («ноу-хау»); права користування землею, водою, ресурсами, будинками, спорудами, обладнанням, а також інші майнові права; інші цінності.

Інвестиції у відтворення основних фондів і на приріст матеріально-виробничих запасів здійснюються у формі капітальних вкладень.

У цілому агроінвестиційна діяльність здійснюється на основі:

- інвестування, здійснюваного у сільському господарстві громадянами та недержавними юридичними особами;
- державного інвестування, у тому числі державної підтримки реалізації інвестиційних проєктів, здійснюваного органами державної влади за рахунок коштів бюджетів, позабюджетних фондів і позичкових коштів, а також державними підприємствами і установами за рахунок власних і позичкових коштів;
- інвестування, здійснюваного органами місцевого самоврядування;
- іноземного інвестування, здійснюваного іноземними громадянами, юридичними особами та державами. Особливості цього виду інвестиційної діяльності закріплені Законом України від 19 березня 1996 р. «Про режим іноземного інвестування». Формами здійснення іноземних інвестицій є: а) часткова участь у сільськогосподарських

підприємствах, що створюються спільно з українськими юридичними і фізичними особами, або придбання частки діючих підприємств; б) створення сільськогосподарських підприємств, що повністю належать іноземним інвесторам, філій та інших відокремлених підрозділів іноземних юридичних осіб або придбання у власність діючих підприємств повністю; в) придбання не забороненого законами України нерухомого чи рухомого майна, у тому числі сільськогосподарського призначення, включаючи будинки, квартири, приміщення, обладнання, транспортні засоби та інші об'єкти власності, шляхом прямого одержання майна та майнових комплексів або у вигляді акцій, облігацій та інших цінних паперів; г) придбання самостійно чи за участю українських юридичних або фізичних осіб прав на користування землею, в тому числі сільськогосподарського призначення, та використання природних ресурсів на території України; д) придбання інших майнових прав; ж) господарська (підприємницька) діяльність на основі угод про розподіл продукції тваринництва та рослинництва; з) інші форми, які не заборонені законами України, у тому числі без створення юридичної особи на підставі договорів із суб'єктами господарської діяльності України;

– спільного інвестування, здійснюваного громадянами та юридичними особами України, іноземних держав.

Інвестиційна діяльність у сільському господарстві забезпечується шляхом реалізації інвестиційних проектів і проведення операцій з корпоративними правами та іншими видами майнових та інтелектуальних цінностей.

Особливості правового регулювання інвестиційної діяльності у сільському господарстві полягають у такому:

1) одним із інвесторів чи учасників інвестиційної діяльності обов'язково виступає виробник сільськогосподарської продукції;

2) об'єктом агроінвестиційних правовідносин може бути виробництво сільськогосподарської продукції, яке здійснюється шляхом використання земель сільськогосподарського призначення та майна, а також постачання сільському господарству сільськогосподарської техніки, засобів захисту рослин та інших матеріально-технічних засобів;

3) агроінвестиційна діяльність здійснюється з урахуванням ризиків, притаманних сільськогосподарському виробництву (сезонність, погодно-кліматичні умови, шкідники, хвороби сільськогосподарських тварин і рослин, використання земель сільськогосподарського призначення як основний засіб виробництва, стихійні лиха тощо);

4) необхідність додержання правил і стандартів зберігання, транспортування, використання і реалізації продукції рослинництва і тваринництва, яка здебільшого є такою, що швидко псується, а отже, вимагає відповідних умов і правил, передбачених законодавством або договорами про інвестиції¹.

Зростання ролі й значення наукової та науково-технічної діяльності в аграрному розвитку нашої держави зумовлює необхідність ефективного правового забезпечення інноваційної діяльності в сільському господарстві. Інноваційна діяльність виступає однією з форм інвестиційної діяльності, що здійснюється з метою застосування досягнень науково-технічного прогресу в сільськогосподарське виробництво та соціальну сферу села і включає: розробку та випуск нових видів сільськогосподарської техніки; впровадження найновітніших технологій, у тому числі безвідходних, ресурсозберігаючих, екологічно безпечних; виведення нових сортів сільськогосподарських рослин та нових порід сільськогосподарських тварин; удосконалення породних та продуктивних якостей сільськогосподарських тварин; виробництво покращеної продукції рослинництва і тваринництва; виробництво нових видів тари, упаковок, засобів зберігання сільськогосподарської продукції, що швидко псується; нові форми та способи виробництва сільськогосподарської продукції та переробки відходів сільськогосподарського виробництва тощо.

Закон України від 4 липня 2002 р. «Про інноваційну діяльність» визначає інноваційну діяльність як діяльність, що спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоздатних товарів і послуг. Інновації – це новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери.

Відповідно до названого Закону, головною метою державної інноваційної політики є створення соціально-економічних, організаційних і правових умов для ефективного відтворення, розвитку й використання науково-технічного потенціалу країни, забезпечення впровадження сучасних екологічно чистих, безпечних, енерго- та ресурсозберігаючих

---

¹ Див.: Інвестиційна діяльність у сільському господарстві: правові аспекти : монографія / за ред. В. І. Семчика. Київ : Юрид. думка, 2008. С. 35.

технологій, виробництва та реалізації нових видів конкурентоздатної продукції.

Суб'єктами інноваційної діяльності можуть бути фізичні і (або) юридичні особи України, фізичні і (або) юридичні особи іноземних держав, особи без громадянства, об'єднання цих осіб, які провадять в Україні інноваційну діяльність і (або) залучають майнові та інтелектуальні цінності, вкладають власні чи запозичені кошти в реалізацію в Україні інноваційних проектів.

Інновації можна класифікувати за різними критеріями. За технологічними параметрами розрізняють інновації продуктові (включають застосування нових матеріалів, напівфабрикатів і комплектуючих; одержання принципово нових продуктів) і процесні (пов'язані з новими методами організації сільськогосподарського виробництва (новими технологіями)).

Залежно від змін, що вносяться, виокремлюють інновації: радикальні; покращувальні; модифікаційні. За місцем у виробничому циклі інновації поділяють на сировинні; забезпечуючі, продуктові. За обсягом розрізняють інновації локальні, системні та стратегічні. За інноваційним потенціалом та ступенем новизни інновації бувають радикальні, комбіновані та удосконалюючі.

Основними ознаками інноваційної діяльності у сільському господарстві є такі: 1) основним предметом цієї діяльності є впровадження, використання та комерціалізація результатів наукових досліджень і розробок у сільськогосподарське виробництво й соціальну сферу села; 2) об'єктом виступають нематеріальні блага – результати інтелектуальної діяльності (результати наукових досліджень і розробок), які доводяться до стану інноваційного продукту та впроваджуються як інновації; 3) має довгостроковий характер; 4) властивий високий ступінь непередбачуваності наслідків та результатів, що дозволяє говорити про її ризиковий характер; 5) має на меті досягнення позитивних соціально-економічних змін та результатів (розвиток науково-технічного потенціалу країни, забезпечення впровадження у сільськогосподарське виробництво сучасних екологічно безпечних, енерго- та ресурсозберігаючих технологій, виробництво та реалізація нових видів конкурентоздатної продукції рослинництва і тваринництва, сталий розвиток сільських територій тощо); 6) одним із результатів її здійснення є підвищення конкурентоспроможності національних сільськогосподарських товаровиробників та продукції, що ними випускається, на базі реалізації інновацій.

Питання для самоконтролю

1. Надайте визначення державної аграрної політики.
2. Назвіть стратегічні цілі державної аграрної політики України.
3. Визначте поняття державно-правового регулювання сільського господарства.
4. Назвіть принципи державно-правового регулювання сільського господарства в Україні, розкрийте їх зміст.
5. Що являють собою форми державно-правового регулювання сільського господарства, назвіть їх види.
6. За допомогою яких методів здійснюється державно-правове регулювання сільського господарства в Україні?
7. Сформулюйте поняття державної підтримки сільського господарства, назвіть її види.
8. Розкрийте зміст державних аграрних інтервенцій як форми цінової підтримки сільського господарства.
9. Охарактеризуйте систему органів державно-правового регулювання сільського господарства в Україні.
10. Назвіть органи державно-правового регулювання сільського господарства галузевої компетенції, визначте їх правове становище.
11. Проаналізуйте особливості правового регулювання оподаткування сільськогосподарських товаровиробників.
12. Охарактеризуйте принципи та ознаки державно-публічного партнерства у сільському господарстві.
13. Назвіть особливості правового регулювання інвестиційної діяльності у сільському господарстві.
14. Сформулюйте поняття та основні ознаки інноваційної діяльності у сільському господарстві.

Розділ 2

Аграрне право як самостійна галузь права

§ 1. Предмет та система аграрного права

Сільське господарство України як основа аграрного сектору економіки є системоутворюючим у національній економіці, формує засади збереження суверенності держави – продовольчу й у визначених межах економічну, екологічну та енергетичну безпеку, забезпечує розвиток технологічно пов'язаних галузей національної економіки і формує соціально-економічні основи розвитку сільських територій. Крім стабільного забезпечення населення країни якісним, безпечним, доступним продовольством, сільське господарство нашої держави спроможне на вагомий внесок у розв'язання світової проблеми голоду.

Подальше входження до світового економічного простору, посилення процесів глобалізації, лібералізації торгівлі потребують адаптації до умов, що постійно змінюються, а відповідно – подальшого удосконалення аграрної політики нашої держави.

Сільське господарство з високим потенціалом виробництва, що значно перевищує потреби внутрішнього ринку, може сприяти розвитку національної економіки та її ефективній інтеграції у світовий економічний простір, а отже, зростанню доходів задіяного в аграрній економіці сільського населення, кількість якого становить понад третину всього населення країни, а також забезпечити мультиплікативний ефект розвитку інших галузей національної економіки¹.

Із метою врегулювання комплексу аграрних відносин, що виникають у сфері аграрного виробництва, тобто виробництва сільсько-господарської продукції, її переробки та реалізації, у системі права України виокремлюється спеціальна галузь права – аграрне право України.

¹ Про схвалення стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року : розпорядж. Каб. Міністрів України від 17 жовт. 2013 № 806-р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/806-2013-%D1%80>.

Поняття «аграрне право» було введено в науковий обіг у 1908 р. німецьким професором Рихардом Хааком, який у 1927 р. видав книгу про основи пруського аграрного права, що стала поштовхом до висвітлення цього терміна в правовій літературі інших країн (як Західної Європи, так і США), де в післявоєнний час сформувалася особлива галузь – аграрне право.

У дореволюційній Росії широкого поширення набули ідеї відокремлення галузі права, які регулюють сільськогосподарську діяльність селян. Проте цей період у Росії, як і в країнах Західної Європи, аграрне законодавство ототожнювалося із земельним законодавством і все законодавче регулювання відносин, пов'язане із сільськогосподарським виробництвом, зводилось до класичних правових інститутів права власності, оренди, іпотеки, успадкування земельних ділянок та ін.

На початку ХХ ст. було виявлено незбіг термінологічного значення земельного права, в центрі якого знаходиться земельна власність із предметом правового регулювання сільськогосподарської діяльності селян, яка виходила за межі земельно-цивільного права. У зв'язку з цим для позначення особливостей законодавства про діяльність селян у науковий обіг було введено термін «селянське право»¹.

За часів Радянського Союзу, після проведення колективізації, сформувалася самостійна галузь – колгоспне право. При цьому правовідносини базувалися на відносинах, які склалися в діяльності тогочасних сільськогосподарських підприємств (колгоспів, радгоспів, міжгосподарських формувань та ін.) і стосувалися суто виробництва сільськогосподарської продукції. Аграрні відносини, крім зазначених, охоплювали відносини, які виходили за межі суто сільськогосподарського виробництва і стосувалися реалізації й переробки сільськогосподарської продукції, її транспортування, зберігання і доведення до споживача, вирішення питань соціального розвитку села. Все це вказувало на те, що аграрні відносини склалися у сфері сільськогосподарського виробництва, комплексного вирішення продовольчої проблеми і проблеми соціального розвитку села².

---

¹ Леонтьев А. А. Крестьянское право. 2-е изд. СПб. : Законоведение, 1914. С. 35.

² Семчик В. І. Аграрне право України: проблеми становлення і розвитку // Академічна юридична думка / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : ІнЮре, 1998. С. 444–452.

Тому після проголошення незалежності України, внаслідок переходу до ринкової системи господарювання, в юридичній термінології затвердилася назва «аграрне право». Це поняття є найбільш прийнятним, оскільки, по-перше, відображає специфіку галузі; по-друге, аграрне право слугує формою вираження і закріплення аграрної політики держави як важливого фактора формування і розвитку даного комплексного утворення; по-третє, правову основу для формування відповідної галузі права становить аграрне законодавство, яке сформувалося в результаті законодавчої діяльності та існує залежно від змісту і системи законодавства. По-четверте, потрібно враховувати досвід правового регулювання аграрного підприємництва зарубіжних країн із розвинутою ринковою економікою (Франція, Німеччина, Італія, Іспанія, Великобританія, США, Японія та ін.), в яких проводяться інтенсивні дослідження правових проблем сільського господарства.

У доктрині аграрного права донедавна існували різні погляди на сутність та місце аграрного права в системі вітчизняної правової системи: 1) аграрне право – це галузь законодавства, але немає аграрного права ні як основної, ні як комплексної галузі права; 2) норми права, що регулюють аграрні відносини, належать до підгалузі агропромислового права; 3) аграрне право є підгалуззю або розділом господарського права; 4) аграрне право є спеціалізованою комплексною галуззю права; 5) аграрне право – це самостійна галузь. Проте на сьогодні домінуючими є останні дві позиції.

Погляди на аграрне право як комплексну галузь виникли через історичне введення комплексної галузі права як структурної одиниці системи права та пов'язані з виокремленням у системі права «первинних» і «вторинних» правових утворень «традиційних» і «комплексних» галузей права. Свого часу не було чіткого розмежування системи права та системи законодавства, а тому комплексний характер галузей системи законодавства переносився і на галузі права¹.

Визнаючи аграрне право комплексною, спеціалізованою, інтегрованою галуззю права, науковці вказують на три ключових положення, які підтверджують цю позицію. По-перше, мова йде про таку сукупність правових норм, які реально об'єктивувалися в правовій системі і не порушують основної структури права, а існують у вигляді вторин-

---

¹ Бобылев А. И. Аграрное право – самостоятельная отрасль российской системы права. *Актуальные проблемы аграрного права России: теория и практика* : сб. науч. ст. М. : Право и государство, 2004. С. 19.

ного правового формування. Це означає, що аграрне право не заміняє і не відмінює основні галузі права (наприклад, цивільне, адміністративне, земельне право), а існує поряд з основними традиційними галузями права. І тому правове регулювання аграрного підприємництва сільськогосподарських комерційних організацій селянських (фермерських) господарств, громадян, які ведуть особисті підсобні господарства, було б далеко не повним і одностороннім, якби спиралося лише на аграрне законодавство. По-друге, правова наука виходить із об'єктивного характеру системи права, коли за основу класифікації норм за галузями береться предмет правового регулювання. Аграрне право як об'єктивна реальність спирається на аграрні відносини як органічний комплекс взаємопов'язаних між собою земельних, майнових, трудових організаційно-управлінських суспільних відносин, і пов'язаних з організацією сільськогосподарської діяльності. Третім вирішальним моментом для виокремлення аграрного права як комплексної, спеціалізованої, інтегрованої галузі права є наявність аграрного законодавства, яке становить юридичну основу для формування однойменної галузі права¹.

При цьому необхідно пам'ятати, що комплексні галузі являють собою вторинні, похідні утворення, які не займають однопорядкового положення у структурі. Комплексні галузі, які наділені лише частиною ознак і особливостей галузі права, являють собою «нашарування» на поверхні правової системи.

Існує два різновиди комплексних галузей – спеціалізовані та інтегровані. Комплексні спеціалізовані тяжіють до основної і перш за все профільноюючої галузі, як правило, багато з них формується на основі певної підгалузі, об'єднання інститутів або навіть окремого галузевого інституту. І хоча комплексні правові спільності вийшли за межі окремої галузі і за допомогою спеціального нормативного регулювання утворили певну єдність, кожен із вихідних елементів, а особливо той, з якого почався розвиток комплексної галузі, продовжує існувати в рамках тієї чи іншої основної галузі. Інтегровані комплексні галузі виникають унаслідок процесу диференціації права через виникнення нових комплексних (спеціалізованих), а потім за наявності передумов спеціальних основних галузей, що породжує зустрічний процес – ін-

---

¹ Быстров Г. Е. Вопросы теории аграрного права и методики его преподавания в юридических вузах России. *Государство и право*. 1998. № 11. С. 58–71.

теграцію структурних підрозділів. Такий вид комплексних галузей можна ще називати «надгалузі» або «супергалузі»¹.

Комплексні інтегровані та спеціалізовані галузі є різними видами комплексних галузей, тому при визначенні місця аграрного права в системі права одночасна характеристика «інтегрована» та «спеціалізована» є не доцільною, оскільки ці поняття є взаємовиключними. Спільне вживання вказаних категорій є доречним виключно при аналізі предмета правового регулювання, коли категорії «інтегровані» та «спеціалізовані» відображають сутність тих чи інших відносин, які регулює аграрне право.

Незважаючи на ґрунтовні дослідження аграрного права як комплексної галузі, необхідно визнати, що аграрне право має всі підстави вважатися самостійною галуззю права. У природі не існує таких галузей права, які б регулювали абсолютно однорідні відносини. Одні з них є основними, а інші мають прикладне значення. З філософського погляду чистих явищ у природі не існує, оскільки всі явища (соціальні, природні) містять елементи, що мають прикладний характер².

При цьому потрібно враховувати, що за суб'єктивним складом аграрне право повністю не включається до предмета правового регулювання жодної із галузей приватного права. Специфічними суб'єктами виступають невідприємницькі сільськогосподарські товаровиробники, наприклад громадяни, які займаються веденням особистих селянських господарств. Іншою характерною ознакою є специфіка об'єктів, з приводу яких виникають, змінюються та припиняються аграрні відносини (сільськогосподарська продукція, земельні ділянки сільськогосподарського призначення, специфічні засоби виробництва тощо). Ці передумови свідчать про те, що аграрне право є самостійною галуззю права, що, перебуваючи в одному ряду з іншими галузями приватного права, створює єдиний механізм приватноправового регулювання³.

---

¹ Алексеев А. А. Структура советского права. М. : Юрид. лит, 1975. С. 194–196.

² Статівка А. М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні : монографія ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2007. С. 63.

³ Єрмоленко В. М. До питання про предмет аграрного права. *Стан та перспективи розвитку аграрного права* : матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф., присвяч. 80-річчю д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України В. З. Янчука, Київ, 26–27 трав. 2005 р. / за ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила. Київ : Магістр-XXI сторіччя, 2005. С. 77.

Аграрне право є самостійною галуззю права, що має комплексну природу. При цьому наведені характеристики галузі аграрного права України як самостійної й комплексної не є взаємовиключними: перша вказує на наявність певної групи суспільних відносин, що є специфічними, неповторними, можуть бути відділені від інших (аграрні відносини) і становлять його предмет; друга свідчить уже про якісний зміст цих суспільних відносин, вказує на критерії їх об'єднання та групування¹.

Викладене дає змогу визначити аграрне право України як самостійну галузь правової системи України, взаємопов'язану систему правових норм, що регулює аграрні (земельні, майнові, трудові, організаційно-управлінські та ін.) суспільні відносини, що виникають при виробництві сільськогосподарської продукції, її переробці та реалізації, а також при здійсненні пов'язаної з ними іншої діяльності.

Аграрне право виступає також як самостійна галузь українського законодавства, галузь юридичної науки, а також як навчальна дисципліна.

Предметом аграрного права, як і будь-якої іншої галузі права, є конкретні суспільні відносини, що регулюються нормами даної галузі. Ці відносини, щоб стати предметом окремої галузі права, повинні володіти значною специфікою, яка б відрізняла їх від інших суспільних відносин.

Об'єктивною основою формування аграрного права як самостійної галузі права є наявність великого кола суспільних відносин, що потребують особливого правового регулювання. Це насамперед відносини з виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки і реалізації, основою яких є суспільні відносини, що складаються у процесі виробництва сільськогосподарської продукції, які мають визначальний вплив на відносини у сфері переробки і реалізації сільськогосподарської продукції, створення матеріально-технічної бази аграрного виробництва, його виробничо-технічного обслуговування, що також є предметом аграрного права.

У найзагальнішому вигляді предмет аграрного права України становлять специфічні аграрні відносини, які включають передусім відносини, що виникають при виробництві сільськогосподарської продукції, якою за законодавством України вважається продукція, що вирощується на землі або походить від живих біологічних організмів, а також продукти її первісного перероблення.

---

¹ Актуальні питання аграрного права України: теорія і практика : монографія / за ред. А. М. Статівки. Харків : ФІНН, 2010. С. 11.

При виникненні аграрних відносин використовуються землі сільськогосподарського призначення, специфічне майно, праця фізичних осіб. Звідси аграрні відносини складаються із земельних, майнових, трудових, організаційно-управлінських відносин.

Земельні відносини як предмет аграрного права пов'язані з використанням землі як основного засобу виробництва, природного об'єкта і ресурсу в сільськогосподарському виробництві; як об'єкта права власності сільськогосподарських підприємств (фермерського господарства, сільськогосподарського виробничого кооперативу, сільськогосподарського товариства) та осіб, які ведуть особисте селянське господарство; як об'єкта права на земельну частку (пай) членів сільськогосподарських підприємств, що реалізується ними у разі виходу з підприємства¹.

Чільне місце в системі аграрних відносин посідають майнові відносини, які виникають між різноманітними суб'єктами аграрного виробництва. Суб'єкти аграрного виробництва всіх форм власності і організаційно-правових форм вимушені вступати в різноманітні відносини, з реалізації продукції, придбання сільськогосподарської техніки, паливно-мастильних та інших матеріалів, без яких аграрне виробництво неможливе. Водночас усередині самих цих суб'єктів виникає значна кількість відносин, пов'язаних із розподілом прибутків та дивідендів, отриманням земельного (майнового) паю при виході зі складу юридичних осіб і т. ін. Отже, ці відносини також є предметом аграрного права².

Особливості сільськогосподарської праці та її нерозривний зв'язок із земельними відносинами дають підстави стверджувати, що трудові відносини в сільському господарстві мають власну специфіку та становлять предмет правового регулювання аграрного права. Це трудові відносини, що виникають у сільськогосподарських підприємствах, пов'язані з відносинами щодо: організації праці; оплати праці; дотримання трудової дисципліни; охорони праці.

Функціонування сільськогосподарських товаровиробників – суб'єктів аграрного виробництва неможливе без чіткої організації

---

¹ Чабаненко М. М. Становлення та розвиток системи аграрного права України : монографія. Дніпропетровськ : Грані, 2015. С. 47.

² Аграрне право : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. П. Жушман, В. М. Корнієнко, Г. С. Корнієнко та ін. ; за ред. В. П. Жушмана та А. М. Статівки. Харків : Право, 2010. С. 9.

процесу стосовно виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки і реалізації, узгодженості в діях не тільки їх структурних підрозділів, а й окремих працівників. Сільськогосподарське виробництво, як таке, неможливе і без організаційно-управлінських відносин, що складаються в цьому процесі, які є предметом аграрного права¹.

Головна особливість виробничих аграрних відносин полягає в тому, що вони базуються на певних природних об'єктах, які розвиваються за своїми законами. Через це самі основні виробничі аграрні відносини є залежними від природних об'єктів, кліматичних умов. Жодні виробничі відносини так безпосередньо не пов'язані з природними факторами, як аграрні, багато в чому залежні від них. Окрім того, виробництво сільськогосподарської продукції значною мірою пов'язане з живими, біологічними організмами: рослинництво, тваринництво, штучне запліднення сільськогосподарських тварин, дорощування (відгодівля) молодняка худоби, птиці, штучне відтворення риби в ставках й інших водоймищах тощо. Це дає підстави виокремити аграрні відносини в особливу групу суспільних відносин, правовою формою яких є аграрне право як самостійна галузь права².

Донедавна в основі формування предмета аграрного права була тріада «виробництво» «переробка» та «реалізація» сільськогосподарської продукції, стрижнем якої виступали відносини щодо виробництва сільськогосподарської продукції, а переробка та реалізація мали підпорядкований характер відносно безпосереднього виробництва сільськогосподарської продукції³.

Проте на сьогодні аграрне право переживає серйозні зміни: оновлюється і збагачується його нормативна база під впливом ринкових умов у сільському господарстві, виникають нові напрями правового регулювання, модифікуються структура, співвідношення різних інститутів і підінститутів; переосмислюються традиційні поняття та структура⁴ під впливом інтеграційних зв'язків нашої держави.

---

¹ Аграрне право : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. П. Жушман, В. М. Корнієнко, Г. С. Корнієнко та ін. ; за ред. В. П. Жушмана та А. М. Статівки. Харків : Право, 2010. С. 10.

² Статівка А. М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні : монографія / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2007. С. 63.

³ Аграрне право України : підручник / за ред. О. О. Погрібного. Київ : Істина, 2006. С. 9.

⁴ Быстров Г. Е. Вопросы теории аграрного права и методики его преподавания в юридических вузах России. *Государство и право*. 1998. № 11. С. 64.

В сучасних умовах трансформація предмета аграрного права зумовлена появою в його структурі якісно нових видів суспільних відносин, що виникають у зв'язку з необхідністю забезпечення сталого розвитку всієї аграрної сфери в державі шляхом запровадження нових форм аграрного господарювання, використання інноваційних технологій у сільськогосподарському виробництві, стимулювання розвитку сільськогосподарської біоенергетики, сільського туризму, диверсифікації сільськогосподарської діяльності, інформаційних відносин в аграрній сфері, а також у зв'язку з виконанням міжнародних зобов'язань України в агросфері¹.

Динаміка розвитку суспільних відносин, у тому числі і аграрних, пов'язана із тим, що система права формується об'єктивно, відповідно до появи та сталого характеру тих суспільних відносин, які потребують правового регулювання. Проте не всі суспільні відносини можуть стати предметом правового регулювання конкретної галузі права. Для цього їх необхідно наділити специфічними ознаками, серед яких: 1) мають бути найбільш важливими, значущими для суспільства; 2) мають однорідний характер, типовий вираз; 3) виникають у суспільстві у зв'язку з проявом цілеспрямованої свідомо вольової діяльності людей і набувають стійкого, сталого характеру, тобто є такими, що постійно повторюються у повсякденній практиці; 4) придатні для регулювання нормами права; 5) мають певний зовнішній прояв і придатні для контролю з боку інститутів суспільства і держави².

Розширення сфери аграрних відносин відбувається за рахунок включення до них відносин щодо: правового регулювання продовольчої безпеки України, правового забезпечення матеріально-технічного постачання; соціального забезпечення селян; організаційно-правового забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції в контексті вимог права СОТ та законодавства ЄС; правового регулювання відносин сталого розвитку сільських територій та ін. Усе це зумовлює розширення предмета аграрного права, вихід за межі тріади виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції.

Таким чином, специфічним *предметом правового регулювання аграрного права* є взаємопов'язані, взаємообумовлені, взаємодоповнювальні (комплементарні) аграрні відносини (земельні, майнові, трудові, організаційно-управлінські та ін.) і тісно пов'язані з ними

---

¹ Савельєва О. М. Правове регулювання відносин в агросфері : монографія / за заг. ред. М. В. Шульги. Харків: Друк. Мадрид, 2017. С. 91.

² Загальна теорія держави і права : підручник / за ред.: М. В. Цвіка, О. В. Петришина ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2009. С. 246.

відносини (з розвитку соціальної сфери села, матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників, забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції у контексті вимог права СОТ та законодавства ЄС, сталого розвитку сільських територій тощо)¹.

Необхідно зазначити, що на сьогодні аграрні відносини динамічно розвиваються. Тенденції сучасного аграрного виробництва в умовах інтеграційних процесів є фактором розширення і підставою змістовного наповнення відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників, які вказують на їх особливості. Зокрема, мова йде про агро-нанотехнологічні, агроінвестиційні, агроінформаційні, агромаркетингові та ін. відносини, які розширюють предмет правового регулювання аграрного права.

У загальній теорії держави і права під методом правового регулювання розуміють закріплені в нормах права прийоми, засоби і способи впливу на поведінку суб'єктів права, установ у відповідних суспільних відносинах.

Аграрні відносини є єдиними та неподільними. Виходячи з цілісності аграрних відносин, можна говорити про єдиний правовий метод регулювання аграрних відносин. Цей метод складається з поєднання універсальних диспозитивного (приватноправового) та імперативного (публічно-правового) способів правового регулювання, які можна визначити як *змішаний метод правового регулювання аграрних відносин*. Установлення змішаного методу та його використання забезпечують наукову обґрунтованість аграрного права як самостійної галузі права².

При регулюванні відносин, що виникають при укладенні договору між аграрним товаровиробником й іншими суб'єктами господарювання, діє диспозитивний (приватноправовий) метод, тобто метод рівноправності сторін. У відносинах щодо застосування сільськогосподарським підприємством пестицидів, нітратів та ін. діє імперативний (публічно-правовий) метод, який визначає обсяг та види дозволених для використання пестицидів. Щодо питань охорони праці в сільському господарстві, то переважним у механізмі правового регулювання цих відносин є метод централізованого регулювання, який реалізується здебільшого імперативними нормами, що встановлюють обов'язкові варіанти поведінки.

---

¹ Актуальні питання аграрного права України: теорія і практика : монографія / за ред. А. М. Статівки. Харків : ФІНН, 2010. С. 14.

² Чабаненко М. М. Методи правового регулювання аграрних відносин : монографія. Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2013. С. 172.

Змішаний метод реалізується через характер правових норм. Вони можуть бути *імперативними*, тобто потребують від сторін правовідносин належної поведінки (норми-приписи), або можуть забороняти діяти певним чином (норми-заборони). Норми аграрного права можуть мати й *диспозитивний* характер, тобто надавати суб'єктам правовідносин певну свободу в діях або пропонувати кілька варіантів поведінки (норми-дозволу, норми-рекомендації).

Аграрному праву характерний змішаний метод правового регулювання аграрних відносин, який містить адміністративно-правові та цивільно-правові як універсальні способи і прийоми регулювання цих відносин.

Система аграрного права – це логічно послідовне розміщення аграрно-правових норм та інститутів, що спрямовані на регулювання аграрних відносин з виробництва сільськогосподарської продукції, її перероблення та реалізації.

Виокремлюються такі ознаки системи аграрного права: по-перше, основною структурною частиною системи аграрного права є інститут аграрного права, а елементарною – норма аграрного права; по-друге, інститути аграрного права перебувають між собою у системній взаємодії, упорядкованості, яка характеризується такими рисами: наукова обґрунтованість, логічність, послідовність, внутрішня узгодженість; по-третє, норми та інститути ідентифікуються як аграрно-правові за ознакою регулювання ними відносин, що належать до предмета аграрного права¹.

Система аграрного права як галузі права складається з аграрно-правових інститутів та аграрно-правових норм.

Інститути аграрного права – це система відносно відокремлених від інших і пов'язаних між собою правових норм, які регулюють певну групу (вид) суспільних відносин, які регулюють аграрні відносини. До них належать: інститут правового становища суб'єктів аграрного права, інститут державно-правового регулювання сільського господарства, правовий інститут державної підтримки сільського господарства, інститут правового регулювання виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників та ін.

Норма аграрного права – це загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою

---

¹ Чабаненко М. М. Становлення та розвиток системи аграрного права України : монографія. Дніпропетровськ : Грані, 2015. С. 250.

як регулятор аграрних відносин. Норми аграрного права знаходять своє закріплення у формах аграрного права.

Особливостями норм аграрного права є: 1) спеціальний характер більшості норм аграрного права, який виявляється в тому, що норми аграрного права співіснують із нормами тих класичних галузей права, з якими вони поділяють спільний предмет правового регулювання, співвідносячись із ними як спеціальні та загальні відповідно; 2) значна міра зумовленості змісту норм аграрного права, з одного боку, закономірностями аграрного виробництва, а з другого боку – державною політикою в аграрній сфері; 3) значна питома вага тимчасових та кон'юнктурно зумовлених норм. Прикладом перших є практично всі норми, що опосередковують аграрну реформу, другої – норми, що регулюють відносини у сфері державної аграрної політики, державної підтримки сільського господарства тощо; 4) переважання норм яскраво вираженого регулятивного характеру. Це пояснюється тим, що правопорядок і законність у сферах аграрних відносин забезпечуються не внутрішньогалузевими заходами правового примусу, а заходами примусу відповідних суміжних класичних галузей права (цивільного, господарського, трудового тощо), а також загальноохоронних галузей національного права – кримінального та адміністративного¹.

Система аграрного права складається з таких частин: загальної, особливої та спеціальної.

Загальна частина включає питання про поняття, предмет правового регулювання аграрного права, методи правового регулювання аграрних відносин, принципи і систему аграрного права, джерела аграрного права, аграрні правовідносини і державно-правове регулювання сільського господарства України.

Питання *особливої частини* стосуються правового становища різних суб'єктів аграрного права (сільськогосподарських кооперативів, фермерських господарств, особистих селянських господарств, приватних, державних та комунальних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських товариств, агрохолдингів тощо), правового регулювання виробничо-господарської діяльності та її окремих видів у рослинництві та тваринництві, правового регулювання аквакультури та ін.

---

¹ Чабаненко М. М. Становлення та розвиток системи аграрного права України : монографія. Дніпропетровськ : Грані, 2015. С. 245–246.

Спеціальну частину присвячено основним рисам аграрного законодавства ЄС і права СОТ, дослідженню питань щодо виробництва сільськогосподарської продукції в контексті гармонізації законодавства ЄС та СОТ.

Аграрне право необхідно також розглядати як галузь юридичної науки та як навчальну дисципліну.

Аграрне право як *галузь юридичної науки* – це система наукових знань, правових ідей, теоретичних поглядів, понять, а також вчень про закономірності аграрно-правового регулювання суспільних відносин, які становлять предмет аграрного права.

До сфери досліджень науки аграрного права належать: методологічні, теоретичні основи використання земель сільськогосподарського призначення для виробництва сільськогосподарської продукції та продовольства; історія розвитку аграрного права України; об'єктивні та суб'єктивні передумови формування, розвитку та функціонування аграрного права як самостійної галузі національної правової системи України; правові питання аграрної реформи, приватизації, реформування відносин власності на селі; правове забезпечення державної аграрної політики на національному, регіональному та на місцевому рівнях; правові проблеми продовольчої безпеки України; предмет, принципи, функції, методи, система, структура аграрного права України; нормативні та інші джерела аграрного права України; норми аграрного права; наукові джерела аграрного права України; проблеми співвідношення та взаємодії аграрного права з суміжними галузями національної правової системи; стан, тенденції та перспективи правового регулювання аграрних відносин в умовах світових інтеграційних економічних процесів, гармонізації й адаптації національного законодавства до вимог ЄС та СОТ; аграрні правовідносини, їх поняття, особливості, структура; правове становище суб'єктів аграрних правовідносин; організаційно-правові форми ведення товарного сільськогосподарського виробництва, сільськогосподарської діяльності у сфері виробництва продовольства, лісового та рибного господарства; правове регулювання кооперативних, корпоративних відносин у сільському господарстві; правове регулювання інвестиційних, інноваційних і інших аграрних відносин; правове забезпечення виробничо-господарської діяльності у сфері сільського господарства, виробництва продукції лісового та рибного господарства; правове регулювання ведення особистого селянського господарства; державне та самовряд-

не регулювання аграрних відносин; правове забезпечення сільського (зеленого) туризму; правове регулювання аграрних відносин у окремих галузях сільського господарства, зокрема, в рослинництві, тваринництві, бджільництві; розвиток і підвищення ролі ветеринарної медицини, розвиток насінництва та племінної справи, правова регламентація використання засобів захисту рослин; аграрно-зобов'язальні правовідносини; економіко-правові механізми стимулювання розвитку аграрного виробництва, переробки, зберігання та реалізації сільськогосподарської продукції, виробництва, переробки та реалізації продовольчої продукції лісового та рибного господарства, участі сільськогосподарських товаровиробників в експорті й імпорті сільськогосподарської продукції; юридична відповідальність в аграрному праві; аграрне право зарубіжних країн: порівняльно-правовий аналіз.

Аграрне право як навчальна дисципліна являє собою систему наукових знань про аграрне право – галузь права і законодавства, призначеного для вивчення у відповідних навчальних закладах, передусім – юридичних.

==== § 2. Принципи аграрного права

Важливим критерієм виділення тієї чи іншої галузі права є галузеві принципи права, тобто провідні засади, керівні положення, які визначають ідеї формування та функціонування конкретної галузі права. Кожна галузь права має свої принципи, які відображають її об'єктивний характер, що відповідає рівню розвитку суспільних відносин у цій сфері життєдіяльності.

Принципи аграрного права – це основоположні засади, вихідні ідеї, що визначають характер і напрями правового регулювання аграрних відносин.

До ознак принципів аграрного права належать такі: а) є провідними, нормативно-керівними ідеями, основоположними, вихідними засадами, науковими положеннями; б) визначають зміст галузі аграрного права, надають цілісності, єдності сукупності правових норм, що об'єднані за предметом і методами регулювання в аграрному праві; в) визначають напрями й характер, лежать в основі правового регулювання аграрних відносин, на них ґрунтується механізм правового регулювання аграрних відносин.

Систему принципів аграрного права становлять: а) загальноправові принципи; б) галузеві (спеціальні) принципи; в) інституційні принципи.

Загальноправові (конституційні) принципи притаманні всій правовій системі України та кожній галузі права зокрема. До них належать: верховенство права, законність, поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, рівноправність суб'єктів аграрного виробництва, юридична рівність усіх форм власності та ін.

Основними *галузевими (спеціальними) принципами* аграрного права є такі:

– *принцип пріоритетності розвитку сільського господарства*, що спрямований на забезпечення життєздатності сільського господарства, його конкурентоспроможності на внутрішньому та зовнішньому ринку, підвищення конкурентоспроможності харчових продуктів та якості сільськогосподарської продукції, гарантування продовольчої безпеки країни;

– *пріоритетність соціального розвитку села*, що об'єктивно впливає з виняткової значущості та незамінності вироблюваної продукції сільського господарства у життєдіяльності людини і суспільства, з потреби відродження селянства як господаря землі, носія моралі та національної культури. Високий рівень соціально-економічного розвитку села є основною умовою продовольчого та сировинного забезпечення держави, її економічної незалежності;

– *принцип забезпечення продовольчої безпеки*, що спрямований на гарантування функціонування суспільних відносин щодо забезпечення у належних обсягах населення доступним та якісним продовольством, продуктами харчування, а промисловості – сировиною;

– *самостійність у виборі форм власності та організації аграрного виробництва*. Форми власності та організація виробництва в сільському господарстві визначаються суб'єктами аграрного виробництва самостійно. Втручання у виробничо-господарську або в іншу діяльність цих суб'єктів з боку органів державної влади та органів місцевого самоврядування не допускається, крім випадків, передбачених законодавством;

– *рівність форм аграрного виробництва в сільському господарстві*. Усі форми аграрного виробництва в сільському господарстві мають рівні права при здійсненні виробничо-господарської діяльності;

– *принцип аграрного протекціонізму (підтримки)* основи державної політики у бюджетній, кредитній, цінovій, регуляторній та інших сферах державного управління повинні спрямовуватись на стимулювання (підтримку) виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку аграрного ринку, а також забезпечення продовольчої безпеки населення;

– *принцип екологізації аграрного виробництва*, що спрямований на запобігання негативному впливу виробничих процесів на стан навколишнього природного середовища; сприяння забезпеченню якості та безпечності продукції, яка виробляється сільськогосподарськими товаровиробниками;

– *принцип сталого розвитку сільських територій*, що полягає в сприянні комплексному розвитку сільських територій із урахуванням органічної єдності екологічної, економічної та соціальної складової таким чином, щоб задовольнялися потреби не лише нинішнього, а й майбутніх поколінь.

Інституційні принципи аграрного права – це принципи, що при-таманні окремим інститутам аграрного права. До них належать принципи, які встановлюють основи правового регулювання виробничо-господарської діяльності аграрних товаровиробників, принципи соціального розвитку села, сталого розвитку сільських територій, принципи державно-правового регулювання сільського господарства України, державної підтримки сільського господарства, державної аграрної політики тощо.

§ 3. Приватні та публічні засади в аграрному праві

Розкриття сутності галузі аграрного права буде неповним без з'ясування притаманних їй приватних та публічних засад. Такі засади у тій чи іншій галузі права виокремлюються, зважаючи на такі критерії, як: а) статус особи, що бере участь у відповідних відносинах (приватні (фізичні, юридичні) або ж публічні особи (держава, територіальні громади, їх органи); б) вид інтересу, який мають на меті такі особи; в) метод правового регулювання таких суспільних відносин.

Оскільки предмет правового регулювання галузі аграрного права, яким виступають суспільні аграрні відносини, що складаються при

здійсненні сільськогосподарської діяльності, а також відносини щодо гарантування продовольчої безпеки й соціального розвитку села, сталого розвитку сільських територій, є комплексним, то аграрному праву притаманні як *приватні, так і публічні засади*.

До сфери *приватного* в аграрному праві можна віднести передусім відносини щодо заснування недержавних сільськогосподарських підприємств, яким властивий приватноправовий механізм регулювання. Так, згідно із ч. 7 ст. 7 Закону України від 10 липня 2003 р. «Про кооперацію» сільськогосподарський кооператив створюється його засновниками на добровільних засадах. Засновниками такого кооперативу можуть виступати виключно приватні особи – юридичні чи фізичні, а створюється він за їх власною ініціативою. Все це характерне для створення й інших видів приватних сільськогосподарських підприємств.

Договірні відносини сільськогосподарських товаровиробників також мають приватноправову природу. Приміром, фермерське господарство має право вступати в договірні відносини з будь-якими юридичними або фізичними особами, органами державної влади та органами місцевого самоврядування (ч. 3 ст. 24 Закону України від 19 червня 2003 р. «Про фермерське господарство»). Аграрно-правові договори за участю як фермерських господарств, так і інших сільськогосподарських товаровиробників, укладаються за погодженням волевиявленням їх учасників, які самостійно визначають істотні умови таких договорів, встановлюють власні договірні права та обов'язки, передбачають заходи відповідальності.

За ст. 13 Закону України від 17 липня 1997 р. «Про сільськогосподарську кооперацію» (у редакції Закону України від 20 листопада 2012 р. «Про внесення змін до Закону України “Про сільськогосподарську кооперацію”») сільськогосподарські виробничі кооперативи провадять господарську діяльність, основною метою якої є отримання прибутку, та реалізують свою продукцію за цінами, що встановлюються самостійно на договірних засадах з покупцем, і є суб'єктами підприємницької діяльності. Аналогічно й інші сільськогосподарські товаровиробники самостійно визначають напрями своєї діяльності, структуру й обсяги сільськогосподарського виробництва, здійснюють його планування, самостійно розпоряджаються виробленою аграрною продукцією та отриманими доходами. Все це вказує на наявність приватноправових засад при провадженні виробничо-господарської ді-

яльності сільськогосподарських товаровиробників, адже виробництво сільськогосподарської продукції здійснюється з ініціативи приватних осіб, за їх активною участю.

Аграрному праву також притаманна й низка відносин, що мають *публічно-правову природу*, функціонують з обов'язковою участю таких публічних утворень, як держава або територіальні громади, а також їх органи.

Передусім ідеться про відносини з використання в аграрному виробництві земель сільськогосподарського призначення. Пунктом 1 ст. 23 Земельного кодексу України визначено, що землі, придатні для потреб сільського господарства, повинні надаватися насамперед для сільськогосподарського використання. Такий імперативний припис вміщено до законодавства України, оскільки держава зацікавлена в пріоритетному використанні найцінніших земель сільськогосподарського призначення саме з метою аграрного виробництва, завдяки чому гарантується продовольча безпека.

До числа публічних належать і відносини з дотримання сільськогосподарськими товаровиробниками безпечності та якості харчових продуктів. Зокрема, згідно з п. 1 ст. 32 Закону України в редакції від 22 липня 2014 р. «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» харчові продукти, які знаходяться в обігу на території України, повинні відповідати вимогам законодавства про безпечність та окремі показники якості харчових продуктів. У випадку надходження доказів щодо шкідливості харчового продукту виробництво та обіг такого харчового продукту має бути зупинено та заборонено.

Важливими серед аграрних публічно-правових є відносини щодо застосування пестицидів і агрохімікатів при вирощуванні сільськогосподарської рослинницької продукції. Зокрема, їх використання повністю заборонено при вирощуванні органічної продукції (абз. 2 п. 2 ст. 14 Закону України від 18 липня 2018 р. «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції»), а у спеціальних сировинних зонах, призначених для вирощування продукції для дитячого і дієтичного харчування, пестициди і агрохімікати застосовуються за спеціальними технологіями, які забезпечують одержання продукції, що відповідає санітарно-гігієнічним вимогам до дитячого та дієтичного харчування (ч. 3 ст. 13 Закону України від 2 березня 1995 р. «Про пестициди і агрохімікати»).

Слід зазначити й імперативне регулювання відносин з використання генетично модифікованих організмів (ГМО) при виробництві сільськогосподарської продукції, харчових продуктів, створенні сортів сільськогосподарських рослин і порід тварин. Публічно-правовий вплив у цій сфері полягає, зокрема, в тому, що забороняються промислове виробництво та введення в обіг ГМО, а також продукції, виробленої з їх застосуванням, до державної реєстрації таких організмів (ст. 15 Закону України від 31 травня 2007 р. «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів»).

Наведене дає підстави для висновку про наявність як приватних, так і публічних засад в аграрному праві, що свідчить про приватно-публічну природу галузі аграрного права.

§ 4. Аграрні правовідносини та їх основні види

Певним уособленням предмета правового регулювання аграрного права є аграрні правовідносини, що складаються внаслідок впливу норм розглядуваної галузі права на аграрні суспільні відносини.

У вузькому розумінні аграрні правовідносини можна визначити як урегульовані нормами аграрного та інших галузей права суспільні відносини, що складаються при виробництві сільськогосподарської продукції, її переробці й реалізації.

Якщо розглядати аграрні правовідносини з позиції широкого трактування, то ними є *врегульований нормами права (аграрного та інших галузей) комплекс суспільних відносин, що виникають на підставі певних юридичних фактів між сільськогосподарськими товаровиробниками (суб'єктами аграрного виробництва), з одного боку, та іншими суб'єктами, членами сільськогосподарських підприємств і їх найманими працівниками, органами державної влади й органами місцевого самоврядування – з другого, з приводу конкретних об'єктів (майна, праці тощо), змістом яких є взаємозумовлені права й обов'язки їх учасників у сфері сільськогосподарської й пов'язаної з нею діяльності¹.*

¹ Уркевич В. Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин : монографія. Харків : Харків юрид., 2007. С. 76, 77.

Ознаками аграрних правовідносин є: а) певний вид суспільних відносин, урегульований нормами права (як аграрного, так і суміжних з ним галузей); б) комплекс земельних, майнових, трудових, організаційно-управлінських та інших відносин; в) виникають у сфері сільськогосподарської й пов'язаної з нею діяльності; г) їх суб'єктний склад обов'язково включає сільськогосподарських товаровиробників.

Аграрні правовідносини є поєднанням правовідносин одиничних, що є їх складниками, які, у свою чергу, складаються з відповідних елементів. Такими елементами є:

а) *суб'єкти аграрних правовідносин* (сільськогосподарські підприємства (сільськогосподарські кооперативи, фермерські господарства, сільськогосподарські акціонерні товариства, сільськогосподарські товариства з обмеженою відповідальністю, приватні, державні й комунальні сільськогосподарські підприємства та ін.), інші суб'єкти аграрного підприємництва, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні особи (члени сільськогосподарських підприємств та їх наймані працівники), а також ті, які ведуть особисте селянське господарство;

б) *об'єкти аграрних правовідносин* (земельні ділянки (передусім сільськогосподарського призначення), наявні на земельній ділянці корисні копалини місцевого значення, лісові насадження, водні об'єкти, річі та майно (у тому числі сільськогосподарського призначення), земельні й майнові частки (паї), а також права на них, праця фізичних осіб (членів і найманих працівників сільськогосподарських підприємств), управління сільськогосподарським підприємством (управлінська діяльність));

в) *зміст аграрних правовідносин* (суб'єктивні аграрні права й юридичні аграрні обов'язки їх учасників щодо організації та здійснення сільськогосподарської діяльності).

Підставами виникнення, зміни чи припинення аграрних правовідносин є різноманітні юридичні факти, серед яких: державна реєстрація сільськогосподарського підприємства, надання (передача) земельної ділянки для ведення фермерського господарства, членство (участь) у сільськогосподарському підприємстві, укладення трудового договору (контракту) із сільськогосподарським підприємством, укладення аграрно-правового договору, спричинення шкоди сільськогосподарському підприємству та ін.

Традиційно *аграрні правовідносини поділяються на внутрішні (внутрішньогосподарські) й зовнішні (зовнішньогосподарські).*

Внутрішні аграрні правовідносини – врегульований нормами аграрного права комплекс суспільних відносин, які виникають між сільськогосподарськими підприємствами і їх членами, сільськогосподарськими підприємствами і їх найманими працівниками, сільськогосподарськими підприємствами і їх структурними підрозділами й органами управління з приводу земель, майна, праці та інших об'єктів на підставі членства (участі) в сільськогосподарському підприємстві, трудового договору (контракту) із сільськогосподарським підприємством, змістом яких є взаємозумовлені суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників. Специфічними для внутрішніх правовідносин виступають їх суб'єктний склад і особливі підстави виникнення.

Внутрішні аграрні правовідносини поділяються на такі види:

1) *внутрішні аграрні членські правовідносини*, що складаються з правовідносин, які виникають при набутті статусу особою члена сільськогосподарського підприємства, при наявності у такої особи прав та обов'язків, а також при припиненні відносин членства в такому підприємстві;

2) *внутрішні аграрні земельні правовідносини*, що виникають при передачі сільськогосподарському підприємству його членом земельного пайового внеску – земельної ділянки (права користування нею, права на земельну частку (пай)), при поверненні земельних паїв у разі припинення членства особи в названому підприємстві;

3) *внутрішні аграрні майнові правовідносини*, що пов'язані з передачею майнових внесків сільськогосподарським підприємствам їх членами. Вони складаються з приводу формування майнових фондів сільськогосподарських підприємств, нарахування й видачі виплат, пов'язаних з майновою участю членів у капіталі сільськогосподарського підприємства. Припиняються ці правовідносини з виплатою колишньому члену сільськогосподарського підприємства вартості його паю¹;

4) *внутрішні аграрні трудові правовідносини* становлять найбільш спеціалізовану й найбільш безпосередню частину аграрного права² та виникають вони як за участю членів, так і найманих працівників сільськогосподарських підприємств. Ці правовідносини виникають у сфері організації праці, з дотримання дисципліни праці, у галузі оплати

¹ Єрмоленко В. М. Майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств: теорія, законодавство, практика : монографія. Київ : Магістр-XXI сторіччя, 2005. С. 304.

² Титова Н. И. Продовольственная проблема: земля, труд (правовые аспекты) : монографія. Львов : Вища шк., 1989. С. 159.

праці, охорони праці й дотримання правил з техніки безпеки та виробничої санітарії;

5) *внутрішні аграрні організаційно-управлінські правовідносини*, що пов'язані із формуванням системи органів управління сільськогосподарських підприємств (загальних зборів членів, правління, спостережної ради, ревізійної комісії сільськогосподарського підприємства, обранням голови сільськогосподарського підприємства та ін.) і визначенням їх компетенції. Також до розглядуваних належать правовідносини, які виникають у процесі функціонування цих органів.

Внутрішні аграрні правовідносини регламентуються нормами аграрного права та становлять основу предмета його правового регулювання.

Особливостями зовнішніх аграрних правовідносин є те, що вони складаються між формально не пов'язаними між собою суб'єктами, рівними й автономними учасниками. Якщо аграрні правовідносини складаються не у зв'язку з виникненням чи існуванням членських правовідносин (правовідносин щодо участі в сільськогосподарських підприємствах корпоративного типу) або укладення особою трудового договору (контракту) із сільськогосподарським підприємством, то вони належатимуть до зовнішніх аграрних.

Зовнішні аграрні правовідносини – врегульований нормами права (аграрного та інших галузей) комплекс суспільних відносин, які виникають між сільськогосподарськими товаровиробниками (суб'єктами аграрного виробництва), з одного боку, та іншими видами господарюючих суб'єктів, фізичними особами, органами державної влади й органами місцевого самоврядування – з другого, з приводу конкретних об'єктів (майна, земель, праці тощо) на підставі договору, через спричинення шкоди, внаслідок видання уповноваженим органом нормативно-правового акта тощо, змістом яких є взаємозумовлені права й обов'язки їх учасників у сфері сільськогосподарської й пов'язаної з нею діяльності.

До числа *зовнішніх аграрних правовідносин* належать правовідносини: а) щодо здійснення сільськогосподарськими підприємствами права власності (права користування) на належне їм майно; б) аграрно-договірні відносини; в) податкові щодо нарахування і сплати сільськогосподарськими товаровиробниками єдиного податку та інших податків та зборів до бюджетів (державних цільових фондів); г) деліктні, що виникають у зв'язку із спричиненням шкоди з боку третіх осіб сільськогосподарським підприємствам; д) у сфері державно-правового регулювання сільського господарства та ін.

Зовнішні аграрні правовідносини унормовуються переважно нормами інших галузей права. Аграрне ж право надає їм специфіки, через його норми ці правовідносини набувають певної спеціалізації.

§ 5. Співвідношення аграрного права з іншими галузями права

Аграрне право України перебуває в діалектичному зв'язку з конституційним, земельним, екологічним, цивільним, господарським, трудовим, адміністративним та іншими галузями права. Такий зв'язок історично зумовлений єдністю суспільних відносин як єдиного цілого. Діалектичний взаємозв'язок указаних галузей права з аграрним правом виявляється через систему правовідносин як форму і засіб застосування норм права.

Аграрне право тісно пов'язане з *конституційним правом*, оскільки для формування й розвитку аграрного права Конституція України є основою. Саме Конституція регулює в загальній формі як Основний Закон держави і громадянського суспільства аграрні відносини. Конституційні положення є поштовхом для розвитку правових інститутів в аграрному праві. Норми Конституції визначають правове регулювання аграрних відносин, зокрема, щодо: права власності та інших майнових прав селян на землю та інше нерухоме майно; правового регулювання праці в сільському господарстві; прав громадян у сфері аграрного підприємництва; правового становища сільськогосподарських товаровиробників; закріплення системи органів державного регулювання сільським господарством і визначення їх компетенції; соціального захисту селян і соціального розвитку села. Специфіка цих відносин відображається в аграрному законодавстві.

Норми як екологічного, так і земельного права виступають як загальні положення, вихідні засади, принципи, котрі специфічно відображаються в нормах аграрного права відносно виробничо-господарської діяльності та раціонального використання земель сільськогосподарськими товаровиробниками аграрної продукції. Тісним є зв'язок аграрного права з *екологічним правом*, який зумовлений станом землі, як об'єкта навколишнього природного середовища, який функціонує у складі екосистеми і перебуває в екологічному взаємозв'язку та взаємодії з усім довкіллям.

Комплементарний взаємозв'язок аграрного права із *земельним правом* полягає у тому, що аграрне право регулює відносини щодо використання земель сільськогосподарського призначення як основного засобу аграрного виробництва, а земельне право – порядок надання, вилучення земель для кожної із зазначених галузей, земля є об'єктом регулювання, а відносини, які виникають у зв'язку з цим, становлять предмет регулювання. Земельні відносини як предмет правового регулювання аграрного права не збігається з предметом земельного й екологічного права. При цьому значна кількість законів та підзаконних актів, що регулюють відносини у земельній сфері, дають підстави зробити висновок про те, що кожна наведена вище галузь права представлена відповідною галуззю законодавства. Розвиток останньої є наслідком появи і накопичення нових правових норм відповідних галузей права.

Аграрне право взаємодіє також із *цивільним правом*, зокрема щодо права власності та договірних відносин. Цивільним правом надається категоріальний апарат щодо розкриття змісту права власності і договорів, їх класифікації та загальної характеристики. В аграрному праві ці поняття вживаються при регулюванні аграрних відносин, специфіка яких визначається при укладенні аграрних договорів, використанні майна сільськогосподарського призначення тощо.

Аграрне право перебуває у тісному взаємозв'язку з *господарським правом*. Проте якщо останнім регулюються суспільні відносини у сфері управління економікою, виробництвом та реалізацією продукції, виконання робіт і надання послуг з метою отримання прибутків чи без такої мети, то особливості правового регулювання виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки та реалізації регулюються нормами аграрного права. При цьому аграрне право використовує загальні норми господарського права щодо правового регулювання виробничо-господарської діяльності, суб'єктів аграрного виробництва, господарських зобов'язань та відповідальності за порушення. Втім особливості аграрного права визначаються через специфіку аграрних відносин, зокрема при здійсненні виробничо-господарської діяльності сільськогосподарськими товаровиробниками.

Аграрне право тісно взаємодіє з *трудовим правом*. Основи правового регулювання трудових відносин усіх працівників, у тому числі відносин, пов'язаних із дисципліною праці, охороною праці, оплатою

праці тощо, є предметом правового регулювання трудового права, яке визначає основні принципи трудових відносин. Проте особливості праці членів кооперативів та їх об'єднань, колективних сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств визначаються аграрним законодавством та їх статутами. Це зумовлено специфікою умов виробництва та праці в сільському господарстві, які залежать від природних, кліматичних, біологічних та інших факторів, а тому потребують спеціального правового регулювання.

══════ **Питання для самоконтролю**

1. Надайте визначення аграрному праву.
2. Назвіть ознаки аграрного права.
3. Визначте предмет та метод аграрного права.
4. Охарактеризуйте систему аграрного права.
5. Назвіть принципи аграрного права.
6. Надайте визначення аграрному праву як галузі юридичної науки та навчальної дисципліни.
7. Назвіть приватні засади, притаманні аграрному праву.
8. Охарактеризуйте публічно-правове регулювання аграрних відносин.
9. Наведіть визначення аграрних правовідносин у вузькому та широкому розумінні.
10. Охарактеризуйте елементи складу аграрних правовідносин.
11. Назвіть основні види внутрішніх аграрних правовідносин.
12. Наведіть ознаки, що характеризують зовнішні аграрні правовідносини.
13. Розкрийте співвідношення аграрного права з іншими галузями права.

Розділ 3

Особливості правового регулювання аграрних відносин

---

§ 1. Правові засади функціонування сільського господарства

Сільське господарство України є однією з найважливіших і пріоритетних галузей економіки. У ній зайнято понад 3 млн населення, функціонує майже 56,5 тисяч господарюючих суб'єктів різних форм власності та організаційно-правових форм, що використовують 21,6 млн га сільськогосподарських угідь.

Функціонування сучасного сільського господарства України є результатом аграрної реформи, започаткованої у 1990 р. Основним її завданням є реформування неефективної системи сільськогосподарського використання земель, сформованої у період панування адміністративно-командної економіки, та створення на цій основі нової, багатуокладної системи аграрного господарювання, здатної забезпечити продовольчу безпеку держави та створити надійну економічну основу соціально-економічного розвитку села.

Проголошення Україною незалежності і прийняття Земельного кодексу України 18 грудня 1990 р., законів України: від 7 лютого 1991 р. «Про власність», від 27 березня 1991 р. «Про підприємства в Україні», від 19 вересня 1991 р. «Про господарські товариства», від 14 лютого 1992 р. «Про колективне сільськогосподарське підприємство», від 20 грудня 1991 р. «Про селянське (фермерське) господарство» та ін. зумовило принципово новий підхід до правового регулювання відносин у всіх галузях економіки країни, у тому числі в її аграрному секторі, і зробило незворотними ринкові перетворення.

Аграрну реформу можна визначити, як перетворення, видозміну, вдосконалення аграрних відносин з метою створення конкурентоспроможного, в тому числі на міжнародному ринку, аграрного сектору економіки України, який забезпечував би продовольчу безпеку країни

та достатній рівень доходів селян, як основи соціальної стабільності на селі.¹

Основними складниками сучасної аграрної реформи є:

а) проведення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва;

б) перетворення майнових відносин власності в сільському господарстві;

в) формування нових суб'єктів аграрного господарювання;

г) формування аграрного ринку і ринкової інфраструктури;

д) оптимізація важелів державної підтримки сільського господарства.

Охарактеризуємо правове регулювання окремих напрямів аграрної реформи.

§ 2. Правове регулювання земельних та майнових відносин у сільському господарстві

Землі сільськогосподарського призначення виступають основним засобом виробництва і предметом у сільському господарстві. Завданням правового регулювання земельних відносин у цій сфері є створення збалансованої системи сільськогосподарського землекористування, яка б забезпечувала вирішення стратегічних завдань розвитку аграрного сектору економіки. З початку 90-х років минулого століття в Україні було вжито низку правових, економічних та соціальних заходів, які докорінно змінили характер використання земель сільськогосподарського призначення.

Земельна реформа стала складовою частиною аграрної реформи, здійснюваної в Україні у зв'язку з переходом від адміністративно-командної до ринкової економіки. Проведення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва було започатковано ще до набуття нашою державою незалежності прийняттям постанови Верховної Ради УРСР «Про земельну реформу» від 18 грудня 1990 р. Відповідно до ст. 1 постанови усі землі республіки були оголошені об'єктом земельної реформи. Головні завдання цієї реформи полягали у перерозподілі земель з одночасною передачею їх у приватну та колективну

¹ Статівка А. М., Уркевич В. Ю. Аграрне право (оглядові лекції, нормативно-правові акти) : навч. посіб. Харків : Юрайт, 2014. 352 с.

власність, а також у користування підприємствам, установам і організаціям з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі, формування багатуокладної економіки, раціонального використання та охорони земель. Тобто ці перетворення стосувалися насамперед відносин власності на землю, володіння, використання та розпорядження земельними ділянками як основним засобом виробництва у сільському господарстві. Отже, за своїм змістом ця реформа має переважно аграрний характер.

Земельні відносини є серцевиною аграрної політики, їх реформування та вдосконалення належать до першочергових завдань і найважливіших напрямів соціально-економічної політики взагалі і аграрної зокрема. Результатом таких перетворень має стати наближення сільськогосподарського працівника до власності на землю. Тут має набрати чинності основний принцип соціальної справедливості у земельних відносинах – земля повинна належати тому, хто її обробляє. Саме тому перший етап аграрної реформи був спрямований на демонополізацію державної форми власності на землю і запровадження процесу її приватизації. Правовим підґрунтям таких перетворень стали Земельний кодекс України від 18 грудня 1990 р., Закон України «Про форми власності на землю» від 30 січня 1992 р., Декрет Кабінету Міністрів України «Про приватизацію земельних ділянок» від 26 грудня 1992 р. та ін. Цими нормативно-правовими актами було запроваджено існування та рівноправність приватної, колективної та державної форм власності на землю, що призвело до значного розширення суб'єктного складу сільськогосподарських підприємств.

Прийняття цих документів відкрило шлях до ухвалення інших важливих нормативних актів і стало основою для наступного кроку в забезпеченні приватизаційних процесів. Таким кроком було паювання земель сільськогосподарських підприємств і організацій, яке стало передумовою для перерозподілу сільськогосподарських земель на користь нових, ефективно господарюючих суб'єктів. Правове регулювання паювання земель забезпечувалося Указами Президента України: від 10 листопада 1994 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва», від 8 серпня 1995 р. «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» та ін. Паюванню підлягали сільськогосподарські угіддя, передані в колективну власність колективним сільськогосподарським підприємствам, сільськогосподар-

ським кооперативам, сільськогосподарським акціонерним товариствам, у тому числі створеним на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств. Паювання земель передбачало визначення розміру земельної частки (паю) у колективній власності на землю кожного члена сільськогосподарського підприємства без виділення земельних ділянок у натурі (на місцевості) і посвідчувалося сертифікатом із зазначенням у ньому розміру земельної частки (паю) в умовних кадастрових гектарах, а також вартісному вираженні. Указ установив, що право на земельну частку (пай) мають члени сільськогосподарського підприємства, в тому числі пенсіонери, які раніше працювали в ньому і залишаються його членами, відповідно до списку, що додається до державного акта на право колективної власності на землю. При паюванні вартість і розміри в умовних кадастрових гектарах земельних часток (паїв) всіх членів підприємства визначалися рівними. Остаточне набуття селянином статусу власника відбулося внаслідок виділення земельних часток у натурі, що визначалося Законом від 5 червня 2003 р. «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)». Кожний член сільськогосподарського підприємства мав право безперешкодного виходу з нього з одержанням безкоштовно у приватну власність своєї частки землі (паю) у натурі (на місцевості) з видачею державного акта на право власності на цю земельну ділянку. Власникам таких земельних ділянок було надано право вільно розпоряджатися ними без зміни цільового призначення.

У ринковій економіці засоби виробництва і в тому числі земля повинні функціонувати як товар. Тому одним із важливих завдань земельної реформи є формування ринку землі. Без такого ринку навряд чи можна вважати логічно завершеним перетворення земельних відносин. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. заклав правову основу для створення ринку землі, однак відповідно до його п. 15 розд. X Перехідних положень, землі сільськогосподарського призначення фактично виключені з повноцінного товарного обігу до набрання чинності законом про обіг земель сільськогосподарського призначення, але не раніше 1 січня 2020 р.

Це призводить до звуження повноважень власників землі і унеможливає досягнення максимального ефекту від створення нових приватних форм господарювання у сільському господарстві. Разом з тим слід зазначити, що перша стадія формування ринку землі уже відбулася шляхом затвердження приватної власності на землю. На-

ступним кроком має стати практична реалізація цього права, коли власник земельної ділянки зможе вільно розпоряджатися нею, що в результаті дозволить отримати найбільш ефективного власника землі. Втім важливо усвідомлювати також, що не може бути абсолютно вільного земельного ринку і необмеженого права приватної власності на неї, безконтрольних цивільно-правових угод, об'єктом яких є земельні ділянки сільськогосподарського призначення з огляду на їх цінність, значущість і невідтворюваність. Крім того, основним завданням нового етапу земельної реформи у сільському господарстві України має стати переведення сільськогосподарського землекористування на засади принципу сталого сільського розвитку.

Разом із перетворенням земельних відносин у сільському господарстві трансформації зазнали і майнові відносини. Адже майно колгоспів та інших сільськогосподарських підприємств, які існували за радянських часів, створювалося саме за рахунок власності селян, які надалі були їй позбавлені. З прийняттям Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» від 14 лютого 1992 р. стало можливим існування нової організаційно-правової форми господарювання, заснованої на колективній формі власності і було запроваджено паювання майна недержавного сільськогосподарського підприємства. Відповідно до ст. 7 Закону, майно у підприємстві належало на праві спільної часткової власності його членам.

Особливістю правового режиму майна колективного сільськогосподарського підприємства було формування пайового фонду майна членів підприємства, до якого включалася вартість основних виробничих і оборотних фондів, створених за рахунок діяльності підприємства, цінні папери, акції, гроші та відповідна частка від участі в діяльності інших підприємств і організацій. Право членів підприємства на пайовий фонд залежало від їх трудового внеску. Члену підприємства щорічно нараховувалася частина прибутку залежно від частки у пайовому фонді. Пай був власністю члена підприємства, але розпоряджатися своїм паєм він міг лише після припинення членства. У разі виходу з підприємства його члени мали право отримати пай натурою, грошми або цінними паперами відповідно до розміру та структури пайового фонду або в іншій формі. Крім працюючих членів підприємства, право на пай могли отримати особи, які вийшли з підприємства на пенсію, проходили дійсну строкову службу, особи, обрані на виборчі посади, направлені на навчання, а також спадкоємці осіб, які мали право на пай.

Слід зазначити, що процес паювання майна на цьому етапі часто мав формальний характер, мали місце помилки у визначенні розмірів майнових паїв, до того ж він не був урегульований на належному рівні, а здійснювався на підставі рекомендаційних методик, що давало можливість уповноваженим особам застосовувати їх на власний розсуд. Такі недоліки спонукали Президента України до видання Указу від 29 січня 2001 р. «Про заходи щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектора економіки», яким було передбачено, що завершення реформування аграрного сектору економіки на засадах приватної власності є невідкладним завданням органів виконавчої влади.

На виконання названого Указу постановою Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2001 р. «Про врегулювання питань щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектора економіки» були затверджені Методика уточнення складу і вартості пайових фондів майна членів колективних сільськогосподарських підприємств, у тому числі реорганізованих, Порядок визначення розмірів майнових паїв членів колективних сільськогосподарських підприємств та їх документального посвідчення та Типове положення про комісію з організації вирішення майнових питань, що виникають у процесі реформування аграрного сектору економіки.

Названі нормативні акти внесли істотні зміни у правовий режим майнового паю, закріпили можливість укладення цивільно-правових договорів, об'єктом яких є пай, і забезпечили процес розпаювання майна сільськогосподарських підприємств з виділенням у рахунок паю відповідного майна колишнім членам колективних сільськогосподарських підприємств.

§ 3. Особливості правового регулювання приватизації майна державних та комунальних сільськогосподарських підприємств

Реформування аграрних відносин неможливе без трансформації відносин власності. Одним із способів такої трансформації, з метою забезпечення конкурентоспроможності аграрних товаровиробників

і підвищення ефективності їхньої діяльності, стала приватизація державного майна. Правову основу приватизації становили: Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р., закони України: від 18 січня 2018 р. «Про приватизацію державного та комунального майна»; від 7 липня 1999 р. «Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації»; постанови Кабінету Міністрів України: від 17 серпня 1998 р. «Про затвердження Порядку передприватизаційної підготовки підприємств»; від 12 травня 2015 р. «Про проведення прозорої та конкурентної приватизації у 2015–2017 роках» та ін.

Відповідно до п. 22 ст. 1 Закону України «Про приватизацію державного та комунального майна» приватизація державного або комунального майна – платне відчуження майна, що перебуває у державній або комунальній власності, на користь фізичних та юридичних осіб, які відповідно до цього Закону можуть бути покупцями. Метою приватизації є прискорення економічного зростання, залучення іноземних і внутрішніх інвестицій, зменшення частки державної або комунальної власності у структурі економіки України шляхом продажу об'єктів приватизації ефективному приватному власнику.

Визначений законодавством загальний порядок приватизації передбачає її оплатний характер на конкурсних засадах. Водночас приватизація здійснюється на основі принципу продажу об'єктів приватизації з урахуванням особливостей таких об'єктів, а Галузеві особливості приватизації об'єктів державної власності можуть встановлюватися виключно законами. З огляду на специфіку аграрної галузі, а також з метою захисту майнових прав селян приватизація майна державних сільськогосподарських підприємств регламентувалася спеціальним законодавством, зокрема: Законом України від 10 липня 1996 р. «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі», постановою Кабінету Міністрів України від 12 червня 1996 р. «Про підприємства, що приватизуються з урахуванням особливостей, визначених законодавством для агропромислового комплексу», наказом Фонду державного майна України від 17 серпня 2000 р., яким було затверджено Положення про порядок приватизації майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, а також заснованих на їх базі господарських товариств, створених членами трудового колективу.

Закон України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» регламентував приватизацію майна підприємств та організацій, для яких основними видами діяльності виступали виробництво сільськогосподарської продукції, продукції рибного та лісового господарства, їх переробка і реалізація, виконання робіт та надання послуг сільськогосподарським товаровиробникам. Тобто дія Закону поширювалася на дві категорії підприємств. До першої категорії належали сільськогосподарські підприємства (аграрні товаровиробники), до другої – несільськогосподарські, які обслуговували сільськогосподарське виробництво – підприємства харчової промисловості, борошномельно-круп'яної та комбікормової промисловості, а також сервісні, будівельні, фірмові торговельні, інші несільськогосподарські підприємства та організації агропромислового комплексу, які виконували роботи і надавали послуги сільськогосподарським товаровиробникам. Особливістю приватизації майна всіх зазначених підприємств став спосіб її проведення. Такі підприємства не могли бути продані на аукціоні або за конкурсом, а також іншим способом, що передбачав конкуренцію покупців. Приватизовані підприємства зобов'язані були дотримуватися збереження виробничої спеціалізації протягом не менш як 10 років з моменту приватизації.

Приватизація майна радгоспів та інших державних *сільськогосподарських* підприємств здійснювалася шляхом перетворення їх у колективні сільськогосподарські підприємства або в акціонерні товариства.

Працівникам підприємства, що приватизувалося, та прирівняним до них особам безоплатно надавалася частка державного майна, розмір якої визначався як добуток вартості майна, що припадав на одного працівника недержавного сільськогосподарського підприємства області, на кількість працівників підприємства, що приватизувалося, та прирівняних до них осіб. Така формула при визначенні частки майна, що передавалася безоплатно, забезпечувала дотримання принципу соціальної справедливості щодо працівників державних сільськогосподарських підприємств порівняно з особами, які отримали право на пай у недержавному сільськогосподарському підприємстві.

Розподіл безоплатно переданого майна між працівниками здійснювався відповідно до трудової участі за рішенням загальних зборів на підставі договору про безоплатну передачу. Якщо після цього частина майна залишалася не викупленою, то орган приватизації за згодою загальних зборів передавав їм залишки майна для придбання за власні

кошти з розстрочкою платежу до п'яти років. У разі відсутності згоди загальних зборів на придбання частки майна з розстрочкою платежу орган приватизації приймав рішення про перетворення цього підприємства на акціонерне товариство із наданням права на придбання майна на пільгових умовах за кошти членам сімей трудового колективу даного підприємства, які проживали разом з ними, та особам, зайнятим у соціальній сфері села. Частина державного майна, що залишилася, приватизувалася на загальних підставах.

Приватизація *несільськогосподарських* підприємств незалежно від вартості об'єктів приватизації (але не менше необхідної для створення статутного капіталу акціонерного товариства згідно з законодавством України), здійснювалася шляхом перетворення їх у акціонерні товариства. При цьому мали зберігатися профільність, технологічна єдність виробництва та цілісність майнових комплексів і технологій. У разі якщо вартість майна підприємств була недостатньою для формування статутного капіталу акціонерного товариства, приватизація здійснювалася шляхом викупу майна господарським товариством, створеним працівниками таких підприємств.

Право на пільгове придбання акцій мали працівники підприємств, майно яких приватизувалося, а також прирівняні до них особи: колишні працівники таких підприємств, які вийшли на пенсію, звільнені у зв'язку зі скороченням чисельності або штату і не працювали з моменту звільнення в інших суб'єктів господарювання різних форм власності, особи, які мали право відповідно до законодавства повернутися на попереднє місце роботи на зазначеному підприємстві, працівники, які втратили працездатність у зв'язку з трудовим каліцтвом або професійним захворюванням, а також працівники соціально-культурних та лікувально-оздоровчих закладів, що приватизувалися у складі підприємств, на балансі яких вони перебувають.

Ціна однієї акції для пільгового продажу встановлювалась на рівні половини номінальної вартості акції. Недержавним сільськогосподарським підприємствам передавався безоплатно 51 відсоток акцій підприємств, що приватизувались.

У плані приватизації підприємств, що переробляють сільськогосподарську сировину, виконують роботи і надають послуги сільськогосподарським товаровиробникам, передбачалась відповідна квота для діючих радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств для подальшої їх передачі після приватизації.

Розподіл акцій між державними та недержавними сільськогосподарськими підприємствами (організаціями) здійснювався пропорційно кількості сировини, зданої на об'єкт приватизації, обсягу виконаних робіт і наданих послуг у середньому за п'ять років, що передували року приватизації, а для тих, що існують менше п'яти років, – за час їх діяльності.

Акції, які не були розміщені на пільгових умовах протягом одного року з дня початку їх продажу, реалізувалися на загальних підставах відповідно до законодавства України.

Таким чином, Закон передбачав, що обов'язковою умовою приватизації несільськогосподарських підприємств було розміщення контрольного пакету акцій (більше 51%) між працівниками цих підприємств та сільськогосподарськими підприємствами, що забезпечувало більшість голосів на загальних зборах акціонерів тим особам, які в них працювали та мали безпосередні виробничі зв'язки.

Не підлягали приватизації майнові об'єкти державних підприємств, що мали соціально-побутове призначення. Такі об'єкти передавались органами приватизації в комунальну власність за згодою власників підприємств.

Окремо у ст. 25 Закону визначався перелік підприємств та організацій, приватизація яких здійснювалась на підставі рішення Кабінету Міністрів України. До таких, зокрема, належали: холодильники, хлібозаводи, підприємства цукрової та олійно-жирової промисловості, насінницькі, племінні заводи та підприємства, селекційно-гібридні центри, дослідні господарства навчальних та науково-дослідних закладів та ін.

Кошти, одержані від приватизації майна підприємств агропромислового комплексу, спрямовувались до позабюджетного фонду приватизації і використовувались для нарощування виробництва продукції, модернізації і технічного переозброєння приватизованих підприємств агропромислового комплексу, створення нових робочих місць у цій галузі та для покриття витрат, пов'язаних з проведенням приватизації.

На сучасному етапі реформи більшість державних підприємств у аграрному секторі економіки приватизована, про що свідчать відсутність Державних програм приватизації, а також скасування Закону «Про особливості приватизації в агропромисловому комплексі». Водночас уведення в дію нового Закону України «Про приватизацію дер-

жавного і комунального майна»¹ від 18 січня 2018 р. і оприлюднення Мінекономіки переліку об'єктів державної власності, що підлягають приватизації у 2017–2020 роках, доводить незавершеність приватизаційного процесу.

§ 4. Правові засади функціонування сучасних форм аграрного виробництва

До початку 90-х років минулого століття роль основних виробників сільськогосподарської продукції відігравали радгоспи та колгоспи – підприємства засновані на державній та колгоспно-кооперативній власності. Проголошення Україною незалежності і скасування монополії державної власності на землю та засоби виробництва базувалося на концепції плюралізму форм господарювання на селі і стало передумовою для значного розширення кола господарюючих суб'єктів у сільському господарстві. Виникла можливість створення сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм господарювання, заснованих на різних формах власності. Правовою підставою для перетворення колгоспів на нову організаційно-правову форму став Закон України від 14 лютого 1992 р. «Про колективне сільськогосподарське підприємство». Ним уперше було передбачено існування сільськогосподарського підприємства, заснованого на колективній формі власності. У преамбулі Закону зазначалося, що він спрямований на забезпечення повної самостійності підприємства і реалізацію його можливостей як суб'єкта господарювання. Закон гарантував недопустимість втручання держави у здійснення господарських функцій підприємства, обмеження його прав та інтересів з боку органів державної влади, забезпечував рівні права колективних сільськогосподарських підприємств з іншими суб'єктами господарювання.

Майнові відносини членів підприємства були засновані на праві спільної часткової власності, що передбачало одержання членами під-

---

¹ Приватизація об'єктів агропромислового комплексу, щодо яких на день набрання чинності Законом «Про оренду державного і комунального майна» державними органами приватизації затверджені плани їх приватизації, здійснюється та завершується відповідно до вимог Закону України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі».

приємства своєї частки при виході із його складу. Ця можливість забезпечувалась створенням пайового фонду майна членів колективного сільськогосподарського підприємства. Такі підприємства набули в Україні значного поширення. Втім низька їх ефективність, нові ринкові відносини і приватизаційні процеси вимагали формування і нових, адекватних ринковій економіці організаційно-правових форм господарювання у сільському господарстві. Таким чином, важливим напрямом аграрної реформи стала реструктуризація колективних сільськогосподарських підприємств. Правовою основою проведення таких перетворень став Указ Президента від 3 грудня 1999 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки». Реструктуризація колективних сільськогосподарських підприємств відбувалася шляхом створення на їх основі різноманітних приватних структур, адаптованих до ринкової економіки. Ними повинні були стати приватні, приватно-орендні підприємства, фермерські господарства, господарські товариства, сільськогосподарські кооперативи або інші суб'єкти господарювання, засновані на приватній власності. Для цього Указом забезпечувалось всім членам колективних сільськогосподарських підприємств право вільного виходу з цих підприємств із земельними частками (паями) і майновими паями. Задля таких перетворень Указом було передбачено низку організаційних заходів, зокрема приватні підприємства, що виникли на базі реформованих, зобов'язувалися укладати договори оренди земельної і майнової частки (паю) з власниками цих часток із виплатою орендної плати у натуральній або грошовій формі, при цьому була встановлена мінімальна орендна плата в розмірі не менше одного відсотка вартості орендованої землі. При реструктуризації передбачалося збереження, по можливості, цілісності господарського використання приватними формуваннями землі та майна колишніх колективних сільськогосподарських підприємств через укладення договорів оренди. З метою підтримки розвитку особистих підсобних господарств громадян та селянських (фермерських) господарств громадянам, які мають земельний пай, було надано право приєднувати виділену їм у натурі земельну ділянку до власного особистого підсобного господарства без створення юридичної особи.

У результаті практичної реалізації згаданого Указу було реформовано і змінило свій юридичний статус 10 833 колективних сільськогосподарських підприємств. Важливим є те, що більшість із новостворених підприємств зберегли при цьому земельні масиви своїх попередників.

У ході проведеної реформи, орієнтованої на розвиток приватних форм господарювання, було прийнято Закон України від 15 травня 2003 р. «Про особисті селянські господарства», який став правовою основою здійснення фізичними особами господарської діяльності, заснованої на сімейній організації праці, з виробництва сільськогосподарської продукції для задоволення власних потреб.

Завдяки аграрній реформі відбулося формування нових для аграрного права суб'єктів – аграрних холдингових компаній, які створюються у формі акціонерних товариств і володіють акціями корпоративних сільськогосподарських підприємств. Загальні засади функціонування, а також особливості утворення і діяльності холдингових компаній визначаються Законом України від 15 березня 2006 р. «Про холдингові компанії в Україні».

У результаті зазначених перетворень було забезпечено багату складність сільськогосподарського виробництва, де функціонують різні форми господарювання, засновані на приватній формі власності. Створено нові сільськогосподарські підприємства ринкового спрямування, які внаслідок підвищення зацікавленості в результатах своєї праці мають більші можливості й перспективи ефективного господарювання.

§ 5. Правове регулювання формування ринкової аграрної інфраструктури

Функціонування ринкової економіки вимагає формування ринкового середовища. Сільськогосподарські товаровиробники самостійно обирають канали та форми реалізації своєї продукції, використовуючи у своїй діяльності різноманітні структури. Суб'єктів, що забезпечують економічний обіг сільськогосподарської продукції, сировини та засобів виробництва, виконують обслуговуючі функції та дозволяють оптимізувати процес виробництва, відносять до ринкової аграрної інфраструктури. Елементами інфраструктури аграрного ринку виступають: аграрні біржі, оптові ринки сільськогосподарської продукції, агроторгові дома, ярмарки, аукціони, сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи та ін.

Формування інфраструктури аграрного ринку почалося у першій половині 90-х років. Запровадження приватної форми власності на землю та інші засоби виробництва зменшило вплив держави на діяль-

ність сільськогосподарських товаровиробників і дозволило їм одержати економічну свободу щодо реалізації власновиробленої продукції та встановлення цін на неї. Разом з тим зі зменшенням обсягів гарантованих державних закупівель сільськогосподарської продукції наявна інфраструктура збуту виявилася неспроможною забезпечити функціонування аграрного ринку. Сільськогосподарські підприємства були змушені реалізувати свою продукцію власними зусиллями і здебільшого не за гроші, а в обмін на продукцію інших виробників. Така «бартеризація» призводила до поглиблення диспаритету цін і залишала сільськогосподарські підприємства без грошей, потрібних їм для відновлення виробничої бази, закупівлі сировини та інших потреб. Посередницькі структури, які створювалися на комерційних засадах, не мали відповідної матеріально-технічної бази, до того ж надавали послуги за надто високими цінами. Отже, потрібна була спеціальна ринкова інфраструктура, яка б урахувала особливості сільськогосподарської діяльності (сезонність, ризики та ін.) і надавала послуги переважно на некомерційних засадах. У зв'язку з цим у державі почали здійснюватися заходи, спрямовані на становлення і формування інфраструктури аграрного ринку. Першим кроком у цьому напрямі стало відродження біржової торгівлі і прийняття Закону України «Про товарну біржу» від 10 грудня 1991 р., який визначив правові засади створення та діяльності товарних бірж в Україні. Він відіграв позитивну роль у становленні й упорядкуванні біржового ринку, проте не враховував усі особливості саме аграрного ринку.

18 січня 1995 р. Президент України видав Указ «Про заходи щодо врегулювання аграрних відносин», яким передбачалось підтримати ініціативу сільськогосподарських товаровиробників щодо створення відповідно до чинного законодавства України системи спеціалізованих аграрних бірж, а також відповідним державним органам розробити і затвердити Правила організації та проведення торгів ф'ючерсними та форвардними контрактами під закупівлю сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки, передбачивши її основні види. Важливу роль у формуванні біржового ринку відіграла постанова Кабінету Міністрів України від 17 листопада 1995 р. «Про прискорення організації біржового сільськогосподарського ринку», яка передбачала механізм формування та структуру біржового ринку. Постановою було схвалено «Концепцію організації біржового сільськогосподарського ринку». Нею визначалися принципи побудови біржового ринку з ура-

хуванням реальної економічної ситуації, яка була б спрямована на децентралізацію системи товарно-фінансових ринкових відносин без втрати державою можливості регулювати і контролювати баланси продовольчих ресурсів країни, забезпечення їх державних закупівель, здійснення аграрної протекціоністської політики.

Проведення аграрних перетворень зумовило появу дрібнотоварних сільськогосподарських виробників, таких як особисті підсобні та фермерські господарства, які також потребували послуг суб'єктів інфраструктури у постачальницько-збутовій та переробній сфері. Це зумовило появу агроторгових домів, які стали формою надання послуг з реалізації сільськогосподарської продукції невеликими партіями на регіональному рівні, а також посилення інтересу до обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів, правовий статус яких визначив Закон України від 17 липня 1997 р. «Про сільськогосподарську кооперацію». Відповідно до Концепції розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, затвердженої Міністерством аграрної політики України від 31 серпня 2000 р., обслуговуюча кооперація покликана надати сільськогосподарським товаровиробникам можливість отримувати прибутки не тільки безпосередньо від сільськогосподарського виробництва, а й від подальших стадій руху виробленої ними продукції, контролювати канали збуту продукції власного виробництва, впливати на ціни шляхом формування великих партій продукції і бути рівноправними партнерами у ринковому середовищі. Важливим завданням обслуговуючої кооперації стало протистояння безконтрольному розповсюдженню торговельно-посередницького бізнесу шляхом створення альтернативної структури обслуговування, яку контролюють і якою володіють самі сільськогосподарські товаровиробники. Саме такі структури могли максимально врахувати інтереси товаровиробників.

Потенційні можливості для подальшого розвитку інфраструктури аграрного ринку відкрилися з прийняттям Указів Президента: від 3 грудня 1999 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки», від 6 червня 2000 р. «Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку», а також від 8 серпня 2002 р. «Про заходи щодо прискорення розвитку аграрного ринку», які намітили перспективи продовження аграрної реформи. В них була передбачена низка заходів з удосконалення інфраструктури, зокрема, врегулювання діяльності оптових продоволь-

чих ринків, розробки регіональних програм розвитку обслуговуючих кооперативів, створення в кожному населеному пункті мережі пунктів заготівлі сільськогосподарської продукції, кредитних спілок, торгових домів та інших суб'єктів господарювання, що здійснюють переробку і реалізацію сільськогосподарської продукції та забезпечують сільськогосподарських товаровиробників матеріально-технічними ресурсами.

Непересічною подією для розвитку ринкових відносин стало прийняття Закону України від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства України» та постанови Кабінету Міністрів України від 26 грудня 2005 р. «Про створення Аграрної біржі», якою було затверджено Статут Аграрної біржі, визначено організаційно-правові засади її діяльності. Як результат, обсяги укладених біржових угод з сільськогосподарською продукцією у 2006 році зросли до 12 млрд грн, порівняно із 1 млрд у 2000 р. Отже, розвиток інфраструктури аграрного ринку сприяв розвитку товарно-грошових відносин, більш вигідній реалізації виробленої сільськогосподарської продукції, скороченню втрат аграрних товаровиробників.

Важливе місце в інфраструктурі аграрного ринку посідають оптові ринки. Значну роль у становленні та впорядкуванні їх діяльності відіграли Закон України від 25 червня 2009 р. «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції», Розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 листопада 2008 р., яким було схвалено Концепцію Державної цільової програми створення оптових ринків сільськогосподарської продукції та наказ Міністерства аграрної політики України «Про затвердження Типових правил роботи оптових ринків сільськогосподарської продукції» від 19 лютого 2010 р.

У зв'язку із розвитком науково-технічного потенціалу сучасним етапом формування інфраструктури аграрного ринку можна вважати електронну комерцію, яка є формою торгівлі товарами та послугами за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. Розвиток електронної комерції дозволяє спростити і пришвидшити ринкові операції. У законі України від 9 січня 2007 р. «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» значна увага приділяється саме електронній комерції, причому наголос робиться на пріоритетному впровадженні електронних технологій у сільському господарстві. Проте широкому впровадженню і розвитку інформаційних технологій у сільському господарстві наразі заважають як економічні фактори, так і відсутність єдиної державної політики,

а також програми підтримки тих суб'єктів ринку, які переходять на прогресивні технології.

Отже, формування та розвиток інфраструктури аграрного ринку пройшли тривалий і складний шлях. На сьогодні можна вважати, що законодавство, яке регулює її діяльність, майже сформовано, проте зміни, що відбуваються в суспільстві, потребують його вдосконалення, зокрема, щодо запровадження на товарних біржах сучасних біржових механізмів електронної торгівлі, адаптації його норм до законодавства ЄС та ін.

══════ Питання для самоконтролю

1. Наведіть визначення аграрної реформи.
2. Назвіть основні напрями аграрної реформи.
3. У чому полягає сутність земельної реформи у сфері аграрного виробництва?
4. Визначте коло осіб, які мають право на земельну частку (пай).
5. Яким документом посвідчується право на земельну частку (пай)?
6. У чому полягають особливості правового регулювання використання майнового паю?
7. У чому полягають особливості приватизації державного майна в аграрному секторі?
8. У чому полягає сутність реструктуризації колективних сільськогосподарських підприємств?
9. Які елементи включає інфраструктура аграрного ринку? Наведіть нормативно-правові акти, на яких ґрунтується діяльність елементів інфраструктури аграрного ринку.

§ 1. Загальна характеристика аграрного законодавства та його система

Аграрне законодавство являє собою комплексну галузь законодавства України, сукупність різноманітних форм зовнішнього вияву норм, закріплених у нормативно-правових актах, тобто офіційних актах компетентних суб'єктів правотворчості, що містять і закріплюють зміст норм права та створюють механізм правового регулювання внутрішніх і зовнішніх аграрних відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників у сфері аграрного виробництва, які забезпечуються державою, і є зовнішньою формою (джерелом) аграрного права.

Аграрне законодавство становлять закони та підзаконні нормативно-правові акти, норми яких спрямовані на організацію та управління щодо здійснення виробничо-господарської діяльності основних, додаткових та допоміжних галузей (тваринництва, рослинництва, їх складових (насінництва, селекції сільськогосподарських культур, племінної справи, бджільництва, рибальства тощо)) сільськогосподарськими товаровиробниками при забезпеченні раціонального використання земель сільськогосподарського призначення, на регулювання та охорону праці, дотримання вимог техніки безпеки та виробничої санітарії в процесі аграрного виробництва, а також соціальний розвиток села.

За сучасних умов формування правової держави є потреба в належному правовому регулюванні суспільних відносин за допомогою не тільки норм чинного законодавства, положень спеціальних законів щодо сільськогосподарських підприємств, а й внутрішньогосподарських локальних нормативно-правових актів, що приймаються безпосередньо в конкретних сільськогосподарських підприємствах і є складовою системи аграрного законодавства України. Їм притаманні основні риси цього галузевого законодавства у частині встановлення основних принципів та правил щодо врегулювання аграрних відносин,

спеціальних нормативно-правових актів щодо функціонування сільськогосподарських підприємств.

Правові норми, що знаходять свій зовнішній вияв у нормативно-правових актах, спрямовані на врегулювання як приватноправових, так і публічно-правових аграрних відносин, які складаються при здійсненні державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників, в процесі формування ринку сільськогосподарської продукції та продовольства, при вдосконаленні організаційно-управлінської системи в аграрному секторі щодо виконання програм економічного і соціального розвитку. Так, наприклад, Закон України від 4 липня 2002 р. «Про зерно та ринок зерна в Україні» є одним із таких нормативно-правових актів аграрного законодавства.

Аграрне законодавство постійно розвивається, оскільки щороку приймається низка нормативно-правових актів, переважно законів, спрямованих на регулювання аграрних відносин з урахуванням вимог законодавства ЄС та права СОТ.

Сучасне аграрне законодавство характеризується такими ознаками, як: а) відсутність єдиного спеціалізованого нормативно-правового акта кодифікованого характеру; б) наявність неефективних (застарілих) правових норм, що супроводжується неналежним врегулюванням аграрних відносин; в) зростання ролі законів у регулюванні аграрних відносин; г) значимість внутрішньогосподарських локальних нормативно-правових актів сільськогосподарських підприємств; д) збереження рекомендаційної нормотворчості; е) використання правових норм інших галузей (земельного, трудового, господарського, адміністративного тощо), якими регулюються аграрні відносини; ж) зростання ролі міжнародних нормативно-правових актів та подальша потреба в гармонізації аграрного законодавства до вимог законодавства ЄС та права СОТ.

Класифікувати нормативно-правові акти аграрного законодавства насамперед треба за їх юридичною силою.

Це, в перше чергу, закони – нормативно-правові акти органу законодавчої влади, які регулюють найбільш важливі суспільні відносини, виражають волю й інтереси більшості населення, приймаються в особливому порядку і мають вищу юридичну силу, серед яких виділяють: конституційні; звичайні (поточні).

Підзаконні нормативно-правові акти компетентних органів, що видаються на підставі закону, відповідно до закону і на його виконан-

ня. До них належать: укази і розпорядження Президента України; постанови Верховної Ради України; постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України; накази та інструкції Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України; рішення і розпорядження органів виконавчої влади на місцях та органів місцевого самоврядування; внутрішньогосподарські локальні нормативно-правові акти сільськогосподарських підприємств (статути, правила, положення, колективні договори).

В аграрно-правовій літературі джерела (форми) аграрного права, окрім зазначеної групи, подані і за іншими критеріями, наприклад:

по-перше, залежно від юридичної природи: а) абсолютні – це нормативно-правові акти, які регулюють виключно аграрні суспільні відносини; б) дуалістичні, основне призначення яких полягає у регулюванні інших суспільних відносин (земельних, майнових, фінансових, підприємницьких, трудових тощо), а лише окремі їх норми регулюють суспільні аграрні відносини;

по-друге, за характером правового регулювання: а) уніфіковані, які спрямовані одразу на багатьох суб'єктів, закріплюють принципи, які знаходяться в основі правового становища та правового регулювання їх діяльності; б) диференційовані, які характеризуються певною конкретністю, вони визначають правове становище та правове регулювання діяльності саме сільськогосподарських товаровиробників, права та обов'язки працівників сільського господарства;

по-третє, за силою впливу на регулювання аграрних відносин: а) імперативні, які конкретно визначають права та обов'язки суб'єктів права; б) диспозитивні, що діють у разі невстановлення сторонами правовідносин своїх прав та обов'язків шляхом узгодження; в) санкціоновані, норми яких набирають чинності лише після їх державної реєстрації; г) рекомендаційні;

по-четверте, за суб'єктним складом учасників правовідносин, а саме законодавство про: а) сільськогосподарську кооперацію; б) державні та комунальні сільськогосподарські підприємства; в) господарські товариства; г) фермерські господарства; д) особисті селянські господарства тощо;

по-п'яте, за обсягом волі, закріпленої в нормативно-правовому акті: а) загальноаграрні, що розраховані на широке коло осіб; б) внутрішньогосподарські, дія яких обмежується конкретним сільськогосподарським підприємством.

Аграрне законодавство можна структуровано поділити на блоки, які спрямовані на регулювання різних видів аграрних відносин щодо:

а) загальних засад здійснення аграрного виробництва та розвитку соціальної сфери села, наприклад, Закон України від 17 жовтня 1990 року «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» (в редакції від 15 травня 1992 р.);

б) забезпечення виробництва якісної та безпечної сільськогосподарської продукції – це насамперед закони України: від 12 травня 1991 р. «Про захист прав споживачів»; від 24 лютого 1994 р. «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення»; від 23 грудня 1997 р. «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» (в редакції від 22 липня 2014 р.); від 14 січня 2000 р. «Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції»; від 10 липня 2018 р. «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» тощо;

в) державно-правового регулювання сільського господарства – це закони України: від 18 січня 2001 р. «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років»; від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства України» (в редакції від 5 квітня 2015 р.); від 18 жовтня 2005 р. «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» та Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 р., та ін.;

г) правового становища сільськогосподарських товаровиробників, а саме, закони України: від 14 лютого 1992 р. «Про колективне сільськогосподарське підприємство»; від 17 липня 1997 р. «Про сільськогосподарську кооперацію» (в редакції від 20 листопада 2012 р.); від 15 травня 2003 р. «Про особисте селянське господарство»; від 19 червня 2003 р. «Про фермерське господарство»;

д) напрямів виробничо-господарської діяльності, а саме закони України: від 15 грудня 1993 р. «Про племінну справу у тваринництві»; від 22 лютого 2000 р. «Про бджільництво»; від 4 липня 2002 р. «Про зерно та ринок зерна в Україні»; від 26 грудня 2002 р. «Про насіння і садивний матеріал» (в редакції від 2 жовтня 2012 р.); від 6 лютого 2003 р. «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію»

з них»; від 24 червня 2004 р. «Про молоко та молочні продукти»; від 18 вересня 2012 р. «Про аквакультуру» тощо.

Наведена класифікація є свідченням існування системи аграрного законодавства, зумовленою особливостями та специфікою сільсько-господарського виробництва, що є важливим об'єктивним фактором для правового регулювання аграрних відносин.

Сучасне аграрне законодавство, маючи надмірну кількість нормативно-правових актів різної юридичної сили при відсутності єдиного спеціалізованого нормативно-правового акта кодифікованого характеру, а також наявність неефективних правових норм, що супроводжується неналежним врегулюванням аграрних відносин, використанням правових норм інших галузей законодавства, потребує систематизації.

Систематизація нормативно-правових актів – це діяльність, пов'язана з упорядкуванням і вдосконаленням законодавчих та інших нормативно-правових актів, зведенням їх у внутрішньо узгоджену систему¹.

Найбільш змістовним способом систематизації є кодифікація, що полягає у змістовній переробці нормативно-правових приписів, пов'язаних спільним предметом регулювання та об'єднанні їх в єдиному акті², тобто форма впорядковується поряд з удосконаленням змісту. У такий спосіб заповнюються прогалини в аграрному законодавстві, переглядаються неефективні правові приписи, що застаріли або не виправдали себе, законодавство доповнюється новими положеннями.

Одним зі способів систематизації є інкорпорація, що полягає в об'єднанні нормативно-правових приписів за певним критерієм в єдиному збірнику без зміни змісту. Так, при застосуванні такого способу систематизації аграрного законодавства його форми лише впорядковуються, а їх зміст залишається незмінним.

Консолідація є наступним способом систематизації і полягає в об'єднанні нормативно-правових приписів, що регулюють одну і ту саму сферу суспільних відносин в єдиний звідний акт без зміни змісту³. Отже, консолідація як спосіб систематизації вдосконалює нормативні акти без зміни їх суті, що сприяє появі лише нового за формою, а не за змістом акта.

---

¹ Скаун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. С. 256.

² Луць Л. А. Загальна теорія держави та права : навч.-метод. посіб. Київ : Атіка, 2008. С. 220.

³ Там само.

Пропонуються різні шляхи систематизації аграрного законодавства та напрями його вдосконалення, що обумовлені членством України в СОТ і вступом до ЄС, підвищенням належного рівня врегулювання аграрних відносин, від якого залежить ефективність аграрного виробництва в цілому.

Одним із них є прийняття Основ аграрного (аграрного й земельного) законодавства України¹.

Поширеною є пропозиція щодо прийняття Аграрного кодексу України, який буде основним кодифікованим актом правового регулювання аграрних відносин. Спрямовуючи регулюючу дію на внутрішні приватноправові аграрні відносини, Аграрний кодекс України повинен закріпити також особливості правової регламентації зовнішніх приватно-публічних відносин.

Ця пропозиція набула широкої підтримки серед правників², але до прийняття Аграрного кодексу слід прийняти базовий, комплексний нормативно-правовий акт, наприклад Закон «Про пріоритетність розвитку сільського господарства України». Він має закріпити норми щодо врегулювання найважливіших видів аграрних відносин³.

Запропоновано також прийняття групи законів стосовно окремих видів діяльності в сільському господарстві або ж загального закону «Про сільське господарство України»⁴. Такий закон створив би підґрунтя для кодифікації аграрного законодавства.

Слід зазначити, що вдосконалення аграрного законодавства неможливе без належної його адаптації до вимог законодавства Європей-

¹ Титова Н. І. Невідкладні проблеми підвищення правового статусу селянства України. *Проблеми вдосконалення земельного та аграрного законодавства України: перспективи в ХХІ ст.* : матеріали міжнар. наук. конф. Біла Церква : Білоцерків. держ. аграр. ун-т, 2006. С. 9.

² Див.: Семчик В. І. Проблеми розвитку аграрного законодавства. *Концепція розвитку законодавства України* : матеріали наук.-практ. конф., трав. 1996 р. Київ : Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 1996. С. 239; Статівка А. Про аграрне законодавство України і проблеми його удосконалення в сучасних умовах. *Підприємництво, госп-во і право*. 2001. № 7. С. 9; Носік В. В. Проблеми кодифікації аграрного законодавства України. *Проблеми вдосконалення земельного та аграрного законодавства України: перспективи в ХХІ ст.* : матеріали міжнар. наук. конф. Біла Церква : Білоцерк. держ. аграр. ун-т, 2006. С. 19, та ін.

³ Актуальні питання аграрного права України: теорія і практика : монографія / А. М. Статівка, В. Ю. Уркевич, В. М. Корнієнко та ін. ; за ред. А. М. Статівки. Харків : ФІНН, 2010. С. 66.

⁴ Статівка А. М., Уркевич В. Ю. Аграрне право : навч. посіб. Харків : Юрайт, 2014. С. 24.

ського Союзу. Систематизувати таке законодавство доцільно шляхом прийняття комплексного, кодифікованого за характером нормативно-правового акта – Аграрного кодексу України.

==== § 2. Конституція як основа аграрного законодавства

Конституція України 1996 р. як Основний Закон держави остаточно закріпила правовий статус держави України, визначила основні напрями розвитку політичної і правової систем, структуру органів державної влади й органів місцевого самоврядування, основні політичні, економічні та соціальні права громадян, встановила право державної, комунальної і приватної власності громадян і право власності юридичних осіб. У ній визначено правовий статус і повноваження Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів України, центральних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Згідно зі ст. 8 Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується. Тобто положення ст. 8 Конституції України засвідчують, що Конституція є, з одного боку, нормою прямої дії, а з другого – юридичною основою для формування й розвитку правової системи України. Норми законів кожної галузі права, зокрема аграрного, повинні розглядатися крізь призму положень Конституції України. Якщо закони, інші нормативно-правові акти або їх окремі положення чи окремі статті законів, що стосуються аграрного права, не відповідають положенням Конституції, за рішенням Конституційного Суду України, згідно зі ст. 152 Конституції, визнаються неконституційними і втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом рішення про їх неконституційність.

Конституційні норми становлять базу для поточного законодавства і формування правової системи держави, отже, є основою аграрного законодавства.

Конституція України – це основа формування і розвитку аграрного права¹.

Основним Законом визначено, що Україна є соціальною державою. Наша країна, визнавши себе соціальною державою, закріпила в Конституції перелік соціальних прав людини та громадянина: право на працю, належні безпечні й здорові умови праці; на заробітну плату, не меншу від визначеної законом (ст. 43); на соціальний захист, що включає право на забезпечення у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом (ст. 46); право на житло (ст. 47); право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48); право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49) тощо. Інакше кажучи, Конституцією України проголошено обов'язок держави поліпшувати соціальне становище людини. Це, зрозуміло, стосується і сільських жителів². Тобто держава бере на себе зобов'язання поліпшувати соціальне становище селян у суспільстві.

Правове регулювання праці в сільському господарстві забезпечується нормами Конституції України, гарантуючи право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується, тобто право громадян в аграрній сфері займатися підприємницькою діяльністю, яка не заборонена законом (статті 42, 43).

Конституцією України визначено і систему державних органів, наділених правотворчою компетенцією у сфері правового регулювання аграрних відносин (розділи IV–VI, XII).

Нормами Конституції України також гарантуються як право власності, так і інші майнові права селян на землю та інше нерухоме майно. Так, ст. 13 Конституції України закріплено, що кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону. Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість

¹ Статівка А. М. Конституція України – як основа формування і розвитку аграрного права // *Сучасні проблеми аграрного і природоресурсного права* : міжнар. наук.-практ. конф. : збірник / за заг. ред. В. М. Єрмоленка та ін. Київ : ІРІДІУМ, 2009. С. 43–45.

² Статівка А. М. Про аксіологічні аспекти сучасного аграрного права. *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України*. Серія : Право. 2016. Вип. 243. С. 53–67. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvnau_prav_2016_243_9.

економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом. А ст. 41 Конституції України закріплює право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. При цьому використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.

Положення Конституції України визначають права, свободи та обов'язки людини і громадянина, що повною мірою поширюється і на селян як учасників аграрного виробництва в усіх його формах організації.

§ 3. Аграрні закони і підзаконні нормативно-правові акти

На другому місці перебувають закони, які повинні прийматися відповідно до норм Конституції України. Верховною Радою України прийнята низка уніфікованих законів, які є основними для регулювання аграрних відносин, їх можна назвати системою аграрних законів:

Закон України від 17 жовтня 1990 р. «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» (в редакції від 15 травня 1992 р.) визначає пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу, що об'єктивно впливає з виняткової значущості та незамінності вироблюваної продукції сільського господарства у життєдіяльності людини і суспільства, з потреби відродження селянства як господаря землі, носія моралі та національної культури;

Закон України від 14 лютого 1992 р. «Про колективне сільськогосподарське підприємство» спрямований на забезпечення повної самостійності колективного сільськогосподарського підприємства, реалізацію його можливостей як суб'єкта господарювання, визначає його права і обов'язки у здійсненні господарської діяльності. Він гарантує недопустимість втручання держави у здійснення господарських функцій колективного сільськогосподарського підприємства, обмеження його прав та інтересів з боку органів державної влади, забезпечує рівні права колективних сільськогосподарських підприємств з державними підприємствами, фермерськими господарствами, іншими суб'єктами господарювання;

Закон України від 17 липня 1997 р. «Про сільськогосподарську кооперацію» (в редакції від 20 листопада 2012 р.) визначає правові, організаційні, економічні та фінансові особливості створення і діяльності сільськогосподарських кооперативів;

Закон України від 18 січня 2001 р. «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років» визначає основні засади державної політики на період реформування сільського господарства протягом 2001–2004 років як пріоритетної галузі народного господарства;

Закон України від 15 травня 2003 р. «Про особисте селянське господарство» вперше закріпив правові, організаційні, економічні та соціальні засади ведення особистого селянського господарства;

Закон України від 19 червня 2003 р. «Про фермерське господарство» спрямований на створення умов для реалізації ініціативи громадян щодо виробництва товарної сільськогосподарської продукції, її переробки та реалізації на внутрішньому і зовнішньому ринках, а також для забезпечення раціонального використання і охорони земель фермерських господарств, правового та соціального захисту фермерів України;

Закон України від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства України» (в редакції від 5 квітня 2015 р.) встановлює основи державної політики у бюджетній, кредитній, цінovій, регуляторній та інших сферах державного управління щодо забезпечення продовольчої безпеки населення;

Закон України від 18 жовтня 2005 р. «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» визначає основні засади державної аграрної політики під час здійснення заходів з її реалізації всіма органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Державна аграрна політика базується на національних пріоритетах і враховує необхідність інтеграції України до Європейського Союзу та світового економічного простору;

Закон України від 9 лютого 2012 р. «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» регулює відносини у сфері страхування сільськогосподарської продукції, що здійснюється з державною підтримкою, з метою захисту майнових інтересів сільськогосподарських товаровиробників і спрямований на забезпечення стабільності виробництва в сільському господарстві;

Закон України від 10 липня 2018 р. «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» визначає основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, засади правового регулювання органічного виробництва, обігу органічної продукції та функціонування ринку органічної продукції, правові основи діяльності центральних органів виконавчої влади, суб'єктів ринку органічної продукції та напрями державної політики у зазначених сферах. Цей Закон регулює відносини у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, що виробляється, перебуває в обігу, ввозиться на митну територію України або вивозиться з неї в митному режимі експорту та ін.

Норми наведених законів закріплюють правове становище сільськогосподарських товаровиробників, права та юридичні обов'язки, визначають умови, порядок їх створення і ліквідацію залежно від організаційно-правових форм господарювання, враховуючи особливості сільськогосподарської діяльності.

Важливу роль у регулюванні аграрних відносин відіграють підзаконні нормативно-правові акти – це нормативно-правові акти компетентних органів, що видаються на підставі закону, відповідно до закону і на його виконання.

Укази і розпорядження Президента України. Серед них можна назвати такі: від 8 серпня 1995 р. «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам та організаціям»; від 15 грудня 1998 р. «Про гарантування захисту економічних інтересів та поліпшення соціального забезпечення селян-пенсіонерів, які мають право на земельну частку (пай)»; від 3 грудня 1999 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки»; від 20 грудня 2000 р. «Про основні засади розвитку соціальної сфери села»; від 29 січня 2001 р. «Про заходи щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектору економіки»; від 25 липня 2006 р. «Про деякі питання організаційно-правового забезпечення формування та регулювання ринку землі та захисту прав власників земельних ділянок»; від 19 серпня 2008 р. «Про невідкладні заходи щодо захисту власників земельних ділянок та земельних часток (паїв)» та інші, які спрямовані на проведення аграрної та земельної реформ

у галузі сільськогосподарського виробництва, захист майнових прав селян, врегулювання відносин у сфері соціального розвитку села.

Постанови Верховної Ради України, які є нормативно-правовими за своїм змістом та виступають джерелами аграрного права. До таких постанов варто застосувати таку класифікацію:

а) обмежувально-заборонні («Про впровадження мораторію на закриття державних і комунальних закладів культури у сільській місцевості» від 8 лютого 2012 р, якою до кінця 2015 р. було запроваджено мораторій на закриття державних і комунальних закладів культури у сільській місцевості і вжиття невідкладних заходів щодо зміни їх умов фінансування; «Про впровадження мораторію на закриття загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості» від 19 грудня 2008 р., якою до кінця 2009 р. було запроваджено заборону на закриття сільських шкіл; «Про недопущення закриття об'єктів соціально-культурного призначення в сільській місцевості» від 6 вересня 2005 р. Перші дві постанови мають чітко виражений заборонний характер, остання є обмежувальним актом);

б) контрольно-регулювальні, що є програмними актами-реакцією законодавця на системні кризові зрушення в аграрно-виробничій і аграрно-соціальній сферах, містять принципово нові організаційні, фінансові і правові положення-заходи щодо подолання кризових явищ, що надає їм нормативного характеру (схвалені постановами Верховної Ради України «Рекомендації парламентських слухань на тему: «Сучасний стан та перспективи розвитку сільського господарства і харчової промисловості України» від 6 квітня 2009 р., Рекомендації парламентських слухань про становище молоді в Україні «Сільська молодь: стан, проблеми та шляхи їх вирішення» від 20 грудня 2005 р., «Рекомендації парламентських слухань «Про законодавче забезпечення розвитку бурякоцукрового комплексу в Україні та заходи щодо його покращання» від 3 березня 2005 р.);

в) забезпечувальні, якими є постанови Верховної Ради України про введення в дію законів України (саме постановами парламенту було введено низку аграрних законів: «Про колективне сільськогосподарське підприємство», «Про карантин рослин», «Про племінне тваринництво» та «Про ветеринарну медицину»);

г) ратифікувальні (майже всі ратифіковані постановами Верховної Ради України міжнародні договори досі не втратили своєї чинності

завдяки зафіксованому в них принципу автоматичного продовження цих договорів щоразу на наступний п'ятирічний період після першого десятирічного строку їх дії у разі відсутності заперечення сторін, незважаючи на зміну процедури ратифікації);

д) розширювальні (постанова «Про порядок введення в дію Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» розширює дію цього Закону за рахунок включення норми про те, що об'єкти соціально-побутового призначення поділу (паювання) між членами колективного сільськогосподарського підприємства не підлягають) постанови Верховної Ради України, що мають позанормативну, індивідуальну природу (організаційно-розпорядчі та аналітично-оціночні акти), не є джерелами аграрного права¹.

Постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, які є важливими для визначення перспектив розвитку сільського господарства України, наприклад, «Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року» від 19 вересня 2007 р., «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів» від 29 квітня 2015 р. та інші, в яких вирішуються питання регулювання аграрного ринку, формування державного продовольчого резерву, здійснення заставних закупівель зерна, встановлення мінімальних і максимальних цін на окремі види сільськогосподарської продукції. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 р. № 806-р., яким схвалено Стратегію розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року, що спрямована на формування ефективного, соціально спрямованого аграрного сектору економіки, що повинен задовольнити потреби внутрішнього ринку та забезпечити провідні позиції у світі на основі його багатокладності та пріоритетності підтримки господарств, власники яких проживають у сільській місцевості, поєднують право на землю із працею на ній, а також власні економічні інтереси із соціальною відповідальністю перед громадою тощо.

Накази Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, а також чинні накази Міністерства аграрної політики та продовольства України, серед яких накази: від 7 жовтня 2005 р.

---

¹ Єрмоленко В. М. Підзаконні акти Верховної Ради України як джерело аграрного права. *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України*. 2014. Вип. 197. Ч. 2. С. 29–35.

«Про здійснення фінансових інтервенцій Аграрним фондом»; від 18 липня 2008 р. «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо оптимального співвідношення сільськогосподарських культур у сівозмінах різних ґрунтово-кліматичних зон України»; від 21 травня 2013 р. «Про затвердження Примірного статуту сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу»; від 8 січня 2014 р. «Про затвердження Примірного статуту сільськогосподарського виробничого кооперативу» та ін.

Рішення і розпорядження органів виконавчої влади на місцях та органів місцевого самоврядування, акти яких, як правило, є комплексними, тобто приймаються з широкого кола питань, направлені на врегулювання аграрних відносин. Такі акти доцільно називати місцевими, оскільки їх видають місцеві органи виконавчої влади і органи місцевого самоврядування. Вони розраховані як на громадян (фізичних осіб), так і на юридичних осіб (у тому числі сільськогосподарські підприємства), обмежуються певною адміністративною територією.

Внутрішньогосподарські локальні нормативно-правові акти сільськогосподарських підприємств (статуту, правила, положення, колективні договори). До локальної нормотворчості сільськогосподарських підприємств належать встановлення видів, систем оплати праці та форм матеріального заохочення, затвердження положень про преміювання і виплату винагороди за підсумками роботи, надання соціальної, побутової допомоги своїм працівникам тощо.

§ 4. Локальні нормативно-правові акти сільськогосподарських підприємств

Внутрішньогосподарські локальні нормативно-правові акти сільськогосподарських підприємств – це належним чином юридично оформлені нормативно-правові акти вищих органів сільськогосподарських підприємств, як юридичної особи, що діють тільки в межах конкретного підприємства з метою врегулювання внутрішніх відносин, і які є загальнообов'язковими для виконання керівниками, спеціалістами, членами, найманими працівниками останнього¹.

---

¹ Панченко В. В. Внутрішньогосподарські локальні нормативно-правові акти сільськогосподарських підприємств як форма аграрного права : монографія. Харків : С. А. М., 2012. С. 20.

Внутрішньогосподарським локальним нормативно-правовим актам сільськогосподарських підприємств властиві як загальні, так і специфічні ознаки.

Загальними ознаками слід вважати такі: а) дозволені вольові акти сільськогосподарських підприємств, виражена в них воля спрямована на належне врегулювання внутрішньогосподарських відносин за участю членів колективно-кооперативного, найманих працівників корпоративного типів сільськогосподарських підприємств; б) санкціонований характер норм внутрішньогосподарських локальних нормативно-правових актів означає, що держава покладає повноваження (санкціонує) щодо їх прийняття на відповідні органи; в) є підзаконними нормативно-правовими актами, які займають нижчий рівень правового регулювання відносин, мають обмежену сферу дії і не повинні суперечити законам та іншим підзаконним нормативно-правовим актам; г) за своїм змістом вони мають конкретизуючу та деталізуючу властивість, компенсуючи недосконалість законодавства¹.

До специфічних ознак внутрішньогосподарських локальних нормативно-правових актів сільськогосподарських підприємств слід віднести:

а) належно юридично оформлені. Вони вважатимуться формою аграрного права, якщо приймаються для врегулювання внутрішніх відносин вищими органами сільськогосподарських підприємств, як юридичної особи (загальними зборами членів сільськогосподарських підприємств колективно-кооперативного типу, акціонерів, учасників корпоративного типу підприємств, головою фермерського господарства, загальними зборами трудового колективу державного сільськогосподарського підприємства), відповідають законам України і підзаконним нормативно-правовим актам;

б) діють у межах конкретного сільськогосподарського підприємства і поширюються на всіх членів і найманих працівників останнього. Це означає, що внутрішньогосподарські локальні нормативно-правові акти одного сільськогосподарського підприємства не мають юридичного значення для інших підприємств, бо не створюють для них жодних прав і обов'язків;

в) розраховані на багаторазове застосування та обов'язкове дотримання і виконання положень внутрішньогосподарських локальних

---

¹ Панченко В. В. Внутрішньогосподарські локальні нормативно-правові акти сільськогосподарських підприємств як форма аграрного права : монографія. Харків : С. А. М., 2012. С. 17–18.

нормативно-правових актів керівниками, спеціалістами, членами, найманими працівниками сільськогосподарського підприємства¹.

Внутрішньогосподарські локальні нормативно-правові акти до мінімуму зводять необхідність прийняття з кожного питання інших підзаконних нормативно-правових актів. Внутрішньогосподарські локальні нормативно-правові акти дозволяють регулювати важливі питання постійно протягом тривалого часу. Разом із тим це не виключає можливості за необхідності вносити зміни та доповнення, оскільки аграрні відносини, як і будь-які інші, мають динамічний характер.

Підставою поділу внутрішньогосподарських локальних нормативно-правових актів сільськогосподарських підприємств є порядок набрання ними чинності:

– які набувають юридичної сили з моменту державної реєстрації підприємства як юридичної особи.

До них належать статут сільськогосподарського підприємства, а в господарських товариствах, зокрема у товариствах з обмеженою відповідальністю, – установчий договір та статут.

Статут як внутрішньогосподарський локальний нормативно-правовий акт сільськогосподарського підприємства є: по-перше, основним, оскільки визначає підприємство як статутний суб'єкт; по-друге, конститутивним (від лат. *constitutes* – визначений, від фр. *constitutif* – основа), тобто правоутворюючим, праворегулюючим; по-третє, універсальним, оскільки регулює різні за характером внутрішні відносини (членські, трудові, земельні, майнові, організаційно-управлінські тощо); по-четверте, деталізуючим, тобто є правовою основою для розробки проектів і затвердження інших внутрішньогосподарських локальних нормативно-правових актів².

Статут сільськогосподарського підприємства – універсальна форма регулювання суспільних відносин, він встановлює принципові положення щодо організації виробничо-господарської діяльності сільськогосподарського підприємства, визначає принципи взаємовідносин вищих його органів управління з підрозділами, членами сільськогосподарського підприємства та найманими працівникам, спеціалістами, керівниками структурних підрозділів тощо.

---

¹ Панченко В. В. Внутрішньогосподарські локальні нормативно-правові акти сільськогосподарських підприємств як форма аграрного права : монографія. Харків : С. А. М., 2012. С. 17–24.

² Там само. С. 84–93.

Згідно з наказами Міністерства аграрної політики та продовольства України від 21 травня 2013 р. «Про затвердження Примірною статуту сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу», від 8 січня 2014 р. «Про затвердження Примірною статуту сільськогосподарського виробничого кооперативу» затверджені Примірні статuti. Їх наявність дає змогу надати відповідну методичну допомогу сільськогосподарським кооперативам у сфері належного здійснення ними локальної нормотворчості;

– що набирають чинності з моменту прийняття їх вищими органами управління сільськогосподарського підприємства.

До них можна віднести Правила внутрішнього розпорядку, які виступають правовою формою конкретизації положень статуту, є юридично значущими і обов'язковими для виконання. Їх слід пов'язувати із визначеними правовими наслідками. Правила внутрішнього розпорядку затверджуються вищими органами управління сільськогосподарського підприємства і є основою для подальшої локальної нормотворчої роботи в цьому підприємстві.

Наприклад, Положення про оплату праці містить норми, які набувають принципового значення для належного регулювання і гарантування оплати праці членів, працівників сільськогосподарських підприємств, її форм, видів і системи, створення фонду оплати праці, визначення нормативів відрахувань до нього та ін.

У Положенні про виробничі структурні підрозділи сільськогосподарських підприємств закріплені норми, що впливають на оптимізацію форм організації праці у сільськогосподарських підприємствах із урахуванням регіональних (місцевих) умов функціонування таких підприємств, а також урахуваючи їх організаційні, економічні та інші особливості.

Положення про основні функції органів управління та спеціалістів сільськогосподарського підприємства спрямоване на активізацію взаємодії керівника та спеціалістів сільськогосподарського підприємства, чіткий розподіл функціональних обов'язків між ними, сприяє належній організації злагодженого виробничого процесу тощо.

Прийняття вищенаведених внутрішньогосподарських локальних нормативно-правових актів у сільськогосподарських підприємствах здійснюється з метою деталізації і конкретизації загальних норм чинного законодавства та положень спеціальних законів, а отже, їх кількість може бути збільшена з урахуванням економічних, організаційних,

соціальних, кліматичних та інших особливостей умов діяльності кожного сільськогосподарського підприємства з метою належного врегулювання внутрішніх відносин.

У сучасних умовах кожне сільськогосподарське підприємство повинне мати цілу систему внутрішньогосподарських локальних нормативно-правових актів. Це дозволить забезпечити бажаний результат у виробничо-господарській діяльності шляхом раціонального розміщення продуктивних сил, встановлення відповідних правил поведінки для учасників аграрних відносин, підвищення соціальної активності і професійного рівня членів, працівників, фахівців сільськогосподарських підприємств різних за формою власності й організаційно-правових форм.

§ 5. Міжнародно-правові акти

Міжнародно-правове регулювання аграрних відносин сприяє підвищенню ефективності аграрного виробництва шляхом розвитку торгівлі сільськогосподарською продукцією на світовому ринку та економічному співробітництву держав у цілому.

Укладені Україною міжнародні договори становлять окрему групу джерел (форм) аграрного права. Вони є невід'ємною частиною національного законодавства України і застосовуються в порядку, передбаченому нормами цього законодавства. Це зумовлено передусім міжнародними зобов'язаннями нашої країни, які виникають у процесі інтеграції до світових спільнот.

Згідно з цілями, завданнями і принципами зовнішньої політики, що закріплені в Конституції України, положення щодо дії міжнародних договорів на території нашої країни визначаються Законом України від 29 червня 2004 р. «Про міжнародні договори України». Цей Закон застосовується до всіх міжнародних договорів України, регульованих нормами міжнародного права і укладених відповідно до Конституції України і вимог цього Закону та встановлює порядок укладення, виконання та припинення дії міжнародних договорів з метою належного забезпечення національних інтересів.

Законом України «Про міжнародні договори України» визначено поняття та види міжнародних договорів. Так, у ст. 2 закріплено, що міжнародний договір України – це укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права, що регу-

люється міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо).

Для розвитку аграрних відносин та формування системи аграрного законодавства важливе значення мають міжнародно-правові акти, де закріплені основні принципи міжнародного економічного права, а саме: Статут ООН від 26 червня 1945 р., Декларація про принципи міжнародного права щодо дружніх відносин і співробітництва відповідно до Статуту ООН від 24 жовтня 1970 р., Хартія економічних прав і обов'язків держав від 12 грудня 1974 р., Декларація про встановлення нового економічного порядку від 1 травня 1974 р. тощо.

Постановами Верховної Ради України було ратифіковано міжнародні договори про співробітництво з більшістю держав – колишніх республік СРСР, а також з іншими країнами, зокрема Францією, Польщею, Угорщиною, Туреччиною, Словаччиною, Індією тощо. У 1994 р. процедура ратифікації змінилась із набуттям чинності постановою Кабінету Міністрів «Про затвердження Положення про порядок укладення, виконання та денонсації міжнародних договорів України міжвідомчого характеру». Згідно з цим Положенням ратифікація міжнародних договорів почала здійснюватися шляхом ухвалення спеціального закону.

Майже всі ратифіковані постановами Верховної Ради України міжнародні договори досі не втратили своєї чинності завдяки зафіксованому в них принципу автоматичного продовження цих договорів щоразу на наступний п'ятирічний період після першого десятирічного строку їх дії у разі відсутності заперечення сторін¹.

Джерелом аграрного права виступають саме положення міжнародних договорів, присвячені співробітництву в аграрній сфері економіки. Наприклад, Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Туркменістаном (ст. 12)², Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Республікою Казахстан (ст. 16)³, Договір про

¹ Єрмоленко В. М. Підзаконні акти Верховної Ради України як джерело аграрного права. *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України*. 2014. Вип. 197. Ч. 2. С. 29–35.

² Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Туркменістаном : постанова Верхов. Ради України від 9 квіт. 1993 р. № 3096-XII. *Збір. чинних міжнар. договорів України*. 2004. №4. Кн. 2. С. 472. Ст. 1019.

³ Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Республікою Казахстан : постанова Верхов. Ради України від 24 лют. 1994 р. № 4023-XII. *Збір. чинних міжнар. договорів України*. 2004. №4. Кн. 2. С. 729. Ст. 1062.

взаєморозуміння та співробітництво між Україною і Французькою Республікою (ст. 12)¹ тощо.

З урахуванням міжнародних зобов'язань нашої країни, які виникають у процесі інтеграції України до світових спільнот, при правовому врегулюванні аграрних відносин щодо виробничо-господарської діяльності суб'єктів аграрного виробництва зростає вплив норм міжнародно-правового характеру, що містяться в міжнародних договорах.

Це насамперед Генеральна угода з тарифів і торгівлі 1994 р. та Угода про сільське господарство від 15 квітня 1994 р., де закріплено правила міжнародної сільськогосподарської торгівлі, гарантовано забезпечення доступу до національних ринків імпортової сільськогосподарської продукції, врегульовано санітарні, фітосанітарні та ветеринарні умови торгівлі з метою створення справедливої й ринково-орієнтованої системи торгівлі в галузі сільського господарства.

Сучасні напрями розвитку аграрного законодавства визначаються також Законом України від 18 березня 2004 р. «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу».

Під адаптацією аграрного законодавства до вимог законодавства Європейського Союзу розуміється пристосування діючих і прийнятих у майбутньому національних спеціальних законодавчих актів, які відповідали б вимогам законодавства Європейського Союзу з урахуванням особливостей українського суспільства, умов і змін, що відбуваються в аграрному секторі нашої держави, а також створення належних умов для посилення ролі та підвищення статусу координуючих міжвідомчих органів із використанням принципів механізму спільної аграрної політики країн – членів Європейського Союзу у сфері виробництва сільськогосподарської продукції².

Так, згідно з Законом України від 6 липня 2010 р. «Про приєднання до Конвенції про торгівлю зерном» наша держава приєдналася до Конвенції про торгівлю зерном від 7 грудня 1994 р., яка була укладена для сприяння міжнародному співробітництву в усіх галузях торгівлі зерном.

---

¹ Договір про взаєморозуміння та співробітництво між Україною і Французькою Республікою. *Офіц. вісн. України*. 1997. №24. С. 142.

² Правове забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції в Україні у контексті вимог законодавства Європейського Союзу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків : [б. в.], 2010. 20 с.

Приєднання України 22 вересня 1994 р. до Міжнародної угоди по цукру від 20 березня 1992 р. забезпечило розширення міжнародного співробітництва в сфері світового ринку цукру і пов'язаних з цим питань.

Важливими для врегулювання трудових відносин є положення Конвенції Міжнародної організації праці про інспекцію праці в сільському господарстві від 25 червня 1969 р., ратифікованою Україною 8 вересня 2004 р.

Прагнучи до поглиблення співробітництва в галузі карантину рослин, з метою охорони території держави від занесення шкідників хвороб рослин і насіння бур'янів, що підлягають карантину, задля сприяння торгівлі, обміну рослинами і продукцією рослинного походження, Міністерством сільського господарства і продовольства України було укладено угоду з Міністерством сільського господарства і продовольства Республіки Польща від 29 вересня 1994 р. «Про співробітництво в галузі карантину і захисту рослин».

Пізніше наша країна взяла на себе зобов'язання приймати законодавчі, технічні й адміністративні заходи, спрямовані на забезпечення спільних і ефективних дій щодо запобігання введенню до складу рослинного чи тваринного світу і поширенню шкідників рослин і рослинних продуктів, приєднавшись 31 січня 2006 р. до Міжнародної конвенції про захист рослин від 6 грудня 1951 р.

Міжнародна конвенція з охорони нових сортів рослин від 2 грудня 1961 р., до якої Україна приєдналася 2 серпня 2006 р., сприяє належному врегулюванню аграрних відносин щодо охорони нових сортів рослин.

==== § 6. Аграрне законодавство зарубіжних країн

Країни з розвинутою економікою мають достатній потенціал, сприятливі умови для здійснення підприємницької діяльності в сільському господарстві, історичний досвід ефективної підтримки сільськогосподарських товаровиробників, злагоджений апарат державного регулювання сільським господарством, що є складним механізмом впливу на ціноутворення, оподаткування, структуру сільськогосподарського виробництва, фінансово-кредитну систему, а також забезпечення контролю над збутом та зовнішньою торгівлею, встановленням особливих

вимог до якості та безпечності продукції. Всі ці заходи спрямовані як на підтримку товаровиробника, так і на захист прав споживача.

Франція є зразковим прикладом щодо підтримки державою сільського господарства. Наприклад, фермери Франції отримують субсидії на підвищення ефективності виробництва, виведення орних земель із сільськогосподарського виробництва, підтримку родючості земель, компенсаційні виплати за роботу в районах зі складними природними умовами¹. Так, на підтримку сільського господарства цієї країни за умов світової фінансово-економічної кризи виділено 1 млрд євро у вигляді банківських кредитів при кредитній ставці 1,5% річних, а для молодих фермерів – 1% річних, ще 650 млн євро – у вигляді державної допомоги².

Слід зазначити, що підтримка сільського господарства Франції державою, яка приділяє значну увагу проблемам її правового регулювання, є досить вагомою. Політика цієї країни у сфері продовольчої безпеки здійснюється на основі відповідної Стратегії внутрішньої продовольчої безпеки³. Згідно з цією Стратегією відповідальність за забезпечення продовольчої безпеки у Франції покладається на Міністерство сільського господарства, продовольства, рибальства, сільського та регіонального планування, напрямками діяльності якого є продовольство, альтернативні джерела палива, державна підтримка вітчизняних виробників продукції та захист їх інтересів, соціальний захист та зайнятість населення, в тому числі і професійна підготовка, фермерство, навколишнє середовище, лісівництво, рибальство та аквакультура, ветеринарія, захист рослин, розвиток сільських територій. Існують також агентства розвитку та науково-дослідні центри, що займаються забезпеченням наукових досліджень проблемних питань цієї галузі.

Одним з основних джерел правового регулювання сільськогосподарської діяльності у Франції є Сільськогосподарський (Аграрний) кодекс⁴, який визнав довгостроковий розвиток сільського господарства

¹ Сивак В. Гроші в землю // Уряд. кур'єр. 2010. № 136. С. 16.

² Баб'як В. М., Василюк Н. М. Продовольча безпека України в контексті глобальної продовольчої безпеки. *Вісн. Акад. праці і соц. відносин Федерації профес. спілок України*. 2010. № 2. С. 48.

³ French Food Security Annex – 2011 Accountability Report / G8 Information Centre. URL: <http://www.g8.utoronto.ca/summit/2011deauville/deauville/2011-accountability-food-fr.pdf>.

⁴ Code rural. URL: <http://livresfrancaisgratuit.narod.ru/index/0-2>.

пріоритетним напрямом освоєння сільськогосподарських територій, встановив основні принципи здійснення такої політики.

Державна політика в сфері сільського господарства Німеччини діє на основі Стратегії продовольчої безпеки¹, яка поєднала у собі весь комплекс як загальнотеоретичних підходів до розуміння продовольчої безпеки, так і економічних й юридичних засобів її досягнення, що сприяє забезпеченню безпеки та якості продуктів харчування, гарантуванню прав споживачів та дотриманню процедур врегулювання конфліктних ситуацій зі споживачами.

Державна підтримка сільського господарства у Німеччині є не менш вагомою. Своєрідна господарська практика цієї країни та правове регулювання, які закріплюють системність заходів щодо забезпечення врегулювання відносин у сфері сільського господарства, дозволили ефективно поєднати адміністративні та економіко-правові важелі впливу на формування якісних показників виробників сільськогосподарської продукції.

У Німеччині сільськогосподарські товаровиробники, що працюють на альтернативних джерелах енергії, можуть звільнитися від оподаткування на кілька років².

У Нідерландах запроваджена і діє Програма партнерства між Міжнародною продовольчою та сільськогосподарською організацією ООН та Нідерландами, що розпочала свою роботу у 2001 р. Також із цією Міжнародною організацією ООН співпрацює і Канада щодо забезпечення національної продовольчої безпеки не тільки своєї країни, а й на світовому рівні. Взагалі сутність цієї програми партнерства полягає у зміцненні національної політики, аналізі продовольчої безпеки і реагуванні на надзвичайні та кризові ситуації в країнах – членах ООН, підвищенні ефективності заходів та програм, що стосуються продовольчої безпеки і подолання бідності шляхом зближення виробництва на дрібних фермах і домашніх господарствах з індустріалізованою харчовою промисловістю, що призводить до поліпшення соціального забезпечення, а також доступу до здорових та безпечних продуктів харчування.

---

¹ Food Safety Strategy / Federal Ministry of Food, Agriculture and Consumer Protection. URL: http://www.bmelv.de/SharedDocs/Downloads/EN/Publications/FoodSafetyStrategies.pdf?__blob=publicationFile.

² Бугера С. Правове регулювання якості сільськогосподарської продукції: міжнародний досвід. *Юрид. Україна*. 2011. №11. С. 58.

Основою нідерландської системи забезпечення якості є «Інтегрований контроль ланцюга» (Integrierte Kettenuberwachung – ІКВ) щодо технологічного ланцюга для виробництва свинини від підприємства розведення молодняку до роздрібно́ї торгівлі, суворий контроль, відстеження та незалежна система санкцій¹.

У Канаді з 1998 р. запроваджено «План дій Канади щодо забезпечення продовольчої безпеки»², який став відповіддю цієї країни Всесвітньому продовольчому саміту щодо зобов'язань, прийнятих міжнародним співтовариством зі скорочення кількості голодуючих вдвічі не пізніше 2015 р. Такі дії Канади щодо продовольчої безпеки є вдалим поєднанням заходів із забезпечення продовольчої безпеки всередині країни та її участі в покращенні продовольчої ситуації загалом у світі.

Бельгія як важливий експортер м'яса також може бути віднесена до числа країн, що належним чином забезпечують свою продовольчу безпеку, та має великий досвід системи управління щодо державно-правового регулювання сільського господарства. Реалізацію державної аграрної політики забезпечує Міністерство сільського господарства і наукової політики Бельгії, а безпосередньо – це Федеральне агентство з безпеки харчових продуктів. Агентство займається перевіркою та випробуванням продукції на різних етапах харчового ланцюга згідно з відповідними програмами.

Однією з таких програм є Програма забезпечення якості виробництва свинини «Certus», у якій наголошується на відстежуванні і перешкоджанні появі залишкових речовин ветеринарних препаратів у м'ясі. Поряд із ветеринарним обслуговуванням сільськогосподарського підприємства частину цієї програми становлять також вимоги до тваринних кормів, запобігання стресу тварин та умов їх утримання³. Так, тільки виробники комбікормів, які мають визнання GMP (якісною виробничою практикою), можуть поставляти корми. Будь-яке застосування ветеринарних лікарських засобів на сільськогосподарському підприємстві повинно бути документально оформлене. Таким чином,

---

¹ Бугера С. Правове регулювання якості сільськогосподарської продукції: міжнародний досвід. *Юрид. Україна*. 2011. № 11. С. 56–57.

² Canada's Action Plan for Food Security / Agriculture and Agri-Food Canada. URL: http://www4.agr.gc.ca/resources/prod/doc/misb/fsec-seca/pdf/action_en.pdf.

³ Бугера С. Правове регулювання якості сільськогосподарської продукції: міжнародний досвід. *Юрид. Україна*. 2011. № 11. С. 57.

органи державної влади Бельгії у питаннях продовольчої безпеки головну увагу приділяють забезпеченню якості харчових продуктів та мінімізації ризиків для здоров'я споживачів, що забезпечується шляхом гарантування стандартизації та максимального контролю.

В Японії застосовуються необхідні заходи щодо стабільного імпорту сільськогосподарської продукції, що не вирощується на її території, забезпечується підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції, йде сприяння збільшенню експорту продовольства, проводяться дієві заходи щодо розвитку міжнародного співробітництва у сфері сільського господарства, стимулюється розвиток фермерських господарств, підтримуються стабільні ціни на сільськогосподарську продукцію та продовольство в цілому. Держава несе відповідальність за розробку та реалізацію комплексної політики у сфері продовольчого забезпечення населення, сільського господарства та сільських районів. Щорічно уряд Японії звітує перед Парламентом країни стосовно виконання державних програм у сфері реалізації заходів щодо забезпечення продовольчої безпеки¹. Всі ці заходи здійснюються завдяки основному закону Японії «Про продовольство, сільське господарство та розвиток сільських районів», що набув чинності в 1999 р. Метою закону є покращення життя населення, стабільне забезпечення продовольства, розвиток профілюючих галузей сільського господарства та інфраструктури сільських районів.

Аналіз наведених законодавчих актів деяких зарубіжних країн у сфері державно-правового регулювання сільського господарства дозволяє зробити висновок щодо визначених пріоритетів державної політики зарубіжних країн стосовно заходів у цій сфері, що сприяють постачанню якісних та безпечних продуктів харчування на внутрішній ринок, продовольчому забезпеченню населення.

Країни пострадянського простору з Україною мають подібні як економічні умови, так і спільні витоки для розвитку аграрного законодавства та побудови органів державної влади. Цими країнами на Міжпарламентській асамблеї держав – учасниць СНД 16 жовтня 1999 р. було прийнято модельний закон «Про продовольчу безпеку», положення якого регламентують, що продовольча безпека – стан економіки держави, при якому забезпечується продовольча незалежність держави

---

¹ Гребенюк М. Проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки в окремих зарубіжних державах. *Підприємництво, госп-во і право*. 2010. №10. С. 53.

та гарантуються фізична й економічна доступність продовольства для всього населення у кількості, яка необхідна для активного та здорового життя¹.

Із метою створення ефективної системи забезпечення продовольчої безпеки в країнах пострадянського простору існують і спеціальні нормативно-правові акти, положення яких регламентують питання розвитку сільського господарства та продовольчого забезпечення населення країни.

У Республіці Білорусь фундаментальним документом у розглядуваній сфері є Концепція продовольчої безпеки, що всебічно оцінює умови, в яких держава повинна забезпечити продовольчу безпеку, а також запропоновано чіткий, послідовний, системний підхід до її реального гарантування. Значна частина цього документа присвячена ґрунтовному аналізу світових процесів в аграрній сфері. В Концепції визначено поняття національної продовольчої безпеки, затверджено стратегію її досягнення, запропоновано модель національної продовольчої безпеки держави, надано критерії оцінки стану цієї безпеки, визначено внутрішні та зовнішні її загрози, зазначено параметри національної та регіональної продовольчої безпеки, запропоновано механізм досягнення національної продовольчої безпеки тощо².

Подібні положення щодо розвитку сільського господарства та забезпечення продовольчої безпеки відображені і в нормативно-правових актах інших держав СНД.

Розгляд законодавчих приписів та організаційно-правових основ регулювання сфери сільського господарства зарубіжних країн дозволяє переосмислити сучасні пріоритети України відповідно до світових процесів. Міжнародний досвід організаційно-правового регулювання сфери сільського господарства є підґрунтям для вдосконалення в Україні національного аграрного законодавства, і насамперед, у контексті регулювання забезпечення продовольчої безпеки в умовах глобалізації з урахуванням національних особливостей, подальшої інтеграції України до світового економічного простору.

---

¹ Гребенюк М. Міжнародно-правовий досвід забезпечення продовольчої безпеки. *Право України*. 2010. №2. С. 168.

² Концепция национальной безопасности Республики Беларусь : утв. указом Президента Республики Беларусь от 17 июля 2001 г. №390 / Нац. прав. интернет-портал Республики Беларусь. URL: <http://pravo.by/WEBNPA/text.asp?RN=P30100390>.

══════ **Питання для самоконтролю**

1. Розкрийте сутність аграрного законодавства.
2. Зазначте характерні ознаки сучасного аграрного законодавства.
3. Назвіть критерії класифікації правових форми аграрного законодавства.
4. Визначте тенденції розвитку сучасного аграрного законодавства.
5. Проаналізуйте Конституцію України як основу аграрного законодавства.
6. Охарактеризуйте аграрні закони.
7. Визначте місце указів Президента України в системі аграрного законодавства.
8. Надайте класифікацію внутрішньогосподарських локальних нормативно-правових актів як джерел (форм) аграрного права.
9. Надайте характеристику міжнародним договорам у системі аграрного законодавства.
10. Проаналізуйте аграрне законодавство зарубіжних країн.

Розділ 5

Правове забезпечення продовольчої безпеки

§ 1. Продовольча безпека як об'єкт правового регулювання

Проблема продовольчої безпеки широка та багатогранна. До середини 90-х років минулого століття термін «продовольча безпека» не розглядався як складова системи економічної безпеки держави. Не зустрічався цей термін і в довідковій літературі. Однак категорія «продовольча безпека» стала актуальною настільки, що на сьогодні розглядається в економічному та правовому аспектах.

Продовольча безпека як економічна категорія характеризує економічні відносини на різних рівнях людської спільноти: глобальному, національному, на рівні соціальних груп, сімей, окремої особи. Продовольча безпека є поняттям, що використовується для характеристики стану як продовольчого ринку країни, так і світового ринку. Необхідність забезпечення продовольчої безпеки в сучасних умовах розширює поняття «аграрна політика» до поняття «агропродовольча політика». Ще в 70-х роках ХХ ст. авторитетні міжнародні організації – ФАО, ВООЗ обґрунтували необхідність включення до цілей аграрної політики забезпечення здорового харчування¹.

Одним із основних питань сучасного розвитку України є забезпечення її національної безпеки відповідно до Закону України від 21 червня 2018 р. «Про національну безпеку України». Продовольча безпека є складовою системи національної безпеки України, що характеризує економічну стабільність і політичну незалежність держави, необхідною умовою фізичного існування населення, оскільки без наявності власних продовольчих ресурсів держава втрачає продовольчу незалежність, що може завдати значної шкоди стану продовольчої безпеки. Тому на сьогодні забезпечення продовольчої безпеки є пріоритетним напрямом державної аграрної політики.

---

¹ Миценко І. М. Продовольча безпека України: оцінка стану та світовий досвід вирішення проблеми. Кіровоград : Центр.-Укр. вид-во, 2001. С. 20.

Відповідно до п. 2.13 ст. 2 Закону України від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства України» продовольча безпека визначається як захищеність життєвих інтересів людини, яка виражається у гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності. Аналогічне визначення продовольчої безпеки закріплено і в постанові Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. «Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року». Ст. 2 Закону України від 18 жовтня 2005 р. «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» передбачає гарантування продовольчої безпеки держави. Втім цей нормативно-правовий акт не містить самого визначення продовольчої безпеки держави. Видається, що закріплене у наведених нормативно-правових актах визначення продовольчої безпеки є неповним за своїм змістом, оскільки воно не охоплює такий важливий аспект, як державні гарантії щодо безпечності та якості продовольства. Тому уявляється, що поняття «продовольча безпека» доцільно закріпити на законодавчому рівні.

Представники науки аграрного права¹, адміністративного права² та економічної науки³ визначають категорію «продовольча безпека». Так, Т. В. Курман вважає продовольчою безпекою захищеність життєвих інтересів людини, яка виражається в гарантуванні державою на принципах самозабезпечення безперешкодного фізичного та економічного доступу людини до продуктів харчування у кількості, асортименті, встановленого рівня якості та безпеки, необхідних для підтримання її здоров'я та звичайної життєвої діяльності. В. І. Курило розглядає продовольчу безпеку як гарантовану здатність держави на принципах самозабезпечення основними харчовими продуктами за їх економічної і фізичної доступності незалежно від впливу зовнішніх і внутрішніх чинників задовольняти потреби населення в особі кожного громадянина продуктами харчування в необхідному обсязі, асортименті та якості на рівні, що забезпечує його здоров'я та інтелектуальний розвиток. Б. Й. Пасхавер виокремлює

---

¹ Курман Т. В. Правове забезпечення продовольчої безпеки в Україні: національний та міжнародний аспект. *Актуальні питання аграрного права України: теорія і практика* : монографія / А. М. Стагівка, В. Ю. Уркевич, В. М. Корнієнко та ін. Харків : ФІНН, 2010. С. 97.

² Гойчук О. І. Продовольча безпека та необхідність її правового забезпечення. *Адвокат*. 2006. №3. С. 3.

³ Пасхавер Б. Сучасний стан продовольчої безпеки. *Економіка України*. 2006. №4. С. 43.

кількість, якість і економічну доступність продуктів харчування для з'ясування змісту категорії «продовольча безпека».

Продовольча безпека держави є станом суспільних відносин, за якого сукупність певних заходів забезпечує фізичну та економічну доступність для населення продуктів харчування, відповідність продуктів харчування критеріям якості та безпеки для життя й здоров'я, продовольчу незалежність держави, запобігання настанню продовольчої залежності держави та подолання надзвичайних продовольчих ситуацій.

Ознаками продовольчої безпеки є: фізична та економічна доступність для населення продуктів харчування; відповідність продуктів харчування критеріям якості та безпеки для життя та здоров'я населення; забезпечення продовольчої незалежності держави на рівні не менше 80% задоволення попиту на продовольство за рахунок власного ресурсного потенціалу; запобігання настанню продовольчої залежності держави; запобігання та подолання надзвичайних продовольчих ситуацій.

В умовах сьогодення видається необхідним розробити правовий режим, за умови дії якого стану продовольчої безпеки держави може бути досягнуто. Виходячи з положень Конституції України, держава гарантує право на достатнє харчування та на доступ до інформації про якість харчових продуктів. Так, Є. М. Кирилюк зазначає, що для України питання про гарантування продовольчої безпеки мають особливо важливе значення, оскільки за роки соціально-економічних перетворень виробництво сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів зменшилось, а продовольче забезпечення населення знизилось до критично небезпечної межі¹. При цьому слід вказати на комплексний характер гарантування продовольчої безпеки, пов'язаний із макроекономічним розвитком як країни загалом, так і окремих регіонів зокрема.

Правові засади гарантування національної продовольчої безпеки закріплені в Конституції України (ч. 1 ст. 17). Ст. 48 Основного Закону передбачає, що кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, а це насамперед достатнє харчування. Ст. 50 Конституції України також закріплено право громадян на вільний доступ до інформації про якість харчових продуктів. Таким чином, на державу покладається обов'язок недопущення настання продовольчої кризи та голоду і відповідальність перед громадянами за результати проведених заходів

---

¹ Кирилюк Є. Сучасний стан і шляхи гарантування продовольчої безпеки України. *Вісн. Черкас. нац. ун-ту ім. Богдана Хмельницького*. 2009. № 153. С. 49–58.

у сфері забезпечення та гарантування продовольчої безпеки. Необхідно зазначити, що на сьогодні відсутній спеціальний нормативно-правовий акт. Тому доцільно прийняти закон «Про продовольчу безпеку України».

Правові засади гарантування продовольчої безпеки набувають подальшого розвитку в галузевому аграрному законодавстві України, а саме в законах України: від 24 січня 1997 р. «Про державний матеріальний резерв»; від 23 грудня 1997 р. «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» (в редакції від 22 липня 2014 р.); від 21 червня 2018 р. «Про національну безпеку України»; від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства України»; від 18 жовтня 2005 р. «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»; від 14 вересня 2006 р. «Про дитяче харчування»; постановах Кабінету Міністрів України: від 19 вересня 2007 р. «Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року»; від 5 грудня 2007 р. «Деякі питання продовольчої безпеки»; розпорядженнях Кабінету Міністрів України: від 26 травня 2004 р. «Про затвердження Концепції поліпшення продовольчого забезпечення та якості харчування населення»; від 17 жовтня 2013 р. «Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року»; наказі Міністерства охорони здоров'я України від 3 вересня 2017 р. «Про затвердження Норм фізіологічних потреб населення України в основних харчових речовинах та енергії»; наказі Міністерства економіки України від 18 грудня 2009 р. «Про затвердження Методичних рекомендацій складання прогнозних балансів попиту і пропозиції продовольчих ресурсів» та ін.

§ 2. Принципи продовольчої безпеки України

Слід з'ясувати, що таке принципи права. Принципи права характеризують як: найбільш загальні вимоги, що ставляться до суспільних відносин та їх учасників; вихідні керівні засади, відправні установлення, що виражають сутність права і випливають з ідей справедливості та свободи, визначають загальну спрямованість і найістотніші риси чинної правової системи¹. Термін «принцип» у перекладі з латини озна-

---

¹ Загальна теорія держави і права : підруч. для юрид. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. С. 197.

час «початок», «першооснову», «первинність». Починаючи з часів Стародавнього світу принцип був фундаментом соціальної, зокрема правової, системи. Відтак принципи продовольчої безпеки відображено в міжнародних та внутрішньодержавних конституціях, деклараціях та чинному законодавстві.

Принципи продовольчої безпеки діють одразу в декількох галузях права, тож є міжгалузевими. Проте найбільшій конкретизації принципи продовольчої безпеки набувають у правовому інституті продовольчої безпеки в аграрному праві. Принципи продовольчої безпеки держави можна визначити як вихідні організаційно-правові засади функціонування механізму продовольчої безпеки держави.

Розглядаючи «принципи продовольчої безпеки України», необхідно відзначити наявність двох її складників: соціально-економічної та правової. Оскільки зазначені складники знаходяться в тісному діалектичному взаємозв'язку, доцільним видається розглядати їх як дві частини одного цілого.

Характеристика принципу продовольчої безпеки має місце у працях учених-економістів В. М. Трегобчука¹, О. І. Гойчук². Разом з тим у правовій літературі Т. В. Курман³, В. М. Єрмоленком⁴, М. В. Гребенюком⁵, С. О. Лушпаєвим⁶ висловлені думки щодо принципів національної продовольчої безпеки.

¹ Трегобчук В. М. Продовольча безпека в контексті національної безпеки держави. Київ : Ін-т економіки НАН України, 1999. С. 5.

² Гойчук О. І. Продовольча безпека : монографія. Житомир : Полісся, 2004. С. 62.

³ Курман Т. В. Поняття, ознаки, основні категорії та принципи продовольчої безпеки. *Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки України* : монографія / [О. М. Батигіна, В. М. Жушман, В. М. Корнієнко та ін.] ; за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. Харків : Право, 2013. С. 22–24.

⁴ Єрмоленко В. М. Актуальні питання систематизації законодавства про продовольчу безпеку. *Сучасні проблеми систематизації екологічного, земельного та аграрного законодавства України* : зб. наук. пр. кругл. столу (18 берез. 2011 р.). Київ : ВГЛ «Обрії», 2011. С. 114.

⁵ Гребенюк М. Правовий аспект співвідношення понять «продовольча незалежність» та «продовольча безпека». *Підприємництво, госп-во і право*. 2010. № 5. С. 37.

⁶ Лушпаєв С. О. Принципи правового регулювання продовольчої безпеки. *Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні* : сучасний стан і напрями вдосконалення : монографія / [А. П. Гетьман, М. В. Шульга, А. М. Статівка та ін.] ; за ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича. Харків : Право, 2012. С. 252.

Вчені-економісти зазначають, що продовольча безпека є пріоритетом агропродовольчої політики держави та базується на принципах самозабезпеченості, незалежності, доступності, якості. Головне завдання – створення ефективного агропромислового виробництва з метою найбільш повного забезпечення потреб населення в продуктах харчування незалежно від його платоспроможного попиту. О. І. Гойчук виокремлює такі системоутворюючі принципи продовольчої безпеки України: 1) самозабезпеченість; 2) незалежність; 3) доступність; 4) якість.

Разом із тим у правовій літературі¹ висловлені думки щодо принципів національної продовольчої безпеки. Наприклад, Т. В. Курман вбачає, що основними принципами забезпечення продовольчої безпеки є: 1) пріоритет прав і свобод людини і громадянина; 2) самозабезпеченість, що має знаходити свій вияв у здатності аграрного сектору кожної держави самостійно забезпечувати своє населення необхідною для підтримання звичайної життєдіяльності кількістю якісних і безпечних продуктів харчування та продовольства, незалежно від зовнішніх поставок цього продовольства, в тому числі за умови наявності будь-яких внутрішніх чи зовнішніх загроз; 3) гарантування продовольчої незалежності держави, що є одним із чинників, що забезпечують суверенітет держави; 4) органічне поєднання і взаємодія імперативності правового захисту загальносуспільного інтересу з принципами свободи особистості, автономії та непорушності права приватної власності при забезпеченні продовольчої безпеки держави; 5) продовольчої доступності для всіх категорій населення України, що передбачає як фізичну, так і економічну доступність продовольства; 6) якість та безпечність продовольства; 7) достатність та стабільність запасів продовольства; 8) забезпечення інтересів України у системі

¹ Курман Т. В. *Поняття, ознаки, основні категорії та принципи продовольчої безпеки. Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки України* : монографія / [О. М. Батигіна, В. П. Жушман, В. М. Корнієнко та ін.]. Харків : Право, 2013. С. 22–24; Єрмоленко В. М. *Актуальні питання систематизації законодавства про продовольчу безпеку. Сучасні проблеми систематизації екологічного, земельного та аграрного законодавства України* : зб. наук. пр. кругл. столу (18 берез. 2011 р.). Київ : ВГЛ «Обрії», 2011. С. 114; Гребенюк М. *Правовий аспект співвідношення понять «продовольча незалежність» та «продовольча безпека». Підприємництво, госп-во і право*. 2010. № 5. С. 37; Лушпаєв С. О. *Принципи правового регулювання продовольчої безпеки. Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення* : монографія / [А. П. Гетьман, М. В. Шульга, А. М. Статівка та ін.]. Харків : Право, 2012. С. 252.

міжнародної продовольчої безпеки, що передбачає розвиток напрямів державної політики у сфері забезпечення продовольчої безпеки; 9) інформаційне забезпечення стану продовольчої безпеки України.

В. М. Єрмоленко виділяє в змісті продовольчої безпеки як комплексного соціально-економічного явища певні чинники: 1) продовольча незалежність держави; 2) якість і безпечність харчової продукції; 3) фізична доступність продуктів харчування для населення; 4) економічна доступність продуктів харчування для населення.

М. В. Гребенюк розуміє під продовольчою незалежністю обов'язкову умову забезпечення продовольчої безпеки, державно-правовий механізм ефективності розвитку вітчизняного сільського господарства та продовольчого виробництва, спрямований на недопущення продовольчої кризи та надзвичайної продовольчої ситуації. Продовольча незалежність України є принципом правового регулювання продовольчої безпеки, за умови дотримання мінімального рівня якого в державі або в окремому її регіоні не виникає продовольчої кризи та надзвичайної продовольчої ситуації; національна продовольча незалежність є досягнутою, якщо граничний рівень продовольчого імпорту становить 10% від загального обсягу виробництва продуктів харчування. Принципи продовольчої безпеки держави доцільно визначити як вихідні організаційно-правові засади функціонування механізму продовольчої безпеки держави.

Доцільно виокремити такі *принципи продовольчої безпеки*:

- здійснення державно-правового регулювання продовольчої безпеки держави;
- гарантування підтримання мінімального рівня продовольчої безпеки держави;
- економічної доступності продовольства широкому загалу населення України, зокрема соціально незахищеним верствам населення;
- достатності продуктів харчування на національному продовольчому ринку держави або фізичної доступності продовольства;
- виробництва продовольства відповідно до якісних критеріїв продукції сільського господарства;
- виробництва безпечних для життя та здоров'я населення продуктів харчування, що забезпечували б максимально можливу тривалість життя людини;
- забезпечення вирощування сільськогосподарської продукції з дотриманням екологічних нормативів;

- дотримання нормативів біологічної безпеки при вирощуванні, переробці та реалізації продукції сільського господарства;
  - дотримання стану продовольчої незалежності держави.
- Такий перелік принципів не є вичерпним.

==== § 3. Продовольча незалежність. Класифікація загроз продовольчої безпеки

Однією з основних категорій продовольчої безпеки є продовольча незалежність держави. Продовольча незалежність є одним із чинників, що забезпечують суверенітет держави. Відповідно до ст. 17 Конституції України захист суверенітету, забезпечення економічної безпеки (складовою якої є продовольча безпека) є найважливішими функціями держави, справою усього українського народу. Продовольча незалежність визначає стан продовольчого забезпечення, за якого фізична та економічна доступність життєво важливих продуктів харчування для населення забезпечується за рахунок вітчизняного виробництва. Постановою Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2007 р. «Деякі питання продовольчої безпеки» продовольчу незалежність за окремим продуктом віднесено до індикаторів продовольчої безпеки, який визначається як співвідношення між обсягом імпорту окремого продукту в натуральному виразі та ємністю його внутрішнього ринку. Граничним (пороговим) значенням для цього показника визначається 30-відсотковий рівень. Це цілком відповідає світовим критеріям продовольчої безпеки країни, відповідно до яких граничний рівень імпорту харчових продуктів та продовольства не повинен перевищувати 30%. В іншому разі це буде означати втрату продовольчої незалежності держави, і як наслідок, створює загрози для національної безпеки держави в цілому.

Державна стратегія національної продовольчої безпеки повинна також включати характеристику загроз продовольчої безпеки як сукупності наявних та потенційно можливих умов і факторів, що створюють небезпеку для життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави у продовольчій сфері і знижують рівень продовольчої без-

пеки. Загрози продовольчої безпеки можна класифікувати за різними ознаками:

- за територіальною ознакою вони класифікуються на два види: внутрішні (можуть виникати всередині держави) і зовнішні (можуть виникати поза межами нашої держави);

- за предметною ознакою загрози продовольчої безпеки можна поділити на загрози економічного (зміна ринкової кон'юнктури), політичного (воєнні дії), природного чи екологічного (стихійні лиха, епізоотії), організаційно-правового (недостатнє організаційне і фінансове забезпечення державних закупівель життєво важливих продуктів харчування, їх нераціональне використання), виробничо-технологічного (недотримання або порушення в процесі виробництва харчової продукції вимог щодо її якості, безпечності, екологічності), інформаційного (морально-психологічний вплив на споживача, впровадження в суспільну свідомість моделей споживання, які можуть являти собою шкоду для здоров'я, але відповідати інтересам виробника продукції), соціального (бідність населення, страйк в певній галузі сільського господарства), законодавчого (зміна законодавства, в тому числі зарубіжного, введення законодавчих обмежень на ввезення певних харчових продуктів) та іншого характеру.

Із метою виявлення наявних та потенційно можливих внутрішніх та зовнішніх загроз механізм забезпечення продовольчої безпеки повинен включати також дієву систему моніторингу. Моніторинг продовольчої безпеки – це комплексна система спостережень, збору, обробки, систематизації та аналізу інформації щодо виробництва продовольства, формування державного продовольчого резерву, управління запасами і їх використання, якості і безпечності харчових продуктів, споживання продовольства та харчування населення тощо. На основі отриманих у процесі моніторингу даних уповноважені суб'єкти приймають відповідні рішення та здійснюють необхідний комплекс дій щодо забезпечення продовольчої безпеки регіону або держави в цілому.

Правовий механізм запобігання загрозам продовольчої безпеки має включати такі елементи, як:

- ідентифікація загрози;
- прогнозування її наслідків;
- здійснення превентивних заходів;

- розробка стратегічних альтернатив;
- упровадження заходів тактичного контролю і прийняття рішень за їх результатами;
- вироблення так званого «імунітету» проти подібних загроз.

§ 4. Правова регламентація оцінювання стану продовольчої безпеки. Індикатори та критерії продовольчої безпеки

До основних категорій продовольчої безпеки також належать індикатори та критерії продовольчої безпеки. Індикатори продовольчої безпеки – це кількісна та якісна характеристика стану, динаміки і перспектив фізичної та економічної доступності харчових продуктів для всіх соціальних і демографічних груп населення, рівня та структури їх споживання, якості й безпечності продовольства, стійкості та ступеня незалежності внутрішнього продовольчого ринку, рівня розвитку аграрного сектору та пов'язаних з ним галузей економіки, а також ефективності використання природно-ресурсного потенціалу.

Проблема оцінювання та оптимізації стану продовольчої безпеки є одним із ключових завдань державної політики. Протягом останніх років ці питання знаходяться в центрі уваги органів державної влади. Так, постановою Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2007 р. «Деякі питання продовольчої безпеки» було затверджено Методику визначення основних індикаторів продовольчої безпеки держави. Відповідно до положень цього нормативно-правового акта основними індикаторами, що характеризують стан продовольчої безпеки в Україні, є: добова енергетична цінність споживання (калорійність), забезпечення раціону людини основними видами продуктів харчування, достатність запасів зерна у державних ресурсах, економічна доступність продуктів, диференціація вартості харчування за соціальними групами, ємність і стійкість внутрішнього ринку окремих продуктів, продовольча незалежність за окремим продуктом. Саме ці показники можуть бути виміряні, і на цій основі стає можливим їх досить просте застосування в управлінні процесами забезпечення продовольчої безпеки. Однак

указаний перелік індикаторів продовольчої безпеки не можна вважати повним, оскільки він не включає такі показники, як: фізична доступність продуктів харчування, їх якість та безпечність, рівень розвитку агропродовольчої сфери.

Що стосується такого індикатора, як достатність запасів зерна (продовольства) у державних ресурсах, то створення спеціальних продовольчих запасів в Україні передбачено на законодавчому рівні. Зокрема, відповідно до ст. 1 Закону України від 27 січня 1997 р. «Про державний матеріальний резерв» державний резерв як особливий державний запас матеріальних цінностей включає в себе, окрім іншого, запаси сировинних і продовольчих ресурсів для забезпечення стратегічних потреб держави. Запаси продовольчих ресурсів, передбачені цією нормою як необхідні для забезпечення стратегічних потреб держави, формують державний продовольчий резерв. Під стратегічними потребами держави слід розуміти потреби держави в запасах сировинних, матеріально-технічних та продовольчих ресурсів, необхідних для забезпечення національної безпеки держави, стабілізації її економіки та виконання першочергових робіт під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій.

Законодавством передбачено і обсяги формування державного продовольчого резерву, які є економічно обґрунтованими та необхідними для забезпечення продовольчої безпеки нашої держави. Зокрема, відповідно до п. 9.3.1 ст. 9 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» Аграрний фонд з метою підтримки належного рівня продовольчої безпеки формує державний інтервенційний фонд, який стосовно кожного об'єкта державного цінового регулювання не може бути меншим, ніж 20% їх річного внутрішнього споживання за попередній маркетинговий період.

Суттєве значення має визначення критеріїв і параметрів, що характеризують національні інтереси у продовольчій сфері та відповідають вимогам продовольчої безпеки. Критерії продовольчої безпеки – це граничне (порогове) значення індикатора, що є межею, поза якою продовольча ситуація у державі (регіоні) вважається небезпечною. Вказані критерії мають бути економічно обґрунтованими, нормативно визначеними на законодавчому рівні, їх дотримання повинно бути загальнообов'язковим на всій території України для всіх суб'єктів продовольчої безпеки.

==== **Питання для самоконтролю**

1. Що таке продовольча безпека держави?
2. Проаналізуйте рівні продовольчої безпеки.
3. Назвіть ознаки продовольчої безпеки.
4. Охарактеризуйте правове забезпечення продовольчої безпеки.
5. Проаналізуйте основні принципи продовольчої безпеки.
6. Що являють собою основні категорії продовольчої безпеки?
7. Назвіть індикатори продовольчої безпеки.
8. Сформулюйте визначення продовольчої незалежності.
9. Що таке критерії продовольчої безпеки?
10. Визначте поняття загроз продовольчої безпеки.
11. Класифікуйте загрози продовольчої безпеки.
12. Охарактеризуйте поняття моніторингу продовольчої безпеки.

Частина II

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА

Розділ 6

Загальна характеристика правового становища суб'єктів аграрного виробництва

---

§ 1. Поняття та класифікація суб'єктів аграрного виробництва

Сільськогосподарська діяльність уособлює в собі відносини з виробництва сільськогосподарської продукції (сировини), її переробки та реалізації з метою задоволення матеріальних, духовних та інших соціально-побутових потреб осіб, що є членами, працівниками суб'єктів аграрного виробництва. Суб'єктами аграрного виробництва є насамперед виробники аграрної продукції, тобто сільськогосподарські товаровиробники незалежно від форм власності та організаційно-правових форм господарювання, та особи, що ведуть особисте селянське господарство.

Визначення сільськогосподарського товаровиробника міститься у законодавстві України. Так, ч. 1 ст. 1 Закону України від 9 лютого 2012 р. «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» сільськогосподарським товаровиробником визначає юридичну особу незалежно від організаційно-правової форми, яка займається виробництвом сільськогосподарської продукції та/або розведенням, вирощуванням та виловом риби у внутрішніх водоймах (озерах, ставках та водосховищах) та її переробкою на власних чи орендованих потужностях, у тому числі власновиробленої си-

ровини на давальницьких умовах, та здійснює операції з її постачання. Аналогічне визначення сільськогосподарського товаровиробника містить підп. 14.1.235 п. 14.1 ст. 14 Податкового кодексу України.

Виходячи із вищезазначеного, можна виділити такі ознаки сільськогосподарських товаровиробників: а) державна реєстрація; б) предмет діяльності, а саме виробництво, переробка та/або реалізація сільськогосподарської продукції; в) визначена законом частка сільськогосподарського товаровиробництва за попередній податковий (звітний) рік (дорівнює або перевищує 75 відсотків).

Таким чином, до сільськогосподарських товаровиробників належать юридичні особи – виробники аграрної продукції, а також особисті селянські господарства. Питання віднесення до сільськогосподарських товаровиробників особистого селянського господарства є досить суперечливим, оскільки останнє не відповідає наведеним вище ознакам сільськогосподарських товаровиробників, а саме не потребує державної реєстрації бо не є юридичною особою. Отже, поняття «сільськогосподарський товаровиробник» є доволі широким та включає в себе як сільськогосподарські підприємства (юридична особа, основним видом діяльності якої є виробництво та переробка сільськогосподарської продукції, виручка від реалізації якої становить не менше 75 відсотків), так і фізичних осіб, що ведуть особисте селянське господарство.

Окрім зазначених сільськогосподарських товаровиробників, до суб'єктів аграрного виробництва слід віднести також суб'єктів, які не беруть безпосередньої участі у виробництві аграрної продукції. Йдеться про Аграрний фонд України, аграрні біржі, оптові ринки сільськогосподарської продукції, ярмарки, виставки, Гарантійний фонд виконання зобов'язань за складськими документами на зерно тощо¹.

Суб'єктів аграрного виробництва можна класифікувати залежно від певного критерію за такими видами:

– за юридичним статусом – юридичні особи (сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм) та фізичні особи (підприємці, особи, що ведуть особисте селянське господарство, члени й наймані працівники сільськогосподарських підприємств, селяни тощо);

---

¹ Статівка А. М., Уркевич В. Ю. Аграрне право (оглядові лекції, нормативно-правові акти) : навч. посіб. Харків : Юрайт, 2014. 352 с.

– *за формами власності* – державні (у тому числі казенні), приватні, комунальні, колективні (ст. 63 Господарського кодексу України), засновані на змішаній формі власності;

– *залежно від предмета і цілей діяльності* – сільськогосподарські підприємства, головною метою яких і предметом діяльності є виробництво аграрної продукції; фізичні та юридичні особи, діяльність яких спрямована на агротехнічне, гідромеліоративне, технічне та інше забезпечення виробничої діяльності сільськогосподарських товаровиробників;

– *за походженням капіталу* – національні підприємства, підприємства з іноземними інвестиціями (не менше 10% статутного капіталу), іноземні підприємства (100%);

– *залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного капіталу* – унітарні (один засновник), кооперативні або корпоративні;

– *залежно від кількості працюючих та обсягу валового доходу від реалізації продукції за рік* – суб'єкти мікропідприємництва (середня кількість працівників за звітний календарний рік не перевищує 10 осіб та річний дохід від їх діяльності не перевищує суми, еквівалентної 2 мільйонам євро); суб'єкти малого підприємництва (середня кількість працівників за звітний календарний рік не перевищує 50 осіб та річний дохід від їх діяльності не перевищує суми, еквівалентної 10 мільйонам євро); суб'єкти великого підприємництва (середня кількість працівників за звітний календарний рік перевищує 250 осіб та річний дохід від їх діяльності перевищує суму, еквівалентну 50 мільйонам євро);

– *за організаційно-правовими формами юридичних осіб* – фермерські господарства, сільськогосподарські кооперативи, сільськогосподарські товариства тощо.

§ 2. Особливості правового становища сільськогосподарських підприємств кооперативного та корпоративного типів та їх об'єднання

Залежно від принципів утворення та особливостей діяльності сільськогосподарські підприємства поділяються на підприємства кооперативного типу, підприємства корпоративного типу та унітарні.

Правовою основою діяльності сільськогосподарських підприємств кооперативного типу є закони України: від 17 липня 1997 р. «Про сільськогосподарську кооперацію» (у редакції Закону від 20 листопада 2012 р.); від 10 липня 2003 р. «Про кооперацію»; від 14 лютого 1992 р. «Про колективне сільськогосподарське підприємство» та статuti кожного з суб'єктів аграрного виробництва, відповідно до яких сільськогосподарським підприємством кооперативного типу є юридична особа, заснована на приватній власності, членстві, особистій трудовій (у сільськогосподарських виробничих кооперативах) участі членів в їх діяльності, об'єднанні фізичних осіб, майна, предметом діяльності якої є виробництво сільськогосподарської продукції, її переробка й реалізація.

Згідно зі ст. 1 Закону України від 17 липня 1997 р. «Про сільськогосподарську кооперацію» (у редакції Закону від 20 листопада 2012 р.), сільськогосподарським кооперативом є юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які є виробниками сільськогосподарської продукції, що добровільно об'єдналися на основі членства для провадження спільної господарської та іншої діяльності, пов'язаної з виробництвом, переробкою, зберіганням, збутом, продажем продукції рослинництва, тваринництва, лісівництва чи рибництва, постачанням засобів виробництва і матеріально-технічних ресурсів членам цього кооперативу, наданням їм послуг з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування.

Відповідно до положень вищевказаного Закону сільськогосподарські кооперативи поділяються на виробничі та обслуговуючі.

Виробничі кооперативи здійснюють господарську діяльність на засадах підприємництва з метою отримання прибутку.

Обслуговуючі сільськогосподарські кооперативи у свою чергу за предметом діяльності поділяються на переробні, заготівельно-збутові, постачальницькі та ін.

Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив створюється для забезпечення господарської діяльності сільськогосподарського виробничого кооперативу, а саме для збуту через такий кооператив сировини, продукції її переробки, закупівлі засобів виробництва, користування технологічними послугами кооперативу в обсязі та порядку, передбачених його статутом та/або правилами внутрішньогосподарської діяльності¹, а також для надання послуг переважно членам

¹ Аграрне право України : підручник / за ред. О. О. Погрібною. Київ : Істина, 2007. С. 98.

кооперативу та іншим особам з метою здійснення їх сільськогосподарської діяльності.

До ознак, які виділяють сільськогосподарські кооперативи серед інших організаційно-правових форм, можна віднести такі:

- побудова на відносинах членства;
- недержавна форма власності;
- управління кооперативом здійснюється на загальних зборах членів кооперативу. Голосування на зборах відбувається за принципом: «один член кооперативу – один голос»;
- обов'язковою є трудова участь членів сільськогосподарського виробничого кооперативу;
- обов'язковою є майнова участь у формуванні фондів кооперативу у формі вступного та пайового внесків;
- важливу роль відіграють кооперативні виплати та виплати на паї¹.

До сільськогосподарських підприємств слід віднести також фермерське господарство. Відповідно до ст. 1 Закону України від 19 червня 2003 р. «Про фермерське господарство», фермерське господарство визначається як форма підприємницької діяльності громадян, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, здійснювати її переробку та реалізацію з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм у власність та/або користування, у тому числі в оренду, для ведення фермерського господарства, товарного сільськогосподарського виробництва, особистого селянського господарства, відповідно до закону.

Характерними ознаками фермерського господарства є такі:

- це форма підприємницької діяльності громадян;

---

¹ Кооперативні виплати – частина доходу, що розподіляється за результатами фінансового року між членами кооперативу пропорційно їх участі в господарській діяльності кооперативу в порядку, визначеному рішенням вищого органу управління кооперативу. Ця норма не поширюється на сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи.

Виплати на паї – виплати частини доходу кооперативу на паї члена та асоційованого члена кооперативу. Розмір виплат на паї встановлюється рішенням загальних зборів членів кооперативу після відрахувань обов'язкових коштів на формування і поповнення його фондів. Виплати можуть здійснюватися у грошовій формі, товарами, цінними паперами, а також у формі збільшення паю та в інших формах, передбачених статутом кооперативу. Загальна сума виплат на паї не може перевищувати 20 відсотків доходу, визначеного до розподілу.

Кооперативні виплати та виплати на паї до оплати праці не належать (ст. 26 Закону України «Про кооперацію»).

- членами фермерського господарства можуть бути лише особи, які перебувають у родинних та/або сімейних відносинах із засновником такого фермерського господарства;
- майно фермерського господарства перебуває у власності фермерського господарства;
- на відміну від сільськогосподарського кооперативу, фермерське господарство може бути засноване однією особою.

Фермерське господарство підлягає державній реєстрації як юридична особа або фізична особа – підприємець.

Фермерське господарство, зареєстроване як юридична особа, має статус сімейного фермерського господарства, за умови що в його підприємницькій діяльності використовується праця членів такого господарства, якими є виключно члени однієї сім'ї згідно зі ст. 3 Сімейного кодексу України.

Фермерське господарство без статусу юридичної особи організовується на основі діяльності фізичної особи – підприємця і має статус сімейного фермерського господарства, за умови використання праці членів такого господарства, якими є виключно фізична особа – підприємець та члени її сім'ї згідно зі ст. 3 Сімейного кодексу України. Особливості створення та діяльності сімейного фермерського господарства без набуття статусу юридичної особи передбачено положеннями ст. 8¹ Закону України від 19 червня 2003 р. «Про фермерське господарство».

Правове становище сільськогосподарських підприємств корпоративного типу закріплено Господарським кодексом України від 16 січня 2003 р., законами України: від 19 вересня 1991 р. «Про господарські товариства»; від 17 вересня 2008 р. «Про акціонерні товариства», від 6 лютого 2018 р. «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» та Статутом кожного підприємства.

До корпоративних підприємств належать господарські товариства. Відповідно до ст. 1 Закону України від 19 вересня 1991 р. «Про господарські товариства» таким товариством визнається підприємство, установа, організація, створені на засадах угоди юридичними особами і громадянами шляхом об'єднання їх майна та підприємницької діяльності з метою отримання прибутку. Статутний (складений) капітал такого утворення поділений на частки між учасниками.

Згідно з наведеними нормативно-правовими актами до господарських товариств у аграрному секторі слід віднести: сільськогосподар-

ські акціонерні товариства, сільськогосподарські товариства з обмеженою відповідальністю та ін.

У сфері сільськогосподарського виробництва переважно функціонують товариства з обмеженою відповідальністю та акціонерні товариства публічного та приватного типів.

Сільськогосподарським товариством з обмеженою відповідальністю визнається товариство, що має статутний капітал, поділений на частки, розмір яких визначається установчими документами.

Учасники такого товариства несуть відповідальність в межах їх вкладів. Учасники товариства, які не повністю внесли вклади, несуть солідарну відповідальність за його зобов'язаннями у межах вартості невнесеної частини вкладу кожного з учасників (ст. 50 Закону України «Про господарські товариства»). Серед сільськогосподарських підприємств корпоративного типу, на сьогодні, у сільському господарстві функціонують також сільськогосподарські товариства з обмеженою відповідальністю та повні сільськогосподарські товариства, проте їх чисельність є малою.

Товариством з додатковою відповідальністю визнається товариство, статутний (складений) капітал якого поділений на частки визначених установчими документами розмірів. Учасники такого товариства солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями своїм майном у розмірі, який встановлюється статутом товариства з додатковою відповідальністю і є однаково кратним для всіх учасників до вартості внесеного кожним з них вкладу (ст. 56 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю»).

Повним визнається таке товариство, всі учасники якого займаються спільною підприємницькою діяльністю і несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном (ст. 66 Закону України «Про господарські товариства»).

Особа може бути учасником тільки одного повного товариства у тому числі і сільськогосподарського.

Сільськогосподарським акціонерним визнається товариство, яке має статутний (складений) капітал, поділений на визначену кількість акцій рівної номінальної вартості, і несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства.

Акціонери відповідають за зобов'язаннями товариства тільки в межах належних їм акцій.

У випадках, передбачених статутом, акціонери, які не повністю оплатили акції, несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства також у межах несплаченої суми.

До вирізняльних ознак сільськогосподарських підприємств корпоративного типу слід віднести те, що: а) вони є об'єднанням капіталу, а не трудової участі; б) праця учасників та акціонерів в них не є обов'язковою, а може мати місце на добровільних засадах; в) участь у статутному капіталі товариства є підставою для здійснення управління його діяльністю. Управління та контроль здійснюються учасниками залежно від розміру їх частки у статутному капіталі товариства.

Особливістю правосуб'єктності сільськогосподарських товариств є також наявність права на отримання дивідендів залежно від участі у статутному капіталі з чистого прибутку товариства.

До суб'єктів аграрного виробництва, окрім зазначених, слід віднести також суб'єктів, які надають фінансово-кредитні, посередницькі послуги для забезпечення сільськогосподарського виробництва. До них, зокрема, належать банківські установи, аграрні біржі, лізингові компанії тощо.

Закони України: від 7 грудня 2000 р. «Про банки та банківську діяльність»; від 19 вересня 1991 р. «Про господарські товариства» до банківських установ, які надають фінансові послуги сільськогосподарським товаровиробникам, відносять установи банків, що створюються у вигляді публічного акціонерного товариства або кооперативного банку. Управління банком здійснюють загальні збори, спостережна рада банку, правління. Контрольні функції – ревізійна комісія. Банки здійснюють такі основні операції: приймають вклади від фізичних та юридичних осіб, відкривають та ведуть поточні рахунки клієнтів, у тому числі перекази грошових коштів з цих рахунків, операції з валютними цінностями, організацію купівлі та продажу цінних паперів за дорученням клієнтів, випуск, купівлю, продаж і обслуговування чеків, векселів та інших оборотних платіжних документів, кредитування фізичних та юридичних осіб, надання консультаційних та інформаційних послуг щодо банківських операцій.

Спеціалізовані аграрні біржі створюються на підставі Закону України від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства України» та функціонують згідно із Законом України «Про товарну біржу» від 10 грудня 1991 р. та Положенням про наглядову

раду Аграрної біржі», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2010 р.¹

Статтею 17 Закону України від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства України» закріплено визначення Аграрної біржі, основні засади її функціонування. Така біржа є неприбутковим (непідприємницьким) підприємством. Засновником Аграрної біржі може бути Кабінет Міністрів України в особі Аграрного фонду. При цьому Кабінет Міністрів України здійснює засновницький внесок до статутного фонду (капіталу) такої Аграрної біржі у розмірі, що дорівнює мінімальним вимогам до статутного фонду банку – резидента, який має ліцензію для здійснення повного обсягу банківських операцій та здійснює управління майном в особі Аграрного фонду. Членами Аграрної біржі можуть бути виключно резиденти.

Аграрна біржа об'єднує юридичних і фізичних осіб, які здійснюють виробничу і посередницьку діяльність та створює умови для укладення біржових контрактів щодо сільськогосподарської продукції, продуктів її переробки і товарів, що забезпечують аграрне товаровиробництво, товарних деривативів, базовими активами яких є сільськогосподарська продукція².

Державне унітарне сільськогосподарське підприємство створюється одним засновником, який виділяє необхідне для того майно, формує відповідно до закону статутний фонд, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через представника, призначеного ним, керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства³.

Правовою основою діяльності державних унітарних сільськогосподарських підприємств виступають положення ст. 73 Господарського кодексу України, а комунальних – ст. 78 Господарського кодексу України та положення Примірного статуту державного підприємства, затвердженого наказом Міністерства аграрної політики України від 12 грудня 2008 р.

¹ Покальчук М. Ю. Реалії аграрного ринку. *Теорія і практика правознавства : електрон. наук. фахове вид. нац. юрид. ун-ту ім. Ярослава Мудрого*. №2(6). 2014. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/07/Покальчук.pdf>.

² Панькова Л. О. Правове регулювання діяльності аграрних бірж в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2005. 19 с.

³ Аграрне право України : підручник / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк [та ін.] ; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. Київ : Юрінком Інтер, 2010. С. 84.

Приватні сільськогосподарські підприємства поділяються на приватні та приватно-орендні, що функціонують відповідно до статей 113 та 115 Господарського кодексу України та Указу Президента України від 3 грудня 1999 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». Назви вказаних підприємств відображають не їх організаційно-правову форму, а лише форму власності.

Поділ сільськогосподарських підприємств на малі, середні та великі здійснюється відповідно до ст. 55 Господарського кодексу України залежно від кількості працюючих та доходів від такої діяльності за рік.

Крім того, в аграрному секторі існує визначення малих сільськогосподарських підприємств у галузі тваринництва, виходячи із величини наявного у них поголів'я тварин. Ветеринарно-санітарні правила для птахівничих господарств і вимоги до їх проектування, затверджені наказом Головного державного інспектора ветеринарної медицини України від 3 березня 2001 р., під малим сільськогосподарським підприємством визначають виробничий об'єкт сільськогосподарського призначення для вирощування, зберігання та переробки окремих видів сільськогосподарської продукції, а також для утримання обмеженої кількості сільськогосподарських тварин та птиці. Ферми вважаються малими, якщо вони мають обмежену кількість поголів'я: птахоферми – до 700 голів птиці, великої рогатої худоби – до 200 голів із приплодом, свиноферми – до 200 голів із приплодом, вівцеферми – до 400 голів із приплодом, кролеферми – до 400 голів.

Запорукою успішного та ефективного господарювання сільськогосподарських підприємств в умовах ринкової конкуренції є їх об'єднання. Відповідно до законодавства усі суб'єкти аграрного підприємництва мають право на добровільних засадах об'єднувати свою виробничу, комерційну, наукову та іншу діяльність, не заборонену законодавством, якщо це не суперечить антимонопольному законодавству.

Об'єднання можуть утворюватися за галузевою чи територіальною ознакою. Вони створюються на невизначений строк або тимчасово.

Стаття 118 Господарського кодексу України об'єднанням підприємств визначає господарську організацію, утворену у складі двох або більше підприємств з метою координації їх виробничої, наукової та іншої діяльності для вирішення спільних економічних та соціальних завдань.

Як суб'єкти аграрного виробництва об'єднання підприємств наділені ознаками, а саме:

1) економічна ознака – основою об'єднання виступає єдність матеріальних інтересів засновників. Матеріальні інтереси визначаються в статуті чи установчому договорі про створення об'єднання;

2) економіко-юридична ознака – об'єднання як суб'єкт правовідносин має майно, відокремлене від майна членів об'єднання (майно, передане членами на підставі договору чи статуту; майно, набуте внаслідок господарської діяльності; майно створених об'єднанням підприємств). Майно передається у господарське відання чи оперативне управління (ст. 123 ГК України). Майно членів об'єднання не входить до складу майна об'єднання. Об'єднання не відповідає за зобов'язаннями своїх членів, а члени не відповідають за зобов'язаннями об'єднання і один одного, якщо інше не встановлено у статутних документах. Порядок розподілу майна після припинення діяльності об'єднання встановлюється договором або статутом;

3) організаційно-правова ознака – централізація в межах об'єднання функцій і повноважень його членів. Перелік цих функцій міститься у статуті чи договорі (виробничі, господарські, науково-технічні, комерційні функції);

4) юридична ознака – особлива правосуб'єктність. Членами об'єднання можуть бути лише підприємства, юридичні особи (цим об'єднання відрізняється від підприємства, яке не має у своєму складі інших юридичних осіб), які є самостійними господарюючими суб'єктами. Разом з тим об'єднання також є самостійним суб'єктом. Воно створюється і проходить державну реєстрацію в порядку, встановленому для інших суб'єктів господарювання, є суб'єктом права, діє на підставі статуту або установчого договору, володіє майном, має самостійний баланс, рахунки в установах банків.

Організаційно-правовими формами об'єднання сільськогосподарських підприємств виступають асоціації, корпорації, концерни, консорціуми та інші (ст. 120 ГК України).

У сільськогосподарському господарстві значного поширення набули асоціації та корпорації.

Асоціація – договірне об'єднання, створене з метою постійної координації господарської діяльності підприємств, що об'єдналися, шляхом централізації однієї або кількох виробничих та управлінських функцій, розвитку спеціалізації і кооперації виробництва, організації

спільних виробництв на основі об'єднання учасниками фінансових та матеріальних ресурсів для задоволення переважно господарських потреб учасників асоціації. Прикладом аграрних асоціацій виступають: «Всеукраїнська Аграрна Рада», «Асоціація Виробників молока», «Асоціація “Свинарі України”», «Аграрний Союз», «Українська аграрна конфедерація», «Асоціація “Теплиці України”», «Національна асоціація цукровиків України», «Українська Асоціація виробників картоплі», «Асоціація фермерів і приватних землевласників», «Асоціація тваринників України» тощо.

Корпорація – договірне об'єднання, створене на основі поєднання виробничих, наукових і комерційних інтересів підприємств, що об'єдналися, з делегуванням ними окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з учасників органам управління корпорації. Наприклад, є аграрні корпорації: «Конярство України», «Укрптахопром», Національна асоціація цукровиків «Укрцукор» та ін.

Ще однією із форм агропромислової інтеграції є аграрні холдингові компанії, правову основу діяльності яких визначено Законом України від 15 березня 2006 р. «Про холдингові компанії в Україні». Це публічні акціонерні товариства, які володіють, користуються, а також розпоряджаються холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств. Перевагою агрохолдингів є виробництво у великих обсягах сільськогосподарської продукції та розвиток технологічно пов'язаних з ним підприємств переробки й торгівлі, а також високий рівень диверсифікації виробництва, можливість залучення значних інвестицій в основне виробництво, що не під силу середнім і дрібним сільськогосподарським підприємствам, централізація управління та високий рівень кваліфікації управлінського персоналу¹.

На сьогодні найбільшими агрохолдингами України є: «Укрленд-фармінг», «Кернел», «НСН Capital», «Миронівський хлібопродукт», «Мрія Агрохолдинг», «Українські аграрні інвестиції», «HarvEast Holding» тощо.

¹ Самсонова Я. О. Правові засади розвитку конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва як основного напрямку державної аграрної політики України. *Теорія і практика правознавства : електрон. наук. фах. вид. нац. юрид. ун-ту ім. Ярослава Мудрого*. № 2(6). 2014. URL: file:///C:/Users/admin/Downloads/63371-130386-1-SM.pdf.

§ 3. Загальна характеристика правового статусу фізичних осіб як суб'єктів аграрного виробництва. Фізичні особи як засновники, члени й учасники сільськогосподарських підприємств

Досліджуючи питання участі фізичних осіб у діяльності сільськогосподарських підприємств, варто виходити з поділу останніх на підприємства колективно-кооперативного та корпоративного типів, де реалізується право членства, засновництва та участі таких осіб.

Правовою основою членства у сільськогосподарському підприємстві кооперативного типу є положення ст. 36 Конституції України, згідно з якою громадяни України мають право об'єднуватися в політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод, та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів.

Виходячи з положень законодавства України, зокрема законів України: від 10 липня 2003 р. «Про кооперацію»; від 17 липня 1997 р. (у редакції Закону від 20 листопада 2012 р.) «Про сільськогосподарську кооперацію» засновниками сільськогосподарського кооперативу можуть бути громадяни України, іноземці та особи без громадянства, а також юридичні особи України та іноземних держав, які беруть участь у діяльності кооперативів через своїх представників.

Рішення про створення кооперативу приймається його установчими зборами.

Чисельність засновників сільськогосподарського кооперативу, а відповідно і його членів не може бути меншою ніж три особи.

Умовам, яким має відповідати фізична особа при заснуванні підприємства кооперативного типу, є: а) досягнення віку 18 років; б) наявність повної цивільної дієздатності; в) можливість внести вступний внесок та пай, у розмірах, визначених Статутом, тощо.

Право членства у сільськогосподарських підприємствах кооперативного типу – це сукупність правових норм, якими визначені правила, порядок і умови вступу до цих підприємств, права та обов'язки членів,

а також підстави та порядок припинення членства у сільськогосподарських підприємствах колективно-кооперативного типу. Як уже зазначалося раніше, до підприємств колективно-кооперативного типу належать сільськогосподарські кооперативи, колективні сільськогосподарські підприємства тощо.

Членами сільськогосподарського кооперативу можуть бути фізичні особи (громадяни України, що досягли 16-річного віку, іноземці та особи без громадянства, юридичні особи України та іноземних держав), які виявили бажання брати участь у його діяльності (ст. 10 Закону України від 10 липня 2003 р. «Про кооперацію»). Закон розрізняє 2 види членства – дійсний член кооперативу та асоційований член кооперативу. Членами кооперативу можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. Дійсними членами кооперативу визнаються фізичні та юридичні особи, які зробили вступний і пайовий внески у встановлених статуті розмірах, беруть участь у спільній трудовій діяльності (у сільськогосподарських обслуговуючих кооперативах – у спільній господарській діяльності), визнають і дотримуються вимог статуту і користуються правом вирішального голосу в управлінні справами кооперативу за правилом «один член кооперативу – один голос». Асоційованими членами кооперативу визнаються особи, що зробили пайовий внесок у створення та розвиток кооперативу і користуються правом дорадчого голосу в управлінні кооперативом. Таким чином, на відміну від дійсних членів, асоційовані не беруть особистої участі у виробничій діяльності кооперативу, мають тільки право дорадчого голосу і виступають як інвестори. Члени кооперативу можуть переоформити членство в кооперативі на асоційоване, в порядку, визначеному статуті (ст. 14 Закону України від 10 липня 2003 р. «Про кооперацію»).

Чинне законодавство встановлює вимоги до осіб, що бажають вступити до числа членів кооперативу, серед яких є вік, до досягнення якого фізична особа не може бути прийнята до членів кооперативу, – 16 років. Громадянин може реалізувати право членства лише в одному сільськогосподарському кооперативному підприємстві тотального напрямку діяльності.

Умовами членства в сільськогосподарських виробничих кооперативах для фізичних осіб є: а) досягнення певного віку, а саме 16-ти років; б) визнання статуту підприємства та дотримання його вимог;

в) зобов'язання особистою працею брати участь у діяльності сільсько-господарського виробничого кооперативу.

На відміну від підприємств кооперативного типу, сутність права участі у підприємствах корпоративного типу полягає в наявності корпоративних прав, яких набувають учасники корпоративних правовідносин. Це право на частку у статутному капіталі корпоративного підприємства, що є підставою виникнення права на управління підприємством, отримання дивідендів й частини його прибутку пропорційно майнової участі кожного учасника.

Право засновництва, участі та корпоративні права учасників аграрних підприємств корпоративного типу ґрунтуються на нормах Цивільного кодексу України, Господарського кодексу України, законів України: від 19 вересня 1991 р. «Про господарські товариства»; від 17 вересня 2008 р. «Про акціонерні товариства»; від 18 січня 2018 р. «Про приватизацію державного і комунального майна»; від 6 лютого 2018 р. «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» та Статутів господарських товариств. Реалізується право засновництва та участі: 1) через волевиявлення громадянина щодо об'єднання свого майна з майном інших громадян для створення статутного капіталу, заснування товариства; 2) через участь у приватизації майна державного сільськогосподарського підприємства; 3) через придбання акцій (часток у статутному капіталі товариства) в інших осіб.

Отже, особливістю сільськогосподарських підприємств корпоративного типу є утворення статутного (складеного) капіталу, а після державної реєстрації – участь у статутному капіталі (тобто громадяни-учасники є інвесторами цих підприємств). Як і право членства, право участі є загальним, особистим і рівним.

§ 4. Особливості правового становища найманих працівників та спеціалістів сільськогосподарських підприємств

Найманими працівниками сільськогосподарських підприємств є фізичні особи, що працюють (виконують трудову функцію) у сільськогосподарських підприємствах на підставі укладених трудових договорів (контрактів).

Соціально-економічне становище працівників у сільському господарстві має багато спільного з правовим становищем працівників інших галузей народного господарства. Підтвердженням цього є закріплення в Конституції України основних прав, свобод та обов'язків громадян, а саме ст. 43 – кожен має право на працю, що включає в себе можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Держава при цьому гарантує рівні можливості у виборі професії, реалізації програм підготовки кадрів. Відповідно кожен має право на належні, безпечні умови праці, на оплату праці. Стаття 45 гарантує право на відпочинок, надання вихідних днів та щорічних оплачуваних відпусток.

Трудова діяльність найманих працівників сільськогосподарських підприємств регулюється нормами трудового законодавства. Трудові права та обов'язки становлять основу спеціального статусу найманих працівників, однак особливості сільськогосподарського виробництва дають підстави говорити про специфіку умов праці найманих працівників сільського господарства. Така специфіка закріплена у Галузевих правилах внутрішнього трудового розпорядку для робітників та службовців підприємств, установ, організацій сільського господарства від 10 січня 1985 р. Ними закріплені основні права та обов'язки працівників та адміністрації цих утворень: раціонально використовувати землю, сільськогосподарську техніку, забезпечувати збереження майна, дотримуватися дисципліни праці, техніки безпеки.

У випадку, коли діяльність сільськогосподарського підприємства потребує використання спеціальних знань, то такі підприємства можуть залучати до трудової участі за трудовим договором (контрактом) спеціалістів. Правовий статус спеціалістів сільського господарства закріплений у Положенні про спеціаліста сільського господарства (затверджене наказом Міністерства сільського господарства СРСР 19 жовтня 1977 р.). На підставі цього Положення сільськогосподарські підприємства приймають локальні акти та посадові інструкції відповідних спеціалістів.

Особливості правового статусу найманих працівників мають місце в організації їх праці, формах та системах її оплати, у тривалості робочого часу та особливостях надання часу відпочинку. Враховуючи сезонний характер робіт, потреба у робочій силі в різні періоди року

змінюється. До роботи можуть залучатися сезонні¹ та тимчасові працівники. Залежно від цього регулюється режим робочого часу та відпочинку. Згідно із трудовим законодавством нормальна тривалість робочого часу не може перевищувати 40 годин на тиждень. Органи правління сільськогосподарського підприємства, за погодженням із профспілковим комітетом, у випадку виробничої необхідності можуть збільшити тривалість робочого дня для працівників, зайнятих у рослинництві, до 10 годин². У менш напружені періоди польових робіт тривалість робочого дня може зменшуватися до 5 годин, а за бажанням працівників – і більше. У випадку виробничої необхідності робітники можуть залучатися до роботи у вихідні, святкові та неробочі дні, з наданням інших днів відпочинку. Дні відпочинку (щорічної відпустки) надаються, як правило, в осінньо-зимовий період.

Сільськогосподарським підприємствам належить дотримуватися положень постанови Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2001 р., «Про затвердження Переліку виробництв, цехів, професій і посад із шкідливими умовами праці, робота в яких дає право на скорочену тривалість робочого тижня» щодо скороченої тривалості робочого тижня (не більше 36 год) для працівників, зайнятих у галузі хімічного захисту рослин від шкідників і хвороб (із застосуванням хімічних засобів, отрутохімікатів), і працівників ветеринарної медицини.

Відповідно до ст. 21 Кодексу законів про працю України контракт є особливою формою трудового договору, в якому строк його дії, права, обов'язки і відповідальність сторін (у тому числі матеріальна), умови матеріального забезпечення та організації праці працівника, умови розірвання договору, в тому числі дострокового, можуть встановлюватися угодою сторін.

¹ Сезонні роботи – це роботи, які внаслідок природних кліматичних умов виконуються не цілий рік, а протягом певного періоду (сезону), що не перевищує шести місяців. Згідно зі Списком сезонних робіт і сезонних галузей, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 28 березня 1997 р. № 278, до сезонних робіт у сільському господарстві належать робота в овочівництві, садівництві, виноградарстві, буряківництві, хмелярстві, на вирощуванні і збиранні картоплі, тютюну, кормів, баштанних культур, лікарських рослин; робота на інкубаторно-птахівничих та міжгосподарських інкубаторних станціях.

² Постанова Ради Міністрів СРСР «О режиме рабочего времени рабочих совхозов и других государственных предприятий сельского хозяйства» від 24 травня 1962 р. № 475 (див.: *СП СССР*. 1962. № 8. Ст. 80), яка використовувалася свого часу в колгоспах, а потім в інших сільськогосподарських підприємствах за аналогією.

Варто зазначити, що перевага трудового контракту перед звичайним трудовим договором полягає в тому, що він дозволяє з метою захисту прав та інтересів працівника максимально індивідуалізувати кожну контрактну угоду про працю. Можливість застосування контракту як форми трудового договору у сільському господарстві передбачена ст. 34 Закону України від 10 липня 2003 р. «Про кооперацію».

══════ **Питання для самоконтролю**

1. Сформулюйте поняття сільськогосподарського товаровиробника.
2. Наведіть класифікацію сільськогосподарських товаровиробників.
3. Назвіть види сільськогосподарських підприємств.
4. Назвіть види об'єднань сільськогосподарських підприємств.
5. Визначте поняття найманих працівників у сільському господарстві.
6. Охарактеризуйте правове становище спеціалістів у сільському господарстві.

Правове становище фермерського господарства

§ 1. Поняття та юридичні ознаки фермерського господарства

Фермерське господарство займає вагоме місце серед суб'єктів аграрного виробництва. За даними Державної служби статистики України, на 1 січня 2018 р. загальна кількість зареєстрованих фермерських господарств становить – 45035¹. Становлення та розвиток фермерських господарств в Україні пов'язані з виникненням інституту приватної власності на землю і майно.

Одним із перших законів, який дав старт для створення та розвитку фермерських господарств, був Закон України від 20 грудня 1991 р. «Про селянське (фермерське) господарство». Більшість фермерських господарств було створено у період з 1991 по 1995 р. – близько 35 тис. Слід зазначити, що правова основа їх діяльності втратила силу закону, а самі господарства функціонують на базі норм Закону України від 19 червня 2003 р. «Про фермерське господарство».

На сьогодні законодавство про діяльність фермерських господарств можна розподілити на 3 групи: загальне, галузеве та фермерське.

До загального законодавства слід віднести: Конституцію України. Стаття 14 Основного Закону гарантує право власності на землю. Стаття 42 закріплює основи підприємництва, держава забезпечує захист від недобросовісної конкуренції в сфері підприємницької діяльності. Господарський кодекс України: ст. 114 визначає фермерське господарство як форму підприємництва громадян з метою виробництва, переробки та реалізації товарної сільськогосподарської продукції. Сюди ж належать Закон України від 17 жовтня 1990 р. «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» (в редакції від 15 травня 1992 р.), який встановлює

¹ URL: <http://agravery.com/uk/posts/show/u-2017-kilkist-fermerskih-gospodarstv-v-ukraini-zrosla-na-ponad-pivtisaci>

певні пільги для суб'єктів аграрного виробництва, в тому числі і для фермерських господарств.

До *галузевих актів* щодо врегулювання відносин за участю фермерських господарств варто віднести земельне законодавство. Земельний кодекс встановлює право приватної власності громадян України на землю, регулює порядок та умови надання земельних ділянок для ведення фермерського господарства, встановляє їх максимальні розміри.

Податковий кодекс регулює відносини у сфері оподаткування сільськогосподарських товаровиробників та землекористувачів. На діяльність фермерів також поширюється законодавство про охорону навколишнього природного середовища, лісове, водне, законодавство про надра та трудове.

Фермерське законодавство (як підгалузь аграрного законодавства) представлено: Законом України від 19 червня 2003 р. «Про фермерське господарство», а також низкою постанов Кабінету Міністрів України, наприклад: від 24 січня 2000 р. № 118 «Про порядок викупу земельних ділянок громадянами (понад норму, яка приватизується безкоштовно) для ведення фермерського або особистого підсобного господарства»; від 10 грудня 2003 р. № 1908 «Про затвердження мінімальних розмірів земельних ділянок, які утворюються в результаті поділу земельної ділянки фермерського господарства, що успадковується»; від 25 серпня 2004 р. № 1102 «Про затвердження Порядку використання коштів державного бюджету для надання підтримки фермерським господарствам»; від 7 лютого 2018 р. № 106 «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств» та ін. Наказом Міністерства аграрної політики України від 2 квітня 2004 р. № 119 «Про затвердження Статуту Українського державного фонду підтримки фермерських господарств» та ін.

Закон України «Про фермерське господарство» визначає правові, економічні та соціальні засади створення та діяльності фермерських господарств як прогресивної форми підприємницької діяльності громадян у галузі сільського господарства України.

Згідно зі ст. 1 цього Закону *фермерське господарство* є формою підприємницької діяльності громадян, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, здійснювати її переробку та реалізацію з метою отримання прибутку на земельних ділянках, нада-

них їм у власність та/або користування, у тому числі в оренду, для ведення фермерського господарства, товарного сільськогосподарського виробництва, особистого селянського господарства, відповідно до закону.

Згідно із Законом такі господарства можуть мати статус фермерського господарства або сімейного фермерського господарства. Їм притаманні *правові ознаки*:

1. *Це форма аграрного підприємництва громадян* – тобто діяльність за власною ініціативою, на власний ризик, систематична, з метою отримання прибутку.

2. *Засновниками можуть бути тільки громадяни України*. Фермерське господарство може бути створено як одним громадянином, так і декількома громадянами України.

3. *Мета створення та діяльності фермерського господарства – виробництво товарної сільськогосподарської продукції, її переробка та реалізація з метою отримання прибутку*.

4. *Утворюється фермерське господарство тільки на добровільних засадах*, за власним бажанням громадян, а не внаслідок рішення якихось органів державної влади або місцевого самоврядування.

5. Фермерське господарство – *це родинно-сімейно-трудове об'єднання*. Воно може бути створено кількома громадянами України, які є родичами або членами сім'ї.

6. *Ведення фермерського господарства здійснюється на професійній основі*. Згідно зі ст. 118 Земельного кодексу України для отримання земельної ділянки для ведення фермерського господарства громадянин подає документи, які підтверджують досвід роботи у сільському господарстві або наявність освіти, здобутої в аграрному навчальному закладі.

7. *Фермерське господарство або сімейне фермерське господарство може мати статус юридичної особи чи зареєструватися як фізична особа-підприємець*. Воно діє на основі установчого документа (для юридичної особи – статуту, для господарства без статусу юридичної особи – договору (декларації) про створення фермерського господарства). В установчому документі зазначаються найменування господарства, його місцезнаходження, адреса, предмет і мета діяльності, порядок формування майна (складеного капіталу), органи управління, порядок прийняття ними рішень, порядок вступу до господарства та виходу з нього та інші положення, що не суперечать законодавству України.

8. *Діяльність фермерського господарства характеризується підвищеним ступенем виробничого підприємницького ризику.*

9. *Фермерське господарство має право найму робочої сили.* Закон не містить обмежень щодо кількості найманих працівників та строку їх праці у фермерському господарстві.

10. *Безпосереднє керівництво фермерським господарством здійснює його голова.*

11. *Фермерське господарство має право облаштування відокремленої фермерської садиби* ст. 5 Закону «Про фермерське господарство». Якщо постійне місце проживання членів фермерського господарства знаходиться за межами населених пунктів, то вони мають право на створення відокремленої фермерської садиби, якій надається поштова адреса. Для облаштування відокремленої садиби фермерському господарству надається за рахунок бюджету допомога на будівництво під'їзних шляхів електро-, газо- та водопостачальних шляхів.

12. *Фермерське господарство користується особливою державною підтримкою.*

13. *Відносини у фермерському господарстві мають членський характер.*

Членами фермерського господарства можуть бути подружжя, їх батьки, діти, які досягли 14-річного віку, інші члени сім'ї, родичі, які об'єдналися для спільного ведення фермерського господарства, визнають і дотримуються положень його Статуту. Членами фермерського господарства є члени сім'ї та родичі голови фермерського господарства.

Відповідно до ч. 3 ст. 3 Закону України «Про фермерське господарство» до членів сім'ї та родичів голови фермерського господарства належать дружина (чоловік), батьки, діти, баба, дід, прабаба, прадід, внуки, правнуки, мачуха, вітчим, падчерка, пасинок, рідні та двоюрідні брати та сестри, дядько, тітка, племінники як голови фермерського господарства, так і його дружини (її чоловіка), а також особи, які перебувають у родинних стосунках першого ступеня споріднення з усіма вищезазначеними членами сім'ї та родичами (батьки такої особи та батьки чоловіка або дружини, її чоловік або дружина, діти як такої особи, так і її чоловіка або дружини, у тому числі усиновлені ними діти). Членами фермерського господарства не можуть бути особи, які працюють у ньому за трудовим договором (контрактом).

Сімейне фермерське господарство (як юридична особа або як фізична особа – підприємець) – це суб'єкт підприємницької діяльності,

в якому використовується праця членів такого господарства, якими є виключно члени однієї сім'ї. Членами сім'ї сімейного фермерського господарства є виключно члени однієї сім'ї відповідно до ст. 3 Сімейного кодексу України. Головою сімейного фермерського господарства може бути лише член відповідної сім'ї. Тобто основною ознакою сімейного фермерського господарства є використання праці лише членів такого господарства на відміну від фермерського господарства, де може використовуватися праця найманих працівників на постійній основі. Однак сімейні фермерські господарства можуть використовувати працю найманих працівників виключно для виконання сезонних та окремих робіт, які безпосередньо пов'язані з діяльністю господарств і потребують спеціальних знань чи навичок.

§ 2. Порядок створення та державної реєстрації фермерського господарства

Створення та функціонування фермерського господарства безпосередньо пов'язане насамперед із земельними відносинами, із використанням земель сільськогосподарського призначення. Саме земельні відносини є визначальними у системі фермерських правовідносин.

Основною організаційно-правовою підставою для створення фермерського господарства є наявність земельної ділянки сільськогосподарського призначення на праві власності або на умові оренди. Передумовою державної реєстрації фермерського господарства як юридичної особи визнається факт відведення земельної ділянки в натурі (на місцевості) і документальне оформлення прав на землю.

Відповідно до ст. 5 Закону «Про фермерське господарство» право на створення фермерського господарства має кожний дієздатний громадянин України, який досяг 18-річного віку та виявив бажання створити фермерське господарство.

Право на створення фермерського господарства мають громадяни України, які володіють не лише загальною (цивільною), а й спеціальною (земельною, аграрною) дієздатністю. Обов'язковим елементом такої дієздатності є громадянство України, досягнення 18-річного віку. Факультативним складовим її змісту згідно зі ст. 118 Земельного ко-

дексу є досвід роботи в сільському господарстві або наявність освіти, здобутої в аграрному навчальному закладі.

На сьогодні громадяни, які не мають у власності чи в оренді земель сільськогосподарського призначення, для створення фермерського господарства передусім необхідно отримати (придбати) у власність або в оренду земельну ділянку з державної (комунальної) власності з метою ведення фермерського господарства.

Створення фермерського господарства громадянами, які не мають у власності або в оренді земельної ділянки сільськогосподарського призначення, передбачає декілька етапів.

Так, на першому етапі передбачено *обрання вільної земельної ділянки із публічної кадастрової карти*. Отримання від Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру викопіювання з кадастрової карти (плану).

На другому етапі *відбувається звернення до відповідного органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування за місцем розташування земельної ділянки*.

Відповідно до Земельного кодексу України громадяни України, зацікавлені в одержанні у власність земельної ділянки сільськогосподарського призначення для ведення фермерського господарства із земель державної або комунальної власності, звертаються до відповідних органів державної влади або органів місцевого самоврядування згідно з порядком, передбаченим ст. 118 Земельного кодексу України.

Відповідно до ч. 4 ст. 122 Земельного кодексу України центральний орган виконавчої влади з питань земельних ресурсів у галузі земельних відносин та його територіальні органи передають земельні ділянки сільськогосподарського призначення державної власності, крім випадків, визначених частиною восьмою цієї статті, у власність або у користування для всіх потреб. У клопотанні громадян зазначаються: бажаний розмір і місце розташування ділянки (додається викопіювання з кадастрової карти); кількість членів фермерського господарства та наявність у них права на безоплатне одержання земельної ділянки у власність; обґрунтування розмірів земельної ділянки з урахуванням перспектив діяльності фермерського господарства. Громадяни України для ведення фермерського господарства мають право на безоплатну передачу їм земельних ділянок із земель державної або комунальної власності в розмірі земельної частки (паю), визначеної для членів сільськогосподарських підприємств, розташованих на території сіль-

ської, селищної, міської ради, де знаходиться фермерське господарство. Якщо на території сільської, селищної, міської ради розташовано декілька сільськогосподарських підприємств, розмір земельної частки (паю) визначається як середній по цих підприємствах. У разі відсутності сільськогосподарських підприємств на території відповідної ради розмір земельної частки (паю) визначається як середній по району. Це положення не поширюється на громадян, які раніше набули права на земельну частку (пай). До заяви додаються документи, що підтверджують досвід роботи у сільському господарстві або наявність освіти, здобутої в аграрному навчальному закладі. Документами, що підтверджують досвід роботи у сільському господарстві, можуть бути: а) виписка з трудової книжки громадянина із записами, які підтверджують стаж роботи в сільському господарстві; б) архівна довідка, що містить інформацію про стаж роботи громадянина в сільському господарстві, видана на підставі архівних документів із зазначенням їх пошукових даних; в) копія трудового договору (угоди) між працівником і власником підприємства, організації, уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за яким (якою) працівник виконував роботи (надавав послуги) у сільському господарстві; г) виписка з погосподарської книги про ведення особистого селянського господарства або про участь у веденні особистого селянського господарства; д) відомості з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань про вид економічної діяльності у галузі сільського господарства, що здійснюються фізичною особою-підприємцем.

Відповідний орган виконавчої влади або орган місцевого самоврядування, який передає земельні ділянки державної чи комунальної власності у власність відповідно до повноважень, визначених ст. 122 Земельного кодексу, розглядає клопотання у місячний строк і дає дозвіл на розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки або надає мотивовану відмову в його наданні. Підставою відмови у наданні такого дозволу може бути лише невідповідність місця розташування об'єкта вимогам законів, прийнятих відповідно до них нормативно-правових актів, генеральних планів населених пунктів та іншої містобудівної документації, схем землеустрою і техніко-економічних обґрунтувань використання та охорони земель адміністративно-територіальних одиниць, проектів землеустрою щодо впорядкування територій населених пунктів, затверджених у встановленому законом порядку.

На третьому етапі *розробляється проект землеустрою щодо відведення земельної ділянки.*

Проект землеустрою щодо відведення земельної ділянки розробляється за замовленням громадян суб'єктами господарювання, що є виконавцями робіт із землеустрою. Проект розробляється на підставі договору про розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки, який укладається між замовником та організацією, яка має відповідну ліцензію на виконання робіт із землеустрою. Договір укладається у відповідності з Типовим договором про розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 4 березня 2004 р. №266. У договорі передбачається, що виконавець зобов'язується виконати з дотриманням вимог законодавства проектно-вишукувальні роботи з розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки, а замовник прийняти та оплатити виконані роботи. Загальна вартість робіт визначається згідно з кошторисом, який погоджується сторонами.

На четвертому етапі *передбачаються одержання проекту та його погодження.* Проект землеустрою щодо відведення земельної ділянки погоджується в порядку, встановленому ст. 186¹ Земельного кодексу.

На п'ятому етапі здійснюється *затвердження проекту.* Відповідний орган виконавчої влади або орган місцевого самоврядування, який передає земельні ділянки державної чи комунальної власності у власність відповідно до повноважень, визначених ст. 122 Земельного кодексу, у двотижневий строк з дня отримання погодженого проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки приймає рішення про затвердження проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки та надання її у власність. Відмова органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування у передачі земельної ділянки у власність або залишення клопотання без розгляду можуть бути оскаржені до суду.

Шостий етап передбачає *державну реєстрацію земельної ділянки.* Державна реєстрація земельної ділянки здійснюється за місцем її розташування відповідним Державним кадастровим реєстратором центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері земельних відносин, за заявою особи, якій за рішенням органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування надано дозвіл на розроблення документації із землеустрою, що є підставою для формування земельної ділянки при передачі її у власність чи користування із земель державної чи комунальної власності, або уповноваженої нею

особи. На підтвердження державної реєстрації земельної ділянки заявнику безоплатно видається витяг з Державного земельного кадастру про земельну ділянку. Витяг містить всі відомості про земельну ділянку, внесені до Поземельної книги. Складовою частиною витягу є кадастровий план земельної ділянки. При здійсненні державної реєстрації земельної ділянки їй присвоюється кадастровий номер.

На сьомому етапі відбувається *одержання рішення про безоплатну передачу земельної ділянки для ведення фермерського господарства*. Винятком із загального порядку надання земельної ділянки є судовий порядок. Так, у разі відмови органів державної влади та органів місцевого самоврядування у наданні земельної ділянки для ведення фермерського господарства питання вирішується судом. Рішення суду про задоволення позову є підставою для відведення земельної ділянки в натурі (на місцевості), видачі документа, що посвідчує право власності або укладання договору оренди. Відведення земельної ділянки в натурі (на місцевості) проводиться після збирання врожаю на цій ділянці попереднім землекористувачем.

На восьмому етапі *державна реєстрація права власності на земельну ділянку* здійснюється відповідно до вимог постанови Кабінету Міністрів України від 25 грудня 2015 р. № 1127 «Про державну реєстрацію прав на нерухоме майно та їх обтяжень». На цьому етапі до Реєстраційної служби подається заява про реєстрацію права власності на земельну ділянку. Державний реєстратор протягом 14 днів розглядає заяву, і якщо документи складені вірно, видаються Свідоцтво про право власності на земельну ділянку та Витяг з Державного реєстру прав на нерухоме майно та їх обтяжень.

На дев'ятому етапі державна реєстрація фермерського господарства здійснюється на підставі норм Закону України від 15 травня 2003 р. № 755-IV «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань». Фермерське господарство може бути зареєстроване як юридична особа або як фізична особа – підприємець.

Після державної реєстрації фермерське господарство набуває статусу юридичної особи або фізичної особи – підприємця. Воно має своє найменування, може мати печатки і стає суб'єктом землекористування.

Відповідно до ст. 8¹ Закону України «Про фермерське господарство» передбачені особливості створення та діяльності сімейного фермерського господарства без набуття статусу юридичної особи.

По-перше, сімейне фермерське господарство без статусу юридичної особи організовується фізичною особою – підприємцем самостійно або спільно з членами її сім'ї на підставі договору (декларації) про створення сімейного фермерського господарства.

По-друге, договір про створення сімейного фермерського господарства укладається членами однієї сім'ї в письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню за місцем розташування майна та земельних ділянок фермерського господарства.

По-третє, головою сімейного фермерського господарства без статусу юридичної особи є член сім'ї, зареєстрований як фізична особа – підприємець і визначений договором (декларацією) про створення сімейного фермерського господарства. Після укладання (складання) договору (декларації) про створення сімейного фермерського господарства голова сімейного фермерського господарства має зареєструватися як фізична особа – підприємець або зареєструвати зміни до відомостей про фізичну особу – підприємця в порядку, встановленому законом.

По-четверте, від імені сімейного фермерського господарства без статусу юридичної особи має право виступати голова цього господарства або уповноважений ним один із членів господарства.

По-п'яте, умови договору про створення сімейного фермерського господарства визначають:

а) найменування, місцезнаходження (адресу) господарства, мету та види його діяльності;

б) порядок прийняття рішень та координації спільної діяльності членів господарства;

в) правовий режим спільного майна членів господарства;

г) порядок покриття витрат та розподілу результатів (прибутку або збитків) діяльності господарства між його членами;

г) порядок вступу до господарства та виходу з нього;

д) трудові відносини членів господарства;

е) прізвище, ім'я та по батькові членів господарства, ступінь їх родинного зв'язку, паспортні дані та реєстраційні номери облікових карток платників податків (для фізичних осіб, які через свої релігійні переконання відмовляються від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків та офіційно повідомили про це відповідний контролюючий орган і мають відмітку у паспорті, реєстраційні номери облікових карток платників податків не зазначаються).

Фермерське господарство може бути створене і однією особою. Якщо ж фермерське господарство створюється одним із членів сім'ї, то інші члени сім'ї, а також родичі можуть набути членства в цьому господарстві лише після внесення відповідних змін до його Статуту або договору (декларації). Зміни до Статуту підлягають державній реєстрації у встановленому законом порядку, а договору (декларації) – нотаріальному посвідченню.

§ 3. Право власності фермерського господарства, порядок формування майна

Правовою передумовою створення фермерського господарства є наявність у його засновника земельної ділянки на праві власності або користування, у тому числі на умовах оренди з цільовим призначенням для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, особистого селянського господарства.

Відповідно до ст. 12 Закону України «Про фермерське господарство» та ст. 31 Земельного кодексу України землі фермерського господарства можуть складатися із:

- земельної ділянки, що належить на праві власності фермерському господарству як юридичній особі;
- земельних ділянок, що належать громадянам – членам фермерського господарства на праві приватної власності;
- земельної ділянки, що використовується фермерським господарством на умовах оренди.

Чинним законодавством закріплено, що суб'єктами приватної власності на землі в фермерських господарствах можуть бути як самі фермерські господарства як юридичні особи, так і громадяни України – члени фермерських господарств. Фермерські господарства як юридичні особи можуть використовувати відповідні земельні ділянки із земель сільськогосподарського призначення і на умовах оренди. Такі ділянки також належать до складу земель фермерського господарства.

Фермерське господарство як юридична особа використовує земельну ділянку, набуту ним у встановленому законом порядку у приватну

власність, а також може використовувати земельну ділянку, передану йому в оренду. Щодо земельних ділянок, які знаходяться у власності членів фермерського господарства, то право володіння та користування ними здійснює також фермерське господарство. Передача земельної ділянки членом фермерського господарства самому господарству як юридичній особі не припиняє права власності громадянина на цю ділянку, але тимчасово, на час перебування у членах даного фермерського господарства, позбавляє його права володіти та користуватися земельною ділянкою. Відповідно фермерське господарство набуває права володіння та користування зазначеною земельною ділянкою на той же період на підставі закону. Воно також набуває статусу платника земельного податку за земельну ділянку, яка належить членові фермерського господарства. Укладення договору оренди земельної ділянки чи іншого правочину між фермерським господарством та його членом як власником земельної ділянки законодавством не вимагається¹.

Члени фермерського господарства мають право на отримання безоплатно у власність із земель державної і комунальної власності земельних ділянок у розмірі земельної частки (паю). Їм передаються безоплатно у приватну власність із раніше наданих їм у користування земельні ділянки у розмірі земельної частки (паю) члена сільськогосподарського підприємства, розташованого на території відповідної ради. Земельні ділянки, на яких розташовані житлові будинки, господарські будівлі та споруди фермерського господарства, передаються безоплатно у приватну власність у рахунок земельної ділянки (паю).

Чинним законодавством передбачається, що члени фермерського господарства, які до 1 січня 2002 р. отримали в постійне користування або оренду земельної ділянки для фермерського господарства, мають переважне право на придбання (викуп) земельних ділянок до 100 га сільськогосподарських угідь, у тому числі до 50 га ріллі, у власність з розстрочкою платежу до 20 років.

У старій редакції Закону «Про селянське (фермерське) господарство» і Земельному кодексі було закріплено, що земельні ділянки для ведення селянського (фермерського) господарства надавалися на праві постійного користування. На сьогодні на такому праві користуються земельними ділянками тільки державні сільськогосподарські підприємства. Земельний кодекс не передбачає надання права постійного

---

¹ Див.: Науково практичний коментар до Закону України «Про фермерське господарство» / за ред. М. В. Шульги. Київ, 2004. С. 35.

користування іншим суб'єктам. Земельний кодекс у п. 6 Перехідних положень закріплює, що громадяни та юридичні особи, які мають у постійному користуванні земельні ділянки, але за цим Кодексом не можуть їх мати на такому праві, повинні були до 1 січня 2008 р. переоформити у встановленому порядку право власності або право оренди на них. Переоформлення може здійснюватися шляхом викупу або шляхом безоплатної приватизації відповідно до положень статей 118, 128 Земельного кодексу України.

Однак за рішенням Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 за поданням 51 народного депутата визнано, що п. 6 розд. 10 Земельного кодексу не відповідає Конституції України.

Отже, на сьогодні переоформлення права постійного користування не є обов'язковим, користувач може це здійснювати за власним бажанням.

Фермерське господарство та його члени мають право: а) продавати або іншим способом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину; б) самостійно господарювати на землі; в) власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену сільськогосподарську продукцію; г) на відшкодування збитків; ґ) споруджувати житлові будинки, господарські будівлі та споруди; д) реалізовувати вироблену сільськогосподарську продукцію на вітчизняних ринках і поставляти на експорт; е) інші права.

Фермерські господарства, у власності яких є земельні ділянки, надані їм для ведення фермерського господарства, зобов'язані: а) забезпечувати використання земельних ділянок за їх цільовим призначенням; б) дотримуватися вимог законодавства про охорону довкілля; в) сплачувати податки та збори; г) не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів; ґ) не допускати зниження родючості ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі; д) надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів; е) дотримуватися санітарних, екологічних та інших вимог щодо якості продукції; є) дотримуватися правил добросусідства та встановлених обмежень у використанні земель і земельних сервітутів; ж) зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем.

На землях фермерських господарств інші особи мають право вільного проходу, проїзду всіма видами транспорту по дорогах, пересування на човнах, купання у водоймах на належних фермерських господарствах на праві власності або праві оренди земельних ділянок, розміщення наметів і проживання в них, розведення багаття та інші дії, що дозволяються за згодою їх власників, крім випадків встановлення за рішенням суду земельних сервітутів, за умови збереження природних компонентів в екологічно чистому вигляді. Юридичні особи – власники об'єктів (газо-, нафтопроводів, ліній електропередач, зв'язку тощо), що проходять через земельні ділянки фермерських господарств, мають право доступу до таких об'єктів на підставі угоди, укладеної з відповідним фермерським господарством, згідно із затвердженою документацією із землеустрою або встановленого земельного сервітуту.

Фермерське господарство має право використовувати для потреб господарства загальнопоширені корисні копалини (пісок, глина, гравій, торф тощо), лісові угіддя, водні об'єкти та прісні підземні води, що знаходяться на земельній ділянці, відповідно до законодавства України.

При виникненні спадкових відносин, якщо фермерське господарство успадковується двома або більше спадкоємцями, то земельна ділянка поділу не підлягає, якщо в результаті її поділу утвориться хоча б одна земельна ділянка менше мінімального розміру, встановленого для даного регіону. Постановою Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 р. «Про затвердження мінімальних розмірів земельних ділянок, які утворюються в результаті поділу земельної ділянки фермерського господарства, що успадковується» затверджені мінімальні розміри земельних ділянок і вони становлять для: Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської та Чернівецької областей, м. Севастополь – 2 га; Вінницької, Волинської, Київської, Рівненської, Хмельницької та Черкаської областей – 3 га; Житомирської, Полтавської, Сумської та Чернігівської областей – 4 га; Автономної Республіки Крим, Кіровоградської та Одеської областей – 5 га; Дніпропетровської, Донецької та Харківської областей – 6 га; Запорізької, Миколаївської та Херсонської областей – 7 га; Луганської області – 9 га. Такі мінімальні норми введено з метою уникнення подрібнення (парцеляції) земельних ділянок фермерського господарства.

У тому ж разі якщо земельна ділянка буде менше від встановленого розміру, спадкоємці мають дійти згоди щодо її успадкування одним

з них та виплати іншим (іншими) компенсації. У разі ж недосягнення згоди це питання має вирішити суд. Проте це правило поділу стосується виключно земель, що належать на праві власності самому господарству, яке було створене однією особою або у випадку смерті всіх членів фермерського господарства. Стосовно спадкування земель членів господарства, які використовуються у процесі виробництва, то тут застосовуються норми цивільного законодавства, тобто діє загальний порядок спадкування.

Урегулюванню майнових правовідносин, що виникають при веденні фермерського господарства, присвячені розділи V та VI Закону «Про фермерське господарство». До складу майна фермерського господарства (складеного капіталу) можуть входити: будівлі, споруди, облаштування, матеріальні цінності, цінні папери, продукція, вироблена господарством у результаті господарської діяльності, одержані доходи, інше майно, набуте на підставах, що не заборонені законом, право користування землею, водою та іншими природними ресурсами, будівлями, спорудами, обладнанням, а також інші майнові права (в тому числі на інтелектуальну власність), грошові кошти, які передаються членами фермерського господарства до його складеного капіталу.

Як майно фермерського господарства найчастіше виступають різноманітні речі, які мають властивість задовольняти головним чином виробничі потреби самого господарства та його членів. Вони можуть створюватися працею членів фермерського господарства, тобто бути результатом їх діяльності (вироблена продукція, зведені будівлі та споруди та ін.), або ж виступати в натуральному (природному) вигляді (природні ресурси, наприклад, добуті корисні копалини місцевого значення, торф, лісові насадження, водні об'єкти тощо)¹.

Майно фермерського господарства належить йому на праві власності. У статуті фермерського господарства визначається порядок володіння, користування і розпорядження майном господарства. Такі дії вчиняються за згодою усіх членів фермерського господарства головою господарства.

У власності фермерського господарства може перебувати будь-яке майно, а саме: земельні ділянки, житлові будинки, господарські будів-

---

¹ Див.: Фермерське господарство: правові засади створення, функціонування та припинення / М. В. Шульга [та ін.] ; за заг. ред. М. В. Шульга. Харків : Одиссей, 2004. С. 44.

лі і споруди, засоби виробництва тощо, яке необхідне для ведення товарного сільськогосподарського виробництва і набуття якого у власність не заборонено законом.

Фермерське господарство має право здійснювати відчуження та набуття майна на підставі цивільно-правових угод.

Член фермерського господарства має право на отримання частки майна фермерського господарства при його ліквідації або у разі припинення членства у фермерському господарстві. Розмір частки та порядок її отримання визначаються статутом фермерського господарства. Однак із норм закону незрозуміло, чи мають таке право всі члени цього господарства або лише ті, які передали майно до складеного капіталу.

Майнові спори між фермерським господарством та його членами вирішуються судом.

Фермерське господарство несе відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах майна, яке є власністю фермерського господарства. Голова фермерського господарства відповідає за порушення господарством кредитно-розрахункової і податкової дисципліни, санітарних і ветеринарних норм, правим, вимог щодо якості продукції та інших нормативно-правових актів, котрі регулюють здійснення господарської діяльності.

Фермерському господарству як цілісному майновому комплексу належать майно, передане до складеного капіталу, не розподіленого прибутком, майнові та інші зобов'язання. За рішенням членів господарства відповідно до закону фермерське господарство як цілісний майновий комплекс може бути відчужене на підставі цивільно-правових угод громадянами України, які мають право на створення фермерського господарства, або юридичним особам України для здійснення товарного сільськогосподарського виробництва. Громадяни, які придбали майно фермерського господарства як цілісного майнового комплексу на підставі цивільно-правової угоди, подають у встановленому порядку статут фермерського господарства для реєстрації в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань.

Спадкування фермерського господарства як цілісного майнового комплексу (або його частини) здійснюється відповідно до вимог цивільного законодавства України.

§ 4. Особливості державної підтримки фермерських господарств

Державна підтримка фермерських господарств здійснюється через Український фонд підтримки фермерських господарств. Відповідно до наказу Міністерства аграрної політики та продовольства від 2 квітня 2004 р. № 119 «Про затвердження Статуту Українського державного фонду підтримки фермерських господарств» та ст. 10 Закону України «Про фермерське господарство» – Український державний фонд підтримки фермерських господарств є державною бюджетною організацією, яка виконує функції з реалізації державної політики щодо підтримки становлення і розвитку фермерських господарств в Україні.

Основними напрямками діяльності Українського фонду підтримки фермерських господарств є: надання фінансової підтримки фермерським господарствам через регіональні відділення; сприяння кадровому, науково-технічному забезпеченню фермерських господарств; визначення розміру потреби у коштах для фінансової підтримки фермерських господарств тощо.

Державна підтримка фермерських господарств здійснюється на безповоротній і поворотній основі.

На безповоротній основі кошти Українського державного фонду підтримки фермерських господарств надаються новоствореним фермерським господарствам та фермерським господарствам з відокремленими фермерськими садибами, фермерським господарствам, які провадять господарську діяльність та розташовані у гірських населених пунктах, на поліських територіях, визначених в установленому порядку Кабінетом Міністрів. Новоствореними вважаються фермерські господарства у період становлення (перші 3 роки після його створення, а у трудонедостатніх населених пунктах – 5 років).

Кошти на безповоротній основі надаються на такі цілі: 1) відшкодування вартості розробки проектів відведення земельних ділянок для ведення фермерського господарства; 2) відшкодування частини витрат, пов'язаних із сплатою відсотків за користування кредитами банків; 3) часткову компенсацію витрат на придбання одного трактора, комбайна, вантажного автомобіля; 4) будівництво та реконструкцію тваринницьких приміщень, включаючи вартість проектно-кошторисних документів; 5) страхування фермерських господарств; 6) підготовку,

перепідготовку, підвищення кваліфікації кадрів для фермерського господарства у сільськогосподарських навчальних закладах та ін.

На поворотній основі (строком до 5 років) кошти надаються всім іншим фермерським господарствам на такі цілі: 1) придбання техніки, обладнання; 2) поновлення обігових коштів; 3) на виробництво та переробку сільськогосподарської продукції; 4) будівництво та реконструкцію виробничих і невиробничих приміщень, у тому числі житлових; 5) закладення багаторічних насаджень; 6) розвиток кредитної та обслуговуючої кооперації; 7) зрошення та меліорацію земель.

Кабінет Міністрів України щорічно в проєкті Державного бюджету України передбачає кошти на підтримку фермерських господарств. Органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування щорічно передбачають кошти в проєктах місцевих бюджетів на підтримку фермерських господарств. Кошти Державного бюджету України спрямовуються на меліорацію земель, у тому числі їх зрошення та осушення, також на консервацію та рекультивацію малопродуктивних сільськогосподарських угідь, на придбання сільськогосподарської техніки тощо. За рахунок місцевих бюджетів фермерським господарствам може надаватися допомога у будівництві об'єктів виробничого і невиробничого призначення, житла, проведенні заходів щодо землеустрою.

Відповідно до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки фермерським господарствам, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 р. № 1102, фермерським господарствам надається фінансова підтримка на поворотній основі та конкурсних засадах терміном до 5 років у сумі до 500 тис. грн із забезпеченням виконання зобов'язання щодо повернення бюджетних коштів.

Для організації роботи, пов'язаної із проведенням конкурсу, Український державний фонд підтримки фермерських господарств (далі – Фонд) та його регіональні відділення утворюють відповідно конкурсну комісію з питань надання фінансової підтримки фермерським господарства (далі – Комісія) та регіональні комісії щодо визначення переліку фермерських господарств, що претендують на одержання фінансової підтримки.

Фермерські господарства подають до регіональної комісії заявку у двох примірниках. До заявки додаються такі документи: копія статуту фермерського господарства із статусом юридичної особи або копія договору про створення сімейного фермерського господарства –

для фермерських господарств, що створені без набуття статусу юридичної особи відповідно до ст. 8¹ Закону України «Про фермерське господарство»; копії документів, що підтверджують право власності або користування земельною ділянкою; довідка про реквізити банківського рахунка фермерського господарства; довідка, видана виконавчим комітетом сільської, селищної чи міської ради, районної, Севастопольської міської держадміністрацій, про те, що фермерське господарство має відокремлену фермерську садибу (для надання фінансової підтримки на безповоротній основі); баланс та звіт про фінансові результати фермерського господарства за останній звітний період за встановленою формою.

Для одержання фінансової підтримки на поворотній основі також подаються: довідка про відсутність (наявність) заборгованості з податків і зборів, видана органами доходів і зборів; копія заяви про перехід на виробництво органічної продукції (сировини), поданої до органу з оцінки відповідності (у разі наявності); копія титульної сторінки проектно-кошторисної документації на створення та зрошення багаторічних насаджень (у разі наявності); бізнес-план з техніко-економічним обґрунтуванням доцільності надання фінансової підтримки фермерському господарству із зазначенням графіка повернення коштів; пропозиція фермерського господарства щодо способу забезпечення виконання зобов'язання.

Крім того, для одержання фінансової підтримки на безповоротній основі подаються такі документи для компенсації витрат, пов'язаних із: а) розробленням проектів відведення земельних ділянок для ведення фермерського господарства, – копії договору про розроблення проекту землеустрою, укладеного замовником із виконавцем, що має ліцензію на проведення робіт із землеустрою, акта приймання-передачі робіт та платіжного документа про оплату вартості робіт із розроблення проекту відведення земельної ділянки для ведення фермерського господарства; б) сплатою відсотків за користування кредитами банків у розмірі облікової ставки Національного банку, що діє на дату нарахування відсотків за користування кредитами, – копія кредитного договору з банком, видані банком довідка-розрахунок про суму сплати за користування кредитом за відповідний період із визначенням розміру компенсації та виписка про отримання позичальником кредиту, копія платіжного документа про сплату відсотків за користування

кредитами і довідка, видана Міністерством аграрної політики та продовольства АР Крим, головними управліннями агропромислового розвитку обласних, управлінням промисловості та агропромислового розвитку Севастопольської міської держадміністрацій, про те, що фермерське господарство не отримувало компенсацію витрат, пов'язаних зі сплатою відсотків за користування кредитами банків (кредитних спілок); в) придбанням одного трактора (комбайна, вантажного автомобіля), – копії документа про його оплату, видаткової накладної (акта приймання-передачі) на придбання трактора (комбайна, вантажного автомобіля), свідоцтва про його реєстрацію в установленому порядку (технічного паспорта, технічного талона старого зразка), довідки, що підтверджує прийняття його на балансний облік, та довідка, виданої Міністерством аграрної політики та продовольства АР Крим, головними управліннями агропромислового розвитку обласних, управлінням промисловості та агропромислового розвитку Севастопольської міської держадміністрацій, про те, що фермерське господарство не отримувало компенсацію у розмірі 30% вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва (трактора, комбайна, вантажного автомобіля); г) будівництвом, реконструкцією тваринницьких приміщень (у тому числі виготовленням проектно-кошторисної документації) у розмірі 30% без урахування суми податку на додану вартість, але не більш як 200 тис. гривень за один збудований або реконструйований об'єкт, – копії проектно-кошторисної документації (у разі здійснення будівництва, реконструкції підрядним способом), акта експертної оцінки вартості будівництва, реконструкції (у разі здійснення будівництва, реконструкції господарським способом), акта про прийняття в експлуатацію тваринницького приміщення із зазначенням фактичних витрат з його будівництва, реконструкції та платіжних документів, що підтверджують такі витрати; г) внесенням страхових платежів за договорами обов'язкового страхування, – копія договору обов'язкового страхування та довідка, видана страховиком про фактичну суму внесених страхових платежів; д) підготовкою, перепідготовкою і підвищенням кваліфікації кадрів фермерських господарств у сільськогосподарських навчальних закладах, – копія договору фермерського господарства та навчального закладу про підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації члена господарства та документ, що підтверджує розмір плати за навчання;

е) розширенням наукових досліджень із проблем організації виробництва сільськогосподарської продукції і виданням рекомендацій з питань використання досягнень науково-технічного прогресу, – копія договору фермерського господарства з науково-дослідною установою, яка пройшла державну атестацію та внесена до Державного реєстру наукових установ, або навчальним закладом про проведення досліджень, підготовку рекомендацій щодо організації виробництва у фермерському господарстві, кошторис витрат науково-дослідної установи або навчального закладу, пов'язаних із проведенням досліджень, підготовкою рекомендацій щодо організації виробництва у фермерському господарстві, акт приймання-передачі виконаних робіт та документи, що підтверджують оплату їх вартості. Копії поданих документів повинні бути засвідчені у встановленому законодавством порядку.

Регіональні комісії проводять реєстрацію та перевірку поданих документів і у разі їх відповідності зазначеним вище вимогам реєструють фермерське господарство в журналі обліку реєстрації документів фермерських господарств, що претендують на отримання фінансової підтримки, та включають його до реєстру фермерських господарств, які претендують на одержання фінансової підтримки. Один примірник заявки з реєстраційним номером повертається претенденту. Реєстрація документів проводиться у день їх надходження.

Регіональна комісія у десятиденний строк після закінчення строку прийняття документів формує реєстр фермерських господарств, що претендують на одержання фінансової підтримки, та разом із поданими документами фермерських господарств подає його Комісії Фонду. Інформація про перелік фермерських господарств, які претендують на отримання фінансової підтримки, оприлюднюється у друкованих засобах масової інформації та на офіційному веб-сайті Фонду.

Комісія Фонду розглядає реєстри, подані регіональними комісіями, скарги, що надійшли від фермерських господарств, та проводить конкурсний відбір у місячний строк після виділення бюджетних коштів. Комісія Фонду формує реєстр фермерських господарств, що мають право на одержання фінансової підтримки, здійснює розподіл бюджетних коштів між ними. Основними критеріями під час визначення учасників відбору регіональними комісіями та визначення переможців конкурсу Комісією Фонду є: забезпечення гарантій повернення коштів, одержаних на поворотній основі; ефективність і окупність інвестиційно-інноваційних проєктів; створення додаткових робочих місць у сільській

місцевості; спеціалізація на виробництві дефіцитних у регіоні окремих видів сільськогосподарської продукції. За рівних умов перевага надається фермерським господарствам, зазначені у бізнес-плані види діяльності яких відповідають пріоритетам діяльності, визначеним Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України.

Фермерським господарствам – переможцям конкурсу видається довідка, що підтверджує їх право на одержання фінансової підтримки, на підставі рішення Комісії, яке затверджується наказом Фонду за погодженням із Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. Не визнаним переможцям конкурсу фермерським господарствам Комісія надсилає у триденний строк письмове повідомлення.

Кошти наданої фінансової підтримки на поворотній основі повертаються у термін до 5 років, згідно з графіком повернення, визначеним у договорі про надання фінансової підтримки фермерському господарству.

Отже, процедура одержання фінансової підтримки фермерських господарств є досить складною. Для участі в конкурсі на одержання фермерським господарством такої підтримки необхідно подати до конкурсної комісії більше десяти різних довідок і документів.

Постановою Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 р. № 106 затверджено «Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств»¹ (далі – Порядок), яким визначається механізм використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки фермерських господарств. Згідно з цією Постановою на фінансову підтримку може розраховувати фермерське господарство, у власності та/або у користуванні якого перебуває не більше ніж 500 га земель сільськогосподарського призначення, яке має чистий дохід (виручку) від реалізації продукції (товарів, послуг, робіт) за останній рік до 15 млн грн. Слід відмітити, що ця виручка може надходити не тільки від реалізації власновиробленої сільськогосподарської продукції та пов'язаних з цим послуг, а й від інших видів господарської діяльності. Отже, перевага надана невеликим фермерським господарствам, без визначення долі сільськогосподарського виробництва у загальному обсязі.

---

¹ Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств : постанова Каб. Міністрів України від 07.02. 2018 № 106. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/106-2018-%D0%BF>.

Серед зазначених у Порядку напрямів фермерські господарства можуть одержати таку фінансову підтримку: часткова компенсація вартості насіння вітчизняної селекції; часткова компенсація витрат, пов'язаних з наданими сільськогосподарськими дорадчими послугами; часткова компенсація вартості сільськогосподарської техніки та обладнання українського виробництва; здешевлення кредитів.

Для отримання компенсації з вищезазначених напрямів фермерське господарство повинно відкрити рахунок у відповідному державному банку, надати заявку та підтвердні документи, перелік яких визначений у Порядку. Державний банк формує відомості про заявника і передає до Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, тому що воно є головним розпорядником бюджетних коштів і визначає суму коштів, яка буде компенсована.

Таким чином, фермерські господарства, які хочуть скористатися фінансовою підтримкою з боку держави, повинні укласти договори з державними банками.

Пунктом 10 Порядку передбачено, що часткова компенсація вартості придбаної сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва надається фермерським господарствам на безповоротній основі у розмірі 40% вартості придбаної техніки та обладнання без урахування ПДВ.

Державні банки у порядку та за формою, що визначені «Порядком використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 2017 р. № 130, включають відповідну інформацію про фермерські господарства для отримання 25% компенсації вартості техніки та обладнання, та формують додаткову інформацію про фермерські господарства для компенсації 15% вартості техніки та обладнання і подають її до Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України у визначені строки. Відповідно до п. 12 зазначеного Положення усіма дотаціями фермерські господарства можуть скористатися лише один раз протягом одного бюджетного року.

Відповідно до Закону України від 10 липня 2018 р. «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання утворення та діяльності сімейних фермерських господарств» фермерським господарствам зі статусом сімейних фермерських господарств надається додаткова державна підтримка щодо пільгового

порядку сплати єдиного соціального внеску для усіх членів фермерського господарства, у т. ч. його голови (доплата ЄСВ за рахунок Державного бюджету протягом 10 років). Вони можуть бути платниками єдиного податку четвертої групи, за умови відповідності сукупності таких критеріїв: 1) здійснення діяльності виключно в межах фермерського господарства, зареєстрованого відповідно до Закону «Про фермерське господарство»; 2) зайняття виключно виробництвом сільськогосподарської продукції, її переробкою та постачанням; 3) здійснення господарської діяльності (крім постачання) за місцем податкової адреси; 4) невикористання праці найманих осіб; 5) членами фермерського господарства такої фізичної особи є лише члени сім'ї цієї особи у визначенні ч. 2 ст. 3 Сімейного кодексу України; 6) площа сільськогосподарських угідь у власності та/або користуванні, земель водного фонду у користуванні членів фермерського господарства становить не менш як 2 гектари, але не більш як 20 гектарів.

§ 5. Правове регулювання праці у фермерському господарстві

Вихідним принципом створення та діяльності фермерського господарства є принцип родинно-сімейно-трудового об'єднання. Тобто основними працівниками в господарстві мають бути члени, і трудові відносини базуються на основі їх праці. Однак у разі виробничої потреби (через сезонність сільськогосподарських робіт) фермерське господарство має право залучати до роботи в ньому інших громадян за трудовим договором (контрактом).

Таким чином, у фермерському господарстві можуть працювати 2 категорії осіб: члени та наймані працівники. Окремі види робіт можуть виконуватися на підставі цивільно-правових угод (за договором підряду).

Особливий правовий статус мають члени господарства. Вони є родичами, членами сім'ї, співвласниками майна та мають право самотійно встановлювати свій трудовий режим за домовленістю, тобто відбувається саморегуляція праці. Трудові відносини членів визначаються та регулюються ними самотійно та закріплюються у статуті, інших локальних актах. Отже, на членів фермерського господарства

норми трудового законодавства не поширюються, але вони можуть використовуватися субсидіарно. У різних господарствах трудові відносини можуть регламентуватися по-різному, але певні підходи зберігаються, так: 1) члени господарства винагороду за працю отримують внаслідок розподілу натуральних та грошових доходів господарства; 2) розмір оплати праці встановлюється за домовленістю; 3) члени господарства можуть використати її на розширення виробництва, або розподілити отримані прибутки повністю або частково, пропорційно вкладеній праці кожного члена; 4) члени господарства мають право на відпустки (щорічна та ін.).

Трудові відносини осіб, що працюють у фермерському господарстві за трудовим договором (контрактом), регулюються законодавством України про працю. Закон допускає укладення трудового договору у формі контракту, але обов'язково у письмовій формі, в якому визначаються термін договору, умови праці і відпочинку (тривалість робочого дня, вихідні дні, щорічна оплачувана відпустка, форми оплати праці та її розміри, харчування тощо). Розмір оплати праці і тривалість щорічної відпустки осіб, які працюють у фермерському господарстві за трудовим договором (контрактом), не повинні бути меншими за встановлений державою розмір мінімальної заробітної плати і передбачену законом тривалість щорічної відпустки (24 календарні дні). Оплата праці найманих працівників не залежить від кінцевих результатів діяльності господарства.

Фермерське господарство здійснює видачу та ведення трудових книжок членам фермерського господарства і громадянам, які працюють у ньому за трудовим договором (контрактом), відповідно до законодавства України. Записи у трудових книжках підтверджуються підписом керівника, заступника, іншої уповноваженої на це особи та завіряються печаткою місцевого органу державної виконавчої влади (п. 4.1 Інструкції про порядок ведення трудових книжок працівників, затвердженої наказом Міністерства праці України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціального захисту населення України від 29 липня 1993 р. № 58, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 17 серпня 1993 р. за № 110).

Члени фермерського господарства і особи, які працюють у ньому за трудовим договором (контрактом), підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню і пенсійному забезпеченню в порядку, встановленому законом.

Фермерське господарство у встановленому законом порядку реєструється як платник внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування в органах Пенсійного фонду України і Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України.

Час роботи у фермерському господарстві членів господарства та осіб, які працюють у ньому за трудовим договором (контрактом), зараховується до загального і безперервного стажу роботи на підставі записів у трудовій книжці і документів, що підтверджують сплату внесків на соціальне страхування.

Фермерське господарство відповідно до чинного законодавства несе матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну його членам і особам, які працюють у ньому за трудовим договором (контрактом), каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним з виконанням ними своїх трудових обов'язків.

Відповідальність за створення безпечних умов праці для членів господарства і найманих працівників, забезпечення дотримання вимог техніки безпеки, виробничої гігієни та санітарії, пожежної безпеки покладається на голову господарства.

§ 6. Особливості правового регулювання виробничо-господарської діяльності фермерського господарства

Фермерське господарство здійснює свою діяльність на засадах самокупності та самофінансування. Всі витрати господарство покриває за рахунок власних доходів та інших джерел, не заборонених законодавством. Господарство самостійно визначає напрями своєї діяльності, спеціалізацію, організовує виробництво сільськогосподарської продукції, її переробку та реалізацію, на власний розсуд та ризик добирає партнерів, у тому числі іноземних. Воно має право вступати в договірні відносини з будь-якими юридичними або фізичними особами, органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Спори, що

виникають під час виконання договорів, укладених фермерським господарством, вирішуються відповідно до законодавства.

Фермерське господарство здійснює бухгалтерський облік результатів своєї діяльності, подає відповідним органам фінансову і статистичну звітність.

Господарство зобов'язане дотримуватися встановлених відповідно до законодавства екологічних, ветеринарно-санітарних правил і норм щодо якості виробленої продукції та інших вимог. Реалізація сільськогосподарської продукції, що виробляється фермерським господарством, на вітчизняному ринку та її поставки на експорт, а також розрахунки з українськими та іноземними партнерами здійснюються відповідно до законодавства України.

Для провадження спільної господарської та іншої діяльності, пов'язаної з виробництвом, переробкою, зберіганням, збутом, продажем сільськогосподарської продукції, постачанням засобів виробництва і матеріально-технічних ресурсів фермерські господарства, мають право створювати і бути членом обслуговуючих кооперативів. Набувши права членства у сільськогосподарському обслуговуючому кооперативі, фермерське господарство має можливість користуватися послугами такого кооперативу, тим самим вирішувати проблеми щодо: збуту виробленої продукції; забезпечення сучасною технікою; забезпечення пально-мастильними матеріалами, запасними частинами, агрохімікатами, насіннєвим матеріалом тощо.

Фермерські господарстві разом з іншими сільськогосподарськими товаровиробниками можуть бути членами спілок, об'єднання, а також бути засновниками (учасниками) господарських товариств.

Із метою здійснення ефективної виробничо-господарської діяльності фермерське господарство на підставі укладеного договору має право отримати в банківській установі довгострокові та короткострокові кредити. Кредитування господарства здійснюється під заставу майна. Відповідно до положень Закону України від 5 червня 2003 р. «Про іпотеку» кредит може бути наданий під заставу земельних ділянок господарства, поручительство та інші види забезпечення зобов'язань¹.

Під заставу майна можуть прийматися саме фермерське господарство як цілісний майновий комплекс, окремі товарно-матеріальні цінності, або речі, щодо яких можуть виникати цивільні права та обов'язки. Відсотки за використання кредитів, що надані фермерсько-

---

¹ Відом. Верхов. Ради України. 2003. №38. Ст. 313.

му господарству, можуть сплачуватися із коштів Українського державного фонду підтримки фермерських господарств, якщо на їх поновлення в Державному бюджеті України передбачено відповідні фінансові ресурси. Фермерське господарство несе повну відповідальність за дотримання умов кредитних договорів і розрахункової дисципліни¹.

На свій вибір фермерське господарство має право відкрити в банківській установі поточні та депозитні рахунки. Господарство самотійно розпоряджається власними коштами, визначає розмір ліміту залишку готівки, на поточні витрати, що знаходяться в його касі.

За згодою господарства, за рішенням суду та у випадках, передбачених чинним законодавством, окрім платежів до бюджету, може здійснюватися списання коштів із поточних та депозитних рахунків господарства.

Згідно з чинним законодавством фермерське господарство здійснює страхування майна, власником якого воно є.

Відповідно до вимог чинного законодавства держава гарантує дотримання і захист майнових та інших прав і законних інтересів фермерського господарства. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування здійснюють контроль за діяльністю фермерського господарства. Незаконне втручання в господарську діяльність фермерського господарства органів державної влади або органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб забороняється. Відповідно до чинного законодавства збитки, заподіяні фермерському господарству неправомірним втручанням у його діяльність, підлягають відшкодуванню.

§ 7. Припинення діяльності фермерського господарства

Підстави припинення діяльності фермерського господарства, залежно від волі членів господарства у прийнятті рішень, можна поділити на ті, що залежать від їх волі, та ті, що мають об'єктивний характер.

Отже, підставами для реорганізації або ж ліквідації фермерського господарства є:

- рішення членів господарства (за Законом – рішення власника);

---

¹ Див.: Аграрне право України / за ред. О. О. Погрібною. Київ : Істина, 2004. С. 301.

- рішення суду;
- припинення прав на земельну ділянку;
- визнання фермерського господарства неплатоспроможним (банкрутом);
- якщо не залишилося жодного члена фермерського господарства або спадкоємця, який бажає продовжити діяльність господарства.

У разі припинення діяльності за рішенням членів фермерського господарства, таке рішення приймається одностайно всіма членами. Вихід одного або декількох членів не є підставою для припинення діяльності фермерського господарства.

Рішенням суду щодо примусової реорганізації або ліквідації фермерського господарства може прийнято у разі порушення ним законодавства про захист економічної конкуренції, скасування державної реєстрації тощо. Припинення прав на земельну ділянку означає й припинення діяльності фермерського господарства. Відповідно до ст. 140 Земельного кодексу України припинення права власності на земельну ділянку відбувається у разі добровільної відмови власника від прав на земельну ділянку, його смерті, відчуження земельної ділянки, звернення стягнення на неї за вимогами кредиторів, її відчуження з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб, конфіскації за рішенням суду, а права користування – також – її використання способами, які суперечать екологічним вимогам, не за цільовим призначенням, систематична несплата земельного податку або орендної плати (ст. 141 ЗК України).

Визнання фермерського господарства неплатоспроможним (банкрутом) відбувається у порядку, встановленому ст. 95 Кодексу України з процедур банкрутства¹, прийнятого 18 жовтня 2018 р.

Підставою для визнання фермерського господарства банкрутом є його неспроможність задовольнити протягом 6 місяців після закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт вимоги кредиторів за грошовими зобов'язаннями та/або зобов'язання щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне та інше соціальне страхування, повернення невикористаних коштів Фонду соціального страхування України.

Заява голови фермерського господарства про порушення справи про банкрутство подається до господарського суду за наявності письмової

---

¹ Відом. Верхов. Ради України. 2019. № 19. Ст. 74.

згоди всіх членів фермерського господарства. Заява підписується головою фермерського господарства. До заяви голови фермерського господарства про порушення справи про банкрутство також додаються документи, які містять відомості: про склад і вартість майна фермерського господарства; про склад і вартість майна, яке належить членам фермерського господарства на праві власності; про розмір доходів, які можуть бути одержані фермерським господарством після закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт. Зазначені документи додаються головою фермерського господарства до відзиву на подану кредитором заяву про порушення справи про банкрутство.

Головою фермерського господарства у двомісячний строк з дня прийняття судом заяви про порушення справи про банкрутство фермерського господарства може бути подано до суду план відновлення платоспроможності фермерського господарства.

У разі якщо здійснення заходів, передбачених планом відновлення платоспроможності фермерського господарства, дасть змогу фермерському господарству, зокрема за рахунок доходів, які можуть бути одержані фермерським господарством після закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт, погасити вимоги за грошовими зобов'язаннями, господарським судом уводиться процедура розпорядження майном фермерського господарства. Про введення процедури розпорядження майном фермерського господарства господарським судом виноситься ухвала.

Процедура розпорядження майном фермерського господарства вводить на строк закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт з урахуванням часу, необхідного для реалізації вирощеної (виробленої та переробленої) сільськогосподарської продукції. Зазначений строк не може перевищувати 15 місяців.

Процедуру розпорядження майном фермерського господарства може бути достроково припинено господарським судом за заявою розпорядника майна чи будь-кого із кредиторів у разі: невиконання заходів, передбачених планом відновлення платоспроможності фермерського господарства; наявності інших обставин, які свідчать про неможливість відновлення платоспроможності фермерського господарства.

Після дострокового припинення процедури розпорядження майном фермерського господарства фермерське господарство визнається господарським судом банкрутом і відкривається ліквідаційна процедура. Для проведення процедури розпорядження майном фермерського

господарства господарським судом призначається розпорядник майна у встановленому порядку.

У разі визнання господарським судом фермерського господарства банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури до складу ліквідаційної маси фермерського господарства включаються нерухоме майно, яке перебуває у спільній власності членів фермерського господарства, в тому числі насадження, господарські та інші будівлі, меліоративні та інші споруди, продуктивна і робоча худоба, птиця, сільськогосподарська та інша техніка і обладнання, транспортні засоби, інвентар, та інше майно, набуті для фермерського господарства на загальні кошти його членів, а також право оренди земельної ділянки та інші майнові права, які належать фермерському господарству і мають грошову оцінку.

У разі банкрутства фермерського господарства земельна ділянка, надана фермерському господарству в тимчасове користування, у тому числі на умовах оренди, використовується відповідно до Земельного кодексу України.

Майно, що належить голові та членам фермерського господарства на праві приватної власності, а також інше майно, стосовно якого доведено, що воно набуто на доходи, які не є у спільній власності членів фермерського господарства, не включаються до складу ліквідаційної маси. Нерухоме майно, а також майнові права щодо нерухомого майна, які включаються до складу ліквідаційної маси фермерського господарства, можуть бути продані тільки на аукціоні, обов'язковими умовами якого є збереження цільового призначення сільськогосподарських об'єктів, що продаються.

З дня прийняття постанови про визнання фермерського господарства банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури діяльність фермерського господарства припиняється.

Господарський суд надсилає копію постанови про визнання фермерського господарства банкрутом до органу, який здійснив державну реєстрацію фермерського господарства, та органу місцевого самоврядування за місцезнаходженням фермерського господарства.

У разі якщо не залишилося жодного члена фермерського господарства або спадкоємця, який бажає продовжити його діяльність, припинити фермерське господарство можна на підставі ст. 38 Закону України від 15 травня 2003 р. «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» у разі неподання господарством протягом року органам доходів і зборів податко-

вих декларацій, документів фінансової звітності або ж наявності в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань запису про відсутність фермерського господарства за його місцезнаходженням.

Кошти, одержані від продажу майна фермерського господарства, спрямовуються на задоволення вимог кредиторів у порядку, встановленому Кодексом України з процедур банкрутства. Майно, що залишилося після задоволення вимог кредиторів, розподіляється між членами фермерського господарства відповідно до його статуту або договору (декларації).

══════ Питання для самоконтролю

1. Дайте законодавче визначення поняття фермерського господарства, розкрийте його основні юридичні ознаки.
2. Які вимоги ставляться до засновника фермерського господарства?
3. Визначте етапи створення фермерського господарства, якщо особа не має земельної ділянки сільськогосподарського призначення.
4. Хто може бути членами фермерського господарства? Де закріплюється склад членів фермерського господарства?
5. Які функції Українського державного фонду підтримки фермерських господарств?
6. Види державної підтримки фермерських господарств?
7. Які особливості отримання коштів з державного бюджету для підтримки фермерських господарств?
8. Який склад земель фермерських господарств?
9. Визначте правовий режим майна фермерського господарства.
10. Визначте підстави припинення діяльності фермерського господарства.

Розділ 8

Правове становище сільськогосподарського кооперативу

---

§ 1. Поняття та основні ознаки сільськогосподарського кооперативу

Кооперація (від лат. *cooperatio*) є формою співпраці та взаємодії, що відома з давніх-давен у різних сферах суспільного життя. Особливе значення вона має у сфері сільського господарства, коли спільними зусиллями обробляються земельні ділянки, здійснюється землеробство. Юридичною формою оформлення такого кооперування виступає організаційно-правова форма сільськогосподарського кооперативу, що є різновидом кооперативу.

Розвиток сільськогосподарської кооперації в історичному аспекті пройшов різні періоди. На теренах колишнього СРСР сільськогосподарські кооперативи зазнали найбільшого розвитку під час запровадження непу в 1920-х рр. Формально й колгоспи, що почали створюватися у 30-х рр. XX ст., називалися кооперативними організаціями, хоча насправді такими повною мірою не були. І лише з прийняттям Закону України від 17 липня 1997 р. «Про сільськогосподарську кооперацію» (у редакції Закону від 20 листопада 2012 р. «Про внесення змін до Закону України “Про сільськогосподарську кооперацію”») розвиток сільськогосподарських кооперативів у нашій країні було відновлено.

Нормативно *сільськогосподарський кооператив* визначається як юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які є виробниками сільськогосподарської продукції, що добровільно об'єдналися на основі членства для провадження спільної господарської та іншої діяльності, пов'язаної з виробництвом, переробкою, зберіганням, збутом продукції рослинництва, тваринництва, лісівництва або рибництва, постачанням засобів виробництва і матеріально-технічних ресурсів членам цього кооперативу, наданням їм послуг

з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування (абз. 6 п. 1 ст. 1 Закону України від 17 липня 1997 р. «Про сільськогосподарську кооперацію» (у редакції від 20 листопада 2012 р.)).

З урахуванням викладеного можна виділити такі *основні ознаки сільськогосподарського кооперативу*:

1) сільськогосподарський кооператив користується правами юридичної особи;

2) сільськогосподарський кооператив може бути заснований як фізичними, так і юридичними особами;

3) засновники сільськогосподарського кооперативу повинні належати до числа виробників сільськогосподарської продукції. Останні визначаються як юридичні особи всіх організаційно-правових форм господарювання та їх відокремлені підрозділи, фізичні особи (фізичні особи-підприємці, домогосподарства), які займаються сільськогосподарською діяльністю, передбаченою класифікацією видів економічної діяльності, мають у володінні, користуванні або розпорядженні землі сільськогосподарського призначення чи сільськогосподарських тварин (абз. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України від 23 вересня 2008 р. «Про сільськогосподарський перепис»). Законодавча вимога наявності статусу виробника сільськогосподарської продукції має застосовуватися лише для засновників сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу;

4) сільськогосподарський кооператив є об'єднанням осіб на основі членства. Такий кооператив як юридична особа приватного права створюється за ініціативою фізичних чи приватних юридичних осіб, за їх власним волевиявленням та погодженим інтересом щодо спільної сільськогосподарської діяльності. Зовні поєднання цих осіб оформлюється членським зв'язком між ними та цією юридичною особою, наявністю інституту членства в сільськогосподарському кооперативі;

5) предмет діяльності сільськогосподарського кооперативу – провадження спільної виробничо-господарської та іншої діяльності, пов'язаної з виробництвом, переробкою, зберіганням, збутом, продажем продукції рослинництва, тваринництва, лісівництва чи рибництва, постачанням засобів виробництва і матеріально-технічних ресурсів членам цього кооперативу, наданням їм послуг;

6) специфічна мета об'єднання осіб у сільськогосподарський кооператив та функціонування цієї юридичної особи, – це задоволення економічних, соціальних та інших потреб членів кооперативу. Адже

такі юридичні особи виконують важливі функції щодо самоорганізації сільського населення, об'єднання сільських мешканців для спільної праці, надання різноманітної допомоги у веденні їх приватного подвір'я та домашнього господарства, у здійсненні виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників. Саме такою метою діяльності (задоволення потреб їх членів) сільськогосподарські кооперативи відрізняються від інших сільськогосподарських підприємств, що дозволяє відносити розглядувані кооперативи до сільськогосподарських підприємств кооперативного типу¹;

7) діяльність сільськогосподарського кооперативу здійснюється на засадах самоврядування. Це означає, що саме його члени визначають мету та предмет діяльності кооперативу, формують його органи управління та визначають їх компетенцію, саме члени кооперативу безпосередньо входять до складу таких органів та шляхом голосування на їх засіданнях реалізують належне їм право вирішального голосу, а також контролюють виконання рішень органів управління розглядуваного кооперативу.

За ст. 2 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» діяльність сільськогосподарських кооперативів базується на нормах Конституції України, Цивільного, Господарського, Податкового і Земельного кодексів України, інших нормативно-правових актів. Проте загальні принципи, поняття та норми утворення, забезпечення функціонування, управління та ліквідації сільськогосподарського кооперативу і кооперативних об'єднань, контроль за їх діяльністю, права та обов'язки їх членів, формування майна, фондів, цін і тарифів на продукцію та послуги, а також трудові відносини у таких кооперативах та об'єднаннях регулюються Законом України від 10 липня 2003 р. «Про кооперацію». Останній нормативний припис було піддано обґрунтованій критиці в аграрно-правовій літературі, адже сільськогосподарські кооперативи мають істотні відмінності як у їх правовому статусі, так і при провадженні виробничо-господарської діяльності, що мають враховуватися законодавством².

---

¹ Статівка А. М., Уркевич В. Ю. Аграрне право (оглядові лекції, нормативно-правові акти) : навч. посіб. Харків : Юрайт, 2014. С. 48.

² Уркевич В. Ю. Новели правового регулювання сільськогосподарської кооперації в Україні. *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України*. Серія «Право» / редкол.: Д. О. Мельничук (голова) та ін. К., 2013. Вип. 182. Ч. 1. С. 73–82.

§ 2. Типи та види сільськогосподарських кооперативів. Принципи їх діяльності

За цілями, завданнями і характером діяльності законодавство України передбачає можливість створення та функціонування двох типів сільськогосподарських кооперативів – виробничих та обслуговуючих. Перші кооперативи називають також «горизонтальні», «кооперативи першого рівня», а другі – «вертикальні», «кооперативи другого рівня», «міжфермерські».

Статтею 1 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» *сільськогосподарський виробничий кооператив* визначається як сільськогосподарський кооператив, який утворюється шляхом об'єднання фізичних осіб, які є виробниками сільськогосподарської продукції, для провадження спільної виробничої або іншої господарської діяльності на засадах їх обов'язкової трудової участі з метою отримання прибутку. Такий кооператив характеризується тим, що: а) у ньому можуть об'єднуватися на засадах членства лише фізичні особи, що беруть у ньому обов'язкову трудову участь; б) метою функціонування цієї юридичної особи є отримання прибутку; в) останній накопичується завдяки реалізації предмета діяльності кооперативу – спільній виробничій діяльності з виробництва сільськогосподарської продукції.

Законодавство України не визначає жодних видів сільськогосподарських виробничих кооперативів, а в спеціальній юридичній літературі пропонується виділяти їх різновиди залежно від виду сільськогосподарської продукції, що виробляють такі кооперативи, тобто розрізняти сільськогосподарські кооперативи *рослинницькі, тваринницькі, з виробництва продукції лісового чи рибного господарства*¹.

Іншу правову природу мають *сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи*. В абз. 7 п. 1 ст. 1 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» останні визначені як сільськогосподарські кооперативи, що утворюються шляхом об'єднання фізичних та/або юридичних осіб – виробників сільськогосподарської продукції для організації обслуговування, спрямованого на зменшення витрат та/

---

¹ Уркевич В. Ю. Становлення сільськогосподарських кооперативів в умовах ринкової економіки України: деякі правові аспекти : монографія. Харків : ТОВ «Одіссей», 2004. С. 47.

або збільшення доходів членів цього кооперативу під час провадження ними сільськогосподарської діяльності та на захист їхніх економічних інтересів. Розглядуваний кооператив характеризує те, що: а) предметом його діяльності є постачання засобів виробництва і матеріально-технічних ресурсів своїм членам, наданням таким особам різноманітних послуг¹; б) набути членства в такому кооперативі можуть як фізичні, так і юридичні особи; в) сільськогосподарський обслуговуючий кооператив не має мети отримання прибутку і є неприбутковою організацією.

Залежно від виду діяльності сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи поділяються на *переробні, заготівельно-збутові, постачальницькі* та ін. До *переробних сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів* належать кооперативи, які здійснюють переробку сільськогосподарської сировини, що виробляється членами таких кооперативів (виробництво хлібобулочних, макаронних виробів, овочевих, плодово-ягідних, м'ясних, молочних, рибних продуктів, виробів і напівфабрикатів з льону, луб'яних культур, лісо- і пиломатеріалів тощо). *Заготівельно-збутові сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи* здійснюють, зокрема, заготівлю, зберігання, передпродажну обробку та продаж продукції, виробленої членами таких кооперативів, надають їм маркетингові послуги. *Постачальницькі сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи* утворюються з метою закупівлі та постачання членам таких кооперативів засобів виробництва, матеріально-технічних ресурсів, необхідних для виробництва сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки, виготовлення сировини, матеріалів та постачання їх членам кооперативу. Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи надають своїм членам й інші послуги, зокрема технологічні, транспортні, меліоративні, ремонтні, будівельні, з ветеринарного обслуговування тварин і племінної роботи, бухгалтерського обліку і аудиту, науково-консультаційного обслуговування. У разі поєднання кількох видів діяльності утворюються *багатофункціональні кооперативи* (ст. 5 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»).

Діяльність сільськогосподарських кооперативів засновується на таких принципах: а) добровільність вступу та безперешкодний вихід

¹ Однак абз. 5 ч. 1 ст. 2 Закону України від 10 липня 2003 р. «Про кооперацію» передбачено, що обслуговуючі кооперативи можуть надавати послуги іншим особам в обсягах, що не перевищують 20 відсотків загального обороту кооперативу.

з кооперативної організації; б) соціальна справедливість, взаємодопомога та співробітництво; в) рівне право голосу під час прийняття рішень за принципом «один член кооперативу – один голос»; г) вільний вибір напрямів і видів діяльності; д) демократичний контроль за діяльністю кооперативних організацій та їх посадових осіб з боку членів кооперативних організацій; е) безпосередня участь членів кооперативної організації в її діяльності.

Необхідно зазначити, що на сьогодні в Україні відсутній сформований кооперативний сектор у сільському господарстві, представлений кооперативами, які б діяли на основі перевірених як національною, так і світовою практикою принципів кооперативної діяльності¹.

§ 3. Порядок створення та державної реєстрації сільськогосподарського кооперативу

Сільськогосподарський кооператив створюється його засновниками на добровільних засадах. Як уже зазначалося, у створенні цієї юридичної особи можуть брати участь одночасно як фізичні, так і юридичні особи, або ж лише фізичні, або ж лише юридичні особи. Така варіативність засновницького складу сільськогосподарського кооперативу пояснюється можливістю функціонування розглянутих вище двох типів цих суб'єктів – виробничих чи обслуговуючих кооперативів.

Коло засновників сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу законодавчо не обмежується (це може бути будь-яка комбінація фізичних і юридичних осіб у кількості не менше 3-х осіб). Проте засновниками (а надалі відповідно й членами) сільськогосподарського виробничого кооперативу можуть виступати виключно особи фізичні (у кількості не менше 3-х), зважаючи на законодавчу вимогу їх обов'язкової трудової участі в діяльності такої юридичної особи (п. 1 ст. 12 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»).

---

¹ Статівка А. М. Про тенденції і перспективи розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні: правові аспекти. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (22–23 трав. 2015 р.), присвяч. 90-річчю від дня народж. акад. В. З. Янчука ; за ред. В. М. Єрмоленка. Київ : Вид. центр НУБіП України, 2015. С. 74.

Засновниками сільськогосподарського кооперативу можуть бути як громадяни України, так й іноземці чи особи без громадянства, а також юридичні особи України та іноземних держав, що беруть участь у діяльності кооперативу через своїх представників (ч. 2 ст. 7 Закону України «Про кооперацію»).

Питання про створення сільськогосподарського кооперативу розглядається його установчими зборами. Такими зборами приймаються рішення про створення юридичної особи в організаційно-правовій формі сільськогосподарського кооперативу, про мету та предмет його діяльності, про місцезнаходження сільськогосподарського кооперативу, про формування його органів управління. Усі рішення установчих зборів сільськогосподарського кооперативу фіксуються в їх протоколі.

Статут сільськогосподарського кооперативу затверджується його установчими зборами та є правовим документом, що регулює діяльність цього суб'єкта, він є особливою формою правового регулювання внутрішніх відносин у кооперативі¹. Вимоги до статуту закріплено у ст. 8 Закону України «Про кооперацію», згідно з якою статут сільськогосподарського кооперативу повинен містити такі відомості: а) найменування кооперативу, його тип та місцезнаходження; б) мету створення кооперативу і вичерпний перелік видів його діяльності; в) склад його засновників; г) умови і порядок вступу до кооперативу та виходу чи виключення з нього; д) права і обов'язки членів та асоційованих членів кооперативу; е) порядок внесення змін до статуту кооперативу; є) порядок встановлення розмірів і сплати внесків та паїв членами кооперативу та відповідальність за порушення зобов'язань щодо їх сплати; ж) форми участі членів кооперативу в його діяльності; з) порядок формування, склад і компетенцію органів управління та органів контролю кооперативу, а також порядок прийняття ними рішень, у тому числі з питань, рішення з яких приймається одногосно чи кваліфікованою більшістю голосів членів кооперативу, які беруть участь у загальних зборах; и) порядок формування, використання та розпорядження майном кооперативу; і) порядок розподілу його доходу та покриття збитків; к) порядок обліку і звітності у кооперативі; л) порядок реорганізації і ліквідації кооперативу та вирішення пов'язаних з цим майнових питань; м) порядок скликання загальних зборів; н) умови і по-

---

¹ Панченко В. В. Внутрішньогосподарські локальні нормативно-правові акти сільськогосподарських підприємств як форма аграрного права : монографія. Харків : С. А. М., 2012. С. 85.

рядок повернення паю. Однак цей перелік не є вичерпним, адже статут сільськогосподарського кооперативу може містити інші пов'язані з особливостями діяльності кооперативу положення, що не суперечать законодавству України.

Засновники сільськогосподарського кооперативу мають право при розробці його статуту скористатися як взірцем примірним статутом. Примірні статuti сільськогосподарських кооперативів затверджено наказами Міністерства аграрної політики та продовольства України: обслуговуючого – від 21 травня 2013 р. № 315, виробничого – від 8 січня 2014 р. № 1.

Державна реєстрація сільськогосподарського кооперативу здійснюється у загальному для всіх юридичних осіб порядку, передбаченому Законом України від 15 травня 2003 р. «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань».

З дати внесення до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань запису про державну реєстрацію сільськогосподарського кооперативу він набуває прав юридичної особи, а його засновники – статусу членів цього кооперативу.

§ 4. Право членства в сільськогосподарському кооперативі

Однією з визначальних ознак сільськогосподарського кооперативу є добровільне об'єднання в ньому осіб на основі членства. Цілком природно те, що такий кооператив, як юридична особа приватного права створюється за ініціативою фізичних чи приватних юридичних осіб, за їх власним волевиявленням та погодженим інтересом щодо спільної сільськогосподарської діяльності. Ззовні поєднання цих осіб оформлюється членським зв'язком між ними та цією юридичною особою, наявністю інституту членства в сільськогосподарському кооперативі. В аграрно-правовій літературі *право членства в сільськогосподарському підприємстві кооперативного типу* (до яких належить і сільськогосподарський кооператив) визначається як сукупність правових норм законів та підзаконних внутрішніх локальних правових актів,

якими встановлено певні правила щодо порядку й умов вступу громадян до такого підприємства, юридичного оформлення цього факту, виникнення статутних прав та обов'язків його членів, а також правила щодо припинення перебування осіб у складі членів такого підприємства¹. Іншими словами, членством у сільськогосподарському кооперативі можна вважати правовий зв'язок фізичної чи юридичної особи із сільськогосподарським кооперативом, що виявляється у взаємних правах й обов'язках названих суб'єктів з приводу організації спільної сільськогосподарської діяльності.

Аграрне законодавство визначає умови й порядок виникнення членських відносин у сільськогосподарських кооперативах. Узагальнення приписів статей 6 і 12 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію», ст. 10 Закону України «Про кооперацію» дозволяє стверджувати, що *умовами членства в сільськогосподарському кооперативі є*: а) досягнення 16-річного віку (лише для фізичних осіб); б) виявлення бажання брати участь у діяльності кооперативу; в) внесення вступного внеску у порядку та розмірах, визначених статутом кооперативу; г) визнання положень статуту кооперативу.

Однак у названих нормативно-правових актах закріплена ще одна умова членства в сільськогосподарському кооперативі, – внесення пайового внеску в порядку та розмірах, визначених статутом кооперативу. Проте пайовий внесок як основний вид внеску членів сільськогосподарських кооперативів, що становить основу паю та передача якого є підставою для виникнення у членів кооперативу права на пай, слід вносити вже після прийняття особи до сільськогосподарського кооперативу.

У окремих випадках вищим органом управління сільськогосподарського кооперативу можуть бути встановлено додаткові умови до осіб, що претендують на членство в ньому (приміром, наявність освіти, здобутої в аграрному навчальному закладі) або ж прийнято рішення про тимчасове призупинення прийому нових членів до кооперативу.

Порядок вступу до сільськогосподарського кооперативу передбачає подання письмової заяви про це його правлінню (голові кооперативу), рішення якого підлягає затвердженню загальними зборами членів сільськогосподарського кооперативу (ст. 11 Закону України «Про кооперацію»). Жодних підстав для відмови особі у прийнятті до членів

---

¹ Аграрне право : підручник / [В. З. Янчук, В. І. Андрейцев, С. Ф. Василюк та ін.] ; за ред. В. З. Янчука. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ : Юрінком Інтер, 2000. С. 111.

сільськогосподарського кооперативу, або ж незатвердження рішення правління (голови кооперативу) про прийом до кооперативу загальними зборами членів кооперативу аграрне законодавство України не передбачає. Уявляється, що такими підставами може бути лише недотримання наведених раніше умов членства в сільськогосподарському кооперативі.

Членство в сільськогосподарському кооперативі виникає у відповідної особи з дати прийняття рішення правлінням (головою кооперативу) про прийом особи до кооперативу. При цьому фізичні особи можуть бути членами лише одного сільськогосподарського виробничого кооперативу, а фізичні або юридичні особи – членами кількох сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, різних за видами діяльності. Сільськогосподарський кооператив зобов'язаний вести облік своїх членів та видати кожному з них посвідчення про членство.

Законодавство України розрізняє *2 види членства в сільськогосподарському кооперативі – дійсне та асоційоване*. Усе викладене щодо умов виникнення членства в сільськогосподарському кооперативі без будь-яких винятків стосується так званих дійсних членів сільськогосподарського кооперативу.

Існування інституту асоційованого членства в сільськогосподарському кооперативі обумовлено необхідністю розширення майнової бази останнього. Так, асоційованим членом кооперативу визнається фізична чи юридична особа, яка внесла пайовий внесок і користується правом дорадчого голосу в кооперативі. Порядок вступу до сільськогосподарського кооперативу та участь асоційованого члена в його господарській та іншій діяльності, права та обов'язки такого члена, розміри паїв та виплат на паї визначаються статутом кооперативу. При ліквідації сільськогосподарського кооперативу асоційований член кооперативу має переважне порівняно з дійсними членами кооперативу право на отримання паю та відповідних часток доходу на паї (абз. 3 п. 1 ст. 7 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію», ст. 14 Закону України «Про кооперацію»).

Статтею 13 Закону України «Про кооперацію» визначено, що *членство в сільськогосподарському кооперативі припиняється у разі:*

1) *добровільного виходу з сільськогосподарського кооперативу*. У цьому разі припинення членства відбувається за ініціативою члена кооперативу на підставі поданої заяви про вихід з нього і прийняття органом управління рішення з цього приводу. Заява про вихід має бути

розглянута правлінням (головою кооперативу) із наступним затвердженням його рішення загальними зборами членів сільськогосподарського кооперативу. Органи управління останнього не можуть відмовити члену кооперативу у виході з нього;

2) *припинення трудової участі членів в діяльності сільськогосподарського виробничого кооперативу*. Ця підстава стосується лише фізичних осіб – дійсних членів сільськогосподарських виробничих кооперативів, а таке припинення трудової участі може бути обумовлене, наприклад, настанням інвалідності, виходом особи на пенсію та іншими обставинами;

3) *смерті члена сільськогосподарського кооперативу – фізичної особи, ліквідації члена сільськогосподарського кооперативу – юридичної особи чи припинення (у формі ліквідації) самого такого кооперативу*. У цьому разі припинення членства обумовлене припиненням існування однією зі сторін членського правовідношення – сільськогосподарського кооперативу чи його члена;

4) *виключення з сільськогосподарського кооперативу у випадках і в порядку, визначених його статутом*. Припинення членства з ініціативи сільськогосподарського кооперативу внаслідок виключення здійснюється на підставі рішення його вищого органу управління відповідно до положень статуту кооперативу і є примусовим припиненням членських правовідносин. Воно застосовується до членів кооперативу як надзвичайний захід впливу на осіб, які систематично порушують статутну дисципліну. Підставами виключення з членів сільськогосподарського кооперативу можуть бути, зокрема, несплата внесків у порядку, визначеному статутом кооперативу (абз. 4 ч. 1 ст. 13 Закону «Про кооперацію»), а також припинення участі в господарській діяльності сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу протягом двох років поспіль (п. 3 ст. 6 Закону «Про сільськогосподарську кооперацію»). Виключення з членів кооперативу може бути оскаржене до суду.

Додатково до названих, в аграрно-правовій літературі називають таку підставу припинення членства в сільськогосподарському кооперативі, як відчуження членом кооперативу належного йому права на пай¹.

Припинення членства в сільськогосподарському кооперативі має певні *правові наслідки*. Особа, яка припинила членство, втрачає статус члена такого кооперативу, у неї виникає право на одержання вартості

---

¹ Гафурова О. В. Сільськогосподарські виробничі кооперативи: права та обов'язки членів : монографія. Київ : МАУП, 2006. С. 121.

свого майнового паю (в натуральному вигляді, грішми, цінними паперами), їй повертається земельна ділянка в натурі (на місцевості). Колишньому члену сільськогосподарського кооперативу – фізичній особі видається трудова книжка, із нею проводиться остаточний розрахунок.

У окремих випадках *членство в сільськогосподарському кооперативі зберігається* та може бути переоформлено в асоційоване членство за бажанням відповідної особи на підставі рішення загальних зборів членів кооперативу у випадку неможливості трудової участі в діяльності останнього з поважних причин, зокрема: а) направлення особи на навчання; б) проходження дійсної строкової військової служби; в) обрання на виборну посаду; г) довготривала хвороба; д) відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами, по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку.

§ 5. Правовий режим майна сільськогосподарського кооперативу

За ст. 19 Закону України «Про кооперацію», для досягнення мети своєї діяльності кооператив набуває та використовує майно, фінансові та інші ресурси. При цьому законодавство чітко визначає, що саме *сільськогосподарський кооператив є власником* будівель, споруд, грошових та майнових внесків його членів, виготовленої продукції, доходів, одержаних від її реалізації та провадження іншої передбаченої статутом діяльності, а також іншого майна, придбаного на підставах, не заборонених законом. Володіння, користування та розпорядження майном сільськогосподарського кооперативу здійснюють його органи управління відповідно до їх компетенції, визначеної статутом цієї юридичної особи.

Сільськогосподарський кооператив має різноманітні *джерела формування його майна*, а саме: а) вступні, пайові та цільові внески його членів; б) майно, добровільно передане кооперативу його членами; в) кошти, що надходять від провадження виробничо-господарської діяльності; г) кошти, що надходять від створених кооперативом підприємств, установ, організацій; д) грошові та майнові пожертвування, благодійні внески, гранти, безоплатна технічна допомога юридичних і фізичних осіб, у тому числі іноземних; е) інші надходження, не заборонені законодавством.

Первісно майно сільськогосподарського кооперативу формується за рахунок внесків його членів й передусім пайових. Особи, що передали своє майно такому кооперативу у вигляді майнового пайового внеску, втрачають право власності на це майно. Між сільськогосподарським кооперативом та його членами виникають зобов'язальні правовідносини, які отримали назву «право на пай». Це право вимоги як різновид зобов'язального права¹, його сутність полягає у можливості вимагати сплати вартості паю при припиненні членства в сільськогосподарському кооперативі. Право на пай члена сільськогосподарського кооперативу може успадковуватися.

Статтею 9 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» визначено, що сільськогосподарський обслуговуючий кооператив не є власником сільськогосподарської продукції, що вироблена, вирощена, відгодована, виловлена або зібрана (заготовлена) його членами. Власниками такої продукції є його члени. Також названий кооператив може мати у власності майно, відокремлене від майна своїх членів.

Формування земельного масиву сільськогосподарського кооперативу здійснюється відповідно до земельного й аграрного законодавства України. Так, ст. 14 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» визначено, що право власності на землю може набуватися сільськогосподарським виробничим кооперативом шляхом внесення до пайового фонду земельних ділянок його членами, а також придбання земельних ділянок за договорами купівлі-продажу, дарування, міни, іншими правочинами, що укладаються відповідно до Земельного кодексу України². Право користування земельною ділянкою виникає у сільськогосподарського кооперативу на підставі укладення договору оренди землі.

Особливістю майнових відносин, що виникають при функціонуванні сільськогосподарських кооперативів, є створення спеціальних майнових фондів, якими є визначена, виокремлена частина майна кооперативу, що має своє цільове (господарське) призначення. У сіль-

---

¹ Кооперативне право : підруч. для кооп., сільськогосп., економ., юрид. вищ. навч. закл. і фак. / за ред. В. І. Семчика. Київ : Ін Юре, 1998. С. 133.

² Проте слід мати на увазі, що п. 15 розд. X «Перехідні положення» Земельного кодексу України встановлено, що до набрання чинності Законом про обіг земель сільськогосподарського призначення, але не раніше 1 січня 2020 р., не допускається відчуження земельних ділянок, які перебувають у власності громадян та юридичних осіб для ведення товарного сільськогосподарського виробництва.

ськогогосподарських кооперативах обов'язково формуються неподільний та пайовий фонди.

Неподільний фонд сільськогосподарського кооперативу створюється за рахунок вступних внесків його членів та відрахувань від доходу кооперативу. *Вступний внесок* – грошовий чи інший майновий неперворотний внесок, який зобов'язана сплатити особа у разі вступу до кооперативу. Пайові внески членів до неподільного фонду кооперативу не включаються. Цей фонд має назву «неподільний» оскільки він ніколи не розподіляється між членами сільськогосподарського кооперативу, навіть при ліквідації останнього.

Правовий режим неподільного фонду характеризується такими ознаками: а) має особливі джерела формування (вступні внески членів кооперативу та відрахування від доходів кооперативу); б) його кошти є неподільними між членами кооперативу; в) кошти цього фонду мають використовуватися на загальнокооперативні цілі.

Поряд з цим найважливіша у функціональному значенні роль покладається саме на *пайовий фонд сільськогосподарського кооперативу*. Цей фонд являє собою найбільший масив первинного майна кооперативу при початковій, вихідній ідентифікації останнього як суб'єкта права¹. Пайовий фонд сільськогосподарського кооперативу формується з пайових внесків членів кооперативу. *Пайовим внеском* є майновий повертний внесок члена (дійсного чи асоційованого) сільськогосподарського кооперативу у створення та розвиток останнього, який здійснюється шляхом передачі кооперативу майна, в тому числі грошей, майнових прав, а також земельної ділянки. У сільськогосподарських обслуговуючих кооперативах розмір пайового внеску кожного члена кооперативу визначається пропорційно до його участі у господарській діяльності кооперативу відповідно до запланованого обсягу і вартості послуг, що надаються кооперативом, а у виробничих – у рівних розмірах.

Правовий режим пайового фонду сільськогосподарського кооперативу характеризується такими ознаками: а) джерелами його утворення є обов'язкові та додаткові пайові внески членів кооперативу; б) кошти фонду повертаються у випадку припинення членства; в) на кошти фонду нараховується у розмірах, визначених вищим органом

---

¹ Єрмоленко В. М. Майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств: теорія, законодавство, практика : монографія. Київ : Магістр-XXI століття, 2005. С. 227.

управління сільськогосподарського кооперативу, відсоток з доходу кооперативу (виплати на паї членів кооперативу).

Також ст. 20 Закону України «Про кооперацію» передбачена можливість створення у сільськогосподарському кооперативі резервного фонду (за рахунок відрахувань від доходу кооперативу, перерозподілу неподільного фонду, пожертвувань, безповоротної фінансової допомоги та за рахунок інших не заборонених законом надходжень для покриття можливих втрат (збитків), а також спеціального фонду (за рахунок цільових внесків членів кооперативу та інших передбачених законом надходжень для забезпечення його статутної діяльності і використовується за рішенням органів управління кооперативу).

Специфічні майнові відносини складаються при припиненні членства особи в сільськогосподарському кооперативі. У такому разі фізична чи юридична особа – колишній член кооперативу *має право на одержання своєї загальної частки* (сума всіх паїв члена кооперативу) в натуральному вигляді, грошми або (за бажанням) цінними паперами відповідно до їх вартості на момент виходу, а земельної ділянки – у натурі (на місцевості). Строк та інші умови отримання вартості паю встановлюються статутом сільськогосподарського кооперативу, при цьому строк його одержання *не може перевищувати двох років*, а відлік його розпочинається з 1 січня року, що настає з моменту припинення членства в кооперативі (ч. 3 ст. 21 Закону України «Про кооперацію»).

§ 6. Органи управління сільськогосподарського кооперативу

Управління внутрішньогосподарською діяльністю сільськогосподарського кооперативу здійснюється його органами управління, що становлять певну систему.

Вищим органом управління сільськогосподарського кооперативу є загальні збори його членів. До їх складу включаються всі особи, що перебувають у членських правовідносинах із сільськогосподарським кооперативом на момент проведення загальних зборів його членів.

За ст. 15 Закону України «Про кооперацію» *до компетенції загальних зборів членів сільськогосподарського кооперативу належить:* а) затвердження статуту кооперативу та внесення до нього змін, прийняття інших рішень, що стосуються діяльності кооперативу; б) утво-

рення органів управління та органів контролю за діяльністю кооперативу, інших органів кооперативу; в) заслуховування звітів його органів управління і органів контролю; г) затвердження порядку розподілу доходу кооперативу; д) визначення розмірів вступного і пайового внесків; е) визначення розмірів, порядку формування та використання фондів кооперативу; є) визначення розмірів оплати праці голови правління, голови ревізійної комісії (ревізора), а також кошторису на утримання апарату органів управління та органів контролю за діяльністю кооперативу; ж) затвердження річного звіту і балансу кооперативу; з) затвердження рішення правління або голови кооперативу про прийняття нових членів та припинення членства; и) прийняття рішень щодо володіння, користування та розпорядження майном кооперативу; і) утворення спеціальних комісій із залученням як консультантів найманих працівників; к) прийняття рішень про вступ кооперативу до кооперативних об'єднань; л) прийняття рішень про реорганізацію або ліквідацію кооперативу. Рішенням загальних зборів членів сільськогосподарського кооперативу до компетенції цього органу управління можуть бути віднесені інші питання діяльності кооперативу.

Законодавством визначена черговість проведення загальних зборів членів сільськогосподарського кооперативу, – вони скликаються правлінням або головою кооперативу у разі потреби, але не рідше одного разу на рік. Існує можливість й скликання позачергових загальних зборів.

Кворум загальних зборів членів сільськогосподарського кооперативу є наявним, якщо на них присутні більше половини його членів. При цьому кожний член сільськогосподарського кооперативу має один голос, і це право не може бути передано іншій особі.

Рішення загальних зборів членів сільськогосподарського кооперативу про внесення змін до його статуту, вступ до кооперативного об'єднання або вихід з нього, а також про реорганізацію або ліквідацію кооперативу вважається прийнятним, якщо за нього проголосувало не менш як 75% осіб, присутніх на загальних зборах. З інших питань рішення приймаються простою більшістю голосів членів кооперативу, присутніх на загальних зборах членів сільськогосподарського кооперативу.

Також законодавством України передбачена можливість функціонування іншого вищого органу управління в сільськогосподарському кооперативі. Так, у разі коли з організаційних причин (через територі-

альне розміщення чи значну чисельність членів кооперативу) проведення загальних зборів членів сільськогосподарського кооперативу неможливе, його статутом може бути передбачено скликання *зборів уповноважених кооперативу*. Кількість членів кооперативу, які мають право делегувати уповноважених, та порядок делегування уповноважених для участі у зборах уповноважених визначаються статутом кооперативу (ч. 8 ст. 15 Закону України «Про кооперацію»).

Безпосереднє керівництво повсякденною діяльністю сільськогосподарського кооперативу здійснює його *виконавчий орган* – *правління* (його очолює голова правління) або ж *голова кооперативу* (обирається у сільськогосподарському кооперативі, до складу якого входить менше ніж 10 членів). Виконавчий орган сільськогосподарського кооперативу формується з числа членів кооперативу, підзвітний загальним зборам членів такого кооперативу і несе перед ними відповідальність за ефективність роботи цієї юридичної особи.

Згідно із ч. 3 ст. 16 Закону України «Про кооперацію» *виконавчий орган сільськогосподарського кооперативу*: а) здійснює управління кооперативом у період між загальними зборами членів кооперативу, забезпечує виконання їх рішень; б) представляє кооператив у відносинах з органами державної влади та органами місцевого самоврядування, міжнародними організаціями, юридичними та фізичними особами; в) укладає угоди між кооперативом та іншими особами; г) діє від імені кооперативу в межах, передбачених статутом кооперативу. Виконавчий орган може бути наділений іншими повноваженнями, визначеними вищим органом управління кооперативу або статутом останнього.

Члени правління та голова сільськогосподарського кооперативу обираються загальними зборами членів кооперативу на строк, визначений статутом, але не більше ніж на п'ять років.

Також правління сільськогосподарського кооперативу може наймати професійного менеджера – *виконавчого директора* для оперативного управління діяльністю кооперативу. Виконавчий директор не може бути членом кооперативу, функціонує на умовах трудового контракту, формує виконавчу дирекцію та виконує функції, делеговані йому правлінням кооперативу.

Члени сільськогосподарського кооперативу зі свого складу формують *контрольно-ревізійні органи кооперативу*. Передусім до їх числа належить спостережна рада сільськогосподарського кооперативу, яка

створюється у кооперативі, кількість членів якого перевищує 50 осіб. Спостережна рада кооперативу здійснює контроль за додержанням статуту кооперативу та за діяльністю виконавчого органу управління кооперативу (ст. 17 Закону України «Про кооперацію»).

Спостережна рада сільськогосподарського кооперативу обирається загальними зборами членів кооперативу в кількості 3–5 осіб, які працюють у раді на громадських засадах. До складу спостережної ради сільськогосподарського кооперативу не можуть входити члени правління чи члени ревізійної комісії (ревізор) кооперативу. Спостережна рада підзвітна загальним зборам членів кооперативу.

Для контролю за фінансово-господарською діяльністю кооперативу обирається *ревізійна комісія*. У кооперативі, до складу якого входить менше ніж 10 членів, функції ревізійної комісії виконує *ревізор*.

Ревізійна комісія (ревізор) підзвітна загальним зборам членів кооперативу і обирається такими зборами з числа членів кооперативу в порядку, встановленому його статутом. Обмеженнями щодо членства в ревізійній комісії є входження до складу правління кооперативу чи спостережної ради останнього.

Ревізійна комісія (ревізор) проводить перевірки результатів фінансово-господарської діяльності сільськогосподарського кооперативу, а також складає висновок за річними звітами про результати його діяльності.

==== § 7. Особливості правового регулювання виробничо-господарської діяльності сільськогосподарського кооперативу

Загальні правові засади господарювання сільськогосподарських кооперативів визначено Господарським кодексом України, а особливості правового регулювання виробничо-господарської діяльності цих суб'єктів регламентовано законами України «Про кооперацію» та «Про сільськогосподарську кооперацію».

Так, згідно зі ст. 23 Закону України «Про кооперацію» кооператив відповідно до свого статуту самостійно визначає основні напрями діяльності, здійснює її планування. Ці юридичні особи самостійно розробляють програми і плани економічного та соціального розвитку,

розглядають і затверджують їх на загальних зборах членів кооперативу. Кооперативи мають право провадити будь-яку виробничо-господарську діяльність, передбачену статутом і не заборонену законом.

Узагальнюючим результатом діяльності сільськогосподарського кооперативу є його дохід, який формується з надходжень від виробничо-господарської діяльності після покриття матеріальних і прирівняних до них витрат та витрат на оплату праці найманих працівників. Дохід розподіляється на: сплату податків і зборів (обов'язкових платежів) до відповідних бюджетів; погашення кредитів; покриття збитків; проведення відрахувань до фондів кооперативу; кооперативні виплати; виплати на паї (ст. 25 Закону України «Про кооперацію»).

З урахуванням цих загальних положень законодавство визначає *особливості господарської діяльності* сільськогосподарських виробничих та обслуговуючих кооперативів. За ст. 13 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію», сільськогосподарські виробничі кооперативи провадять господарську діяльність, основною метою якої є отримання прибутку, та реалізують свою продукцію за цінами, що встановлюються самостійно на договірних засадах з покупцем, і є суб'єктами підприємницької діяльності. Іншими словами, такі кооперативи є суб'єктами підприємництва.

На відміну від цього, п. 1 ст. 9 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» регламентує, що сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи здійснюють обслуговування своїх членів – виробників сільськогосподарської продукції, не маючи на меті отримання прибутку, і є *неприбутковими організаціями*. При цьому неприбутковість діяльності цих юридичних осіб визначається виходячи із сукупності таких ознак: а) кооператив надає послуги тільки своїм членам; б) члени кооперативу несуть відповідальність за зобов'язаннями, взятими перед кооперативом щодо їх участі у господарській діяльності кооперативу; в) послуги надаються з метою зменшення витрат та/або збільшення доходів членів кооперативу.

Законодавство визначає такі *особливі джерела формування доходу сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу*: а) надходження від його членів у вигляді оплати за надані послуги у процесі виробництва, заготівлі, переробки, постачання сільськогосподарської продукції; б) кошти або майно, які надходять у вигляді пасивних доходів; в) субсидії (дотації), отримані з державного та/або місцевих бюджетів для підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, дер-

жавних цільових фондів або в межах технічної або благодійної, у тому числі гуманітарної, допомоги; г) інші не заборонені законом надходження. При цьому надходження, отримані сільськогосподарським обслуговуючим кооперативом від збуту (продажу) сільськогосподарської продукції за дорученням членів цього кооперативу, не є його доходами.

Фінансовим результатом господарської діяльності (чистим доходом) сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу є різниця між доходами кооперативу від господарської діяльності та витратами на її провадження.

Важливе значення для регламентації господарської діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів має такий локальний нормативно-правовий акт, як Правила внутрішньогосподарської діяльності сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, що встановлюють механізм та способи реалізації положень статуту кооперативу з урахуванням особливостей його господарської діяльності. Вимоги до змісту цих Правил визначено ст. 8 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію», а наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 30 жовтня 2013 р. № 643 було затверджено Примірні правила внутрішньогосподарської діяльності сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу.

Із метою розширення своєї виробничо-господарської діяльності сільськогосподарські кооперативи можуть створювати *кооперативні підприємства*, що є самостійними господарюючими суб'єктами з правами юридичної особи.

Також сільськогосподарські кооперативи на добровільній основі можуть створювати *кооперативні об'єднання* (спілки, ліги, асоціації, альянси та інші форми) за видами діяльності чи територіальною ознакою з метою створення сприятливих умов для діяльності кооперативів, що входять до їх складу, та їх членів. Члени кооперативного об'єднання зберігають статус юридичної особи, а само воно функціонує на підставі установчого договору та статуту. При цьому згідно зі ст. 10 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію», кооперативні об'єднання сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів є неприбутковими і провадять свою діяльність на тих самих засадах, що й їх засновники.

При здійсненні виробничо-господарської діяльності сільськогосподарського кооперативу використовується *праця фізичних осіб* – як

його членів, так і найманих працівників. Щодо останніх, то за ч. 2 ст. 34 Закону України «Про кооперацію», для здійснення мети і статутних завдань кооперативна організація може залучати до роботи за трудовим договором осіб, які не є її членами. У разі залучення осіб на визначений строк чи на час виконання певної роботи за згодою сторін між кооперативом та найманим працівником може укладатися трудовий договір у формі контракту. *Трудові відносини між сільськогосподарським кооперативом та його найманими працівниками* регламентуються приписами трудового законодавства України.

На відміну від цього, *трудові відносини між сільськогосподарським кооперативом та його членами (фізичними особами)* виникають на підставі членства особи в такому кооперативі, трудовий договір (контракт) між цими особами не укладається, а звідси такі відносини регламентуються передусім законодавством про кооперацію, статутом сільськогосподарського кооперативу та правилами його внутрішнього розпорядку, а субсидіарно – законодавством про працю. Такий порядок правового регулювання трудових відносин за участю членів сільськогосподарського кооперативу враховує специфіку юридичної природи цієї кооперативної організації.

Сільськогосподарський кооператив самостійно визначає види, форми і систему оплати праці своїх членів і найманих працівників з урахуванням вимог, встановлених законодавством, гарантує оплату праці відповідно до фаху, кваліфікації та особистого трудового внеску, належні умови праці, а також забезпечує соціально-економічні гарантії, додержання вимог з охорони праці, техніки безпеки, санітарних вимог на виробництві згідно із законодавством України.

§ 8. Припинення сільськогосподарського кооперативу

Загальні правові підстави, порядок та юридичні наслідки припинення сільськогосподарського кооперативу визначені Законом України «Про кооперацію», а певні їх особливості регламентовано Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію». Як і будь-які інші юридичні особи, сільськогосподарський кооператив припиняється у формі його *реорганізації чи ліквідації*.

За загальним правилом, *реорганізація (злиття, приєднання, поділ, виділення, перетворення) сільськогосподарського кооперативу* відбувається за рішенням загальних зборів членів кооперативу в порядку, визначеному законодавством та статутом кооперативу. Визначальною ознакою реорганізації сільськогосподарського кооперативу є те, що у такому разі його права та обов'язки переходять до його правонаступників.

Аграрним законодавством України встановлено певні обмеження щодо реорганізації сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу. Так, відповідно до ст. 11 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію», за рішенням загальних зборів членів *сільськогосподарський обслуговуючий кооператив може бути реорганізовано лише в інший сільськогосподарський обслуговуючий кооператив*. Іншими словами, реорганізація такого кооперативу може відбутися лише у таких формах: а) злиття з іншим (іншими) сільськогосподарським обслуговуючим кооперативом(-вами); б) приєднання до іншого сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу; в) поділ на два чи більше сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів; г) виділення з сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу певної частини для заснування нового (нових) сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу(-ів).

Формою припинення сільськогосподарського кооперативу, що передбачає припинення його прав та обов'язків без їх правонаступництва, є *ліквідація кооперативу*. Згідно з ч. 1 ст. 29 Закону України «Про кооперацію» підставами для ліквідації сільськогосподарського кооперативу можуть бути рішення загальних зборів (зборів уповноважених) членів кооперативу або ж рішення суду. У першому випадку кооператив припиняється добровільно згідно з рішенням його вищого органу управління, а в другому – у примусовому порядку. Зокрема, рішення про припинення сільськогосподарського кооперативу може бути винесено судом у разі визнання останнього неплатоспроможним (банкрутом).

За загальним правилом, ліквідація сільськогосподарського кооперативу здійснюється комісією, призначеною органом, який прийняв рішення про його ліквідацію. Цим же органом визначається порядок діяльності ліквідаційної комісії. З дня призначення ліквідаційної комісії до неї переходять повноваження з управління сільськогосподарським кооперативом.

Ліквідаційна комісія зобов'язана провести роботу, пов'язану із стягненням дебіторської заборгованості сільськогосподарського кооперативу і виявленням претензій кредиторів (з повідомленням останніх про ліквідацію кооперативу), встановити порядок і терміни проведення ліквідації, а також термін для заявлення претензій кредиторами, який не може бути меншим ніж два місяці з дня публікації інформації про ліквідацію сільськогосподарського кооперативу.

Ліквідаційна комісія проводить ліквідацію сільськогосподарського кооперативу у порядку, встановленому ст. 111 Цивільного кодексу України, а у разі визнання такого кооперативу неплатоспроможним (банкрутом) – згідно з порядком, встановленим Кодексом України з процедур банкрутства від 18 жовтня 2018 р.

Специфікою здійснення ліквідаційної процедури сільськогосподарського кооперативу є особливий порядок використання його майна. Так, майно такого кооперативу, що залишилося після задоволення вимог кредиторів кооперативу, здійснення виплат членам кооперативу вартості паїв та виплат на паї, кооперативних виплат, оплати праці, розрахунків з кооперативним об'єднанням, членом якого він є, розподіляється між членами кооперативу у порядку, визначеному його статутом. Як правило, такий розподіл відбувається пропорційно вартості паїв членів сільськогосподарського кооперативу.

Проте наведені правила стосуються не всього майна кооперативу. Адже ч. 7 ст. 29 Закону України «Про кооперацію» містить припис, що майно неподільного фонду сільськогосподарського кооперативу не підлягає поділу між його членами і передається за рішенням ліквідаційної комісії іншій (іншим) кооперативній організації (кооперативним організаціям) або зараховується до доходу бюджету. При цьому в такому рішенні повинні бути визначені напрями використання зазначеного майна. Однак практичних механізмів реалізації цього припису законодавством України не встановлено.

Оскільки серед майнових об'єктів сільськогосподарського кооперативу, що ліквідується, як правило, перебувають і земельні ділянки, то щодо окремих з них діють особливі правила. Так, у разі ліквідації такого кооперативу пай у формі земельної ділянки не може бути використаний для виплати заробітної плати працівникам, виконання зобов'язань перед бюджетом, банками та іншими кредиторами. Такий пай, згідно зі ст. 16 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію», має бути повернений відповідному члену сільськогосподар-

ського кооперативу (тій особі, яка вносила до кооперативу як пайовий внесок таку земельну ділянку або її правонаступнику) виключно у формі земельної ділянки, тобто в натурі (на місцевості).

Сільськогосподарський кооператив вважається припиненим з дати внесення запису про це до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань.

══════ Питання для самоконтролю

1. Наведіть визначення сільськогосподарського кооперативу та його ознаки.
2. Назвіть типи сільськогосподарських кооперативів та розкрийте їх ознаки.
3. Охарактеризуйте порядок створення та державної реєстрації сільськогосподарського кооперативу.
4. Які законодавчі вимоги ставляться до засновників сільськогосподарського кооперативу?
5. Охарактеризуйте зміст статуту сільськогосподарського кооперативу.
6. Охарактеризуйте право на пай членів сільськогосподарського кооперативу.
7. Розкрийте правовий режим майнових фондів сільськогосподарського кооперативу.
8. Охарактеризуйте компетенцію органів управління сільськогосподарського кооперативу.
9. Розкрийте особливості правового регулювання господарської діяльності сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу.
10. Розкрийте порядок та особливості припинення сільськогосподарського кооперативу.

Правове становище державних та комунальних сільськогосподарських підприємств

§ 1. Особливості правосуб'єктності державних та комунальних сільськогосподарських підприємств

Реформи в аграрному секторі економіки Україні призвели до того, що більшість сільськогосподарських підприємств засновані на приватній власності на землю та майно. Однак актуальним залишається питання щодо правового становища державних та комунальних сільськогосподарських підприємств: сільськогосподарських науково-дослідних установ; дослідних господарств навчальних та наукових закладів; державних сортовипробувальних станцій та сортоділянок; племінних спецгоспів та конезаводів; господарств, які займаються вирощуванням лікарських рослин та елітних сортів насіння тощо.

Держава і в подальшому повинна сприяти розвитку таких підприємств в аграрному секторі економіки, оскільки головним завданням цих підприємств – є забезпечення продовольчої безпеки та незалежності країни. Від того, на якому рівні розвитку знаходиться племінне тваринництво (створення племінних тварин, виведення нових порід сільськогосподарської худоби) та рослинництво (виведення та вирощування елітних сортів сільськогосподарських культур) залежить збільшення обсягів виробництва продукції рослинного та тваринного походження, підвищення її конкурентоспроможності як на внутрішньому, так і на світовому ринках. У такому разі держава виступає гарантом прав виробників та споживачів конкретної сільськогосподарської продукції. Тому в умовах ринкових відносин в інтересах всього суспільства під контролем держави завжди повинна знаходитися діяльність спеціалізованих сільськогосподарських підприємств.

Державне та комунальне сільськогосподарське підприємство – це самостійний суб'єкт господарювання, який створюється за рішенням компетентного органу державної влади або місцевого самоврядування, для задоволення суспільних потреб у продуктах рослинного та тваринного походження шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-технічної, торговельної, іншої діяльності в порядку, передбаченому законодавством України.

Діяльність державних сільськогосподарських підприємств в основному регулюється Господарським кодексом України¹ (далі – ГК).

Залежно від способу заснування та формування статутного капіталу державні сільськогосподарські підприємства можуть бути: унітарними, корпоративними та казенними. За статистичними даними, не існує сільськогосподарських казенних підприємств, хоча теоретично згідно з нормами ГК їх можна створити. Більшість це унітарні сільськогосподарські підприємства.

Комунальні унітарні сільськогосподарські підприємства утворюються компетентним органом місцевого самоврядування в розпорядчому порядку на базі комунальної власності і входять до сфери його управління (ст. 78 ГК). Створюються такі підприємства з метою задоволення потреб територіальної громади у сільськогосподарській продукції та створення нових робочих місць. Підпорядковуються комунальні сільськогосподарські підприємства відповідному органу місцевого самоврядування.

Державні сільськогосподарські підприємства безпосередньо підпорядковуються Міністерству розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України – 577 та Національній академії аграрних наук України (далі – НААН). НААН – це державна самоврядна наукова організація, яка виконує завдання з наукового забезпечення галузей агропромислового комплексу країни. НААН безпосередньо підпорядковано 10 національних наукових центрів, 30 інститутів, 49 науково-дослідних станцій, 150 державних підприємств дослідних господарств. Станом на 1 січня 2018 р. до мережі НААН входило 280 установ, підприємств та організацій, які є експериментально-виробничою базою для проведення досліджень з науки і техніки у сфері сільського господарства².

---

¹ *Голос України*. 2003. 14 берез. (№ 49–50). С. 5–27.

² Звіт про діяльність Національної академії аграрних наук України за 2017 рік / упоряд. А. С. Заришняк, О. Є. Гузевський, В. В. Кузьмінський. Київ : Аграр. наука, 2016. 590 с.

До державних унітарних сільськогосподарських підприємств належать: науково-дослідні установи, дослідні господарства навчальних та наукових закладів, державні сортовипробувальні станції та сортоділянки, племінні спецгоспи та кінні заводи, господарства, які займаються вирощуванням лікарських рослин, елітних сортів насіння тощо.

Державне унітарне сільськогосподарське підприємство може бути перетворене на корпоративне підприємство (державне акціонерне товариство). Управління корпоративними правами цих акціонерних компаній здійснює Кабінет Міністрів України відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про управління корпоративними правами держави в агропромисловому комплексі» від 25 жовтня 2006 р. № 1473. Особливості діяльності таких державних акціонерних товариств, якими є ДАК «Хліб України» та НАК «Укragenrolizing», визначаються їх статутами.

Державне унітарне сільськогосподарське підприємство діє на основі державної власності, має статус юридичної особи, здійснює виробничу (виробляє продукти харчування, продовольство та сировину тваринного і рослинного походження) та підприємницьку діяльність з метою отримання прибутку.

Ознаками державного сільськогосподарського підприємства є такі:

1) це самостійний суб'єкт господарювання в аграрному секторі економіки, що має статус юридичної особи – має самостійний баланс, поточний та інші рахунки в установах банків, печатку зі своїм найменуванням та ідентифікаційним кодом;

2) воно створюється за рішенням Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України або Президії НААН в розпорядчому порядку на базі відокремленої частки державного майна;

3) майно державного сільськогосподарського підприємства перебуває в державній власності й закріплюється за ним на праві господарського відання або оперативного управління;

4) державне сільськогосподарське підприємство користується земельними ділянками на праві постійного користування;

5) таке підприємство діє на підставі статуту, який затверджується власником його майна. У статуті містяться відомості про найменування й місцезнаходження підприємства, мету й предмет його діяльності, розмір і порядок утворення статутного та інших фондів, порядок роз-

поділу прибутків та збитків, про органи управління та контролю, їх компетенцію, про умови реорганізації та ліквідації підприємства;

6) воно створюється не лише для виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції, а й для реалізації національних виробничих, науково-технічних програм;

7) воно є спеціалізованим сільськогосподарським підприємством, оскільки спеціалізується на виробництві однорідної продукції. Діяльність таких підприємств може бути спрямована не тільки на вирощування сільськогосподарської продукції, її переробку та реалізацію, а й на впровадження національних та регіональних виробничих та науково-технічних програм і розвиток АПК у цілому;

8) це великі виробничі сільськогосподарські підприємства з високою культурою виробництва, яку забезпечують висококваліфіковані спеціалісти у сфері сільського господарства;

9) безпосереднє керівництво державним сільськогосподарським підприємством здійснює директор, з яким власник укладає трудовий контракт;

10) реорганізація чи ліквідація такого підприємства провадиться за рішенням власника.

В аграрно-правовій літературі також виділяють такі основні специфічні риси державного сільськогосподарського підприємства як організаційної форми ведення товарного сільськогосподарського виробництва: а) використання землі як основного засобу виробництва та б) предмет діяльності – виробництво, переробка та реалізація сільськогосподарської продукції¹.

Державне сільськогосподарське підприємство має додаткові обмеження своїх повноважень, а саме:

1) засновницьких (таким підприємствам заборонено створювати підприємницькі структури і брати участь в них);

2) щодо розпорядження закріпленим за ним на праві господарсько-го відання майном (заборонено передавати на безоплатній основі майно будь-якій особі; відчуження основних фондів має здійснюватися лише на конкурентних засадах і за наявності згоди органу, уповно-

---

¹ Костур О. Д. Державне сільськогосподарське підприємство як організаційно-правова форма ведення товарного сільськогосподарського виробництва в Україні та державах СНД. *Розвиток організаційних форм господарювання в аграрному секторі* : матеріали «круглого столу», м. Харків, 13 черв. 2014 р.: зб. тез наук. доп. / за ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Оберіг, 2014. С.102.

важеного управляти державним майном, – галузевого міністерства (відомства), державного господарського об'єднання;

3) щодо розпорядження прибутком (підприємство може розпоряджатися ним лише відповідно до вимог закону і положень статуту);

4) щодо укладення господарських договорів (обов'язковість прийняття таким підприємством державного замовлення та укладення державного контракту).

ГК України (ст. 62) закріплює право державного підприємства здійснювати виробничу, науково-дослідну, торговельну та іншу діяльність у порядку, передбаченому законодавством та згідно з цілями, які передбачені статутом підприємства.

Державне та комунальне сільськогосподарське підприємство, виходячи зі своїх повноважень, самостійно розробляє стратегію та напрями своєї господарської діяльності, самостійно обирає партнерів, укладає угоди та ін. У той же час свою діяльність підприємство організує згідно з нормами чинного законодавства.

Основними завданнями державного сільськогосподарського підприємства є систематичне виробництво товарної продукції рослинництва та тваринництва, реалізація національних і регіональних виробничих та науково-технічних програм розвитку аграрного сектору економіки в цілому; що дозволяє задовольнити інтереси трудового колективу і всього населення України.

Господарська діяльність державних та комунальних сільськогосподарських підприємств включає в себе не тільки діяльність з виробництва та переробки сільськогосподарської продукції рослинного та тваринного походження, а й реалізацію цієї продукції.

У процесі реалізації сільськогосподарської продукції слід виділити таку ознаку господарської діяльності державних сільськогосподарських підприємств, як самостійність. Згідно зі ст. 62 ГК підприємство – це самостійний суб'єкт господарювання. Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та АПК в народному господарстві України»¹, ст. 17 закріплює, що право власності на свою продукцію мають як колективні сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства, так і державні сільськогосподарські підприємства. У п. 3 ст. 67 ГК закріплюється, що підприємство має право реалізовувати самостійно всю продукцію, яка не увійшла в державне замовлення або

¹ Відом. Верхов. Ради України. 1992. №32. Ст. 453.

державне завдання, на території України і за її межами, якщо інше не передбачено законом. Державні сільськогосподарські підприємства зобов'язані приймати та виконувати доведені до них в установленому законодавством порядку державного замовлення та державного завдання, а також враховувати їх при формуванні виробничої програми, визначенні перспектив свого економічного і соціального розвитку та виборі контрагентів. Закон гарантує державним сільськогосподарським підприємствам право вільного вибору партнерів за централізованими формами заготівель та прямих зв'язків на договірних началах.

Господарський кодекс України у ст. 67 визначає, що відносини підприємства з іншими підприємствами, організаціями в усіх сферах господарської діяльності здійснюються на основі договорів. Підприємства вільні у виборі предмета договору, визначенні зобов'язань, інших умов господарських взаємовідносин, що не суперечать законодавству. Сільськогосподарська продукція реалізується як за договорами купівлі-продажу, поставки, контрактації, комісії, так і шляхом продажу на ринках, біржах. Державні сільськогосподарські підприємства реалізують свою продукцію за цінами та тарифами, які вони встановлюють самостійно або за договорами.

Під господарською діяльністю державного (комунального) сільськогосподарського підприємства слід розуміти врегульовані нормами аграрного та інших галузей права суспільні відносини, які направлені на самостійне, систематичне виробництво на умовах самофінансування та самоокупності необхідної державі продукції рослинного та тваринного походження (продуктів харчування, сировини промислового призначення), її переробку та реалізацію, а також виробництво інших матеріальних цінностей з метою отримання прибутку¹.

Слід звернути увагу, що тільки великі, в тому числі й державні сільськогосподарські підприємства можуть собі дозволити утримувати висококваліфікованих спеціалістів агрономічного профілю (агроном-хімік, агроном із захисту рослин, агроном з питань насінництва), які забезпечують високу культуру виробництва такої продукції, що у подальшому гарантує її якість. Тому однією із форм державної підтримки діяльності спеціалізованих державних сільськогосподарських підприємств може бути надання їм переважного права на виробництво елітного та репро-

---

¹ Курман Т. В. Правовое обеспечение деятельности государственных специализированных сельскохозяйственных предприятий : монография. Харьков : СПД-ФЛ Чальцев А. В., 2007. 208 с.

дукційного насіння, що надасть гарантії одержання високоякісного посівного матеріалу для використання іншими суб'єктами сільськогосподарського виробництва. Разом з тим уявляється, що держава повинна відновити державне замовлення на виробництво високоякісного насінневого матеріалу, що буде гарантувати стабільну прибутковість для державних сільськогосподарських підприємств.

§ 2. Правовий режим майна державних та комунальних сільськогосподарських підприємств

Залежно від правових засад володіння майном визначається його правовим режимом. Під правовим режимом державного та комунального майна розуміють установлені правовими засобами порядок і умови придбання (присвоєння) майна, здійснення зазначеними суб'єктами правомочностей володіння, управління майном, а також його правову охорону.

Господарський кодекс України визначає (ст.139), що майно являє собою сукупність речей та інших цінностей (включаючи нематеріальні активи), які мають вартісне визначення, виробляються чи використовуються в діяльності суб'єктів господарювання та відображаються в їх балансі або враховуються в інших передбачених законом формах обліку майна цих суб'єктів. При класифікації видів майна варто звернути увагу на поділ майна на рухоме і нерухоме. До нерухомого майна належать земельні ділянки, ділянки надр, відокремлені водні об'єкти і все, що пов'язане із землею: ліси, багаторічні насадження, будівлі, споруди.

Законодавством визначаються основні джерела формування майна суб'єктів господарської діяльності. Так, згідно зі ст. 140 ГК воно може формуватися за рахунок таких джерел: грошових та матеріальних внесків засновників; доходів, одержаних від реалізації продукції (робіт, послуг); доходів від цінних паперів; капітальних вкладень і дотацій з бюджетів; надходжень від продажу (здачі в оренду) майнових об'єктів (комплексів), що належать їм; придбання майна інших суб'єктів; кредитів банків та інших кредиторів; безоплатних та благодійних внесків, пожертвувань організацій і громадян; інших джерел, не заборонених законом.

Для державних сільськогосподарських підприємств джерелами формування майна є також посіви та насадження сільськогосподарських культур, розведення продуктивної і робочої худоби, птиці, бджолосімей; зведення у встановленому порядку виробничих, культурно побутових та інших будівель та споруд; використання наявних на земельних ділянках загальнопоширених корисних копалин, лісових угідь і водних об'єктів.

За цільовим призначенням і правовим режимом майно, що використовується в процесі сільськогосподарського виробництва, поділяється на основні і оборотні кошти, а також інші цінності (спеціальні фонди, грошові кошти), вартість яких відбивається на самостійному балансі підприємства.

Основними фондами виробничого і невиробничого призначення є будинки, споруди, машини та устаткування, обладнання, інструмент, виробничий інвентар і приладдя, господарський інвентар та інше майно тривалого використання, що віднесено законодавством до основних фондів.

До основних виробничих фондів відносять земельні ділянки, капітальні витрати на покращення стану земель, споруди, верстати, машини, транспортні засоби, робочу і продуктивну худобу, багаторічні насадження і деякі інші матеріальні цінності. До оборотних виробничих фондів відносять предмети праці, які повністю споживаються в кожному виробничому циклі, змінюючи чи втрачаючи при цьому натурально-речову форму, і повністю переносять свою вартість на вироблену продукцію (сировина, напівфабрикати, матеріали, пальне).

Не належать до основних фондів і обліковуються як оборотні засоби: предмети з терміном служби менше 1 року, а також предмети вартістю до 6000 грн за одиницю за ціною придбання незалежно від терміну служби, за винятком сільськогосподарських машин і знарядь, будівельного механізованого інструменту, робочої і продуктивної худоби, які є основними засобами незалежно від їх вартості.

Основні невиробничі фонди становлять житлові будинки, санаторії, пансіонати, лікарняні установи та інші об'єкти соціально-культурного та оздоровчого призначення.

Законом України від 29 лютого 2001 р. «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна»¹ введено мораторій на застосування

---

¹ Відом. Верхов. Ради України. 2002. № 10. Ст. 77.

примусової реалізації об'єктів нерухомого майна та інших основних засобів виробництва, що забезпечують введення державними підприємствами господарської діяльності. Цей закон спрямований на забезпечення економічної безпеки держави, недопущення руйнування цілісних майнових комплексів державних підприємств. Тому на основні засоби виробництва та на інше нерухоме майно державних сільськогосподарських підприємств не може бути накладено арешт або погашення податкового боргу до бюджетних установ усіх рівнів та цільових державних фондів за рахунок примусової реалізації майна цих підприємств.

Майно державного (комунального) комерційного сільськогосподарського підприємства закріплене за ним на праві господарського відання, що є речовим правом суб'єкта підприємництва, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом), з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів цього майна. Обмеження правомочностей полягає в тому, що державне (комунальне) комерційне сільськогосподарське підприємство не має права відчужувати, заставляти майнові об'єкти, що належать до основних фондів, здавати в оренду цілісні майнові комплекси структурних одиниць і підрозділів без попередньої згоди органу, до сфери управління якого воно входить.

Відповідно до ст. 5 Закону України від 21 вересня 2006 р. «Про управління об'єктами державної власності»¹ та Постановою Кабінету Міністрів України від 6 червня 2007р. № 803² затверджено Порядок відчуження об'єктів державної власності. Цими нормативними актами внесені суттєві зміни до механізму відчуження об'єктів державної власності. Відчуження майна здійснюється безпосередньо сільськогосподарськими підприємствами, які є суб'єктами господарювання, на балансі яких перебуває майно, лише після надання на це згоди відповідного суб'єкта управління майном, який є представником власника (держави) – Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України або Національною академією аграрних наук, залежно від підпорядкування підприємства. Рішення про надання згоди на відчуження нерухомого майна приймається Мінекономіки або Президією НААН лише за погодженням з Фондом державного майна.

¹ Відом. Верхов. Ради України. 2006. №46. Ст. 456.

² Офіц. вісн. України. 2007. №43. Ст. 1714.

Одним із суттєвих документів для отримання дозволу на відчуження нерухомого майна державного сільськогосподарського підприємства є «техніко-економічне обґрунтування доцільності відчуження майна та напрямів використання коштів», в якому обов'язково визначається вплив відчуження майна на цілісність майнового комплексу, на провадження виробничої та іншої діяльності. Окрім подання «техніко-економічного обґрунтування доцільності відчуження майна та напрямів використання коштів», потрібно надати такі документи: 1) відомості про об'єкти основних фондів (засобів), які пропонуються до відчуження; 2) акт інвентаризації основних фондів (засобів); 3) акт технічного стану майна, складений на дату оцінки та затверджений керівником підприємства; 4) висновок про вартість майна, погоджений державним органом приватизації за місцем знаходження суб'єкта господарювання та звіт про оцінку майна; 5) відомості про наявність обтяжень чи обмежень стосовно розпорядження майном, яке пропонується до відчуження.

У разі доцільності відчуження майна суб'єкт управління у 30-денний строк з дати надходження вищезазначених документів, подає їх до Фонду державного майна. Фонд державного майна може затребувати додаткові документи, необхідні для прийняття рішення (технічні паспорти, витяги з реєстрів, висновки спеціалізованих організацій, договори тощо). Протягом 30 робочих днів з дати надходження необхідних документів Фонд державного майна приймає рішення про погодження чи відмову у відчуженні відповідного майна державного сільськогосподарського підприємства.

Продаж нерухомого майна державних сільськогосподарських підприємств, віднесених до відання НААН або Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, здійснюється лише на аукціоні або за конкурсом. За погодженням із суб'єктом управління та Фондом державного майна воно також може бути продано через біржі.

Під час здійснення продажу майна через біржі, на аукціоні державне сільськогосподарське підприємство забезпечує укладання договору про продаж майна, що перебуває у державній власності з Фондом державного майна.

Керівник державного сільськогосподарського підприємства подає до Фонду державного майна достовірну інформацію щодо цільового використання коштів, отриманих від реалізації майна. Кошти, одержані державними сільськогосподарськими підприємствами в результаті відчуження основних засобів, направляються в першу чергу на інвес-

тування його виробничої діяльності (будівництво нових об'єктів нерухомості, придбання нової сільськогосподарської техніки та знаряддя до неї тощо).

Право господарського відання відрізняється від права власності ще й тим, що ліквідація чи реорганізація підприємства здійснюється тільки за рішенням власника майна.

Державне сільськогосподарське підприємство, яке займається некомерційною господарською діяльністю, володіє, користується та розпоряджається майном – на праві оперативного управління. Під цим правом визнається речове право суб'єкта господарювання, який здійснює некомерційну господарську діяльність, тобто самостійну систематичну господарську діяльність, спрямовану для досягнення економічних, соціальних та інших результатів без мети одержання прибутку. Власник майна, закріпленого на праві оперативного управління за некомерційним сільськогосподарським підприємством, здійснює контроль за використанням і збереженням переданого в оперативне управління майна безпосередньо або через уповноважений ним орган і має право вилучати у суб'єкта господарювання надлишкове майно, а також те, що не використовується, або використовується ним не за призначенням. Слід зазначити, що такі державні сільськогосподарські підприємства фінансуються власником – державою. На практиці – це науково-дослідні інститути, які підпорядковані НААН України і займаються науковими розробками у сфері сільського господарства. Майно цим установам належить на праві оперативного управління, тому що вони фінансуються за рахунок державного бюджету через НААН України і займаються науковою, а некомерційною діяльністю.

Захист прав сільськогосподарських підприємств, які господарюють на праві господарського відання або оперативного управління, здійснюється відповідно до положень, які застосовуються щодо захисту права власності.

Державні сільськогосподарські підприємства мають земельні ділянки на праві постійного користування (ст. 92 Земельного кодексу України). Право постійного користування земельною ділянкою – це право володіння і користування земельною ділянкою, яка перебуває у державній або комунальній власності, без встановлення строку.

Отже, майно державного сільськогосподарського підприємства закріплюється за ним на праві господарського відання або оператив-

ного управління, що є речовим правом суб'єкта підприємництва, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом – Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України або НААН України), з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів цього майна. Обмеження таких правомочностей полягає в тому, що державне сільськогосподарське підприємство не має права відчужувати, заставляти майнові об'єкти, що належать до основних фондів, здавати в оренду цілісні майнові комплекси структурних одиниць і підрозділів без попередньої згоди органу, до сфери управління якого належить це підприємство.

§ 3. Правове становище керівника державного та комунального сільськогосподарського підприємства

Із метою забезпечення високоприбуткової діяльності і збереження закріпленого за підприємством державного та комунального майна безпосереднє поточне управління державним та комунальним сільськогосподарським підприємством здійснює його керівник (директор).

Постановою Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2008 р. № 777 «Про проведення конкурсного відбору керівників суб'єктів господарювання державного сектору економіки» визначається процедура конкурсного відбору керівників державних підприємств. Для проведення конкурсного відбору Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України або НААН утворює постійну діючу комісію і призначає її голову. Обов'язковою умовою проведення конкурсного відбору є його відкритість. Представники засобів масової інформації мають право бути присутніми на засіданнях комісії під час розкриття пакетів документів, поданих претендентами, їх розгляду та оголошення переможця. Претенденти, допущені до участі в конкурсному відборі, є його учасниками. Учасники конкурсного відбору подають пропозиції з управління підприємствами. Конкурсна пропозиція, що розробляється на підставі фактичних показників фінансово-грошової діяльності, повинна містити проект програми діяльності підприємства на середньострокову перспективу.

У проекті повинні передбачатися: детальний першочерговий план реформування підприємства протягом 1 року; заходи з виконання завдань та результати аналізу можливих ризиків, а також з поліпшення техніко-економічних та фінансових показників підприємства, підвищення його конкурентоспроможності; обсяг надходження коштів до бюджетів; пропозиції щодо залучення інвестицій для розвитку підприємства; пропозиції щодо очікуваної динаміки поліпшення основних показників фінансово-господарської діяльності. Одним з основних критеріїв визначення переможця конкурсного відбору є спрямованість конкурсної пропозиції на ефективне використання виробничого потенціалу підприємства.

Відповідно до ст. 65 ГК України та Постанови Кабінету Міністрів України «Про застосування контрактної форми трудового договору з керівником підприємства, що є у державній власності» від 19 березня 1993 р. керівника державного сільськогосподарського підприємства призначає (обирає) власник або уповноважений ним орган, шляхом підписання з ним договору (контракту) і призначення його на посаду. Рішення комісії з питань проведення конкурсного відбору керівників державних підприємств є підставою для укладання контракту між органом управління та переможцем конкурсного відбору. Згідно зі ст. 21 Кодексу законів про працю України контракт є особливою формою трудового договору, в якому строк його дії, права та обов'язки і відповідальність сторін, умови матеріального забезпечення і організації праці працівника умови розірвання договору можуть встановлюватися угодою сторін.

Контракт підписується керівником уповноваженого органу та особою, яка призначається на посаду керівника підприємства і набуває чинності з моменту його підписання сторонами. Положення контракту можуть бути змінені тільки за згодою сторін.

У контракті передбачаються: термін його дії; результати виробничо-господарської діяльності підприємства, досягнення яких має забезпечити керівник; права та обов'язки й відповідальність сторін; умови організації та оплати праці; соціально-побутові та інші умови, необхідні керівникові для виконання зобов'язань, які беруться ним з урахуванням галузевої особливості та фінансового стану підприємства, включаючи обов'язкове підвищення кваліфікації або перепідготовки протягом терміна дії контракту; підстави для розірвання контракту.

Умови оплати праці керівника державного сільськогосподарського підприємства визначаються у контракті й повинні встановлюватися у прямій залежності від результатів виробничо-господарської діяльності підприємства. У контракті можуть бути визначені умови підвищення або зниження обумовленого розміру оплати праці, встановлення надбавок, премій, винагород за підсумками роботи.

За угодою сторін у контракті можуть бути визначені інші умови, необхідні для виконання взятих на себе зобов'язань: забезпечення керівника підприємства та членів його сім'ї службовою житловою площею або оплата за оренду житлового приміщення на строк дії контракту; у разі переїзду керівника на роботу в іншу місцевість визначаються гарантії та компенсації, що виплачуються у розмірах, передбаченими чинним законодавством. Умови контракту не можуть погіршувати становище керівника державного підприємства, визначене чинним трудовим законодавством.

Контрактом передбачається, що керівник державного сільськогосподарського підприємства має такі права: діяти від імені підприємства; представляти його інтереси у відносинах з іншими підприємствами, установами та організаціями; укладати договори, в тому числі трудові; видавати доручення; відкривати рахунки в установах банків розрахунковий та інші рахунки; користуватися правом розпорядження коштів підприємства; в межах своєї компетенції видавати накази, давати вказівки, обов'язкові для виконання всіма працівниками підприємства; затверджувати штатний розклад підприємства. Керівник (директор) є повноважним представником підприємства під час реалізації повноважень, функцій, обов'язків підприємства, передбачених законодавством та статутом.

Керівник (директор) державного сільськогосподарського підприємства зобов'язаний забезпечити складання фінансового річного плану діяльності підприємства та своєчасно надати його на затвердження уповноваженому органу. Щоквартально керівник подає звіт про результати виконання показників, передбачених контрактом, у разі їх невиконання надаються письмові пояснення щодо причин їх невиконання. Орган управління майном має право вимагати від керівника достроковий звіт про його дії, якщо останній допустив невиконання чи неналежне виконання своїх обов'язків щодо управління підприємством та розпорядження його майном.

Для директора сільськогосподарського державного підприємства у контракті можуть бути передбачені додаткові обов'язки, такі як: 1) забезпечення раціонального та ефективного використання землі, підвищення показників врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності у тваринництві; 2) забезпечення прибутковості сільськогосподарського виробництва шляхом запровадження новітніх технологій та ін.

Контракт з керівником державного сільськогосподарського підприємства може бути розірваний на підставах, які передбачені чинним законодавством або контрактом.

Рішення з соціально-економічних питань, що стосуються діяльності державного сільськогосподарського підприємства, розробляються і приймаються директором за участю трудового колективу.

Повноваження трудового колективу щодо його участі в управлінні підприємством встановлюються статутом або іншими установочними документами. До компетенції зборів трудового колективу може бути віднесено: а) обрання ради трудового колективу і встановлення її функцій; б) визначення і затвердження порядку надання працівникам підприємства соціальних пільг; в) участь у моральному і матеріальному стимулюванні праці; г) розгляд і вирішення відповідно до статуту підприємства питання самоврядування трудового колективу та ін.

Згідно зі статтями 42, 43 Закону України від 21 травня 1997 р. «Про місцеве самоврядування в Україні» відповідні ради місцевого самоврядування призначають на посаду керівників підприємств комунальної власності.

Наприклад, керівники районних комунальних сільськогосподарських підприємств, що є у спільній власності територіальних громад сіл, селищ, міста району призначаються на посаду на умовах контракту за рішенням районної ради. Ініціатива щодо призначення на посаду керівника на умовах контракту може виходити від громадян України, трудових колективів, голови районної ради, постійних комісій районної ради, районної державної адміністрації. Контракт з керівником укладається головою районної ради за погодженням профільної постійної комісії, постійної комісії з питань соціально-економічного розвитку регіону, промислової політики, транспорту, зв'язку та комунальної власності та за наявності відповідного рішення районної ради щодо призначення на посаду керівника і набуває чинності з дати, визначеної сторонами у контракті, але не раніше дати прийняття районною радою відповідного рішення.

══════ **Питання для самоконтролю**

1. Дайте визначення державного сільськогосподарського підприємства та розкрийте його ознаки?
2. Назвіть особливості господарської діяльності державних сільськогосподарських підприємств.
3. Як формується майно державного сільськогосподарського підприємства?
4. Що являє собою право господарського відання та оперативного управління майном державного та комунального сільськогосподарського підприємства?
5. Які особливості відчуження майна державного та комунального сільськогосподарського підприємства?
6. Який порядок проведення конкурсного відбору керівників державних сільськогосподарських підприємств?
7. Який порядок призначення на посаду керівника комунального сільськогосподарського підприємства?

Правове становище аграрної холдингової компанії

§ 1. Особливості правового становища аграрної холдингової компанії як суб'єкта аграрного виробництва

Результатом реформування аграрних відносин, що відбувається останніми роками, стало формування принципово нової організаційної структури аграрного виробництва, виникнення його нових суб'єктів. Одне з провідних місць серед суб'єктів аграрного виробництва зараз займають аграрні холдингові компанії (агрохолдинги). Про це свідчать, наприклад, такі дані щодо обсягів їх діяльності. Так, найбільша аграрна холдингова компанія «UkrLandFarming» використовує земельні ділянки для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, що розташовані у 22 областях України, загальною площею 654 тис. га, агрохолдинг «Агропросперіс (NCH)» – землі по всій території України загальною площею 430 тис. га, агрохолдинг «Кернел Груп» – у Тернопільській, Одеській, Миколаївській, Кіровоградській, Черкаській, Полтавській, Сумській, Чернігівській, Харківській, Дніпропетровській та Хмельницькій областях загальною площею 390 тис. га. Також до числа найбільших належать агрохолдинги «Миронівський Хлібопродукт» (370 тис. га), «Українські аграрні інвестиції» (261 тис. га) та «Мрія Агрохолдинг» (180 тис. га). При цьому 10 найбільших аграрних холдингових компаній у 2014 р. зібрали 10,83 млн тонн зерна, що становило 17% усього виробництва в Україні¹. А загалом на сьогодні в Україні нараховуються близько 60 аграрних холдингових компаній, кожна з них інтегрує по 20–30 суб'єктів аграрного виробництва.

Нормативні приписи щодо діяльності холдингових компаній містяться в Господарському кодексі України, а також у спеціальному

---

¹ Крупнейшие агрохолдинги Украины 2015. URL: http://ucab.ua/files/Survey/Largest_Agriholdings/Holdings_2015_demo.pdf.

Законі України від 15 березня 2006 р. «Про холдингові компанії в Україні».

Частиною 5 ст. 126 Господарського кодексу України *холдингова компанія* визначається як публічне акціонерне товариство, яке володіє, користується, а також розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств (крім пакетів акцій, що перебувають у державній власності). У свою чергу, абз. 5 п. 1 ст. 1 Закону України «Про холдингові компанії в Україні» закріплює, що *холдингова компанія* – це акціонерне товариство, яке володіє, користується та розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств. *Холдинговим корпоративним пакетом акцій (часток, паїв)* вважається пакет акцій (часток, паїв) корпоративного підприємства, який перевищує 50% або становить величину, що забезпечує право вирішального впливу на господарську діяльність корпоративного підприємства, холдингової компанії, а *корпоративними підприємствами* – кооперативні підприємства, підприємства, що створюються у формі господарського товариства, а також інші підприємства, в тому числі засновані на приватній власності двох або більше осіб.

За організаційно-правовою формою холдингова компанія є публічним акціонерним товариством, що має у власності пакет акцій (часток, паїв) інших корпоративних підприємств, й при цьому цей пакет забезпечує вирішальний вплив на такі підприємства. Тобто холдингова компанія повністю впливає й контролює господарську діяльність інших корпоративних підприємств – господарських товариств. А звідси, така компанія (у тому числі й аграрна) може володіти акціями (частками, паями) лише господарських товариств – акціонерних, товариств з обмеженою чи додатковою відповідальністю, повних чи командитних товариств. Сільськогосподарські товаровиробники інших організаційно-правових форм (приватні сільськогосподарські підприємства, сільськогосподарські кооперативи, фермерські господарства тощо) до складу аграрної холдингової компанії входить не можуть. Це обумовлено не лише відсутністю у них акцій (часток), а також тим, що наявність права на паї в окремих з названих підприємств (у сільськогосподарському кооперативі чи фермерському господарстві) не надає членам останніх вирішального впливу на їх діяльність, оскільки управління такими суб'єктами здійснюється за принципом «один член сільськогосподарського підприємства – один голос».

Спеціальних нормативних приписів, присвячених функціонуванню аграрних холдингових компаній, законодавство України не містить. У науковій літературі агрохолдингами пропонують розуміти, наприклад, а) компанії, які володіють контрольним пакетом акцій або частками в паях інших (дочірніх) організацій, при цьому отримуючи можливість контролю та управління їх діяльністю¹ або ж б) сукупність юридичних осіб, законодавчо пов'язаних власниками з метою підвищення сумарного фінансового результату, на підставі їх інтеграційної взаємодії в галузі сільськогосподарського виробництва й субординації, що передбачає можливість управління й контролю з єдиного центру² або ж в) своєрідне соціально-економічне об'єднання сільськогосподарських товаровиробників з метою більш ефективного ведення агробізнесу, що зберігають юридичну самостійність та перебувають у певній субординаційній економічній залежності від правових рішень, які приймаються головною компанією з урахуванням корпоративних комерційних інтересів учасників агрохолдингу³.

З урахуванням викладеного аграрною холдинговою компанією слід вважати публічне акціонерне товариство, яке володіє, користується та розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше сільськогосподарських підприємств.

Аграрна холдингова компанія не є особливою організаційно-правовою формою юридичної особи, суб'єкта аграрного виробництва, а є різновидом холдингової компанії, акціонерного товариства, що об'єднує й контролює виробничо-господарську діяльність сільськогосподарських товаровиробників. Проте у практиці використовуються й інші організаційно-правові форми при створенні аграрних холдингових компаній, а також створення підсобних або дочірніх сільськогосподарських підприємств промисловими підприємствами. Такими «підсобними» холдингами є, наприклад, підсобне сільське господарство Маріупольського металургійного комбінату імені Ілліча та агрофірма «Шахтар» – дочірнє підприємство шахти ім. О. Ф. Засядька⁴.

¹ Смирнова Е. Л. Повышение эффективности использования сельскохозяйственных земель (на материалах Белгородской области) : автореф. ... канд. экон. наук : 08.00.05. М. : Всерос. Науч.-исслед. ин-т экон. сельск. хоз., 2010. С. 10.

² Солдатов М. Ю. Формирование организационно-производственной структуры агрохолдинга : автореф. ... канд. экон. наук : 08.00.05. М. : Рос. гос. аграр. ун-т. МСХА им. К. А. Тимирязева, 2008. С. 4.

³ Акманов С. С. Агрохолдинги в системе аграрных российских сельхозпроизводителей. *Аграрное и земельное право*. 2010. №5 (65). С. 18–19.

⁴ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. С. 378.

Згідно із законодавством України, залежно від статусу засновника (-ів), можуть створюватися *приватні та державні аграрні холдингові компанії*, а залежно від походження їх капіталу – *національні та іноземні аграрні холдингові компанії*. Поява аграрних холдингових компаній у сільському господарстві й на аграрному ринку є не лише результатом реформування аграрних відносин, а й наслідком глобалізації, оскільки на сьогодні в Україні вони переважно засновуються та функціонують з використанням іноземного капіталу.

§ 2. Порядок утворення та державної реєстрації аграрної холдингової компанії

Порядок утворення аграрної холдингової компанії регламентується приписами щодо утворення інших юридичних осіб – суб'єктів господарювання Цивільного та Господарського кодексів України, а також законами України від 17 вересня 2008 р. «Про акціонерні товариства» та від 15 березня 2006 р. «Про холдингові компанії в Україні».

Стаття 3 Закону України «Про холдингові компанії в Україні» закріплює перелік можливих *засновників аграрної холдингової компанії*, зазначаючи, що ними можуть бути: а) органи, уповноважені управляти державним майном, державні органи приватизації самостійно або разом з іншими засновниками шляхом об'єднання у статутному капіталі холдингових корпоративних пакетів акцій (часток, паїв); б) інші суб'єкти на договірних засадах. Інакше кажучи, засновниками аграрної холдингової компанії можуть бути як державні органи, так і приватні особи.

У випадках, передбачених законодавством про захист економічної конкуренції, аграрна холдингова компанія утворюється за умови попереднього отримання дозволу Антимонопольного комітету України або Кабінету Міністрів України на концентрацію чи узгоджені дії суб'єктів господарювання.

Рішення про утворення аграрної холдингової компанії приймається власниками холдингових корпоративних пакетів акцій (часток, паїв) та оформлюється відповідним договором (ст. 4 Закону України «Про холдингові компанії в Україні»). Установчим документом аграрної

холдингової компанії є її статут, вимоги до змісту якого визначено Законом України від 17 вересня 2008 р. «Про акціонерні товариства», а особливістю є те, що цим локальним нормативно-правовим актом компанії встановлюються обмеження щодо правочинів, які мають право вчиняти її органи управління, а також випуску цінних паперів.

Національне законодавство визначає особливості створення *державної аграрної холдингової компанії*. Так, згідно зі ст. 6 Закону України «Про холдингові компанії в Україні» такий суб'єкт утворюється органами, уповноваженими управляти державним майном (якщо компанія створюється у процесі корпоратизації), та/або державними органами приватизації (при створенні такої компанії в процесі приватизації). Єдиним акціонером державної аграрної холдингової компанії від моменту її утворення до завершення процедури приватизації або припинення є держава.

Статутний капітал державної аграрної холдингової компанії формується за рахунок належних державі акцій (часток, паїв) відповідних господарських товариств. 100% акцій у статутному капіталі компанії перебувають у власності держави.

Ініціаторами утворення державної аграрної холдингової компанії в процесі корпоратизації можуть бути: 1) державне підприємство; 2) орган, уповноважений управляти державним майном, а ініціатором утворення такої компанії в процесі приватизації – а) державний орган приватизації; б) підприємство, щодо якого прийнято рішення про приватизацію; 3) господарські товариства, утворені в процесі корпоратизації. Такий ініціатор має обґрунтувати доцільність створення такої компанії; надати перелік підприємств та їх структурних підрозділів, на базі яких пропонується утворити державну аграрну холдингову компанію та її корпоративні підприємства; розробити проект статуту такої компанії.

Рішення про утворення державної аграрної холдингової компанії в процесі корпоратизації (приватизації) приймає орган, уповноважений управляти державним майном, державний орган приватизації за погодженням із Кабінетом Міністрів України. Більш детально механізм реалізації наведених законодавчих приписів визначено Порядком утворення державної холдингової компанії, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2012 р. № 773. На сьогодні жодної державної аграрної холдингової компанії в Україні не створено.

Аграрна холдингова компанія набуває статусу юридичної особи з дати її державної реєстрації, що відбувається в порядку, визначеному Законом України від 15 травня 2003 р. «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань».

§ 3. Правовий режим майна аграрної холдингової компанії

Одними з визначальних при функціонуванні аграрної холдингової компанії є відносини щодо використання нею майна, необхідного для здійснення статутної діяльності, у складі якого особливе місце належить земельним ділянкам.

Відповідно до положень земельного законодавства України, використання земельних ділянок аграрною холдинговою компанією здійснюється на титулі права власності чи права оренди.

Нормативні приписи щодо набуття у власність земельних ділянок будь-якими юридичними особами закріплені у п. 1 ст. 82 Земельного кодексу України, відповідно до якого юридичні особи (при цьому лише засновані громадянами України або юридичними особами України) можуть набувати у власність земельні ділянки для здійснення підприємницької діяльності у разі: а) придбання за договором купівлі-продажу, ренти, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами; б) внесення земельних ділянок її засновниками до статутного капіталу; в) прийняття спадщини; г) виникнення інших підстав, передбачених законом. Звідси виключно аграрні холдингові компанії, засновані юридичними особами України, можуть отримати земельні ділянки у власність як внесок до статутного капіталу від їх засновників або ж придбати на підставі названих правочинів. При цьому слід мати на увазі, що п. 15 розд. X «Перехідні положення» Земельного кодексу України встановлено, що до набрання чинності законом про обіг земель сільськогосподарського призначення, але не раніше 1 січня 2020 р., не допускається відчуження земельних ділянок, які перебувають у власності громадян та юридичних осіб для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Тобто на сьогодні передача засновником агрохолдингу як внеску до статутного капіталу земельної ділянки сільськогосподарського призначення, так само як і придбання її компанією на підставі правочинів, є неможливими.

З огляду на це найпридатнішою правовою формою використання земельних ділянок аграрною холдинговою компанією є їх отримання в оренду на підставі відповідного договору. Відносини щодо оренди земель врегульовано Земельним кодексом України та Законом України від 6 жовтня 1998 р. «Про оренду землі» (у редакції Закону України від 2 жовтня 2003 р. «Про внесення змін до Закону України “Про оренду землі”»). У практиці функціонування аграрних холдингових компаній земельні ділянки саме і перебувають в оренді як самих таких компаній, так і сільськогосподарських товаровиробників, що входять до їх складу, на підставі відповідних договорів, мінімальний термін дії яких законодавчо встановлено у 7 років.

Окрім земельних ділянок, аграрна холдингова компанія у своїй виробничо-господарській діяльності використовує й інші майнові об'єкти. *Статутний капітал* такої компанії формується за рахунок вкладів засновників у формі холдингових корпоративних пакетів акцій (часток, паїв), а також додаткових вкладів у формі різноманітного майна (у тому числі й майна сільськогосподарського призначення), коштів та нематеріальних активів, необхідних для забезпечення діяльності холдингової компанії. Як вбачається, перелік майнових об'єктів, що можуть перебувати у власності аграрної холдингової компанії та використовуватися при здійсненні останньою сільськогосподарської діяльності, не обмежується. Однак при цьому законодавство визначає, що частка у формі майна, коштів та нематеріальних активів, необхідних для забезпечення діяльності аграрної холдингової компанії, не повинна перевищувати 20% її статутного капіталу.

§ 4. Виробничо-господарська діяльність аграрної холдингової компанії та її правове забезпечення

Як і будь-який інший сільськогосподарський товаровиробник, аграрна холдингова компанія самостійно визначає напрями своєї виробничо-господарської діяльності, спеціалізацію, організує виробництво сільськогосподарської продукції, її переробку та реалізацію, на власний розсуд та ризик підбирає контрагентів, здійснює зовнішньоекономічну діяльність, керуючись при цьому приписами Господарсько-

го кодексу України, Закону України «Про холдингові компанії в Україні» та іншими нормативно-правовими актами.

Аграрна холдингова компанія має право вступати в договірні відносини з будь-якими юридичними або фізичними особами, органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Відповідно до трудового законодавства України в аграрній холдинговій компанії можуть працювати фізичні особи на підставі трудового договору.

На сьогодні законодавством України не враховано специфіку виробничо-господарської діяльності аграрної холдингової компанії, що негативно впливає не лише на функціонування останньої, а також відбивається й на відносинах, що виникають за участю таких компаній.

Очевидно, що саме агрохолдинги (порівняно з іншими організаційно-правовими формами сільськогосподарських товаровиробників) мають найбільше можливостей для залучення інвестицій, у тому числі й іноземних. Проте *залучення іноземного інвестування має й певні негативні наслідки*, серед яких називають такі: а) накопичення прибутків і розміщення грошових коштів за межами держави з використанням схем іноземного інвестування; б) переведення діючих українських підприємств у власність іноземного капіталу під час інвестиційної діяльності; в) зловживання спільним підприємством наданими податковими пільгами; г) використання статусу підприємств з іноземними інвестиціями для ввезення та реалізації на території України товарів без сплати акцизних та митних платежів; д) проходження за спрощеною процедурою сертифікації якості та відповідності. У такому разі при встановленні контролю за українським підприємством нерідко іноземні партнери проводять політику, спрямовану на ліквідацію вітчизняного виробника або налагоджують виробництво з метою отримання одностороннього прибутку¹. Все це тією чи іншою мірою характерно й для функціонування аграрних холдингових компаній зараз.

Більше того, при господарюванні аграрних холдингових компаній відбувається *концентрація земель* шляхом витіснення з ринку оренди землі певної кількості сільськогосподарських товаровиробників, що загострює соціально-економічну ситуацію на селі. Її основними харак-

---

¹ Берлач А. І. Питання протидії зловживанням у сфері іноземного інвестування в АПК // Інвестиційна діяльність у сільському господарстві: правові питання : монографія / кол. авторів ; за ред. В. І. Семчика. Київ : Юрид. думка, 2008. С. 234, 235.

теристиками є: припинення існування сільськогосподарських підприємств у відповідній місцевості; втрата для певної кількості сільських жителів місця роботи; відсутність податкових надходжень до місцевих бюджетів; відсутність фінансування розвитку соціальної інфраструктури села, що традиційно здійснювалося сільськогосподарськими товаровиробниками. Така ситуація склалася тому, що у законодавця відсутня позиція щодо доцільності та перспектив функціонування агрохолдингів у сільськогосподарському виробництві¹. А звідси аграрні холдингові компанії завдають відчутної шкоди вітчизняному землеробству, імпортуючи генетично модифіковані рослини та ведучи монокультурне (з постійним використанням однієї сільськогосподарської культури) виробництво, що призводить до деградації сільськогосподарських угідь².

З метою мінімізації окреслених негативних явищ, до законодавства України доцільно було б включити низку обмежувальних правових приписів щодо функціонування аграрних холдингових компаній. По-перше, законодавчо *закріпити розміри земельних ділянок*, що можуть перебувати у власності чи оренді аграрної холдингової компанії (безпосередньо чи її учасників – сільськогосподарських товаровиробників). Розміри таких ділянок мають бути науково обґрунтованими та такими, що не дозволяли б аграрній холдинговій компанії перетворюватися на монопольну структуру у певному сегменті аграрного ринку. Також можливим є й обмеження території функціонування аграрної холдингової компанії певним адміністративним районом. По-друге, *встановити зобов'язання аграрної холдингової компанії сплачувати частину податкових платежів до відповідного місцевого бюджету* за місцезнаходженням використовуваних нею земельних ділянок. Розмір таких платежів може визначатися виходячи з площ земельних ділянок, що використовуються агрохолдингом для виробництва сільськогосподарської продукції. По-третє, *зобов'язати аграрну холдингову компанію надавати роботу для певної кількості мешканців сільських населених пунктів за місцезнаходженням використовуваних ними земельних ділянок*. Кількість таких працівників може визначатися залежно від

¹ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія / П. Ф. Кулинич. Київ : Логос, 2011. С. 379.

² Дем'яненко С. І. Агрохолдинги в Україні: процес становлення та розвитку. *Економіка України*. 2009. №12. С. 56.

площі земельної ділянки, що використовується відповідним агрохолдингом. У разі невиконання такого обов'язку такої суб'єкт має сплатити відповідні кошти до місцевого бюджету¹. А з метою розбудови соціальної інфраструктури села за участю аграрних холдингових компаній можна застосовувати організаційно-правовий механізм державно-приватного партнерства, закріплений Законом України від 1 липня 2010 р. «Про державно-приватне партнерство»².

==== Питання для самоконтролю

1. Надайте визначення поняття аграрної холдингової компанії.
2. Назвіть види аграрних холдингових компаній, що можуть створюватися в Україні.
3. Охарактеризуйте склад можливих засновників аграрної холдингової компанії.
4. Розкрийте порядок створення та державної реєстрації аграрної холдингової компанії.
5. Назвіть особливості створення державної аграрної холдингової компанії.
6. Розкрийте особливості змісту статуту аграрної холдингової компанії.
7. Охарактеризуйте правові підстави використання земельних ділянок аграрною холдинговою компанією.
8. Назвіть особливості формування статутного капіталу аграрної холдингової компанії.
9. Наведіть позитивні та негативні аспекти створення аграрної холдингової компанії із залученням іноземного капіталу.
10. Охарактеризуйте можливі сфери застосування механізму державно-приватного партнерства за участю аграрної холдингової компанії.

---

¹ Уркевич В. Ю. Правові проблеми функціонування агрохолдингів в Україні. *Право та інновації*. 2013. №4. С. 78.

² Статівка А. М. Правові засади публічно-приватного партнерства в сільському господарстві України / А. М. Статівка. *Актуальні правові проблеми публічно-приватного партнерства у сфері аграрних, земельних, екологічних та космічних відносин* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 22 листоп. 2013 р.) / Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького, Нац. акад. наук України. Київ : Принт-Сервіс, 2013. С. 39–41.

Розділ 11

Правовий статус особистого селянського господарства

§ 1. Поняття та юридичні ознаки особистого селянського господарства. Облік особистих селянських господарств

Сучасна система виробництва сільськогосподарської продукції в Україні має дві складові частини. Перша з них охоплює виробничу діяльність сільськогосподарських підприємств різних типів та фермерських господарств, тобто суб'єктів підприємницької діяльності. Друга складова частина цієї системи – це виробництво сільськогосподарської продукції громадянами, які не мають правового статусу суб'єктів підприємницької діяльності. Питома вага непередприемницького сектору аграрної економіки у забезпеченні продовольчого балансу країни є досить високою¹.

В умовах низької платоспроможності багатьох сільськогосподарських підприємств особисті селянські господарства залишаються майже єдиним джерелом самозабезпечення продуктами харчування сільських жителів та насичення цими продуктами міських ринків. За даними Державної служби статистики України станом на 1 січня 2018 р. налічувалося 4031,7 тис. домогосподарств, членам яких надані земельні ділянки для ведення особистого селянського господарства, загальною площею 6175,6 тис. га. Це свідчить про суттєву популярність такого виду землекористування і його велику значущість, адже господарствами населення у 2017 р. було вирощено 98% загального врожаю картоплі, 86% овочів, 81% плодів і ягід, 48% винограду, 23% зерна, 15% соняшнику, 8% цукрових буряків. Чисельність великої рогатої худоби, що утримується в особистих селянських господарствах становить близько 2,5 млн, а птиці понад 91млн голів.

---

¹ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. С. 394.

Правові відносини, що виникають у зв'язку із веденням громадянами особистого селянського господарства врегульовано Законом України «Про особисте селянське господарство» від 15 травня 2003 р. Відповідно до ст. 1 цього Закону особисте селянське господарство – це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму. Зазначене визначення містить ознаки, які розкривають юридичну природу цього виду діяльності.

Особисте селянське господарство – це вид господарської діяльності. Ведення особистого селянського господарства не належить до підприємницької, така діяльність не оформлюється організаційно і здійснюється без створення юридичної особи фізичною особою.

Діяльність особистого селянського господарства здійснюється на власний розсуд та ризик осіб, що його ведуть у межах встановленого правового господарського порядку. Це дає їм можливість самостійно обирати напрями діяльності і водночас зобов'язує додержуватися вимог чинного законодавства України.

Це форма аграрного виробництва, яка ґрунтується на приватній власності громадян на землю та інше майно.

Закон запроваджує облік особистих селянських господарств в органах місцевого самоврядування за місцем розташування земельної ділянки. Він здійснюється для накопичення та систематизації відомостей для проведення державного статистичного спостереження відповідно до Порядку обліку особистих селянських господарств сільськими, селищними та міськими радами, затвердженого наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 14 квітня 2017 р., Інструкції з ведення погосподарського обліку в сільських, селищних та міських радах, затвердженої наказом Державної служби статистики України від 11 квітня 2016 р. Такий облік не передбачає реєстраційних дій і не має будь-яких правових наслідків для об'єктів, щодо яких він здійснюється. Його метою є отримання статистичної інформації про соціально-демографічні характеристики населення в сільській місцевості, його потенціал у сфері сільського господарства. Основними джерелами погосподарського обліку є будь-які докумен-

тальні свідчення, усні повідомлення, заяви громадян, наочна інформація, отримана під час обходів і перевірок. Закон покладає на громадян що ведуть особисте селянське господарство, обов'язок надавати необхідні дані щодо їх обліку. До обліку належать: відомості про членів домогосподарства, розмір та структура земельних ділянок, що перебувають у власності та користуванні громадян.

Суцільні обходи об'єктів погосподарського обліку й опитування населення проводять щороку в період з 1 по 18 січня.

Протягом року сільська, селищна, міська рада систематично здійснюють відповідні записи про зміни, що відбуваються у веденні особистого селянського господарства: зміни в особистому складі, у складі та розмірах площ земельних ділянок із зазначенням причин змін та за потреби з посиланням на документи, що засвідчують ці зміни. Ці записи обов'язково засвідчуються підписами особи, що веде особисте селянське господарство, і особою, яка відповідає за ведення обліку.

Суб'єктами ведення особистого селянського господарства є фізичні особи. Це пов'язано з тим, що необхідною умовою ведення цієї діяльності є наявність земельної ділянки, а відповідно до ст. 33 Земельного кодексу України лише громадяни України можуть мати на праві власності та орендувати земельні ділянки для ведення особистого селянського господарства. Іноземні громадяни та особи без громадянства можуть мати такі земельні ділянки лише на умовах оренди. Таким чином, право на ведення особистого селянського господарства виникає у конкретної особи, яка досягла 18-річного віку.

Це сімейно-трудова діяльність, яка базується на особистій праці і може здійснюватися фізичною особою індивідуально або разом з особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають. Таких осіб Закон називає членами особистого селянського господарства, проте теорія аграрного права виходить із того, що суб'єктами членських правовідносин можуть бути лише сільськогосподарські підприємства та їх члени – фізичні та юридичні особи. До того ж необхідним елементом цих відносин є умови та порядок набуття і припинення права членства, які Законом України «Про особисте селянське господарство» не передбачені. Слід зауважити, що такі особи не мають і статусу працівника, трудові книжки на них не заводяться, а час роботи в особистому селянському господарстві зараховується до трудового стажу за наявності довідки Пенсійного фонду України про сплату страхових внесків.

Наймана праця в особистих селянських господарствах, як правило, не використовується, хоча у випадку необхідності цілком можливе застосування праці, заснованої на цивільно-правових засадах.

Громадяни, що ведуть особисте селянське господарство, є особами, які забезпечують себе роботою самостійно і відповідно до Закону України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 р. належать до зайнятого населення за умови, що робота в цьому господарстві для них є основною незалежно від рівня його дохідності. Згідно з Порядком реєстрації, перереєстрації безробітних та ведення обліку осіб, які шукають роботу, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20 березня 2013 р., ведення особистого селянського господарства вважається основною роботою для члена такого господарства за умови, що протягом 12 місяців, які передували дню звернення до центру зайнятості, він провадив лише таку діяльність чи одночасно перебував у трудових відносинах або був зайнятим такими видами діяльності не менше 6 місяців. З урахуванням великої залежності результатів сільськогосподарської діяльності від погодних, сезонних та інших об'єктивних факторів, вказані особи завдяки такій нормі ризикують бути позбавлені можливості отримати соціальні виплати по безробіттю, адже законодавець усіх їх визнав зайнятими.

Як і всі громадяни України, особи, що ведуть особисте селянське господарство, мають право на соціальний захист, яке гарантується системою соціального страхування та соціального забезпечення. Відповідно до ст. 9 Закону України «Про особисте селянське господарство» вони беруть участь у загальнообов'язковому державному соціальному страхуванні на добровільних засадах у порядку, встановленому законом.

Пенсійне забезпечення членів особистих селянських господарств та сплата ними страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування здійснюються відповідно до законодавства про пенсійне забезпечення та загальнообов'язкове державне пенсійне страхування.

Особисте селянське господарство має переважно натуральний, споживчий характер, оскільки сільськогосподарська продукція виробляється для задоволення особистих потреб громадян у продуктах харчування, йде на відгодівлю худоби та птиці, а товарне призначення мають лише її надлишки. Але і в цьому разі доходи, отримані від реалізації надлишкової продукції, направляються на особисте споживання. Зазначене підтверджується приписами Податкового кодексу України,

згідно з підп. 165.1.24 п. 165.1 ст. 165 якого доходи, отримані від продажу власної сільськогосподарської продукції, що вирощена, відгодована, виловлена, зібрана, виготовлена, вироблена, оброблена та/або перероблена безпосередньо фізичною особою на земельних ділянках, наданих їй у розмірах, встановлених Земельним кодексом України для ведення особистого селянського господарства, та/або земельні частки (паї), виділені в натурі (на місцевості), сукупний розмір яких не перевищує 2 гектари, не включаються до розрахунку загального місячного (річного) оподатковуваного доходу.

При продажу сільськогосподарської продукції (крім продукції тваринництва) її власник має подати податковому агенту копію довідки про наявність у нього земельних ділянок без сплати податку. Форму довідки, порядок її видачі та реєстрації затверджено наказом Міністерства доходів і зборів від 17 січня 2014 р. № 32 «Про затвердження Порядку видачі довідки про наявність у фізичної особи земельних ділянок та її форми».

Якщо розмір земельних ділянок, виділених для ведення особистого селянського господарства, перевищує 2 гектари, дохід від продажу сільськогосподарської продукції підлягає оподаткуванню на загальних підставах.

Доходи, отримані від продажу власної продукції тваринництва не оподатковуються, якщо їх сума сукупно за рік не перевищує 50 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня звітного (податкового) року. Такі фізичні особи здійснюють продаж зазначеної продукції без отримання довідки про наявність земельних ділянок.

У разі, коли сума отриманого доходу перевищує встановлений розмір, фізична особа зобов'язана надати контролюючому органу довідку про самостійне вирощування, розведення, відгодовування продукції тваринництва, що видається у довільній формі сільською, селищною, міською радою або радою об'єднаних територіальних громад, що створена згідно із законом та перспективним планом формування територій громад, за місцем податкової адреси (місцем проживання) власника продукції тваринництва. Якщо довідкою підтверджено вирощування проданої продукції тваринництва безпосередньо платником податку, оподаткуванню підлягає дохід, що перевищує 50 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня звітного (податкового) року.

Якщо таким платником податку не підтверджено самостійне вирощування, розведення, відгодовування продукції тваринництва, до-

ходи від продажу якої він отримав, такі доходи підлягають оподаткуванню на загальних підставах.

Перелічені юридичні ознаки особистого селянського господарства дозволяють зробити висновок про специфічність такого виду сільськогосподарської діяльності і його відмінність від інших сільськогосподарських товаровиробників.

§ 2. Право на використання земельних ділянок як основи для ведення особистого селянського господарства

Земельні відносини в особистих селянських господарствах регулюються Земельним кодексом України та Законом України «Про особисте селянське господарство».

Статтею 33 Земельного кодексу України закріплено окрему групу земель сільськогосподарського призначення – землі для ведення особистого селянського господарства.

Безпосередніми носіями земельних прав у таких господарствах є фізичні особи.

Підставами набуття земельних ділянок для ведення особистого селянського господарства виступають: 1) рішення органу влади про передачу земельної ділянки громадянину у приватну власність; 2) цивільно-правовий договір; 3) успадкування земельної ділянки. Земельна правосуб'єктність у осіб, що ведуть особисте селянське господарство, виникає з 18 років за наявності документів, що посвідчують право власності на землю або договору оренди.

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про особисте селянське господарство» для такої форми господарювання використовують земельні ділянки розміром не більше 2,0 гектара, передані фізичним особам у власність або оренду із земель державної або комунальної власності. В межах цієї норми і за таким цільовим призначенням безоплатна передача у власність провадиться один раз. Однак існує можливість збільшення розміру земельної ділянки в разі отримання в натурі (на місцевості) земельної частки (паю), яка передбачена Законом України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних

часток (паїв)» від 5 червня 2003 р., а також її спадкування членами особистого селянського господарства відповідно до Закону. Крім того, громадяни можуть придбати земельні ділянки для ведення такого господарства на платній основі за цивільно-правовими угодами з урахуванням розд. X «Перехідні положення» Земельного кодексу України.

Громадяни, які реалізували своє право на безоплатну приватизацію земельної ділянки для ведення особистого підсобного господарства до 1 січня 2002 р. в меншому розмірі, мають право на збільшення земельної ділянки в межах норм, встановлених ст. 121 Земельного кодексу України.

Правове регулювання оренди земельних ділянок в особистих селянських господарствах здійснюється також з урахуванням норм Закону України «Про оренду землі» від 6 жовтня 1998 р. При цьому максимальні розміри земельних ділянок наданих в оренду законом не передбачені, а визначаються договором.

Новелою земельного і аграрного законодавства є положення про те, що земельні ділянки призначені для ведення особистого селянського господарства, можуть передаватися громадянами у користування юридичним особам України і використовуватися ними для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства без зміни цільового призначення цих земельних ділянок. Звичайно фермерське господарство або інша юридична особа не може вести особисте селянське господарство. Втім, уклавши договір оренди земельної ділянки з громадянином, якому така земля була надана для ведення особистого селянського господарства, юридична особа може користуватися нею з метою ведення прибуткової діяльності із дотриманням вимог Земельного кодексу в межах правового режиму земель сільськогосподарського призначення. При цьому строк дії договору оренди землі визначається за згодою сторін, але не може перевищувати 50 років. При передачі в оренду земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства, особистого селянського господарства строк дії договору оренди землі визначається за згодою сторін, але не може бути меншим як 7 років.

Оскільки ця діяльність заснована на сімейних, родинних відносинах, земельні ділянки, що використовуються для ведення особистого селянського господарства, можуть перебувати у власності одного громадянина або бути спільною сумісною власністю подружжя та спільною частковою власністю членів особистого селянського господарства.

Відповідно до ч. 1 ст. 57 Сімейного кодексу України від 10 січня 2002 р. особистою приватною власністю дружини, чоловіка є: земельна ділянка, набута нею, ним за час шлюбу внаслідок приватизації земельної ділянки, що перебувала у її, його користуванні, або одержана внаслідок приватизації земельних ділянок державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій, або одержана із земель державної і комунальної власності в межах норм безоплатної приватизації, визначених Земельним кодексом України.

Право спільної сумісної власності виникає у подружжя за умови, що земельну ділянку було набуто у період шлюбу. Володіння, користування та розпорядження земельною ділянкою здійснюється за договором чи законом. Співвласники мають право на її поділ або на виділення з неї окремої частки. Розмір земельних часток є рівним, якщо інше не передбачено законом або не встановлено судом.

Право спільної часткової власності на земельну ділянку виникає: при добровільному об'єднанні власниками належних їм земельних ділянок; при придбанні у власність земельної ділянки двома чи більше особами за цивільно-правовими угодами; при прийнятті спадщини на земельну ділянку двома або більше особами; за рішенням суду. Здійснюється право спільної часткової власності за згодою усіх співвласників згідно з договором про спільну часткову власність. У разі недосягнення згоди – за рішенням суду. Співвласники можуть виділити належну їм частку із складу земельної ділянки як окремо, так і разом з іншими учасниками.

Громадянам, що ведуть особисте селянське господарство і мають право на виділення їм у натурі двох чи більше земельних часток із земель, що перебувають у користуванні одного сільськогосподарського підприємства за їх бажанням земельні ділянки можуть виділятися в натурі (на місцевості) єдиним масивом. За їх заявою така земельна ділянка передається у спільну власність.

Особи, що ведуть особисте селянське господарство і мають у власності худобу, потребують використання земельних ділянок для сінокошення та випасання худоби. Така можливість передбачена ст. 34 Земельного кодексу України. Підставою для виникнення вказаних правовідносин є договір оренди земельної ділянки. Чинне законодавство не містить обмежень стосовно розмірів вказаних земельних ділянок, вони визначаються безпосередньо у договорі, що укладається між органом державної влади або органом місцевого самоврядування та громадя-

ниним. Частиною 2 ст. 34 Земельного кодексу України, а також Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки» від 3 грудня 1999 р. на місцеві ради з метою підтримки розвитку особистих селянських господарств був покладений обов'язок створити поблизу населених пунктів із земель запасу та резервного фонду громадські пасовища для випасання худоби. Громадські пасовища та сінокоси є різновидом земель загального користування, якими зацікавлені фізичні особи можуть користуватися безоплатно.

Однією з важливих умов нормального ведення особистого селянського господарства є встановлені законом способи захисту земельних прав громадян. Власник земельної ділянки або землекористувач має право вимагати усунення будь-яких порушень його прав на землю, навіть якщо ці порушення не пов'язані з позбавленням права володіння земельною ділянкою, і відшкодування завданих збитків. Зокрема відшкодуванню підлягають збитки, завдані вилученням або викупом сільськогосподарських угідь, погіршенням якості ґрунтового покриву та інших корисних властивостей сільськогосподарських угідь, приведення їх у непридатний для використання стан, неодержання доходів за час тимчасового невикористання земельної ділянки та ін. Такі збитки відшкодовуються особами, які їх заподіяли у повному розмірі, з урахуванням витрат на відновлення родючості землі, а також доходів, які власник земельної ділянки або землекористувач міг би одержати від використання землі за час до приведення її у придатний стан. Вилучення (викуп) земельних ділянок відбувається з урахуванням вимог статей 149–151 Земельного кодексу України з урахуванням повної вартості земельної ділянки, реальної вартості майна на момент заподіяння шкоди, проведених витрат на поліпшення якості земель. При пошкодженні посівів, самовільному зайнятті ріллі або сінокосінні на користь землекористувача (власника) стягується вартість неодержаних сільськогосподарської продукції чи сіна, обчислена за ринковими цінами, з урахуванням середньої врожайності певної культури в господарстві, за винятком витрат виробництва, пов'язаних зі збиранням урожаю, а також витрат на відновлення якості земель відповідно до їхнього призначення. Якщо замість пошкоджених посівів землекористувач провів у тому ж сезоні повторний посів культур, відшкодуванню підлягають витрати на пересівання (вартість насіння, обробітку землі тощо). Відповідно до статей 90, 95, 212 Земельного кодексу України

самовільно зайняті земельні ділянки повертаються їх власникам або землекористувачам з передачею останнім незібраного врожаю без відшкодування затрат, понесених за час незаконного користування ними. Постановою Кабінету Міністрів України «Про порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам» від 19 квітня 1993 р. передбачено створення спеціальної комісії, яка визначає розмір збитків, що підлягають відшкодуванню.

При виході з особистого селянського господарства його члени мають право на виділення належних їм земельних ділянок у природі (на місцевості). У разі виникнення спору такі питання вирішуються в судовому порядку.

Використання землі в Україні є платним. Плата за землю належить до загальнодержавних податків та справляється у вигляді земельного податку або орендної плати. Громадяни, що ведуть особисте селянське господарство як землевласники сплачують земельний податок. Підставою для нарахування земельного податку є дані державного земельного кадастру.

Об'єктами оподаткування земельним податком є земельні ділянки, які перебувають у власності або користуванні, земельні частки (паї), які перебувають у власності. Базою оподаткування є нормативна грошова оцінка земельних ділянок з урахуванням відповідного коефіцієнта індексації, або площа земельних ділянок, нормативну грошову оцінку яких не проведено.

Відповідно до ст. 274.1 Податкового кодексу України ставка податку за сільськогосподарські угіддя встановлюється у розмірі не менше 0,3 відсотка та не більше 1 відсотка від їх нормативної грошової оцінки. Нарахування фізичним особам сум податку проводиться контролюючими органами, які видають платникові до 1 липня поточного року податкове повідомлення-рішення про внесення податку.

Звільняються від сплати земельного податку фізичні особи, що ведуть особисте селянське господарство, які мають статус інвалідів першої і другої групи, особи, які виховують трьох і більше дітей віком до 18 років, пенсіонери, ветерани війни та особи на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р., фізичні особи, визнані законом особами, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Звільнення від сплати податку за земельні ділянки поширюється на земельну ділянку для ведення особистого селянського господарства

у розмірі не більш як 2 гектари. Також від сплати податку звільняються на період дії єдиного податку четвертої групи власники земельних ділянок, земельних часток (паїв) та землекористувачі за умови передачі земельних ділянок та земельних часток (паїв) в оренду платнику єдиного податку четвертої групи.

Громадяни, які орендують земельну ділянку для ведення особистого селянського господарства, сплачують за неї орендну плату.

Підставою для нарахування орендної плати за земельну ділянку є договір оренди такої земельної ділянки. Розмір та умови внесення орендної плати встановлюються у договорі, але річна сума платежу не може бути меншою за розмір земельного податку та перевищувати 12 відсотків нормативної грошової оцінки земельної ділянки.

Використання земельної ділянки для ведення особистого селянського господарства повинно здійснюватися в порядку, передбаченому законом. Разом із тим втручання в діяльність власника або користувача земельної ділянки, пов'язану з її використанням з боку державних органів забороняється, за винятком випадків порушення земельного, аграрного або екологічного законодавства.

Припинення права власності та права користування земельною ділянкою для ведення особистого селянського господарства може мати місце у випадках, передбачених статтями 140, 141 Земельного кодексу України.

§ 3. Правовий режим майна, що використовується для ведення особистого селянського господарства (суб'єкти та об'єкти права власності)

Майнові відносини в особистих селянських господарствах регулюються Цивільним кодексом України, Земельним кодексом України, Сімейним кодексом України, Законом України «Про особисте селянське господарство» та іншими нормативними актами.

В основі цих відносин перебуває приватна власність фізичних осіб. Відповідно до ст. 6 Закону України «Про особисте селянське господарство» до майна, яке використовується для ведення особистого селянського господарства, належать земельні ділянки, жилі будинки, господарські будівлі та споруди, сільськогосподарська техніка, інвентар та

обладнання, транспортні засоби, сільськогосподарські та свійські тварини і птиця, бджолосім'ї, багаторічні насадження, вироблена сільськогосподарська продукція, продукти її переробки та інше майно, набуте у власність членами господарства в установленому законом порядку. Наведений перелік майнових об'єктів є невичерпним, адже громадяни можуть придбавати способами, що не заборонені законом, та використовувати у своїй діяльності будь-яке інше майно, необхідне їм для ведення особистого селянського господарства. Окремі види майна можуть створюватися працею самих членів господарства, бути результатом їх діяльності (виготовлена продукція, продукти її переробки). Склад та кількість майна, що може бути у їх власності та користуванні не обмежується, крім випадків, передбачених законом.

Специфічними майновими об'єктами, що використовуються для ведення особистого селянського господарства, є живі організми: сільськогосподарські та свійські тварини, птиця, бджолосім'ї, багаторічні насадження (сади, виноградники, ягідники). Причому тварини можуть виступати як у вигляді майна, що є засобом виробництва (робоча худоба), так і у вигляді сільськогосподарської продукції (продуктивна худоба). Відповідно до ст. 180 Цивільного кодексу України тварини є особливим об'єктом цивільних прав. На них поширюється правовий режим речі, крім випадків, встановлених законом. Правила поведінки з тваринами встановлюються законом.

Майно, яке використовується для ведення особистого селянського господарства, може бути: 1) власністю однієї особи; 2) спільною частковою власністю осіб, що ведуть особисте селянське господарство; 3) спільною сумісною власністю його членів.

Особи, які ведуть особисте селянське господарство, володіють і користуються майном спільно, якщо інше не встановлено домовленістю між ними. Розпорядження майном, що є у спільній власності, здійснюється за згодою всіх співвласників, якщо інше не встановлено законом. У разі вчинення одним із співвласників правочину щодо розпорядження спільним майном вважається, що він вчинений за згодою всіх співвласників, якщо інше не встановлено законом. Згода співвласників на вчинення правочину щодо розпорядження спільним майном, який підлягає нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, має бути висловлена письмово і нотаріально посвідчена. Співвласники мають право уповноважити одного з них на вчинення правочинів щодо розпорядження спільним майном.

Кожен із співвласників має право на виділ у натурі частки спільного майна, а також на його поділ. В обох випадках вважається, що частки кожного із співвласників у праві спільної сумісної власності є рівними, якщо інше не встановлене домовленістю між ними, законом або рішенням суду.

Спільна власність визнається частковою, якщо договором або законом не встановлена спільна сумісна власність. Між співвласниками в особистому селянському господарстві майнові відносини можуть ґрунтуватися також і на підставі права спільної часткової власності. Відповідно до ст. 356 Цивільного кодексу України власність двох чи більше осіб із визначенням часток кожного з них у праві власності є спільною частковою власністю. Частки у праві спільної часткової власності вважаються рівними, якщо інше не встановлено за домовленістю співвласників або законом. Якщо розмір часток не встановлений, він може визначатися з урахуванням трудової участі або участі коштами у придбання спільного майна. Право спільної часткової власності здійснюється співвласниками за їхньою згодою. Співвласник має право самостійно розпорядитися своєю часткою у праві спільної часткової власності. У разі продажу частки у праві спільної часткової власності співвласник має переважне право перед іншими особами на її купівлю за ціною, оголошеною для продажу, та на інших рівних умовах, крім випадку продажу з публічних торгів.

Співвласник має право на виділ у натурі частки із майна, що є у спільній частковій власності. Якщо виділ у натурі частки із спільного майна не допускається згідно із законом або є неможливим, співвласник, який бажає виділу, має право на одержання від інших співвласників грошової або іншої матеріальної компенсації вартості його частки. Майно, що є у спільній частковій власності осіб, що ведуть особисте селянське господарство, може бути поділене в натурі за домовленістю між ними.

У разі визнання на підставі рішення суду громадянина, що веде особисте селянське господарство боржником, і відсутності у нього коштів, достатніх для задоволення вимог стягувача, відбувається примусове виконання судового рішення шляхом звернення стягнення на майно боржника. Відповідно до ст. 52 Закону України «Про виконавче провадження» від 21 квітня 1999 р. звернення стягнення на майно боржника полягає в його арешті, вилученні та примусовій реалізації. Стягнення за виконавчими документами звертається насамперед на кошти боржника

та інші цінності. У разі відсутності у боржника коштів та цінностей, достатніх для задоволення вимог стягувача, стягнення звертається також на інше майно. Звернення стягнення на будинок, квартиру, земельну ділянку, інше нерухоме майно фізичної особи проводиться у разі відсутності в боржника достатніх коштів чи рухомого майна.

Не допускається звернення стягнення на майно, зазначене у «Переліку видів майна громадян, на які не може бути звернуто стягнення за виконавчими документами», що міститься у додатку до Закону. Зокрема, до такого майна належать: носильні речі та предмети домашнього вжитку, необхідні боржникові і особам, які перебувають на його утриманні; продукти харчування – з розрахунку на три місяці; паливо, для приготування їжі та обігрівання приміщення протягом шести місяців; одна корова, а у разі відсутності корови – одна телиця; якщо немає ні корови, ні телиці – одна коза, вівця чи свиня – в осіб, які займаються сільським господарством; корм для худоби, який не підлягає вилученню в кількості, необхідній для годівлі худоби до початку її вигону на пасовище або до збору нових кормів; насіння, необхідне для чергової сівби (осінньої і весняної), та не знятий урожай – в осіб, які займаються сільським господарством (крім земельних ділянок, на які накладено стягнення); інструменти, необхідні для особистих професійних занять.

Підстави припинення права власності на майно, в тому числі і осіб, що ведуть особисте селянське господарство, визначаються гл. 25 Цивільного кодексу України.

§ 4. Права та обов'язки осіб, що займаються веденням особистого селянського господарства. Надання послуг у сфері сільського (зеленого) туризму

Важливу частину правового статусу громадян, які ведуть особисте селянське господарство, становлять їх права та обов'язки, що є видом і мірою дозволеної і належної поведінки. Основний їх перелік міститься у ст. 7 Закону України «Про особисте селянське господарство». Залежно від об'єкта, з приводу якого вони виникають, права

та обов'язки вказаних громадян можна поділити на земельні, майнові, фінансові та соціальні. До *земельних прав* належать:

– право самостійно господарювати на землі. Це означає, що власник земельної ділянки може без втручання інших суб'єктів використовувати її за цільовим призначенням для задоволення особистих потреб;

– передавати земельні ділянки особистого селянського господарства фізичним або юридичним особам в оренду, уклавши відповідний договір;

– використовувати в установленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі. Об'єктом цього права є корисні копалини місцевого значення, перелік яких визначений Постановою Кабінету Міністрів України від 12 грудня 1994 р. «Про затвердження переліків корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення».

Групу *майнових прав* осіб, що займаються веденням особистого селянського господарства, становлять:

– право укладати особисто або через уповноважену особу будь-які угоди, що не суперечать законодавству. Уповноваженою особою може бути дієздатний член особистого селянського господарства, який досяг 18 років;

– право реалізовувати надлишки виробленої продукції на ринках, а також заготівельним, переробним підприємствам та організаціям, іншим юридичним і фізичним особам;

– право самостійно здійснювати матеріально-технічне забезпечення власного виробництва, що означає самостійне визначення потреб господарства у сільськогосподарській техніці, обладнанні, добривах, посадковому і насінневому матеріалі, молодняку худоби або птиці та прийняття рішення про придбання таких засобів;

– право вільно розпоряджатися належним майном, виробленою сільськогосподарською продукцією та продуктами її переробки;

– право на відшкодування збитків;

– право надавати послуги з використанням майна особистого селянського господарства.

До *фінансових прав* осіб, що займаються веденням особистого селянського господарства, можна віднести:

– право відкривати рахунки в установах банків та отримувати кредити в установленому законом порядку;

- бути членами кредитної спілки та користуватися її послугами;
- брати участь у конкурсах сільськогосподарських виробників для отримання бюджетної підтримки відповідно до загальнодержавних і регіональних програм.

Соціальні права спрямовані на отримання можливості громадянам, що ведуть особисте селянське господарство, користуватися соціальними благами, які забезпечуються державою, зокрема, це право отримувати в установленому законом порядку трудову пенсію, а також інші види соціальної державної допомоги та субсидії.

Здійснення прав завжди передбачає дотримання обов'язків. Обов'язки осіб, що ведуть особисте селянське господарство, залежно від об'єкта, з приводу якого вони виникають, поділяються на: земельні, санітарно-екологічні та інформаційні.

Земельні обов'язки спрямовані на забезпечення цільового та раціонального використання земельних ділянок, наданих громадянам для ведення особистого селянського господарства. До них належать: обов'язок дотримуватися вимог земельного законодавства; забезпечувати використання земельної ділянки за цільовим призначенням; підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі; не порушувати права власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів; дотримуватись правил добросусідства та обмежень, пов'язаних із встановленням земельних сервітутів та охоронних зон; своєчасно сплачувати земельний податок або орендну плату.

Санітарно-екологічні обов'язки спрямовані на захист прав споживачів сільськогосподарської продукції, що виробляється в особистих селянських господарствах, збереження природних ресурсів. Це обов'язки дотримуватися вимог законодавства про охорону довкілля, діючих нормативів щодо якості продукції, санітарних, екологічних та інших вимог відповідно до законодавства.

До інформаційних належить обов'язок надавати сільським, селищним, міським радам необхідні дані щодо їх обліку.

Наведений перелік не є вичерпним, отже, законодавством можуть бути встановлені інші права та обов'язки зазначених осіб.

Одним із способів реалізації права особистого селянського господарства на надання послуг з використанням його майна є надання послуг у сфері сільського зеленого туризму.

Визначення сільського туризму в Україні на сьогодні законодавством не передбачено. Закон України «Про туризм» від 15 вересня

1995 р. та окремі загальні норми Закону України «Про особисте селянське господарство» не дають можливості належним чином регулювати цей вид діяльності, що значною мірою стримує його розвиток. Хоча закордонний досвід свідчить, що результатом розвитку сільського туризму є диверсифікація сільськогосподарської діяльності, підвищення її ефективності, зростання соціального статусу сільських жителів та престижу сільського способу життя.

Поняття «сільський туризм» є широким поняттям і розуміється як туризм у сільській місцевості, який охоплює майже всі форми відпочинку можливі на таких територіях. Характерною особливістю сільського туризму є його природність, екологічність. Саме з цим пов'язано визначення сільського туризму, як «зеленого». *Сільський зелений туризм* – це специфічний вид туризму, що має рекреаційний, відпочинковий, оздоровчий та/або пізнавальний характер, зосереджений у сільській місцевості і пов'язаний з використанням майна, земельних ділянок та трудових ресурсів фізичних осіб, які займаються сільськогосподарською діяльністю, а також природного, культурного та етнографічного потенціалу регіону. Формами сільського зеленого туризму є: *агротуризм, екотуризм та агроекотуризм*. *Агротуризм* – це форма сільського зеленого туризму, що має відпочинково-пізнавальний характер і передбачає перебування туристів в умовах сільської садиби (агрооселі) із можливістю залучення туристів до здійснення сільськогосподарської діяльності та традиційної місцевої культури. Відпочивальники мають можливість при звичаїтись до традиційних ремесел, сільського побуту та праці (збирання плодів та ягід, приготування масла, сиру, випас худоби та ін.). Саме сільське господарство є для них дозвіллям, розвагою. Порядок надання фізичними особами послуг з тимчасового розміщення передбачений Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання послуг з тимчасового розміщення (проживання)» від 15 березня 2006 р. Фізичні особи – власники або орендарі індивідуальних засобів розміщення, в яких за плату або безоплатно надається обмежена кількість місць (менш як 30), надають послуги з тимчасового розміщення (проживання) без державної реєстрації їх як суб'єктів підприємницької діяльності.

Екотуризм – це форма сільського зеленого туризму, що має екопросвітницький та рекреаційний характер, яка здійснюється у формі подорожі і відбувається в межах природоохоронних територій. Його різновидами можуть бути фауністичний, флористичний, етнографічний.

Основними функціями такого виду сільського зеленого туризму є: *екоосвітня* (пізнання природи, отримання нових знань, навичок); *природоохоронна*, яка реалізується у природозберігаючій поведінці, з мінімальним впливом на природне середовище; *етноекологічна* (шанобливе ставлення до селян, повага до їх праці, традицій та звичаїв). Такий вид туризму передбачає регламентацію видів розважального відпочинку, які б не призводили до порушення цілісності екосистеми.

Поняття «агроекотуризм» передбачає відпочинок у селян, які вирощують органічну сільськогосподарську продукцію із застосуванням лише екологічних методів.

Об'єднує усі ці види сільського зеленого туризму те, що основними організаторами, що забезпечують їх функціонування, є селяни, фізичні особи, які надають туристам послуги з тимчасового розміщення, організації їх харчування, дозвілля.

Сільський туризм може стати дієвим способом вирішення соціально-економічних проблем села, як-то зростання зайнятості та доходів селян, формування нових напрямів виробництва й реалізації сільськогосподарської продукції, що виробляється в особистих селянських господарствах. Надання послуг у сфері зеленого туризму підвищує освітній рівень селян, спонукає їх до поповнення своїх знань про історичні та культурні особливості місцевості, покращення рівня облаштування домогосподарства, розширення асортименту вирощуваної продукції. Сільський зелений туризм відіграє суттєву роль у відродженні місцевих народних звичаїв, промислів і традицій, збереженні історичної спадщини та популяризації сільськогосподарської праці й образу життя. Перетворення села на осередок зеленого туризму є поштовхом для розвитку в ньому закладів культури, торгівлі, транспортної інфраструктури, поліпшення благоустрою.

§ 5. Державна підтримка особистих селянських господарств

Ставлення держави до особистих селянських господарств та оцінка їхньої соціально-економічної природи не завжди була однаковою. За радянських часів законодавство жорстко регламентувало всі процеси, пов'язані із його веденням, включаючи обмеження майнових об'єктів, що могли перебувати у власності селян. Процес скорочення

та ліквідації таких господарств вважався позитивним явищем. Така політика держави стала однією із причин негативних соціальних наслідків для аграрного сектору економіки України. Попри все особисті селянські господарства довели свою стабільність і здатність функціонувати навіть у важких економічних умовах, без належної державної підтримки. Це пояснюється тим, що його ведення здійснюється в інтересах самого селянина, добробут якого залежить від ефективності селянського господарства.

Із початком аграрної реформи ставлення держави до особистих селянських господарств змінилося, вони набули значного поширення і як на інших сільськогосподарських товаровиробників на них поширюються заходи державної підтримки.

Правовідносини щодо державної підтримки осіб, що ведуть особисте селянське господарство, можна визначити як урегульовану нормами права сукупність організаційних, правових, фінансово-економічних, технічних, інформаційних, соціальних та інших заходів державного сприяння сільськогосподарським виробникам для здійснення ними правомірної, економічно ефективної виробничо-господарської діяльності, спрямованої на задоволення власних та суспільних потреб у сільськогосподарській продукції, розв'язання соціально-економічних проблем, соціальний розвиток села, відновлення та підтримання екологічної рівноваги територій¹. Правовому регулюванню відносин, що виникають у зв'язку із державною підтримкою особистих селянських господарств, присвячена ст. 10 Закону України «Про особисте селянське господарство».

Державна підтримка особистих селянських господарств здійснюється відповідно до загальнодержавних і регіональних програм за рахунок державного і місцевих бюджетів у порядку, встановленому законом.

Кабінет Міністрів України відповідно до загальнодержавних програм щорічно при підготовці проекту Державного бюджету України передбачає відповідні кошти на підтримку особистих селянських господарств.

Органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування відповідно до регіональних програм щорічно передбачають кошти

---

¹ Науково-практичний коментар до Закону України «Про особисте селянське господарство» / за ред. В. В. Носіка. Київ : Кондор, 2004. С. 118.

в проектах місцевих бюджетів на підтримку особистих селянських господарств.

Органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування в межах своїх повноважень сприяють особистим селянським господарствам: в організації у сільській місцевості кредитних спілок, сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів для надання послуг із заготівлі, зберігання, переробки та збуту сільськогосподарської продукції, спільного використання технічних і транспортних засобів та соціально-побутового обслуговування, забезпечення кормами і молодняком худоби та птиці; в організації діяльності з надання інженерно-технічних, ветеринарних, агрономічних, зоотехнічних та інших послуг, а також послуг із забезпечення сортовим насінням, садивним матеріалом, племінною та продуктивною худобою, гібридами та кросами птиці, сільськогосподарською технікою та обладнанням; у виділенні земельних ділянок єдиним масивом; в отриманні кредитів для будівництва житла, господарських будівель і споруд, придбання сільськогосподарської техніки та обладнання; в організації у сільській місцевості фахової підготовки та перепідготовки членів особистого селянського господарства.

§ 6. Правові форми реалізації продукції особистого селянського господарства

Особи, що займаються веденням особистого селянського господарства, мають право укладати будь-які угоди, що не суперечать законодавству. Такі угоди можуть укладатися, як особисто, так і через уповноважену особу, якою може бути дієздатний громадянин, що представляє інтереси решти членів господарства. Існують три основних різновиди договорів за їх предметом, укладення яких є характерним при веденні особистого селянського господарства: 1) договір на реалізацію надлишків сільськогосподарської продукції (фруктів, овочів, м'яса тощо); 2) договір на дорощування та відгодівлю худоби та птиці; 3) договір на реалізацію молока.

Сторонами договору на реалізацію надлишків сільськогосподарської продукції виступають: з однієї сторони – фізична особа, що веде особисте селянське господарство, з другої – заготівельні, переробні підприємства та будь-які інші суб'єкти, в тому числі громадяни, які

мають потребу в такій продукції. Особливістю таких договорів є те, що селяни можуть реалізовувати сільськогосподарську продукцію не лише безпосередньо замовникам, а й від їх імені в рахунок укладених ними договорів постачати її третім особам. Юридичну основу таких договірних відносин становлять норми Цивільного кодексу України. За юридичною природою це договір купівлі-продажу (одна сторона зобов'язана передати обумовлену продукцію, певної кількості, якості, асортименту, а інша сторона – прийняти та оплатити її вартість).

Договори на відгодівлю, дорощування худоби та птиці, що належать сільськогосподарським підприємствам і утримуються в особистих селянських господарствах, мають своїм предметом діяльність громадян, що ведуть таке господарство з дорощування та відгодівлі тварин та передачі їх власнику. У договорі обумовлюється кількість тварин, термін їх повернення, жива вага кожної та їх загальна вага на момент передачі на дорощування. Особа, що веде особисте селянське господарство, повинна утримувати тварин відповідно до зоотехнічних та ветеринарних правил, зобов'язана виростити та передати сільськогосподарському підприємству вирощене поголів'я худоби або птиці обумовленої ваги, кондиції, сплатити отримані послуги, що надані йому підприємством. На сільськогосподарське підприємство покладається обов'язок передати тварини громадянам, що ведуть особисте селянське господарство, надати (продати) корми. Договором може бути передбачений обов'язок надавати допомогу в будівництві та обладнанні приміщення для тримання тварин, виділення транспортних засобів, техніки для обробки земельної ділянки, заготівлі сіна, кормів, забезпечувати ветеринарне обслуговування. Сільськогосподарське підприємство зобов'язане прийняти тварин у кількості та в терміни, передбачені договором та розрахуватися із громадянином. За бажанням виконавця замовник зобов'язаний продати особі, що веде особисте селянське господарство, до 30% отриманої ваги з кожного виду тварин. Відносини з відгодівлі тварин регламентуються Інструкцією по обліку молодняка тварин, птиці та тварин на відгодівлі, затвердженою наказом Міністерства сільського господарства і продовольства України від 15 січня 1997 р. № 7.

Відносини з приводу закупівлі молока в осіб, що ведуть особисте селянське господарство, регулюються відповідним договором, що укладається на основі Цивільного кодексу України, Закону України «Про молоко та молочні продукти» від 24 червня 2004 р., з урахуванням вимог, визначених наказом Міністерства аграрної політики України та

Державного департаменту ветеринарної медицини «Про затвердження Ветеринарних та санітарних вимог до пунктів закупівлі молока від тварин, які утримуються в особистих селянських господарствах» від 21 березня 2002 р., наказом Міністерства аграрної політики України «Про затвердження примірного договору на закупівлю молока для дитячого харчування» від 2 вересня 2008 р. та ін.

Сторонами за цим договором є особа, що веде особисте селянське господарство, і утримує у ньому молочну худобу та заготівельне підприємство. Закупівля молока повинна здійснюватися лише на відповідно обладнаному пункті. Відповідно до договору громадянин бере на себе обов'язок продати підприємству молоко у визначеній кількості протягом певного періоду з конкретизацією обсягів по періодам. Молоко має відповідати певним вимогам: за якістю повинно відповідати вимогам Державного стандарту України, бути незбираним, охолодженим, фільтрованим, з певним вмістом жиру, білка.

Забороняється продаж молока без документа, що засвідчує епізотичне благополуччя тварин у господарствах. Тварини обов'язково мають бути ідентифіковані, мати паспорт і ветеринарну картку. Власники тварин повинні мати особисті санітарні книжки. Підприємство зобов'язане своєчасно прийняти молоко та оплатити його вартість. Відповідно до ст. 16 Закону України «Про молоко та молочні продукти» встановлюються доплати у відсотках до закупівельної ціни: для молока гатунку екстра – 25%, для молока вищого гатунку – 20%. За невиконання або неналежне виконання обов'язків сторони несуть майнову відповідальність згідно з нормами цивільного законодавства.

§ 7. Припинення ведення особистого селянського господарства

Правовими підставами припинення ведення особистого селянського господарства є один із наступних юридичних фактів, визначених у ст.11 Закону України «Про особисте селянське господарство», а саме:

1) рішення членів господарства про припинення його діяльності. Якщо господарство ведеться однією особою індивідуально, таке рішення приймається нею самостійно. В разі, якщо господарство складається з декількох осіб, таке рішення має бути прийняте одностайно, адже бажання навіть одного громадянина продовжувати ведення осо-

бистого селянського господарство робить можливим продовження його існування, за умови, що у його власності або користуванні перебуває земельна ділянка;

2) якщо не залишилось жодного члена господарства або спадкоємця, який бажає продовжити його ведення. Ця підстава пов'язана зі смертю особи чи осіб, що займаються веденням сільськогосподарської діяльності у такій формі. При цьому припинення особистого селянського господарства відбувається лише за умови, що у померлого не виявилось спадкоємців або вони не бажають займатися такою діяльністю;

3) припинення прав на земельну ділянку згідно із Земельним кодексом України. Така підстава є абсолютно логічною, оскільки основою цієї діяльності є саме земельна ділянка сільськогосподарського призначення, надана громадянину із конкретною метою на праві власності або користування.

Згідно зі ст. 140 Земельного кодексу України юридичними підставами припинення права приватної власності на земельну ділянку є: а) добровільна відмова власника від права власності на земельну ділянку; б) смерть власника земельної ділянки за відсутності спадкоємця; в) відчуження земельної ділянки за рішенням власника; г) звернення стягнення на земельну ділянку на вимогу кредитора; ґ) відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб; д) конфіскація за рішенням суду; е) невідчуження земельної ділянки іноземними особами та особами без громадянства у встановлений строк, у випадках, визначених Земельним кодексом України.

Відповідно до ст. 141 цього Кодексу підставами припинення права користування земельною ділянкою є: а) добровільна відмова від права користування земельною ділянкою; б) вилучення земельної ділянки; в) використання земельної ділянки способами, які суперечать екологічним вимогам; г) використання земельної ділянки не за цільовим призначенням; ґ) систематична несплата земельного податку або орендної плати; д) набуття іншою особою права власності на жилий будинок, будівлю або споруду, які розташовані на земельній ділянці; е) використання земельної ділянки у спосіб, що суперечить вимогам охорони культурної спадщини.

У разі припинення ведення особистого селянського господарства сільська, селищна, міська рада за місцем розташування земельної ділянки, наданої для цих цілей, вилучає його з обліку особистих селянських господарств.

══════ Питання для самоконтролю

1. Надайте визначення поняттю «особисте селянське господарство».
2. Розкрийте основні ознаки особистого селянського господарства.
3. Охарактеризуйте коло суб'єктів права на ведення особистого селянського господарства.
4. Як здійснюється облік особистих селянських господарств?
5. Надайте визначення сільському зеленому туризму. В яких формах може здійснюватися сільський зелений туризм?
6. Які земельні ділянки можуть надаватися для ведення особистого селянського господарства? Який їх розмір?
7. Визначте права та обов'язки осіб, що ведуть особисте селянське господарство.
8. Визначте характер майнових правовідносин в особистому селянському господарстві.
9. Визначте напрями державної підтримки особистих селянських господарств.
10. Охарактеризуйте правові форми реалізації продукції, виробленої в особистих селянських господарствах.
11. Наведіть правові підстави та юридичні наслідки припинення ведення особистого селянського господарства.

Частина III
СЕКТОРАЛЬНЕ ПРАВОВЕ
РЕГУЛЮВАННЯ
ВИРОБНИЧО-ГОСПОДАРСЬКОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ
АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА

Розділ 12

Виробничо-господарська
діяльність
сільськогосподарських
товаровиробників
та її правове регулювання

§ 1. Поняття, сутність, принципи
виробничо-господарської діяльності
сільськогосподарських
товаровиробників та її правове
регулювання

Виробничо-господарська діяльність сільськогосподарських товаровиробників – це врегульовані нормами аграрного права суспільні відносини, спрямовані на самостійне та систематичне виробництво сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження (продуктів харчування, продовольства і сировини промислового призначення), її переробку, збереження та реалізацію, а також виробництво інших матеріальних цінностей у підсобних виробництвах і промислах з метою отримання прибутку. Виробничо-господарська діяльність є базовим, комплексним інститутом аграрного права і спрямована на

реалізацію спеціальної правосуб'єктності сільськогосподарських товаровиробників – на розвиток основних (рослинництво, тваринництво), додаткових (садівництво, овочівництво, птахівництво, бджільництво) і допоміжних (переробка сировини та продовольства, підсобні промисли, торгівля) галузей сільського господарства, тобто на здійснення цілей, передбачених статутами суб'єктів аграрного господарювання.

Законодавство України закріплює певні принципи виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників усіх форм власності та організаційних форм, серед яких: свобода підприємницької діяльності у межах, визначених законом (право самостійно визначати напрями сільськогосподарського виробництва, його структуру й обсяг, обирати спеціалізацію, планувати свою діяльність, укладати договори, розпоряджатися виробленою продукцією та отриманими доходами тощо. Вказані правомочності знайшли відображення у Законах України «Про сільськогосподарську кооперацію», «Про фермерське господарство», «Про господарські товариства»); невтручання держави у безпосередню господарську діяльність сільськогосподарських товаровиробників (п. 4 ст. 23 Господарського кодексу України); захист національного товаровиробника; державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників; забезпечення економічної багатоманітності та рівний захист державою усіх суб'єктів аграрного господарювання; екологізація сільськогосподарського виробництва та ін.

Правову основу здійснення виробничо-господарської діяльності становить система нормативних актів: загальних, як-то: Господарський кодекс України, Земельний кодекс України, закони України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» та ін.; спеціальних, що визначають правовий статус окремих видів суб'єктів аграрного господарювання (закони України «Про фермерське господарство», «Про сільськогосподарську кооперацію» та ін.) чи правила провадження певних видів сільськогосподарської діяльності (закони України «Про племінну справу у тваринництві», «Про насіння і садивний матеріал», «Про аквакультуру», «Про бджільництво» тощо); а також внутрішньогосподарських локальних актів сільськогосподарських підприємств (зокрема, статутів).

Виробничо-господарська діяльність сільськогосподарських товаровиробників характеризується низкою особливостей: використанням як основного засобу виробництва земель сільськогосподарського призначення, а також інших природних ресурсів (водних, лісових); висо-

кою залежністю від природно-кліматичних умов; сезонністю; використанням живих організмів (сільськогосподарських тварин, рослин), а також майна сільськогосподарського призначення та ін. Ці особливості зумовлюють підвищений ризик виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників та наявність ряду обмежень у її здійсненні. До таких обмежень можна віднести: 1) суб'єктні обмеження (заборона здійснювати підприємницьку діяльність певним категоріям осіб, у тому числі і в аграрному секторі, наприклад, державним службовцям відповідно до Закону України від 28 січня 1993 р. «Про державну службу», або дозвіл на провадження окремих видів господарської діяльності лише державними сільськогосподарськими підприємствами (культивування та вирощування нарковмісних рослин з високим рівнем наркотичних речовин); 2) ліцензування окремих видів сільськогосподарської діяльності. Так, відповідно до Закону України від 2 березня 2015 р. «Про ліцензування видів господарської діяльності» ліцензуванню підлягають такі види сільськогосподарської діяльності, як: культивування та використання рослин, що містять наркотичні засоби, які включені до таблиці I Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів, затвердженого Кабінетом Міністрів України від 06.05.2000 р.; промисловий вилов риби, крім внутрішніх водойм (ставків) господарств та річок; ветеринарна практика; інші види діяльності; 3) необхідність проходження атестації сільськогосподарськими товаровиробниками (суб'єкти насінництва і розсадництва, суб'єкти племінної справи у тваринництві); 4) заборона на провадження окремих видів виробничо-господарської діяльності на певних територіях (в охоронних зонах – ст. 112 Земельного кодексу України, у зонах санітарної охорони – ст. 113 Земельного кодексу України, Закону України «Про курорти», у санітарно-захисних зонах – ст. 114 Земельного кодексу України, на територіях, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи – ст. 12 Закону України від 27 лютого 1991 р. «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи»); 5) встановлення спеціального режиму господарської діяльності та використання земель на певних територіях (у прикордонній смузі, навколо військових об'єктів – ст. 115 Земельного кодексу України, Постанова Кабінету Міністрів України від 31 січня 2001 р. «Про Порядок використання земель у зонах їх можливого затоплення внаслідок повеней та паводків»).

§ 2. Правові засади спеціалізації сільськогосподарських підприємств

Виробничо-господарська діяльність сільськогосподарських підприємств має чітко виражений зональний характер (наприклад, Поліська зона спеціалізується на виробництві картоплі, льону, продукції м'ясного скотарства, степова – на виробництві зерна, плодів і винограду, у приміських зонах – розвинуто виробництво овочів, молока для міського населення) і розвинуто галузеву спеціалізацію. Спеціалізація характерна саме для сільськогосподарських підприємств і є одним із вагомих чинників інтенсифікації сільського господарства, оскільки створення підприємства, яке спеціалізується на виробництві однорідної продукції, сприяє найбільш ефективному використанню землі, трудових ресурсів, основних та обігових фондів, забезпечує підвищення продуктивності суспільної праці.

Під спеціалізацією розуміють форму суспільного поділу праці під впливом природних і соціально-економічних умов, що виявляється у територіальному розміщенні та розподілі галузі на окремі види виробництва конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції, щодо яких наявні найкращі умови. Виділяють основні (рослинництво, тваринництво), додаткові (садівництво, овочівництво, плодівництво, насінництво, птахівництво, бджільництво та ін.) і допоміжні (переробка сировини та продовольства, підсобні виробництва та промисли, торгівля) галузі сільського господарства. Сукупність основних, додаткових і допоміжних галузей характеризує спеціалізацію сільськогосподарського підприємства.

Спеціалізацію сільськогосподарського підприємства виділяють за основною, провідною галуззю, на яку припадає найбільша (від 25% і більше) питома вага в товарній продукції.

Залежно від об'єкта спеціалізації розрізняють такі її форми: територіальна, спеціалізація сільськогосподарських підприємств і внутрішньогосподарська спеціалізація.

Територіальна спеціалізація класифікується на декілька видів: зональна (характеризує виробничий напрям зони – Полісся, Лісостеп, північний і центральний степ, південний степ, передгірні та гірські райони Карпат); мікрональна (притаманна відносно невеликим ареалам у межах відповідних зон, де вирощуються певні культури, що не

мають значного поширення в Україні – мікрозони з вирощування хмелю, південних конопель, страусів, земноводних); обласна спеціалізація; районна та міжрайонна спеціалізація (виробничі напрями, характерні відповідно для певної області, окремого району або декількох районів).

Спеціалізація сільськогосподарських підприємств – це переважаюче виробництво в них відповідного виду (видів) сільськогосподарської продукції, щодо якого (яких) наявні найсприятливіші природні, економічні та соціальні умови (грунтові, погодно-кліматичні, біологічні особливості рослин і тварин, наявність трудових ресурсів, національно-історичні традиції землеробства, розвиток та розміщення промисловості, зокрема переробної, шляхів сполучення та транспортних засобів, професійна підготовка кадрів, їх досвід роботи і професійні навички та ін.). Ця форма спеціалізації розвиває та поглиблює територіальну, але на відміну від останньої, характеризується більшою мобільністю, розвивається та може змінюватися, зокрема за вимогами ринку та попиту на певні види сільськогосподарської продукції.

Внутрішньогосподарська спеціалізація являє собою подальший розвиток спеціалізації сільськогосподарських підприємств шляхом відокремлення виробництва окремих видів продукції або його технологічних стадій в окремих внутрішньогосподарських підрозділах – бригадах, фермах, цехах, загонах, ланках тощо (овочівницькі бригади, тракторно-рільничі загони, свиноферми, молочнотоварні цехи та ін.)¹.

Розрізняють чотири види спеціалізованих господарств: 1) глибокоспеціалізовані господарства з однією основною галуззю, яка займає в структурі товарної продукції 90% і більше (птахофабрики, свинокомплекси, тепличні комбінати, шовкостанції, конезаводи); 2) спеціалізовані господарства з двома основними галузями, які в сукупності займають в структурі товарної продукції до 70%, маючи при цьому 2–4 додаткові галузі; 3) господарства комбінованої спеціалізації з трьома основними галузями, які в сукупності займають в структурі товарної продукції не менше 75%, маючи при цьому 2–4 додаткові галузі; 4) багатогалузеві чи універсальні господарства (з чотирма і більше галузями).

¹ Аграрне право : підручник / за заг. ред. В. М. Єрмоленка. Київ : Юрінком Інтер, 2010. С. 288–290.

§ 3. Підсобні виробництва та промисли як допоміжні галузі аграрного виробництва. Правові засади їх створення та функціонування

Підсобні виробництва та промисли належать до категорії допоміжних галузей аграрного виробництва. До їх основних завдань належать: 1) повне та продуктивне використання трудових ресурсів (особливо сезонного надлишку робочої сили); 2) ефективне використання місцевих матеріальних та сировинних ресурсів, а також відходів промислового виробництва; 3) переробка власно виробленої сільськогосподарської продукції; 4) отримання додаткового доходу. Тобто внаслідок ведення підсобних виробництв та промислів сільськогосподарські товаровиробники отримують можливість покращити свій фінансовий стан, збільшити обсяги виробництва продукції та прибутковість господарства.

Розрізняють 2 види підсобних виробництв та промислів: внутрішньогосподарські та міжгосподарські.

Внутрішньогосподарські функціонують на правах структурного виробничого підрозділу підприємства, а міжгосподарські – створюються підприємствами та функціонують як самостійні суб'єкти з правами юридичної особи. Обидва види є власністю сільськогосподарського підприємства в цілому або пропорційно внесеної ним частки майна або коштів.

Підприємство може створювати підсобні виробництва на засадах кооперації з промисловими підприємствами, об'єднаннями та організаціями, а також створювати з іноземними партнерами спільні підприємства.

Діяльність підсобних виробництв та промислів регулюється на підставі Господарського кодексу України, Земельного кодексу, Лісового кодексу, Водного кодексу, Статуту господарства, що його утворило, а також на підставі такого локального акта, як Положення про підсобне виробництво чи промисел, яке приймається з урахуванням Примірного положення про підсобні виробництва та промисли в колективних, державних сільськогосподарських підприємствах, міжгосподарських організаціях та інших агропромислових формуваннях, схваленого Всеукраїнською Радою КСП та затвердженого у березні 1994 р. Міністерством сільського господарства та продовольства України.

Згідно із Господарським кодексом України поряд із виробництвом сільськогосподарської продукції сільськогосподарські підприємства та об'єднання можуть займатися будь-якими видами діяльності не забороненими законом. Предметом діяльності цих підприємств може бути переробка сільськогосподарської сировини, плодів, ягід, грибів, виробництво будівельних матеріалів, склотари, меблів, художніх виробів. Утворюються підсобні виробництва у сільськогосподарських підприємствах за рішенням вищого органу управління (у сільськогосподарському кооперативі – за рішенням загальних зборів, у державних (комунальних) підприємствах – за наказом директора, а в міжгосподарських підприємствах, об'єднаннях – за рішенням зборів уповноважених господарств – учасників). Цим же органом приймається і затверджується Положення про підсобне виробництво чи промисел, на підставі якого здійснюється його діяльність.

Підприємства, які створили підсобні виробництва та промисли: закріплюють за ним обладнання, транспорт, інвентар, будівлі та інше майно, а також земельні ділянки; забезпечують їх нормативно-технічною документацією; затверджують структуру виробництва; вживають заходи щодо забезпечення їх матеріально-технічними ресурсами; здійснюють заходи щодо додержання техніки безпеки, вимог виробничої санітарії та ін.

Роботи в підсобних виробництвах виконуються переважно особистою працею членів господарства. Допускається залучення до роботи осіб за трудовим договором (наприклад, фахівців, спеціалістів у певній сфері), як сезонних, так і постійних. Тривалість та розпорядок робочого дня, порядок надання вихідних, оплачуваних відпусток регулюється Правилами внутрішнього розпорядку.

Загальне керівництво підсобними промислами, контроль за їхньою діяльністю здійснюється правлінням або керівником сільськогосподарського підприємства. Безпосереднє керівництво здійснює керівник цього структурного підрозділу (завідувач виробництвом, начальник цеху, керівник промислу). Він несе відповідальність за організацію виробництва, використання матеріальних ресурсів, випуск та реалізацію продукції, а також за можливе погіршення екологічної обстановки внаслідок господарської діяльності.

Незважаючи на спільні завдання, мету і порядок створення підсобних виробництв та промислів, вони мають і певні відмінності. Так, підсобні виробництва характеризуються тим, що:

- мають підсобний характер до основного аграрного виробництва;
- це форма поєднання аграрного виробництва і промислової переробки продукції,
- у випадку переробки рослинної сировини – мають сезонний характер.

Виробнича ж діяльність промислів заснована на переробці не-сільськогосподарської сировини, використанні природних ресурсів і відходів промисловості (виготовлення будматеріалів із місцевої сировини, столярних виробів, меблів, сувенірів, інших побутових виробів), а отже, це форма організації промислового виробництва, яке зазвичай не пов'язане із аграрним виробництвом, функціонує на постійній основі та використовує індустріально-промислове обладнання, верстати.

Оскільки основною метою діяльності сільськогосподарських підприємств є виробництво сільськогосподарської продукції, а підсобні виробництва і промисли належать до допоміжної галузі, то їх діяльність має відповідати певним вимогам: їх виробнича спрямованість не повинна виходити за межі основного аграрного виробництва як основної діяльності сільськогосподарських підприємств, домінуючим має бути саме аграрне виробництво, основні та додаткові галузі не повинні поглинатися допоміжною галуззю або підніматися до її рівня; загальний обсяг виробництва та доходи, отримані від підсобних виробництв, мають бути значно нижчими від основних та додаткових галузей (у випадку з промислами або підсобними виробництвами, які займаються переробкою не тільки власно виробленої сільськогосподарської продукції, їх дохід має не перевищувати 25% валового доходу підприємства за рік – в іншому разі підприємство втрачає статус сільськогосподарського товаровиробника); робота в них повинна виконуватися не на шкоду основним та додатковим галузям; виробнича діяльність повинна здійснюватися, як правило, із застосуванням праці працівників та членів трудового колективу.

Для здійснення окремих видів діяльності підсобними виробництвами необхідним є отримання ліцензії (виробництво тютюнових та алкогольних виробів, збирання лікарських рослин та ін.).

Ліквідація підсобних виробництв та промислів відбувається за рішенням вищого органу управління підприємства (загальних зборів, за наказом директора, за рішенням зборів уповноважених господарств-учасників).

§ 4. Правові засади планування виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників

Під плануванням виробничо-господарської діяльності слід розуміти специфічну форму суспільної діяльності, що є однією із пріоритетних функцій управління, сутність якої полягає у визначенні цілей розвитку сільськогосподарського підприємства, методів, способів та засобів їх досягнення, розробці програми, плану дій різного ступеня деталізації на найближчий час і на перспективу. Процес планування дозволяє побачити весь комплекс майбутніх операцій виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських підприємств, передбачити її результати, а отже, створити належні умови для ефективного ведення аграрного виробництва шляхом оптимального забезпечення необхідними матеріально-технічними засобами, а також забезпечення реалізації виробленої підприємством товарної аграрної продукції рослинного і тваринного походження.

Планування виробничо-господарської діяльності суб'єктів аграрного господарювання здійснюється на двох рівнях: макрорівні (індикативне планування державою розвитку сільського господарства шляхом розробки і прийняття відповідних програм соціального та економічного розвитку) та мікрорівні (планування виробничо-господарської діяльності самими сільськогосподарськими товаровиробниками на внутрішньогосподарському рівні). Внутрішньогосподарське планування є економічно доцільним і об'єктивно необхідним у сучасних умовах.

Згідно із законодавством України (ст. 44 Господарського кодексу України) суб'єкти господарювання самостійно планують свою діяльність і визначають перспективи розвитку, виходячи із попиту на вироблену продукцію. Основу для планування діяльності сільськогосподарських підприємств становлять державні контракти, які підприємство самостійно приймає до виконання, і договори, укладені із споживачами продукції, робіт, послуг, постачальниками матеріально-технічних ресурсів й іншими контрагентами.

Роботу щодо планування виробничо-господарської діяльності здійснює адміністрація підприємства (виконавчий орган) за участю спеціалістів і керівників структурних підрозділів. Затверджує роз-

роблені плани вищий орган управління сільськогосподарського підприємства.

Залежно від строку дії виділяють три види планування виробничо-господарської діяльності: перспективне (стратегічне), поточне й оперативне.

Ефективність виробничо-господарської діяльності залежить від реалізації перспективних планів сільськогосподарських підприємств. Перспективний (стратегічний) план містить спеціалізацію сільськогосподарського підприємства, визначає найоптимальніше поєднання галузей й основні напрями їх розвитку; структуру підприємства, організацію його земельної території; перспективи виробничого і соціального розвитку та інші важливі аспекти виробничо-господарської діяльності. Термін його дії є індивідуальним, але має перевищувати один рік. Зазвичай він становить 3–5 років. Перспективний (стратегічний) план є основою для складання виробничо-господарських планів на більш короткі проміжки часу.

Поточне планування має забезпечувати розвиток підприємства протягом одного календарного року, тому таке планування називають ще річним. У поточних (річних) планах розвиваються й деталізуються положення перспективних планів, корегуються окремі показники. Він містить детальну програму розвитку на рік усіх галузей виробництва господарства, розрахунок собівартості виробленої сільськогосподарської продукції, визначає виробничі витрати і джерела їх погашення, передбачає дохід підприємства та його розподіл тощо.

Оперативні плани характеризуються тим, що у них конкретизуються положення річних планів підприємства і його виробничих підрозділів безпосередньо по окремих видах робіт, особливостям господарського року, забезпеченості підприємства на поточний період технікою, трудовими ресурсами, насінням, садивним матеріалом, кормами, паливно-мастильними матеріалами та іншими ресурсами, і термін їх дії становить строк менше одного року. Вони необхідні для забезпечення узгодженості дій усіх підрозділів під час проведення сільськогосподарських робіт. До оперативних планів можна віднести кварталні, місячні, декадні плани, плани проведення окремих сільськогосподарських робіт (посівна, жнива тощо), робочі плани, плани-наряди.

У робочих планах знаходить відображення конкретна розстановка кадрів і техніки під час виконання відповідних робіт, черговість про-

ведення робіт та строки їх виконання, визначаються особи, відповідальні за їх виконання. Їх основне завдання – забезпечення своєчасного проведення сільськогосподарських робіт.

Своєрідною формою оперативного планування є плани-наряди – це завершальний етап внутрішньогосподарського планування. Такі плани діють, як правило, протягом 5–10 днів. До членів і працівників господарства вони доводяться в усній формі. На їх основі керівник структурного підрозділу організовує розстановку кадрів і техніки, дає конкретні доручення працівникам.

Усі зазначені три типи планів – перспективний (стратегічний), поточний (річний) і оперативний – становлять загальну систему, яка називається генеральним планом, або бізнес-планом функціонування сільськогосподарського підприємства. Бізнес-план – це найважливіший комплексний документ, який регламентує виробничо-господарську й комерційну діяльність підприємства, розробляється на рік і на перспективу, характеризується гнучкістю та оперативністю. Метою розробки бізнес-плану є планування господарської діяльності сільськогосподарського підприємства на наступні періоди згідно з потребами ринку і можливостями отримання необхідних ресурсів (фінансових, матеріальних, трудових та ін.). Законодавством України визначено випадки, коли розробка й прийняття бізнес-плану є обов'язковими для сільськогосподарського підприємства. Зокрема, Постановою Кабінету Міністрів України від 16 червня 1998 р. «Про особливості проведення санації підприємств АПК» закріплено обов'язковість прийняття бізнес-плану у випадку санації сільськогосподарського підприємства. У Додатку 1 до цієї Постанови розроблено приблизну структуру такого бізнес-плану: 1) мета розроблення бізнес-плану; 2) вид діяльності підприємства; 3) ринки збуту, маркетинг; 4) план виробництва; 5) організаційний план; 6) фінансовий план; 7) очікуваний результат від фінансової підтримки. Цей перелік є неповним. Доцільним є внесення до бізнес-плану сільськогосподарських підприємств таких розділів, як дослідження ринку (вивчення конкурентів та їх продукції); вплив на природне середовище (визначення заходів щодо охорони землі та інших природних ресурсів у процесі аграрного виробництва); програма зменшення ризику та страхування; програма інвестування тощо.

§ 5. Правове забезпечення виробництва безпечної та якісної сільськогосподарської продукції

Стратегічною метою розвитку аграрного сектору згідно із схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 р. № 806-р Стратегією розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року є підвищення конкурентоспроможності вітчизняної сільськогосподарської продукції. Пріоритетними напрямками досягнення зазначеної мети є забезпечення якості і безпечності харчових продуктів, дотримання вимог до їх виробництва у результаті вдосконалення системи сертифікації виробництва і стандартизації, впровадження на усіх підприємствах переробної та харчової промисловості систем управління якістю та безпечністю харчових продуктів, створення мережі лабораторій для визначення рівня якості сільськогосподарської продукції, делегування саморегулівним об'єднанням на засадах взаємної відповідальності частини повноважень щодо здійснення контролю за відповідністю сільськогосподарської продукції національним стандартам, сприяння розвитку органічного землеробства тощо.

Отже, конкурентоспроможність продукції українських сільськогосподарських товаровиробників як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках залежить від її якості та екологічної безпечності. Якість сільськогосподарської продукції, у свою чергу, обумовлюється впливом низки факторів: екологічного стану навколишнього середовища (наслідки Чорнобильської катастрофи), економічних проблем країни, нераціонального використання земель та інших природних ресурсів, неправильного застосування добрив, пестицидів, отрутохімікатів, неконтрольованого використання стимуляторів росту, гормонів, антибіотиків, генетично модифікованих організмів у процесі сільськогосподарського виробництва тощо.

Під якістю харчового продукту розуміють сукупність властивостей та характерних рис харчового продукту, які здатні задовольнити потреби (вимоги) та побажання тих, хто споживає або використовує цей харчовий продукт.

Безпечність харчового продукту – це стан харчового продукту, що є результатом діяльності з виробництва та обігу, яка здійснюється з дотриманням вимог, встановлених санітарними заходами та/або техніч-

ними регламентами, та забезпечує впевненість у тому, що харчовий продукт не завдає шкоди здоров'ю людини (споживача), якщо він спожитий за призначенням.

На сьогодні основним нормативним актом, що закріплює вимоги до виробництва якісної і безпечної продукції, є Закон України від 23 грудня 1997 р. «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів». Окрім названого Закону, правову основу виробництва якісної та безпечної сільськогосподарської продукції становлять закони України від 2 березня 1995 р. «Про пестициди і агрохімікати»; від 5 грудня 1991 р. «Про захист прав споживачів»; від 17 травня 2001 р. «Про стандартизацію»; від 14 січня 2000 р. «Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції»; від 24 лютого 1994 р. «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення»; від 6 лютого 2003 р. «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них»; від 24 червня 2004 р. «Про молоко та молочні продукти»; від 18 вересня 2012 р. «Про аквакультуру»; від 31 травня 2007 р. «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів»; від 18 липня 2018 р. «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» та інші нормативно-правові акти.

Основними принципами державної політики щодо забезпечення якості та безпеки харчових продуктів та продовольчої сировини є: пріоритетність охорони здоров'я людини, визнання її права на належну якість та безпечність харчової продукції; створення гарантій безпеки для здоров'я людини під час виготовлення, транспортування, зберігання, реалізації, використання продуктів харчування; державний контроль за виробництвом, транспортуванням, реалізацією харчових продуктів та продовольчої сировини; стимулювання впровадження нових безпечних технологій виробництва продукції; встановлення відповідальності виробників, продавців харчової продукції за виготовлення та реалізацію продукції, у випадку невідповідності її стандартам, санітарним та ветеринарним нормам.

Закон України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» розрізняє поняття: небезпечний харчовий продукт – харчовий продукт, що є шкідливим для здоров'я та/або не-

придатним для споживання; і непридатний харчовий продукт – харчовий продукт, який містить сторонні речовини та/або предмети, пошкоджений в інший спосіб та/або зіпсований у результаті механічних, та/або хімічних, та/або мікробних факторів.

Якість та безпечність сільськогосподарської продукції має бути підтверджена відповідними документами (посвідченням якості, сертифікатом відповідності, висновком державної санітарно-епідеміологічної експертизи (для харчових продуктів і продовольчої сировини промислового виробництва), сертифікатом якості (для зерна та продуктів його переробки), фітосанітарним сертифікатом (для продуктів рослинного походження); ветеринарним сертифікатом (продукція тваринного походження) та ін.).

У Законі закріплені певні вимоги до маркування харчової продукції. Забороняється реалізація та використання продукції без маркування українською мовою, яка повинна містити інформацію про: 1) назву харчового продукту; 2) назву та повну адресу і телефон виробника, адресу потужностей (об'єкта) виробництва, а для імпортованих харчових продуктів – назву, повну адресу і телефон імпортера; 3) кількість нетто харчового продукту у встановлених одиницях виміру (вага, об'єм або поштучно); 4) склад харчового продукту у порядку переваги складників, у тому числі харчових добавок та ароматизаторів, що використовувались у його виробництві; 5) калорійність та поживну цінність із вказівкою на кількість білка, вуглеводів та жирів у встановлених одиницях виміру на 100 грамів харчового продукту; 6) кінцеву дату споживання «Вжити до» або дату виробництва та строк придатності; 7) номер партії виробництва; 8) умови зберігання та використання, якщо харчовий продукт потребує певних умов зберігання та використання для забезпечення його безпечності та якості; 9) застереження щодо споживання харчового продукту певними категоріями населення (дітьми, вагітними жінками, літніми людьми, спортсменами та алергіками), якщо такий продукт може негативно впливати на їх здоров'я при його споживанні; 10) наявність чи відсутність у харчових продуктах генетично модифікованих організмів (ГМО) – понад 0,9 відсотка у будь-якому інгредієнті, що відображається на етикетці харчового продукту написом «з ГМО» чи «без ГМО» відповідно.

Важливу роль у забезпеченні високої якості та екологічної безпеки сільськогосподарської сировини та продуктів харчування мають від-

повідні нормативно-технічні документи, державні та галузеві стандарти (ДСТУ), технічні умови (ТУ) та технічні регламенти. Відповідно до ст. 1 вказаного Закону, стандарт – документ, розроблений на основі консенсусу та затверджений уповноваженою організацією, який встановлює правила, інструкції або характеристики, що стосуються діяльності чи її результатів, включаючи продукцію, процеси або послуги, дотримання яких є обов'язковим. Стандарт може містити вимоги до термінології, позначок, пакування, маркування чи етикетування, які застосовуються до певної продукції, процесу чи послуги. Стандарт не містить вимог щодо безпечності харчових продуктів, встановлених санітарними заходами; технічний регламент – нормативно-правовий акт, затверджений рішенням Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, спільними або окремими рішеннями європейських законодавчих органів – Європейської Комісії, Європейської Ради, Європейського Парламенту, у якому визначено характеристики продукції або пов'язані з нею процеси чи способи виробництва, а також вимоги до послуг, включаючи відповідні положення, дотримання яких є обов'язковим. Технічний регламент може також містити вимоги до термінології, позначок, пакування, маркування чи етикетування, які застосовуються до певної продукції, процесу чи способу виробництва. Технічний регламент не містить санітарні заходи. У разі відсутності технічного регламенту щодо певного об'єкта регулювання, затвердженого рішенням Верховної Ради України або Кабінету Міністрів України, застосовується, за наявності, технічний регламент Європейського Союзу. Як приклад, можна навести Технічний регламент щодо правил маркування харчових продуктів, затверджений наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28 жовтня 2010 р.

Одним із способів забезпечення належної якості сільськогосподарської продукції є система штрихового кодування. Положення про штрихове кодування товарів, затверджене наказом Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції від 20 серпня 2002 р. Відсутність сертифікації та кодування здешевлює сільськогосподарську продукцію на зовнішньому ринку на 30–60%.

На сьогодні у світі найпоширенішою системою контролю за якістю й безпечністю продуктів харчування є система НАССР (Система управління безпечністю харчових продуктів, з англ. – аналіз небез-

печних факторів й критичних точок контролю). НАССР – запобіжна (превентивна) система у сфері безпечності харчових продуктів, за якої вивчається кожен крок (етап) у харчовому виробництві, виявляються специфічні ризики і небезпеки, впроваджуються ефективні методи контролю і моніторингу. З 1 вересня 2009 р. в Україні була запроваджена та сертифікована система НАССР на всіх експортних потужностях з виробництва і постачання рослинних олій. З метою поширення цієї системи наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 1 жовтня 2012 р. № 590 були затверджені Вимоги щодо розробки, впровадження та застосування постійно діючих процедур, заснованих на принципах Системи управління безпечністю харчових продуктів (НАССР), що є обов'язковими для виконання операторами потужностей з виробництва та/або обігу харчових продуктів.

Державними органами, що забезпечують розробку, затвердження та впровадження санітарних заходів щодо безпечності та якості харчових продуктів, є: Кабінет Міністрів України, Міністерство охорони здоров'я України, Державна санітарно-епідеміологічна служба, Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, Департамент технічного регулювання Мінекономіки, Державна служба з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів. Рекомендаційними повноваженнями наділено також Національну Комісію України з Кодексу Аліментаріус.

Питання якості та безпечності харчових продуктів регулюються не лише на національному рівні кожною державою окремо. У світі існують відповідні міжнародні організації – Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), Комісія з Кодексу Аліментаріус¹, Міжнародне епізоотичне бюро (МЕБ) та ін., які опікуються вказаними питаннями на міжнародному рівні. Регулюванню відносин у сфері забезпечення якості та безпечності сільськогосподарської продукції присвячено норми таких міжнародних договорів, як: Міжнародна конвенція по захисту рослин від 6 грудня 1951 р., Угода про співробітництво в галузі карантину рослин від шкідників і хвороб від 14 грудня 1959 р., Угода про співробітництво в галузі ветеринарії від 14 грудня 1959 р. та ін.

¹ Кодекс Аліментаріус – збірка схвалених на міжнародному рівні і поданих в однаковому вигляді стандартів на харчові продукти.

§ 6. Екологізація аграрного виробництва. Органічне сільськогосподарське виробництво та його правова регламентація. Правові засади використання ГМО при виробництві сільськогосподарської продукції та продуктів харчування

Екологізацію аграрного виробництва можна визначити як спеціальний принцип аграрного права, що знаходить свій вияв у встановленні в аграрному законодавстві та практичній реалізації екологічних нормативів, вимог і приписів як уповноваженими державними органами, органами місцевого самоврядування, так і самими аграрними товаровиробниками у сфері ведення сільськогосподарської виробничої діяльності щодо захисту довкілля, екологічно збалансованого використання природних ресурсів, а також виробництва якісної та екологічно безпечної сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження. Екологізація аграрного виробництва, по-перше, має перешкоджати негативному впливу виробничих процесів на стан навколишнього середовища, а, по-друге, сприяти забезпеченню якості та безпечності сільськогосподарської продукції, що виробляється.

Одним із кроків на шляху до екологізації сільськогосподарського виробництва та забезпечення прав споживачів у якісній та безпечній сільськогосподарській продукції стало прийняття Закону України від 3 вересня 2013 р. «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини». Цей Закон вперше в Україні визначив правові та економічні основи виробництва та обігу органічної сільськогосподарської продукції та сировини, заходи контролю та нагляду за такою діяльністю тощо. На сьогодні відносини з ведення органічного сільськогосподарського виробництва врегульовані Законом України від 18 липня 2018 р. «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції». Цей Закон визначає основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, засади правового регулювання органічного виробництва, обігу органічної продукції та

функціонування ринку органічної продукції, правові основи діяльності центральних органів виконавчої влади, суб'єктів ринку органічної продукції та напрями державної політики у зазначених сферах і спрямований на забезпечення справедливої конкуренції та належного функціонування ринку органічної продукції та сировини, покращення основних показників стану здоров'я населення, збереження навколишнього природного середовища, раціонального використання ґрунтів, забезпечення раціонального використання та відтворення природних ресурсів, а також гарантування впевненості споживачів у продуктах та сировині, маркованих як органічні.

Органічне виробництво являє собою сертифіковану діяльність, пов'язану з виробництвом сільськогосподарської продукції (у тому числі всі стадії технологічного процесу, а саме первинне виробництво (включаючи збирання), підготовку, обробку, змішування та пов'язані з цим процедури, наповнення, пакування, переробки, відновлення та інші зміни стану продукції), що провадиться із дотриманням вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції.

Державна політика у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції ґрунтується на принципах: законності; паритетності та рівності; відкритості; координації (взаємозв'язку та узгодженості довгострокових стратегій, планів і програм розвитку органічного виробництва та ринку органічної продукції в Україні); сталого розвитку (розвитку органічного виробництва та ринку органічної продукції для задоволення потреб нинішнього покоління з урахуванням інтересів майбутніх поколінь); об'єктивності; взаємоузгодженості економічних інтересів операторів, суспільства і держави; додержання вимог екологічної безпеки у сфері органічного виробництва та/або обігу органічної продукції; визнання свободи господарської діяльності у сфері органічного виробництва та/або обігу органічної продукції; свободи поширення інформації про органічне виробництво та обіг органічної продукції.

Право на виробництво органічної продукції (сировини) має фізична або юридична особа будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, яка пройшла оцінку відповідності виробництва органічної продукції (сировини), отримала сертифікат відповідності та включена до Реєстру виробників органічної продукції (сировини).

Методами виробництва органічної продукції та/або сировини є такі, які:

1) виключають використання генетично модифікованих організмів, похідних ГМО і продуктів, вироблених з ГМО (харчових продуктів, кормів, технологічних добавок, препаратів захисту рослин та покращення ґрунту, добрив, насіння, вегетативного походження садивного матеріалу, мікроорганізмів і тварин);

2) виключають використання хімічно синтезованих речовин, консервантів, синтезованих (штучних) барвників, гормонів, антибіотиків, ароматизаторів, стабілізаторів, підсилювачів смаку, стимуляторів росту;

3) виключають використання іонізуючого випромінювання для обробки органічної сировини або кормів, що використовуються у виробництві органічної продукції;

4) виключають гідропонне виробництво;

5) забороняють використання методів електричної або іншої стимуляції для примушування, що завдає тваринам болю, застосування транквілізаторів;

6) використовують живі організми та методи механічного виробництва;

7) здійснюють живлення рослин в основному через екосистему ґрунту;

8) засновані на оцінці ризику та використовують превентивні заходи.

До галузей органічного виробництва належать: органічне рослинництво; органічне тваринництво; органічне грибівництво; органічна аквакультура; виробництво органічних морських водоростей; виробництво органічних харчових продуктів (у тому числі органічне виноробство); виробництво органічних кормів; заготівля органічних об'єктів рослинного світу.

Промислове виробництво органічної продукції проводиться виключно із органічної сировини, вирощеної на придатних для цього землях або у спеціально визначених зонах виробництва органічної продукції та сировини. Органічне виробництво та/або обіг органічної продукції в Україні підлягає сертифікації.

Спеціальними нормативними актами визначаються особливості виробництва окремих видів органічної сільськогосподарської продукції. Так, постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 р. затверджені Детальні правила виробництва органічної продукції (сировини) бджільництва.

Основою виробництва органічної продукції (сировини) бджільництва є виключення з технологічного процесу застосування хімічних добрив та пестицидів синтетичного походження, генетично модифікованих організмів, похідних генетично модифікованих організмів, продуктів, вироблених генетично модифікованими організмами, консервантів тощо. У процесі виробництва органічної продукції бджільництва її виробник повинен: 1) використовувати бджіл з урахуванням породного районування; 2) проводити підгодівлю бджіл виключно органічним медом з медоносних рослин, які не є генетично модифікованими і до яких не застосовувалися хімічні добрива, пестициди синтетичного походження; 3) обирати місця для розміщення пасік відповідно до Детальних правил; 4) підтримувати здоров'я бджіл шляхом здійснення превентивних заходів. При цьому період переходу від виробництва традиційної (неорганічної) продукції бджільництва до виробництва органічної продукції бджільництва триває не менш як 12 місяців. Вказаними Детальними правилами регламентовано вимоги щодо порід бджіл, їх зимівлі, вуликів, формування і розміщення пасік, лікування та профілактики захворювань бджіл тощо.

Постановою Кабінету Міністрів України від 30 березня 2016 р. «Про затвердження Детальних правил виробництва органічної продукції (сировини) тваринного походження» встановлено вимоги до виробництва органічної продукції тваринництва, зокрема до виробників, вибору порід тварин, створення чи оновлення стада або отари, розведення тварин, ведення журналу обліку виробництва, кормів для тварин, приміщень для їх утримання, до пасовищ та ін. Так, наприклад, відповідно до вказаних Детальних правил тварини повинні мати доступ до відкритих пасовищ. Забороняється утримувати тварин на прив'язі або в ізоляції, крім тих тварин, що це необхідно для забезпечення безпеки, належного утримання чи у ветеринарних цілях. Поросята забороняється утримувати на плоских настилах або у клітках. Птицю забороняється утримувати в клітках. Водоплавна птиця повинна мати доступ до річки, струмка, ставка, озера або басейна з метою задоволення її фізіологічних та поведінкових потреб. Додаток 1 до названої постанови встановлює максимальну кількість тварин на 1 га сільськогосподарських угідь; Додаток 2 – площу приміщень та відкритих майданчиків; Додатком 3 закріплений Перелік кормових добавок і речовин, які використовуються для годівлі тварин; Додатком 4 – Перелік засобів для чищення і дезінфекції приміщень для утримання тварин.

Останнім часом у зв'язку з розвитком генної інженерії та біотехнологій значного поширення набуло використання генетично модифікованих організмів у процесі сільськогосподарського виробництва. Генетично модифікований організм – будь-який організм, у якому генетичний матеріал був змінений за допомогою штучних прийомів переносу генів, які не відбуваються у природних умовах. ГМО створюється шляхом впровадження чужорідних генів з одного організму до іншого, оминаючи при цьому видові бар'єри. До генотипу переноситься обраний ген, що відповідає за певну ознаку. Трансгенним сільськогосподарським культурам властиві швидкість зростання, довготривале зберігання, стійкість до шкідників, висока врожайність, невибагливість до умов вирощування. Прибічники генної інженерії вважають, що ГМО допоможуть вирішити глобальну продовольчу проблему. Проте наслідки вживання та використання такої продукції зараз остаточно не з'ясовані, як і вплив такої продукції на людей, тварин, рослинний світ. Концепція Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 р., закріплює необхідність збереження генетичного різноманіття культурних сортів рослин, сільськогосподарських та одомашнених тварин і їх диких родичів з метою мінімізації генетичної ерозії та збереження агробіорізноманіття.

На сьогодні правову основу зазначених відносин становить Закон України від 31 травня 2007 р. «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» Він закріплює визначення біологічної та генетичної безпеки, ГМО, продукції, виробленої з ГМО, тощо. Так, біологічна безпека визначається у Законі як стан середовища життєдіяльності людини, при якому відсутній негативний вплив його чинників (біологічних, хімічних, фізичних) на біологічну структуру і функцію людської особи в теперішньому і майбутніх поколіннях, а також відсутній незворотній негативний вплив на біологічні об'єкти природного середовища (біосферу) та сільськогосподарські рослини і тварини.

Закон закріплює принцип пріоритетності охорони здоров'я людей та навколишнього середовища порівняно з отриманням економічних переваг від застосування ГМО, регулює генно-інженерну діяльність у замкненій та відкритій системах. До позитивних сторін цього закону належить: 1) легальне закріплення та визначення основних понять у сфері генної інженерії; 2) наявність імперативного положення про

обов'язковість державної реєстрації продукції, що містить ГМО. Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 13 травня 2009 р. №468 «Про затвердження Порядку етикетування харчових продуктів, які містять генетично модифіковані організми або вироблені з їх використанням та вводяться в обіг» з 1 липня 2009 року етикетування харчових продуктів, які містять генетично модифіковані організми обсягом понад 0,9 відсотка або вироблені із сільськогосподарської продукції, вміст генетично модифікованих організмів у якій становить понад 0,9 відсотка, повинне проводитися їх виробником (постачальником) із зазначенням відповідної інформації.

Харчові продукти, які містять генетично модифіковані організми обсягом понад 0,9 відсотка або вироблені із сільськогосподарської продукції, вміст генетично модифікованих організмів у якій становить понад 0,9 відсотка, на яких не виконано відповідний напис, підлягають вилученню з обігу.

Відповідно до наказу Міністерства охорони здоров'я України від 9 листопада 2010 р. «Про затвердження Переліку харчових продуктів, щодо яких здійснюється контроль вмісту генетично модифікованих організмів» до таких харчових продуктів віднесено такі, як: соя, кукурудза, картопля, томати, кабачки, диня, папайя, цикорій, цукровий буряк, ріпак, льон, бавовна, пшениця, рис, продукти дитячого харчування та сировина для їх виготовлення, харчові продукти для спеціального дієтичного споживання, харчові продукти, дієтичні добавки, виготовлені з використанням названих харчових продуктів, закваски, дріжджові культури та продукти, що їх містять.

Державну реєстрацію ГМО здійснюють відповідні компетентні органи. Зокрема, Міністерство екології та природних ресурсів України здійснює державну реєстрацію засобів захисту рослин, отриманих з використанням ГМО; Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України – створених на основі ГМО сортів сільськогосподарських рослин, порід тварин, мікробіологічних сільськогосподарських препаратів, ГМО джерел кормів, кормових добавок та ветеринарних препаратів, які містять ГМО або отриманих з їх використанням, тощо.

Промислове виробництво та введення в обіг ГМО, а також продукції, виробленої із застосуванням ГМО, до їх державної реєстрації забороняється. Також забороняється вивільнення ГМО в навколишнє природне середовище до їх державної реєстрації.

До продукції, яка реєструється у Державних реєстрах ГМО, Закон відносить: 1) сорти сільськогосподарських рослин та породи тварин, створені на основі ГМО; 2) ГМО джерела харчових продуктів; 3) ГМО джерела кормів.

Взагалі правова регламентація використання ГМО дуже складна, оскільки охоплює широку сферу суспільних відносин, пов'язаних з біологічним різноманіттям, інтелектуальною власністю, етичними та релігійними переконаннями, ризиком для здоров'я людини, безпекою харчових продуктів, правами споживачів, охороною довкілля та ін. Тому нагальною є розробка ефективної законодавчої бази з тим, щоб споживач був проінформований про всі характеристики таких харчових продуктів: про їх склад, харчову цінність, їх вплив на організм та ін. Все це має бути відображено в ході маркування цих продуктів. Вибір щодо споживання такої продукції робить кожна людина, але право споживача на інформацію має бути гарантоване законодавством. Адже ст. 50 Конституції України гарантує кожному право вільного доступу до інформації про якість та безпечність харчових продуктів. Кожен має право на поширення такої інформації, вона ніким не може бути засекречена та ін.

§ 7. Особливості договірних відносин сільськогосподарських товаровиробників

Сільськогосподарські товаровиробники усіх форм власності та організаційно-правових форм вступають у відносини із споживачами своєї продукції, між собою, з постачальниками, з банківськими та кредитними установами, підприємствами агросервісу, іншими суб'єктами господарської діяльності. Юридичним засобом і правовою формою регулювання цих відносин є договір. Про договір як регулятор відносин за участю юридичних осіб та громадян ідеться в Цивільному кодексі України, норми якого спрямовані на врегулювання договірних відносин взагалі. Особливості укладення та виконання господарських договорів закріплено у нормах Господарського кодексу України.

Спеціальні статті Цивільного та Господарського кодексів України присвячені врегулюванню відносин щодо закупівлі, поставок та конт-

рактації сільськогосподарської продукції, капітального будівництва, перевезення вантажів. Господарські договори також регулюються законодавством про окремі види господарської діяльності: інвестиційну, зовнішньоекономічну тощо.

Відповідно до ст. 626 ЦК України договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Аграрно-правовий договір є різновидом господарського договору та має такі особливості:

1) це майнові договори, що обслуговують безпосередньо виробництво сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження, її переробку та реалізацію;

2) стосовно господарських договорів діють особливі правила їх укладення (зміни та розірвання), підстав для такого укладення і змісту господарських зобов'язань. Статтю 179 Господарського кодексу України встановлено, що укладення господарського договору для сторін є обов'язковим, якщо він заснований на державному замовленні. Усі інші господарські договори укладаються на підставі вільного волевиявлення та за взаємною згодою;

3) законодавство (зокрема, Господарський кодекс України) обмежує коло суб'єктів, що можуть бути суб'єктами аграрно-договірних зв'язків. Ними можуть бути лише суб'єкти господарювання – ст. 55 – господарські організації, фізичні особи-підприємці, відокремлені структурні підрозділи господарських організацій. Проте в окремих випадках учасниками таких відносин можуть виступати й фізичні особи (наприклад, особи, що займаються веденням особистого селянського господарства);

4) аграрно-правові договори обов'язково укладаються в письмовій формі, що забезпечує можливість їх об'єктивного сприйняття іншими особами (судом, органами державно-правового регулювання, контрагентами);

5) у таких договорах відображається і враховується специфіка сільськогосподарського виробництва (сезонність аграрного виробництва, залежність від природно-кліматичних умов тощо);

6) особливі правила розгляду спорів щодо виконання окремих аграрно-правових договорів встановлені Господарським процесуальним кодексом України.

Отже, аграрно-правовий договір – це угода суб'єктів аграрного господарювання, яка встановлює, змінює чи припиняє зобов'язання

сторін у сфері господарської діяльності при виробництві сільськогосподарської продукції, її переробці та реалізації, виконанні сільськогосподарських робіт, наданні сільськогосподарських послуг.

Особливістю процедури укладення аграрно-правових договорів є існування особливого порядку розгляду розбіжностей. За загальним правилом господарський договір укладається у формі єдиного документа, підписаного сторонами та скріпленого печатками (ст. 181 ГК України). Розбіжності, що виникають при укладенні таких договорів, розглядаються керівниками підприємств або уповноваженими ними особами.

За наявності заперечень щодо окремих умов договору сторона, яка одержала проект договору, складає протокол розбіжностей, про що робиться застереження у договорі, та у 20-денний строк надсилає другій стороні два примірники протоколу розбіжностей разом з підписаним договором (ст. 181 ГК України).

Сторона, яка одержала протокол розбіжностей, зобов'язана протягом 20 днів розглянути його, в цей же строк вжити заходів для врегулювання розбіжностей та включити до договору всі прийняті пропозиції. Ті розбіжності, що залишилися неврегульованими, сторона має право передати в цей же строк до суду, якщо на це є згода другої сторони.

Якщо сторона, яка одержала протокол розбіжностей щодо умов договору, заснованому на державному замовленні або такого, укладення якого є обов'язковим для сторін на підставі закону, або сторона – виконавець за договором, що в установленому порядку визнаний монополістом на певному ринку товарів (робіт, послуг), яка одержала протокол розбіжностей, не передасть у зазначений 20-денний строк до суду розбіжності, що залишилися неврегульованими, то пропозиції другої сторони вважаються прийнятими.

У разі, якщо сторони не досягли згоди з усіх істотних умов господарського договору, такий договір вважається укладеним (таким, що не відбувся). Істотними умовами будь-якого аграрно-правового договору є предмет, ціна та строк дії договору (ст. 180 ГК України).

Договірні зобов'язання, властиві сфері сільськогосподарського виробництва, можна розподілити на такі види:

- у сфері реалізації сільськогосподарської продукції;
- матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників;

- орендні договірні відносини;
- у сфері виробничо-технічного сервісу (технічного, агрохімічного; гідромеліоративного та іншого обслуговування);
- у сфері науково-технічного та інноваційного забезпечення.

══════ Питання для самоконтролю

1. Надайте визначення поняттю виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників.
2. Назвіть принципи правового регулювання виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників.
3. Охарактеризуйте обмеження у здійсненні виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників.
4. Що являє собою спеціалізація у сільському господарстві? Назвіть її види.
5. Визначте поняття та ознаки підсобних виробництв та промислів сільськогосподарських підприємств.
6. Які види планування виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників ви знаєте?
7. Визначте поняття та структуру бізнес-плану сільськогосподарського підприємства, вкажіть випадки його обов'язкового складання.
8. Як ви розумієте екологізацію аграрного виробництва?
9. Проаналізуйте правові засади виробництва органічної сільськогосподарської продукції та сировини.
10. Надайте характеристику Закону України від 31 травня 2007 р. «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів».

Розділ 13

Правове регулювання виращування продукції рослинництва

§ 1. Поняття та ознаки рослинництва. Правове регулювання виробництва продукції рослинництва як виду сільськогосподарської продукції

Норми правових інститутів аграрного права, які регулюють той чи інший вид аграрних відносин, не завжди збігаються з класифікацією галузей сільського господарства. Пояснюється це тим, що коли йдеться про право, то мають на увазі тільки сформовані правові інститути, а не галузі матеріальної діяльності. А правові інститути формуються там, де виникає потреба в правовому регулюванні. Ті види сільськогосподарської діяльності, що не потребують окремого правового регулювання, регулюються загальними нормами аграрного права. Через це система правових інститутів особливої частини аграрного права, які регулюють окремі види сільськогосподарської діяльності, не є такою логічно послідовною, як класифікація галузей сільського господарства¹.

Серед основних груп у системі правових інститутів виділяється сільськогосподарська діяльність у галузі рослинництва, яка тісно пов'язана з землею як основним засобом виробництва, за допомогою якого на землях сільськогосподарського призначення виращується продукція рослинництва.

До системи норм правових інститутів, які регулюють здійснення сільськогосподарської діяльності у галузі рослинництва, належать такі інститути, як – насінництва та охорони прав на сорти рослин; захисту рослин; виробництва зерна; регулювання виращування наркотичних рослин; льонарства та коноплярства; садівництва, виноградарства й хмелярства; виращування сої та інше. Виділяють також такі основні

---

¹ Аграрне право України : підручник / за ред. О. О. Погрібною. Київ : Істина, 2005. С. 324.

групи в системі правових інститутів аграрного права, про які вже було згадано раніше, як сільськогосподарську діяльність у галузі тваринництва (до якої належать інститути племінної справи у тваринництві; ветеринарної медицини; бджільництва; рибництва; птахівництва й молочарства та інше) та обслуговуючі види сільськогосподарської діяльності (до якої належать інститути з вирощування штамів мікроорганізмів; транспортування сільськогосподарської продукції; фінансування й кредитування сільського господарства; аграрної освіти та інше).

Рослинництво – одна з основних галузей сільського господарства, метою якої є вирощування культивованих сільськогосподарських рослин, а її продукцію використовують як для харчування населення, так і як корми для відгодівлі сільськогосподарських тварин, а також як сировину для багатьох галузей промисловості: харчової, легкої, фармацевтичної тощо. За належними господарськими і біологічними ознаками розрізняють польові, овочеві, плодові та ягідні, лучні й лісові сільськогосподарські рослини. Відповідно до цього рослинництво поділяють на рільництво, овочівництво, садівництво, виноградарство, лувківництво, лісівництво.

Найбільше значення серед інших видів рослинництва займає рільництво, завданням якого є вирощування польових культур: зернових, технічних, баштанних, кормових, картоплі та інших.

У структурі класифікації видів економічної діяльності Національного класифікатора України ДК 009:2010¹ сільськогосподарська діяльність у галузі рослинництва також не збігається з системою норм правових інститутів аграрного права, які регулюють здійснення сільськогосподарської діяльності у галузі рослинництва. Так, у структурі класифікації видів економічної діяльності ДК 009:2010 визначають вирощування однорічних і дворічних культур (зернових, бобових, олійних культур, вирощування рису, овочів і баштанних культур, вирощування цукрової тростини, тютюну, прядивних культур та інше) та вирощування багаторічних культур (винограду, тропічних і субтропічних фруктів, цитрусових, зерняткових і кісточкових фруктів, вирощування ягід, горіхів, інших фруктів, олійних плодів, культур для виробництва напоїв, пряних, ароматичних і лікарських культур).

Рослинництво як галузь сільськогосподарського виробництва тісно пов'язане з іншими галузями сільського господарства, оскільки

---

¹ Наказ Держспоживстандарту України від 11.10.2010 р. № 457 КВЕД ДК 009:2010.

її завданням є отримання високих і стабільних урожаїв сільськогосподарських рослин при високій якості отримуваної продукції і найменших затратах праці і засобів виробництва, а також отримання високоякісного посівного матеріалу як фактора підвищення врожайності, тобто отримання якісної та безпечної аграрної продукції. У зв'язку з цим на основі наукових даних і досвіду впроваджуються на нормативно-правовому рівні рекомендації, а в деяких випадках вимоги щодо ведення сівозмін відповідно до ґрунтово-кліматичних умов і вирощуваних культур, встановлення ступеня ефективності добрив та їх використання, створення нових високопродуктивних сортів рослин для різних природно-кліматичних зон України. Запровадження сівозмін є гарантією раціонального використання та охорони земель. Так, відповідно до ч. 3 ст. 103 Земельного кодексу України власники та землекористувачі земельних ділянок зобов'язані співпрацювати при вчиненні дій, спрямованих на забезпечення прав на землю кожного з них та використання цих ділянок із запровадженням і додержанням прогресивних технологій вирощування сільськогосподарських культур та охорони земель (обмін земельних ділянок, раціональна організація територій, дотримання сівозмін, встановлення, зберігання межових знаків тощо). Відповідно до ч. 5 ст. 111 Земельного кодексу України відомості про обмеження у використанні земель зазначаються у схемах землеустрою і техніко-економічних обґрунтуваннях використання та охорони земель адміністративно-територіальних одиниць, проектах землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь. Зміст статей 184, 186 Земельного кодексу України передбачає складання проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозмін, упорядкування угідь, а також розроблення заходів щодо охорони земель. Відповідно до ст. 52 Закону України від 22 травня 2003 р. «Про землеустрій», проекти землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь, визначають організацію землеволодінь та землекористувань з виділенням сівозміни, виходячи з екологічних та економічних умов, формування інженерної та соціальної інфраструктури. Законом України від 19 червня 2003 р. «Про охорону земель» передбачено запровадження нормативів у галузі охорони земель та відтворення родючості ґрунтів, серед яких визначені й нормативи оптимального співвідношення культур у сівозмінах у різних природно-сільськогосподарських регіонах. У ст. 211 Земель-

ного кодексу України передбачено юридичну відповідальність за використання земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва без затверджених у випадках, визначених законом, проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни. Однак відносини щодо затвердження проектів землеустрою є предметом земельного права.

Слід зазначити, що спеціального єдиного нормативно-правового акта щодо правового регулювання галузі рослинництва на рівні закону не існує. Натомість існує велика кількість нормативно-правових актів, що мають як загальний, так і спеціальний галузевий характер, пов'язаних з рослинництвом, наприклад: Закон України від 26 грудня 2002 р. «Про насіння і садивний матеріал» (в редакції від 30 червня 2016 р.); від 21 квітня 1993 р. «Про охорону прав на сорти рослин» (в редакції від 30 червня 2016 р.); від 30 червня 1993 р. «Про карантин рослин» (в редакції від 1 січня 2016 р.); від 14 жовтня 1998 р. «Про захист рослин» (в редакції від 5 квітня 2015 р.); від 2 березня 1995 р. «Про пестициди і агрохімікати» (в редакції від 18 грудня 2017 р.).

До законів, що мають спеціальний галузевий характер, тобто норми яких спрямовані на регулювання відносин з виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції рослинного походження, належать Закон України від 4 липня 2002 р. «Про зерно та ринок зерна в Україні» (в редакції від 19 липня 2017 р.), від 16 червня 2005 р. «Про виноград та виноградне вино» (в редакції від 20 квітня 2018 р.) та ін.

Підзаконними нормативно-правовими актами є накази Міністерства аграрної політики та продовольства України, Української академії аграрних наук від 6 грудня 2007 р. «Про затвердження галузевої програми «Захист рослин 2008–2015», від 28 травня 2008 р. «Про затвердження галузевої Програми «Соє України – 2008–2015» та ін.). Визначення та види державних цільових програм надається в Законі України від 18 березня 2004 р. «Про державні цільові програми» (в редакції від 2 грудня 2012 р.), метою яких є розв'язання найважливіших проблем розвитку держави, її окремих галузей економіки або адміністративно-територіальних одиниць, з узгодженими термінами виконання, складом виконавців та ресурсним забезпеченням. Порядок розроблен-

ня та виконання державних цільових програм затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 31 січня 2007 р.

У жодному нормативно-правовому акті законодавства України досі не закріплене нормативне визначення поняття рослинництва. Однак ст. 1 Закону України від 26 грудня 2002 р. «Про насіння і садивний матеріал» (в редакції від 30 червня 2016 р.) використовується така категорія, як рослинництво, у визначенні поняття насінництва, що є галуззю рослинництва, яка забезпечує виробництво насіння рослин, тобто їх розмноження. Зазначений закон також містить визначення сільськогосподарських рослин, під якими слід розуміти рослини, представлени сортами (гібридами), що використовуються для виробництва сільськогосподарської сировини і продуктів харчування; багаторічних рослин; лісових рослин; декоративних рослин; лікарських рослин.

У широкому розумінні сільськогосподарські рослини можна визначити як рослини культивованого походження (введені штучно в результаті розмноження) із засвоюванням посівного матеріалу, спеціальної праці і засобів виробництва, що також вважається сільськогосподарською продукцією. Таким чином, поняття «рослинництво» містить такі *ознаки*: галузь сільськогосподарського виробництва; діяльність, пов'язана із землею сільськогосподарського призначення як основним засобом виробництва; діяльність із вирощування культивованих сільськогосподарських рослин; діяльність, пов'язана із засвоюванням посівного матеріалу, спеціальної праці і засобів виробництва; метою є одержання продукції харчування для людини, продукції для кормів сільськогосподарських тварин і сировини для переробної промисловості (харчової, легкої, фармацевтичної тощо).

Отже, під *рослинництвом слід розуміти* – галузь сільськогосподарського виробництва з вирощування культивованих сільськогосподарських рослин, що пов'язана із засвоюванням посівного матеріалу, спеціальної праці і засобів виробництва, з метою отримання продукції харчування населення (людини), продукції для кормів сільськогосподарських тварин і продукції сировини для переробної промисловості (харчової, легкої, фармацевтичної тощо).

Кінцевим результатом рослинництва є отримання окремих видів її продукції, що використовується на відповідні цілі і вважається сільськогосподарською продукцією з відповідною встановленою на неї ціною.

Визначення сільськогосподарської продукції міститься в ст. 2 Закону України від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільськогосподарства України» (в редакції від 15 серпня 2018 р.), де розглядається як продукція (товари), що підпадають під визначення груп 1-24 УКТ ЗЕД (Українською класифікацією товарів зовнішньоекономічної діяльності, складеною на основі Гармонізованої системи опису та кодування товарів) згідно із Законом України від 19 вересня 2013 р. «Про Митний тариф України» (в редакції від 1 січня 2018 р.), якщо при цьому такі товари (продукція) вирощуються, відгодовуються, виловлюються, збираються, виготовляються, виробляються, переробляються безпосередньо виробником цих товарів (продукції), а також продукти обробки та переробки цих товарів (продукції), якщо вони були придбані або вироблені на власних або орендованих потужностях (площах). До сільськогосподарської продукції (товарів) також належать відходи, отримані при виробництві сільськогосподарської продукції (товарів), визначених у групах 1-24 УКТ ЗЕД, а саме: органічні добрива (гній, перегній, пташиний послід, а також полова, бадилля тощо), суміші органічних та мінеральних добрив, у яких частка органічних добрив становить більше 50 відсотків від загальної ваги таких сумішей, а також усе біологічне паливо та енергія, отримані при переробці та утилізації сільськогосподарської продукції (товарів) та їх відходів (біогаз, біодизель, етанол, тверде біопаливо, у виробництві якого була використана сільськогосподарська продукція (її відходи) в розмірі більше 50 відсотків від усієї використаної продукції, електрична енергія, пар, гаряча вода тощо).

Як уже зазначалось, продукція рослинництва як вид сільськогосподарської продукції включає усі види продукції з вирощування зернових, технічних, кормових, овочевих, баштанних культур і картоплі, садівництво, виноградарство і квіткарство, правове регулювання окремих її видів здійснюється на підзаконному рівні.

Провідними культурами рослинництва на землях сільськогосподарського призначення виступають такі сільськогосподарські рослини, як зернові та різноманітні технічні культури: соняшник, цукровий буряк, льон, хміль, тютюн. Картопля за обсягом виробництва посідає друге місце після зерна і використовується як продукт харчування, для технічної переробки на спирт, крохмаль, патоку і як корм для тварин. Важливою галуззю сільськогосподарського виробництва в рослинництві є садівництво та виноградарство.

Також в окремих законодавчих актах опосередковано мова йде про рослинництво в процесі виготовлення особливої сільськогосподарської продукції, такої як дитячої харчової продукції та органічної продукції рослинництва, про що вже зазначалося раніше в інших темах¹.

§ 2. Насінництво як вид сільськогосподарської діяльності. Правове регулювання вирощування й реалізації насіння сільськогосподарських культур

Інститут правового регулювання насінництва тісно пов'язаний з правовим інститутом охорони прав на сорти рослин і регулює суспільні відносини, пов'язані з використанням насіння і садивного матеріалу сільськогосподарських культур, забезпеченням його належної якості, підтриманням чистоти сорту, створення умов для розвитку вітчизняної системи насінництва та частково доповнює правовий інститут охорони прав на сорти рослин. Інакше кажучи, коли права на сорт рослин оформлені і охороняються відповідно до Закону України від 21 квітня 1993 р. «Про охорону прав на сорти рослин» (в редакції від 30 червня 2016 р.), застосування цього сорту в господарській діяльності регулюється нормами правового інституту насінництва, що здійснюється згідно з Законом України від 26 грудня 2002 р. «Про насіння і садивний матеріал» (в редакції від 30 червня 2016 р.). Положення зазначеного Закону приведені у відповідність до вимог СОТ та адаптації законодавства ЄС у запровадження в Україні Схем сортової сертифікації насіння Організації економічного співробітництва та розвитку. Слід звернути увагу на те, що дія Закону не поширюється на діяльність фізичних осіб щодо виробництва, зберігання, транспортування або використання насіння та садивного матеріалу для задово-

---

¹ Закон України від 14 вересня 2006 р. «Про дитяче харчування», Закон України від 18 липня 2018 р. «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції», відповідно до яких зазначено, що органічна продукція рослинництва може вирощуватися лише на земельних ділянках, придатних для цього та включених до зон виробництва органічної продукції та сировини, що визначають правила виробництва органічної продукції (сировини) рослинного походження.

лення власних потреб, не пов'язаних із здійсненням сільськогосподарської діяльності. А також не поширюється на обіг насіння і садивного матеріалу генетично модифікованих організмів (рослин), що регулюється спеціальним законодавством.

Насінництво – це діяльність суб'єктів насінництва з використання вихідного матеріалу (сортів насіння), попередньо отриманого від селекції, з організації державного сортовипробування, розмноження, зберігання, поліпшення якості (властивостей) насіння, здійснення за ними сортового і посівного контролю, а також із забезпечення виробництва, реалізації і використання насіння у рослинництві¹.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про насіння і садивний матеріал», *насінництво* – галузь рослинництва, що забезпечує розмноження та виробництво насіння і садивного матеріалу сортів рослин. Насінням визнаються будь-який рослинний матеріал, що використовується для сівби, включаючи власне насіння (насінину), плоди, супліддя. Садивний матеріал – рослини та їхні вегетативні органи (частини), придатні для відтворення цілісного організму рослин.

Метою насінництва як виду сільськогосподарської діяльності є розмноження відповідного насіння (садивного матеріалу) із збереженням і поліпшенням їх сортових, посівних і врожайних якостей (властивостей), а також здійснення сортового і насінневого контролю.

Закон поділяє насіння на три категорії, які отримані на певному етапі відтворення сорту: *добазове насіння* – насіння первинних ланок насінництва, що використовують для подальшого його розмноження і отримання базового насіння; *базове насіння* – генерації насіння (насінневе покоління в межах категорії), отримані від послідовного розмноження базового насіння; *сертифіковане насіння* – генерації насіння (насінневе покоління в межах категорії), отримані від послідовного розмноження базового насіння. До насіння зазначених категорій прирівнюється відповідне насіння картоплі та лікарських рослин, а також з урахуванням особливостей їх розмноження садивний матеріал винограду, хмелю, плодових, ягідних, горіхоплідних, декоративних та лісових рослин.

Слід зазначити, що первинні ланки насінництва – це ті початкові ланки насінницького процесу (ланка розмноження насіння), відправною точкою якого є цілеспрямована зміна генетичних програм клітин

¹ Станіславський В. П. Правове регулювання насінницької діяльності в Україні. Харків : Право, 2006. С. 53.

із метою надання вихідним формам нових властивостей або створення принципово нових форм аналогічних організмів, отриманих раніше в результаті селекційної діяльності або отриманих шляхом селекційного відбору кращих генетичних рослин для подальшого закладення розсадників розмноження. Первинні ланки насінництва здійснюються на спеціальній ділянці, що називається розсадником.

До *об'єктів* насінництва за Законом належать: види рослин; сорт рослин (клон, лінія, гібрид першого покоління, популяція); насіння і садивний матеріал; насіннєві посіви та насадження. *Суб'єктами* насінництва визнаються фізичні особи – підприємці та юридичні особи, які здійснюють виробництво насіння або садивного матеріалу для його реалізації відповідно до Закону України «Про насіння і садивний матеріал».

Система насінництва як комплекс організаційних дій складається з ланок добазового насіння (насінництва), базового і сертифікованого насіння (вихідного, базового та сертифікованого садивного матеріалу), державного резервного насіннєвого фондів.

Державний резервний насіннєвий фонд створюється в обсягах, затверджених Кабінетом Міністрів України, для забезпечення насінням і садивним матеріалом районів, що не виробляють власного насіння і садивного матеріалу або мають обмежені можливості для його виробництва, надання допомоги у разі знищення або пошкодження насінницьких посівів та насаджень внаслідок стихійного лиха, а також для забезпечення сортооновлення, сортозаміни та реалізації насіння і садивного матеріалу за міжнародними договорами України. Кабінет Міністрів України затверджує загальний обсяг формування державного резервного насіннєвого фонду в обсязі не менше п'яти відсотків потреби держави в насінні та садивному матеріалі. Заготівля насіння і садивного матеріалу до державного резервного насіннєвого фонду здійснюється в порядку, встановленому законом, що визначає засади здійснення закупівлі товарів, робіт та послуг за державні кошти. Формування партій насіння з товарного зерна забороняється.

Державне управління та регулювання у сфері насінництва здійснюють такі органи виконавчої влади: Кабінет Міністрів України, Міністерство аграрної політики та продовольства України, Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів (Держпродспоживслужба), яка є центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного

нагляду (контролю) у сфері насінництва та розсадництва, відповідно до пункту 1 Положення про Держпродспоживслужбу, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2015 р. № 667.

До повноважень Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України у сфері насінництва належать: забезпечення формування державного резервного насінневого фонду і контроль за ефективним його використанням; забезпечення організації, здійснення підготовки та атестації осіб на отримання свідоцтв аудиторів з сертифікації (агрономів-інспекторів), видача та скасування свідоцтва аудитора з сертифікації (агронома-інспектора), підвищення кваліфікації аудиторів із сертифікації (агрономів-інспекторів); забезпечення проведення визначення сортових та посівних якостей насіння і сортових та товарних якостей садивного матеріалу; уповноваження підприємств, установ, організацій чи їхніх підрозділів, акредитованих національним органом України з акредитації, на здійснення діяльності з оцінки відповідності у сфері насінництва та розсадництва; забезпечення ведення Реєстру суб'єктів насінництва та розсадництва, Реєстру аудиторів із сертифікації (агрономів-інспекторів), Реєстру органів з оцінки відповідності, Реєстру сертифікатів на насіння та/або садивний матеріал, а також забезпечення відкритості та загальнодоступності цих реєстрів; забезпечення видачі та скасування відповідних сертифікатів у сфері насінництва та розсадництва та інше.

До основних повноважень Держпродспоживслужби у сфері державного нагляду (контролю) у сфері насінництва належать: здійснення державного контролю за дотриманням вимог законодавства у сфері насінництва; здійснення державного контролю за обігом насіння і садивного матеріалу на території України; видача підтвердження на ввезення в Україну та вивезення з України зразків насіння і садивного матеріалу сортів рослин, не занесених до Реєстру сортів рослин України або до Переліку сортів рослин Організації Економічного Співробітництва та Розвитку (ОЕСР), для селекційних, дослідних робіт і експонування; звернення до національного органу України з акредитації з письмовим умотивованим клопотанням щодо розгляду питання про тимчасове зупинення дії або скасування атестата про акредитацію органу з оцінки відповідності та притягнення органу з оцінки відповідності до відповідальності за порушення вимог законодавства; звернення до Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України з письмовим умотивованим клопотанням щодо

розгляду питання про скасування свідоцтв аудиторів із сертифікації (агрономів-інспекторів); та інше.

Право на виробництво та реалізацію насіння і садивного матеріалу, відповідно до ст. 12 Закону України «Про насіння і садивний матеріал» (в редакції від 30 червня 2016 р.), мають спеціальні суб'єкти: фізичні особи – підприємці та юридичні особи за умови додержання майнових прав інтелектуальної власності на сорти рослин відповідно до Закону України від 21 квітня 1993 р. «Про охорону прав на сорти рослин» (в редакції від 30 червня 2016 р.). Суб'єкти насінництва, до яких належать фізичні особи – підприємці та юридичні особи, мають право на виробництво насіння або садивного матеріалу без його реалізації, тобто без права на поширення сорту в Україні (розповсюдження), за умови додержання майнових прав інтелектуальної власності на сорти рослин, а саме прав володільця патенту на сорт рослин із засвідченим свідоцтвом про державну реєстрацію сорту рослин (ст. 35 Закону України «Про охорону прав на сорти рослин»).

Право на виробництво насіння і садивного матеріалу для його реалізації мають суб'єкти насінництва, за умови їх включення до Реєстру суб'єктів насінництва та розсадництва, на підставі заяви та прийнятого рішення Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, за умови, якщо у суб'єктів насінництва є: спеціаліст відповідної кваліфікації для організації насінництва (наявність відповідної кваліфікації для організації насінництва безпосередньо у фізичної особи – підприємця); наявність матеріально-технічної бази, необхідної для провадження господарської діяльності у сфері насінництва; ботанічний таксон, назва сорту, категорія (генерація) та кількість (обсяг) насіння, включеного до виробничої програми; документ (договір, ліцензійний договір), на підставі якого фізичною особою – підприємцем або юридичною особою набуто право на використання сорту. Таким чином виробничі умови суб'єктів насінництва повинні відповідати вимогам, встановленим ст. 12² Закону України «Про насіння і садивний матеріал» та Закону України «Про охорону прав на сорти рослин» для здійснення права на виробництво насіння і садивного матеріалу з метою його реалізації.

У разі зміни інформації про ботанічний таксон, назву сорту, категорію (генерацію) та кількість (обсяг) насіння, садивного матеріалу, включеного до виробничої програми суб'єктів насінництва, або номера та дати видачі документа, на підставі якого суб'єктом насінництва набуто право на використання сорту (але не рідше одного разу на рік), суб'єкт насінництва

та розсадництва зобов'язаний подавати оновлені відомості до Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України.

Однак ті суб'єкти насінництва, які не включені до Реєстру суб'єктів насінництва та розсадництва, теж мають право здійснювати реалізацію насіння лише за умови наявності сертифікатів на насіння та дотримання майнових прав інтелектуальної власності на сорти рослин, тобто прав володільця патенту на сорт рослин із засвідченим свідоцтвом про державну реєстрацію сорту рослин відповідно до Закону України «Про охорону прав на сорти рослин».

Усі відомості про видані сертифікати на насіння містяться в Реєстрі сертифікатів на насіння або садивний матеріал, ведення якого забезпечує Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. Сертифікати на насіння (садивний матеріал) можуть бути видані, якщо: 1) насіння (садивний матеріал) належить до сорту, занесеного до Реєстру сортів рослин України відповідно до Закону України «Про охорону прав на сорти рослин»; 2) насіння за сортовими або посівними якостями відповідає вимогам у сфері насінництва та розсадництва, які визначаються при сортових якостях шляхом польового оцінювання, ділянкового та лабораторного сортового контролю на відповідність сорту морфологічним ознакам, визначеним при його реєстрації, а – при посівних якостей насіння шляхом аналізу проб, відібраних від партій насіння (садивного матеріалу) аудиторами з сертифікації (агрономами-інспекторами), та занесені в Реєстр аудиторів із сертифікації (агрономів-інспекторів). Лише після сертифікації насіння і садивного матеріалу вони вводяться в обіг.

При визначенні сортових і посівних якостей насіння та сортових і товарних якостей садивного матеріалу використовуються єдині методи та лабораторно-технічні засоби, єдина термінологія і нормативна документація.

Якщо посів (насадження) за сортовими якостями не відповідає вимогам до заявленої категорії, одержане насіння або садивний матеріал може бути переведено в нижчу категорію, вимогам якої воно відповідає. У разі невідповідності посіву (насадження) вимогам, встановленим законодавством у сфері насінництва та розсадництва, він вилучається з числа насінневих (розсадницьких). Насіння, яке не може бути використане на посів, продовольчі, кормові або інші цілі, знищується під наглядом посадової особи Держпродспоживслужби, за рахунок власника насіння.

Кожна партія насіння для реалізації повинна супроводжуватися сертифікатами: сертифікатом, що засвідчує його сортові якості, та сертифікатом, що засвідчує його посівні якості. Використання для сівби (посадки) насіння, що не має відповідного сертифіката, забороняється.

Кондиційне насіння і садивний матеріал сортів (сортові та посівні якості якого відповідають вимогам, встановленим законодавством у сфері насінництва), не занесених до Реєстру сортів рослин України, можуть використовуватися для посівних цілей лише у разі, якщо: їх розмноження передбачено міжнародним договором для вивезення за межі України; заявник сорту створює запас насіння та садивного матеріалу в період проведення державної науково-технічної експертизи.

У разі складних погодно-кліматичних умов, що призвели до недобору насіння сільськогосподарських рослин, Держпродспоживслужба може дозволити ввезення насіння сорту, не внесеного до Реєстру сортів рослин України.

Сертифікації підлягає насіння і садивний матеріал сорту, занесеного до Реєстру сортів рослин України, придатних до поширення в Україні, або занесеного до Переліку сортів рослин Організації економічного співробітництва та розвитку, що вирощується з метою експорту.

Насіння і садивний матеріал дозволяється ввозити в Україну за умови належності його до сорту, який занесений до Реєстру сортів рослин України. Насіння сорту, який занесений до Реєстру сортів рослин Організації економічного співробітництва та розвитку, тих сільськогосподарських рослин, до схем сортової сертифікації яких приєдналася Україна, ввозиться в порядку, встановленому Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, за умови, що воно призначене для розмноження і наступного вивезення за межі країни. Митне оформлення насіння і садивного матеріалу здійснюється за наявності сертифікатів країни експортера.

Насіння і садивний матеріал сортів рослин, не занесених до Реєстру сортів рослин України або до Реєстру сортів рослин Організації економічного співробітництва та розвитку, ввозяться в Україну для селекційних, дослідних робіт і експонування суб'єктами господарювання незалежно від форми власності на основі підтвердження, що видається Держпродспоживслужбою.

Порядок видачі підтвердження або відмови в його видачі, переоформлення, видачі дубліката чи анулювання підтвердження встанов-

люється Кабінетом Міністрів України. Видача підтвердження, його переоформлення та видача дубліката здійснюються безоплатно. Підтвердження діє з дня його видачі до дня фактичного ввезення в Україну або вивезення з України погодженого обсягу насіння або садивного матеріалу, але не більше одного року. Зразки насіння і садивного матеріалу, що ввозяться в Україну або вивозяться з України для селекційних, дослідних робіт і експонування суб'єктами насінництва та розсадництва, не підлягають сертифікації. Карантинний огляд зазначених зразків здійснюється безоплатно.

Порядок ввезення на територію України та вивезення за її межі насіння і садивного матеріалу сорту, не внесеного до Державного реєстру сортів рослин, придатних для поширення в Україні, але внесеного до Переліку сортів рослин Організації економічного співробітництва та розвитку, тих сільськогосподарських рослин, до схем сортової сертифікації яких приєдналася Україна, відповідно до ч. 2 ст. 20 Закону України «Про насіння і садивний матеріал», затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 26 жовтня 2016 р. № 762.

Вивезення насіння або садивного матеріалу за межі митної території України здійснюється за дозволом власника сорту та супроводжується міжнародними сертифікатами. Вивезення за межі митної території України дослідних зразків насіння або садивного матеріалу сортів рослин, не занесених до Реєстру сортів рослин України, здійснюється з метою проведення експертизи на придатність до поширення в іншій країні або обміну генофондом, селекційних і науково-дослідних робіт, експонування.

Права та обов'язки суб'єктів насінництва та розсадництва передбачені у ст. 13 Закону України «Про насіння і садивний матеріал», серед яких право на перевагу при розташуванні насінневих посівів сортів рослин (клонів, ліній, гібридів першого покоління) перехреснозапильних культур перед іншими товаровиробниками, право вимагати відшкодування завданих збитків від перехресного запилення посівів перехреснозапильних культур іншим сортом внаслідок порушення їхнього права на перевагу при розташуванні насінневих посівів, та інші. До обов'язків належить дотримання майнових прав інтелектуальної власності на сорти рослин при виробництві та реалізації насіння і садивного матеріалу; дотримання технологічних і методичних вимог у сфері насінництва та розсадництва щодо збереження сортових якостей, біологічних і урожайних властивостей сорту та посівних

якостей насіння і садивного матеріалу; гарантувати відповідність насіння і садивного матеріалу, що підлягає реалізації, сортовим і посівним (товарним) якостям, зазначеним у сертифікатах на насіння і садивний матеріал; зберігати дублікати проб насіння і садивного матеріалу (відповідно до біологічної здатності) упродовж строку дії сертифікатів на насіння або садивний матеріал; вести щодо кожного сорту насінницьку документацію за встановленими формами і зберігати її протягом трьох років та інші.

Державний нагляд (контроль) у насінництві здійснює Держпродспоживслужба та її територіальні органи. Здійснення державного нагляду (контролю) у сфері насінництва та розсадництва покладається на інспекторів Держпродспоживслужби. Також Закон України «Про насіння і садивний матеріал» передбачає арбітражне (експертне) визначення посівних якостей насіння і товарних якостей садивного матеріалу, що може здійснюватися на вимогу як споживача, так і самого суб'єкта насінництва та розсадництва. Слід зазначити, що державний нагляд (контроль) у насінництві інспекторами Держпродспоживслужби здійснюється відповідно Закону України «Про насіння і садивний матеріал» та Закону України від 5 квітня 2007 р. «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» (в редакції від 4 квітня 2018 р.) за підставами для здійснення планових та позапланових заходів.

Посадові особи Держпродспоживслужби з питань нагляду (контролю) у сфері насінництва та розсадництва у межах своїх повноважень мають право: контролювати додержання суб'єктами насінництва вимог законодавства у сфері насінництва; давати обов'язкові для виконання суб'єктами насінництва вказівки про усунення порушень щодо ведення насінництва і визначати строк усунення виявлених порушень; безперешкодного доступу в будь-яке місце вирощування, оброблення та зберігання насіння і садивного матеріалу відповідно до закону; ознайомлюватися з документацією щодо насінництва та розсадництва, відкривати будь-яку упаковку (контейнер) з насінням чи садивним матеріалом для відбору контрольних проб; накладати на винних осіб адміністративні стягнення за порушення вимог Закону та інших нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до Закону України «Про насіння і садивний матеріал»; звертатися до суду щодо застосування заходів реагування у вигляді зупинення або заборони реалізації насіння, якщо під час перевірки виявлено невідповідність їхніх якісних показників вимогам законодавства.

§ 3. Правова охорона прав на сорти рослин

Селекція є одним із важливих засобів підвищення продуктивності вітчизняного рослинництва. Грунтово-кліматичні умови України надзвичайно сприятливі для вирощування основних видів сільськогосподарських культур. Підтримці розвитку селекції рослин Україна приділяє значну увагу, результатом чого є створення відповідної нормативно-правової бази. Так, наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України і Української академії аграрних наук від 5 жовтня 2001 р. було затверджено Програму «Селекція і насінництво – 2001–2005».

Правове регулювання селекційної справи в рослинництві охоплює два різні інститути аграрного права: інститут охорони прав на сорти рослин і інститут правового регулювання насінництва. Відмінністю селекції від насінництва є те, що відносини із селекційної діяльності відображають визначену специфіку у сфері інтелектуальної власності зі створення (винаходи) й охорони авторських прав на результати селекції. Таким чином, *селекція* – це діяльність у сфері інтелектуальної власності, пов'язана з виведенням (винаходом) абсолютно нових, не виведених раніше, насінневих ресурсів як вихідного матеріалу, надалі використовуваного у насінництві при розмноженні високопродуктивних сортів насіння зернових культур¹.

У селекції тварин охорона інтелектуальної власності на породу тварин регулюється цивільним законодавством про охорону прав на винаходи й корисні моделі. В селекції рослин достатньо розвинений в аграрному праві власне правовий інститут охорони права інтелектуальної власності. Цей інститут регулює тільки перебіг оформлення і порядок охорони прав на сорти рослин, а порядок використання сортів рослин, забезпечення якості у насінництві і державне підтримання селекційної справи регулюються інститутом правового регулювання насінництва. Важливим законодавчим актом у системі охорони аграрної інтелектуальної власності є Закон України від 21 квітня 1993 р. «Про охорону прав на сорти рослин» (у редакції від 30 червня 2016 р.).

---

¹ Станіславський В. П. Правове регулювання насінницької діяльності в Україні. Харків : Право, 2006. С. 41.

Відповідно до ст. 1 зазначеного Закону *сорт рослин* визначається як окрема група рослин (клон, лінія, гібрид першого покоління, популяція) в рамках нижчого із відомих ботанічних таксонів (рід, вид, різновидність) незалежно від того, чи задовольняє вона умови виникнення правової охорони.

Спеціальним відомством, яке оформлює права на сорти рослин та здійснює їх охорону, є Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, що діє на підставі Положення про Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2015 р. № 667.

Контроль за дотриманням законодавства про охорону прав на сорти рослин здійснює також Держпродспоживслужба.

Закон України «Про охорону прав на сорти рослин» регулює майнові і особисті немайнові відносини, що виникають у зв'язку з набуттям, здійсненням та захистом прав інтелектуальної власності на сорти рослин, тобто регулює охорону особистих немайнових і майнових прав на сорт.

Особисте немайнове право інтелектуальної власності на сорт підтверджується свідоцтвом про авторство на сорт рослин.

Майнове право інтелектуальної власності на сорт підтверджується патентом на сорт рослин, після державної реєстрації майнових прав інтелектуальної власності на сорт рослин шляхом внесення відомостей до Реєстру патентів. Обсяг правової охорони сорту, на який видано патент, визначається сукупністю ознак, викладених у занесеному до державного Реєстру патентів описі сорту.

Майнове право інтелектуальної власності на поширення сорту рослин свідчить свідоцтво про державну реєстрацію сорту рослин, після державної реєстрації майнових прав інтелектуальної власності на поширення сорту рослин шляхом внесення відомостей до Реєстру сортів рослин України.

Різновидами сорту, на які можуть набуватися права, є клон, лінія, гібрид першого покоління, популяція. Сорт може бути внесеним до державного Реєстру сортів рослин, придатних для поширення в Україні (для набуття прав інтелектуальної власності на нього), якщо він є охороноздатним, придатним для поширення в Україні згідно з вимогами Закону «Про охорону прав на сорти рослин» і йому присвоєно назву.

Сорт вважається *охороноздатним* – придатним для набуття права на нього як на об'єкт інтелектуальної власності, якщо за проявом ознак, породжених певним генотипом чи певною комбінацією генотипів, він є *новим, відмінним, однорідним та стабільним*.

Сорт вважається *новим*, якщо до дати подачі заявки заявник (селекціонер) чи інша особа за його дозволом не продавали чи будь-яким іншим способом не передавали матеріал сорту для комерційного використання: 1) на території України – за рік до цієї дати; 2) на території іншої держави – щодо деревних та чагарникових культур і винограду – за 6 років і щодо рослин інших видів – за 4 роки до цієї дати.

Сорт відповідає умові *відмінності*, якщо за проявом його ознак він чітко відрізняється від будь-якого іншого сорту, *загальновідомого* до дати, на яку заявка вважається поданою. Сорт, що протиставляється заявленому, вважається *загальновідомим*, якщо: а) він поширений на певній території в будь-якій державі; б) відомості про прояви його ознак стали загальнодоступними у світі, зокрема шляхом їх опису в будь-якій оприлюдненій публікації; в) він представлений зразком у загальнодоступній колекції; г) йому надана правова охорона і/або він внесений до офіційного реєстру сортів у будь-якій державі, при цьому він вважається загальновідомим від дати подання заявки на надання права чи внесення до реєстру.

Сорт вважається *однорідним*, якщо з урахуванням особливостей його розмноження всі рослини цього сорту залишаються достатньо схожими (однорідним) за своїми основними ознаками, відзначеними в описі сорту.

Сорт вважається *стабільним*, якщо його основні ознаки, відзначені в описі сорту, залишаються незмінними після неодноразового розмноження чи, у разі особливого циклу розмноження, наприкінці кожного такого циклу.

Сорт вважають придатним для поширення в Україні, якщо він придатний для правової охорони: відмінний, однорідний та стабільний, може бути використаний для задоволення потреб суспільства і не заборонений для поширення, як такий, що становить загрозу життю і здоров'ю людей, завдає шкоди тваринному і рослинному світу, збереженню довкілля. Критерії заборони поширення сортів в Україні розробляються Компетентним органом (Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільськогосподарства України) і затверджуються Кабінетом Міністрів України. Критерії заборони поширення сортів рослин в Україні, відповідно до

ст. 14 Закону України «Про охорону прав на сорти рослин», затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 7 грудня 2016 р. №918.

Права на сорт набуваються в Україні шляхом подання до компетентного органу (Держпродспоживслужби) заявки, експертизи заявки та державної реєстрації прав. Якщо сорт створено селекціонером у зв'язку з виконанням ним трудових обов'язків (трудового договору) або за дорученням роботодавця (окремого договору про створення сорту за замовленням), з використанням досвіду, виробничих знань, секретів виробництва, обладнання, матеріальних і фінансових засобів роботодавця, то в тому разі, якщо трудовим договором (контрактом) між роботодавцем і селекціонером не передбачено інше, право на подання заявки на сорт належить автору сорту та роботодавцю (замовнику) спільно.

До заявки додаються зразки посадкового матеріалу об'єкта заявки в кількості та якості, необхідних для проведення його кваліфікаційної експертизи та зберігання. Експертиза потрібна для встановлення відповідності заявки і сорту вимогам Закону України «Про охорону прав на сорти рослин» та підготовки обґрунтованих експертних висновків і рішень за заявкою. Експертиза заявки має статус державної науково-технічної експертизи. Експертиза заявки складається з формальної експертизи (експертизи за формальними ознаками) та кваліфікаційної (технічної) експертизи.

Формальна експертиза заявки проводиться з метою визначення відповідності формальних ознак заявки вимогам, що встановлені Законом і затвердженими Мінагрополітики України на його основі правилами складання та подання заявки.

Кваліфікаційна експертиза передбачає проведення комплексу досліджень заявки, потрібних для підготовки експертного висновку за заявкою та прийняття рішення щодо державної реєстрації сорту і прав на нього. Кваліфікаційна експертиза розпочинається після отримання заявником експертного висновку про позитивні результати формальної експертизи. Під час кваліфікаційної експертизи: а) провадиться експертиза запропонованої назви сорту; б) визначається новизна сорту; в) визначається відповідність сорту критеріям вирізняльності, однорідності та стабільності; г) для визначення придатності сорту для поширення в Україні здійснюється *експертиза (випробування сорту)*. При цьому експертиза на придатність сорту для поширення проводиться Держпродспоживслужбою або експертним закладом; г) розглядаються можливі заперечення третіх осіб проти надання прав на сорт.

За результатами кваліфікаційної експертизи формулюється обґрунтований експертний висновок за заявкою і Держпродспоживслужбою приймається рішення – про державну реєстрацію сорту і видачу патенту або про відмову в реєстрації сорту і видачі патенту.

У разі відповідності за результатами кваліфікаційної експертизи заявленого сорту вимогам Закону України «Про охорону прав на сорти рослин» щодо новизни, відмінності, однорідності та стабільності, Держпродспоживслужбою приймається рішення про виникнення прав на сорт. Якщо заявлений сорт не відповідає вимогам Закону, приймається рішення про відмову у виникненні прав на сорт.

Слід зазначити, що Реєстр сортів рослин України та Реєстр патентів містить сукупність офіційних відомостей щодо державної реєстрації майнового права інтелектуальної власності на поширення сорту рослин та майнових прав інтелектуальної власності на сорт рослин, які постійно зберігаються на електронному та паперовому носіях. Внесені до Реєстру сортів рослин України та Реєстру патентів відомості та опис сорту публікуються в періодичному офіційному виданні Компетентного органу, який в десятиденний строк від дати державної реєстрації прав на сорт авторів (авторам) видає свідоцтво про авторство на сорт рослин, а заявникові – патент на сорт рослин і свідоцтво про державну реєстрацію сорту рослин.

Особа, яка створила сорт, визнається автором сорту. Вона набуває особисті немайнові права інтелектуальної власності на сорт рослин від дати державної реєстрації прав на сорт. Не визнаються авторами сорту фізичні особи, які не внесли особистого творчого внеску у створення сорту, а тільки надали автору (авторам) технічну, організаційну чи матеріальну допомогу при створенні сорту і/або оформленні заявки. Особисті немайнові права інтелектуальної власності на сорт рослин не відчужуються, не передаються і діють безстроково.

Майновим правом інтелектуальної власності на сорт рослин є право володільця патенту на використання сорту та виключне право на дозвіл чи заборону використання сорту іншими особами. Виключне право на дозвіл чи заборону використання сорту полягає в тому, що ніхто без дозволу володільця патенту не може здійснювати щодо посадкового матеріалу сорту такі дії: а) виробництво або відтворення (з метою розмноження); б) доведення до кондиції з метою розмноження; в) пропонування до продажу; г) продаж або інший комерційний обіг; д) вивезення за межі митної території України; е) ввезення на митну

територію України. Майнові права володільця патенту можуть бути предметом застави і використовуватись у спільній діяльності, зокрема, бути внеском до статутного фонду чи майна юридичної особи, та бути предметом іншого комерційного обігу, що не заборонений законом.

Майновим правом інтелектуальної власності на поширення сорту рослин є право його володільця на поширення сорту і на дозвіл чи заборону поширення сорту іншими особами. Право на дозвіл чи заборону поширення сорту полягає в тому, що без дозволу власника майнового права інтелектуальної власності на поширення сорту рослин не можуть здійснюватися щодо посадкового матеріалу сорту такі дії: а) пропонування до продажу; б) продаж або інший комерційний обіг.

Володільець патенту може видати будь-якій особі дозвіл (ліцензію) на використання сорту на підставі *ліцензійного договору*. За цим договором він передає право на використання сорту іншій особі (ліцензіату), яка бере на себе зобов'язання вносити ліцензіару обумовлені договором платежі й виконувати інші дії, передбачені договором.

Закон передбачає також можливість отримання *примусової ліцензії*. Така ліцензія на використання сорту дає право особі, яка її отримує, вирощувати сорт без дозволу володільця патенту. Видавати примусові ліцензії на використання сортів можуть Кабінет Міністрів України і суд. Примусова ліцензія може бути тільки невиключною, з визначенням обсягу використання сорту, строку дії дозволу, розміру та порядку виплати винагороди володільцю патенту. Кабінет Міністрів України може видати на строк до 4 років примусову ліцензію визначеній ним особі з мотивів надзвичайної суспільної необхідності та за умови воєнного чи надзвичайного стану з виплатою відповідної компенсації володільцю патенту¹. При цьому Кабінет Міністрів України може вимагати від володільця патенту надати на прийнятних фінансових умовах у розпорядження ліцензіата матеріал для розмноження сорту в обсягах, достатніх для належного здійснення прав, наданих примусовою ліцензією. Видача Кабінетом Міністрів України примусової ліцензії може бути оскаржена до суду.

Чинність майнових прав інтелектуальної власності на сорт рослин обмежується певним строком, установленим ст. 41 Закону України «Про охорону прав на сорти рослин», та підтримується за умови сплати збору за її підтримання.

---

¹ Порядок видачі примусової ліцензії на використання сорту рослин затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 29.01.2003 р. № 121.

§ 4. Правове регулювання виробництва зерна

Зерновий сектор України є стратегічною галуззю економіки держави, що визначає обсяги, пропозиції та вартість основних видів продовольства для населення країни, зокрема продуктів переробки зерна і продукції тваринництва, формує істотну частку доходів сільськогосподарських товаровиробників, а також валютні доходи держави за рахунок експорту, визначає стан і тенденції розвитку сільських територій. Зернова галузь є базою та джерелом сталого розвитку більшості галузей агропромислового комплексу та основою аграрного експорту. Природно-кліматичні умови та родючі землі України сприяють вирощуванню всіх зернових культур і дозволяють отримувати високоякісне продовольче зерно в обсягах, достатніх для забезпечення внутрішніх потреб і формування експортного потенціалу.

Правове регулювання виробництва та реалізації зерна, організації ринку зерна здійснюється низкою нормативно-правових актів, основним серед яких є Закон України від 4 липня 2002 р. «Про зерно та ринок зерна в Україні» (в редакції від 19 липня 2017 р.), який визначає державну політику щодо розвитку ринку зерна як пріоритетного аграрного сектору економіки України та спрямований на створення правових, економічних та організаційних умов конкурентоспроможного виробництва і формування ринку зерна для забезпечення внутрішніх потреб держави у продовольчому, насінневому та фуражному зерні, нарощування його експортного потенціалу.

Відповідно до п. 2 ст. 1 зазначеного Закону під виробництвом зерна слід розглядати господарську діяльність сільськогосподарських товаровиробників, що пов'язана з вирощуванням зерна, його зберіганням, переробкою та реалізацією з метою забезпечення внутрішніх потреб України у насінневому матеріалі, зерні для продовольчих, фуражних та технічних цілей, поліпшенням його якості, створенням експортного потенціалу ринку зерна, а також гарантуванням продовольчої безпеки держави за рахунок розвитку власного зернового господарства.

Виробництво зерна, як і будь-якої сільськогосподарської продукції, складається з окремих стадій, які в сукупності складають єдиний технологічний цикл: вирощування зерна – збір врожаю – перевезення – зберігання – переробка – реалізація. Як зауважує А. М. Запорожець,

сільськогосподарські підприємства в процесі своєї діяльності виконують комплекс операцій із забезпечення повного циклу виробництва певної сільськогосподарської продукції¹, кількість цих операцій залежить від конкретного виду сільськогосподарської продукції, предмета та цілей діяльності сільськогосподарських товаровиробників.

Об'єктом правовідносин у сфері виробництва зерна є зерно та продукти його переробки. Згідно з п. 11 ст. 1 Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні», поняття зерно визначено як плоди зернових, зернобобових та олійних культур, які використовуються для харчових, насіннєвих, кормових та технічних цілей. При цьому Закон не містить чіткого переліку зернових, на які поширюється його дія. Це обумовлює необхідність використовувати Державний класифікатор продукції та послуг ДК 016-2010, який відносить до зернових культур: пшеницю, кукурудзу, ячмінь, жито, овес, сорго, просо, рис та ін., до бобових – квасолі, гороху, сочевицю, нут, сою тощо, до олійних – насіння гірчиці, льону, кунжуту, рапсу, соняшнику тощо, та Закон України від 19 вересня 2013 р. «Про Митний тариф України», в якому наявна класифікація цих продуктів: Група 10 – зернові культури; Група 11 – продукція борошномельно-круп'яної промисловості; солод; крохмалі; інулін; пшенична клейковина; Група 12 – насіння і плоди олійних рослин; інше насіння, плоди та зерна; технічні або лікарські рослини.

Ураховуючи те, що виробництво зерна складний та багатогранний процес, який охоплює вирощування зерна, його зберігання, переробку та реалізацію, у відносини вступають такі суб'єкти, як: суб'єкти виробництва зерна; суб'єкти зберігання зерна; Аграрний фонд та інші суб'єкти державних заставних закупівель зерна та державної аграрної інтервенції; акредитовані біржі; Аграрний страховий пул; Гарантійний фонд та інші суб'єкти, які діють на ринку зерна (ст. 5 Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні»).

Суб'єктами виробництва зерна є власники, орендарі та користувачі земельних ділянок, які використовують їх для виробництва зерна. В чинному законодавстві не закріплено спеціальних вимог чи будь-яких обмежень щодо суб'єктів виробництва зерна. Тобто такими суб'єктами можуть бути як фізичні особи, незалежно від громадянства, так і юридичні особи, незалежно від організаційно-правових форм та форм власності, які є власниками, орендарями чи користувачами земельних ділянок. Таким чином, вирощування зерна передбачає безпосереднє

---

¹ Запорожец А. М. Аграрное право. Харьков : Консум, 1997. С. 6.

використання земель сільськогосподарського призначення та покладає на сільськогосподарських товаровиробників обов'язки дотримуватись агроекологічних норм у процесі виробничої діяльності, ефективно та раціонально використовувати посівні площі, запобігати деградації орних земель¹.

Згідно з п. 10 ст. 1 Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні» під зберіганням зерна розуміється комплекс заходів, які включають приймання, доробку, зберігання та відвантаження зерна. Сільськогосподарські товаровиробники можуть зберігати зерно як у власних зерносховищах, так і передавати зерно на зберігання до зернових складів. Відносини з передачі зерна на зберігання регулюються Законом України «Про зерно та ринок зерна в Україні», постановами Кабінету Міністрів України від 11 квітня 2003 р. № 510, якою затверджений Порядок випуску бланків складських документів на зерно, їх передачі та продажу зерновим складам та типового договору складського зберігання зерна, та від 17 листопада 2004 р. № 1569 Порядок ведення основного реєстру складських документів на зерно та зерно, прийнятого на зберігання, і реєстру зернового складу.

До суб'єктів зберігання зерна належать: зернові склади (елеватори, хлібні бази, хлібоприймальні, борошномельні, комбікормові підприємства), суб'єкти виробництва зерна, які зберігають його у власних або орендованих зерносховищах, та інші суб'єкти, які беруть участь у процесі зберігання зерна.

Відповідно до п. 15 ст. 1 Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні» зерновий склад – суб'єкт підприємництва, що є власником зерносховища і надає фізичним та юридичним особам послуги із зберігання зерна з видачею складських документів на зерно, та в передбаченому законом порядку отримав право на здійснення такої діяльності шляхом участі в Гарантійному фонді виконання зобов'язань за складськими документами на зерно. Участь зернових складів у Гарантійному фонді є обов'язковою. Гарантійний фонд – це державна спеціалізована непідприємницька установа, яка створена з метою забезпечення та захисту прав і законних інтересів володіvcів складських документів на зерно у разі неспроможності зернового складу та виконує функції державного управління у сфері гарантування відшкодування вартості зерна за складськими документами на зерно. Згідно зі

---

¹ Садовий С. М. Поняття та види правовідносин в сфері виробництва зерна в Україні. *Унів. наук. зап.* 2009. №2(30). С.145.

ст. 49 Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні» Гарантійний фонд гарантує кожному володільцю складських документів на зерно відшкодування вартості зерна у разі неспроможності зернового складу – учасника (тимчасового учасника) Гарантійного фонду в розмірі, що не перевищує 90 відсотків вартості зерна, переданого на зберігання такому зерновому складу і неповернутого у зв'язку з неспроможністю, на суму, що залишається невідшкодованою в результаті самостійного відшкодування вартості неповернутого зерна таким зерновим складом, визначеною на підставі оцінки, порядок і спосіб проведення якої встановлюються Кабінетом Міністрів України.

Діяльність зернових складів регулюється Цивільним кодексом України, Господарським кодексом України, Законом України від 23 грудня 2004 р. «Про сертифіковані товарні склади та прості і подвійні складські свідоцтва» тощо.

Статтею 19 Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні» запроваджено декларування зерна. Тобто суб'єкти виробництва та суб'єкти зберігання зерна зобов'язані декларувати обсяги зерна, що знаходяться на зберіганні чи зберігається у власних або орендованих зерносховищах. Порядок декларування зерна суб'єктами зберігання зерна затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12 грудня 2002 р. № 1877. Декларації подаються щомісяця: зерновими складами – щодо обсягів зерна державного продовольчого резерву, державного резервного насіннєвого фонду, іншого зерна, що знаходиться на зберіганні (крім зерна, закладеного до державного матеріального резерву); суб'єктами виробництва зерна – щодо обсягів власного зерна, що зберігається ними у власних або орендованих зерносховищах.

Залежно від обсягів задекларованого зерна та державних потреб формуються зернові ресурси державного продовольчого резерву, Аграрним фондом шляхом укладання угод купівлі-продажу на аграрній біржі та державного резервного насіннєвого фонду України. Формування резервного насіннєвого фонду та його використання здійснюються за рішенням Кабінету Міністрів України відповідно до Закону України від 26 грудня 2002 р. «Про насіння і садивний матеріал» та Порядку формування, зберігання та використання державного резервного насіннєвого фонду, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 27 червня 2003 р. № 977.

Згідно зі ст. 21 Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні» якість зерна та продуктів його переробки, що виробляються в Укра-

іні або ввозяться на митну територію України, має відповідати державним стандартам та іншим нормативним документам. При цьому доречно зазначити, що державна політика у сфері стандартизації реалізується шляхом використання національних стандартів; стандартів, успадкованих від колишнього СРСР; стандартів, гармонізованих до стандартів Європейського Союзу та міжнародних стандартів. Отже, на сьогодні склалася складна, трирівнева система вимог щодо якості та безпечності зерна, що негативно впливає на ринок збуту зернових культур у державах ЄС. Тому в умовах інтеграції України до Європейського Союзу відбувається адаптація національного законодавства шляхом підготовки та прийняття нормативних документів і технічних регламентів на сільськогосподарську продукцію, з урахуванням положень міжнародних стандартів, що надасть можливість не лише гарантувати якість та безпечність зернової продукції, а й забезпечити продовольчу безпеку держави.

Важливе значення зернової галузі, як стратегічної галузі економіки України, визначає необхідність втручання держави в цю сферу суспільних відносин. Відповідно до ст. 10 Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні» державне регулювання виробництва зерна здійснюється шляхом: запровадження режиму державних заставних закупівель; формування державного продовольчого резерву зерна з метою підтримки належного рівня продовольчої безпеки та здійснення аграрної інтервенції; проведення цінової політики на ринку зерна та страхування ризиків для суб'єктів зернового ринку; забезпечення фінансування Аграрного фонду; запровадження декларування зерна, що знаходиться на зберіганні на зернових складах, а також зерна, що зберігається суб'єктами виробництва зерна та іншими суб'єктами господарювання у власних або орендованих зерносховищах; забезпечення моніторингу ринку зерна; часткової компенсації сільськогосподарським товаровиробникам сортових надбавок за придбане ними насіння високих репродукцій за рахунок коштів державного бюджету; запровадження системи державних форвардних закупівель; запровадження режиму тимчасового адміністративного регулювання цін тощо.

Аналіз законодавчого забезпечення свідчить про велике значення підзаконних нормативно-правових актів; використання правових норм інших галузей права (господарського, цивільного, фінансового тощо), оскільки вони регулюють окремі аспекти зернового виробництва та функціонування зернового ринку; значна кількість імперативних при-

писів. А також про наявність у складі правового інституту товарного сільськогосподарського виробництва підінституту правового регулювання зернового виробництва в Україні. Цей підінститут об'єднує групу правових норм щодо правового становища суб'єктів зернового виробництва, правового режиму об'єктів зернового виробництва, окремих стадій виробничого процесу зернового господарства та державного правового регулювання в сфері виробництва зерна.

§ 5. Правове регулювання виноградарства

Виноградарство – це галузь рослинництва, яка займається розмноженням, культивуванням та збором столових і технічних сортів винограду з метою забезпечення населення виноградом у свіжому вигляді, а виноробну, консервну та іншу промисловість – сировиною. Ця галузь є важливим складником сільського господарства України, особливо як сировинна база для виноробної та консервної промисловості. Займаючи незначну питому вагу в загальній площі сільськогосподарських угідь, виноградарство здатне суттєво впливати на рівень соціально-економічного розвитку регіонів та забезпечення значних надходжень до місцевих бюджетів або бюджету держави.

На законодавчому рівні поняття виноградарства, як сукупність організаційних і технологічних прийомів розмноження, культивування і збору винограду, закріплене у ст. 1 Закону України від 16 червня 2005 р. «Про виноград та виноградне вино». Цей Закон регулює правові відносини у сфері виноградарства та виноробства України, пов'язані з веденням виноградників та виробництвом винограду, вина та інших продуктів виноробства, визначає регламентацію і контроль у цих галузях виробництва, права і обов'язки виробників, повноваження органів виконавчої влади.

Виноградарська галузь сільського господарства становить органічний комплекс земельних, майнових, господарських, трудових, організаційно-управлінських та інших відносин, які орієнтовані на забезпечення виробництва винограду та сировини. Під *правовідносинами, що складаються у процесі виробництва виноградної продукції*, слід розуміти відносини, врегульовані нормами аграрного та інших галузей

права, що виникають у зв'язку з використанням земель сільськогосподарського призначення в особливих природно-кліматичних зонах між товаровиробниками виноградної продукції, а також між ними та іншими господарюючими суб'єктами, членами (учасниками) цих товаровиробників та їх найманими працівниками, органами державної влади й органами місцевого самоврядування з приводу відповідних об'єктів (виноградної продукції, майна, земель, праці та ін.), за яких суб'єкти наділяються взаємозумовленими правами й обов'язками¹.

Специфіка цих відносин відображується в їх структурі і зумовлюється такими чинниками: а) трудомісткість – широке застосування фізичної праці працюючих на виноградарських підприємствах: посадка виноградників, їх зрідженість, обробка хімікатами, збирання винограду та ін.; б) сезонність виробничого процесу; в) багаторічне використання виноградних насаджень; г) залежність кількісних і якісних показників урожаю винограду не тільки від інтенсивності праці, а й від природно-кліматичних умов: якості ґрунту, кількості тепла та опадів, напрямку і сили вітрових потоків, розташованості виноградників над рівнем моря тощо.

Правове становище суб'єктів виноградарства відрізняється залежно від виду продукції, яку вони виробляють: а) садивний матеріал винограду; б) виноград; в) виноробна продукція; г) інша виноградна продукція, що виготовляється шляхом переробки винограду, окрім виноробної (соки, джеми тощо). Спеціальною сільськогосподарською правосуб'єктністю наділені саме виробники винограду та його садивного матеріалу як виробники сільськогосподарської продукції.

Товаровиробниками садивного матеріалу винограду згідно із Законом України від 26 грудня 2002 р. «Про насіння і садивний матеріал» (в редакції від 30 червня 2016 р.) виступають суб'єкти розсадництва – фізичні особи – підприємці та юридичні особи, які здійснюють виробництво насіння та/або садивного матеріалу для його реалізації. Суб'єкти розсадництва можуть використовувати садивний матеріал відповідно до Закону України від 21 квітня 1993 р. «Про охорону прав на сорти рослин» і мають право на виробництво садивного матеріалу за таких умов: по-перше, додержання майнових прав інтелектуальної власності на сорти рослин; по-друге, включення їх до Реєстру суб'єктів насінництва та розсадництва. Фізичні особи – підприємці та юридич-

---

¹ Самсонова Я. О. Правові засади виробництва й реалізації виноградної продукції в Україні : монографія. Харків : С. А. М., 2012. С. 52.

ні особи, не включені до Реєстру суб'єктів насінництва та розсадництва, мають право здійснювати реалізацію садивного матеріалу лише за умови наявності сертифікатів на садивний матеріал та додержання майнових прав інтелектуальної власності на сорти рослин (ст. 12 Закону України «Про насіння і садивний матеріал»).

Виходячи із змісту Закону України від 16 червня 2005 р. «Про виноград та виноградне вино», *товаровиробниками винограду* вважаються юридичні й фізичні особи, господарська діяльність яких спрямована на виробництво технічних і столових сортів винограду, що зареєстрували свої виноградні насадження в центральному органі виконавчої влади з питань аграрної політики та продовольства, який визначає з виділенням у натурі зони виробництва винограду, в яких регламентується сортовий склад вирощування винограду відповідно до спеціалізації району виноградарства й заявлених категорій вина.

Виробники винограду, які є юридичними особами, залежно від особливостей, обумовлених формуванням їх майна, складом його власників, засновників або учасників, характером відносин між ними, ступенем їх участі в управлінні підприємством і в розподіленні прибутку, можливих джерел фінансування, мірою відповідальності за зобов'язанням можуть діяти в таких організаційних формах: а) господарське товариство; б) сільськогосподарський виробничий кооператив; в) фермерське господарство; г) приватне (приватно-орендне) сільськогосподарське підприємство; д) державне (комунальне) комерційне сільськогосподарське підприємство.

Спеціальна правосуб'єктність вищезазначених суб'єктів виноградарства обумовлюється наявністю у них земель сільськогосподарського призначення, на яких розташовані багаторічні насадження та особливостями правового режиму майна. Земельні ділянки надаються їм як основний засіб виробництва для використання за цільовим призначенням – розмноження й культивування винограду.

Садіння виноградників для виноробства здійснюється відповідно до проекту на створення виноградних насаджень, який затверджений центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної аграрної політики, політики у сфері сільського господарства. Цей проект розробляється проектною науково-дослідною установою землеустрою на підставі: а) завдання на проектування; б) акта вибору ділянки; в) матеріалів ґрунтових, ботаніко-культуртехнічних вишукань; г) аналізу кліматичних показників; д) топоїюмки ділянки;

е) заяви про екологічні результати діяльності; є) довідки про наявність підземних комунікацій; ж) державного акта на землю. Можуть бути затребувані також інші документи, якщо це буде необхідно для розробки проекту.

Відповідно до ст. 1 Закону України від 16 червня 2005 р. «Про виноград та виноградне вино» виноградники – це промислові насадження винограду для виноробства на площі понад 0,5 гектара. Виноградники належать до сільськогосподарських угідь, що використовуються під штучно створені деревесні, кущові або трав'янисті багаторічні насадження, призначені для отримання врожаю плодово-ягідної та лікарської продукції. З економіко-правової точки зору, відповідно до Порядку застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку бюджетних установ, затвердженого наказом Головного управління Державного казначейства України від 10 грудня 1999 р. № 114, багаторічні насадження розглядаються як основні засоби виробництва поряд із земельними ділянками, які обліковуються на окремих субрахунках (101 «Земельні ділянки»; 108 «Багаторічні насадження»)¹.

Відокремлюють столові сорти винограду – сорти винограду, що вирощуються для споживання у свіжому вигляді та технічні сорти винограду – сорти винограду, призначені для виробництва виноробної продукції.

Садіння виноградників для виноробства дозволяється лише у виноробних місцевостях із застосуванням районованих або перспективних сортів винограду. Під районованими сортами винограду слід розуміти визначені для певної зони виноградарства сорти винограду, що забезпечують найбільшу господарську ефективність виноградарства і виноробства в цій місцевості та включені до Державного реєстру сортів рослин, придатних для поширення в Україні. Гібриди прями виробники, що є в насадженнях, підлягають заміні, а нерайоновані сорти підлягають заміні або районуванню протягом 15 років.

Ураховуючи значну різноманітність природних і ґрунтово-кліматичних зон в Україні виділено регіони, макро- й мікрозони вирощування винограду, визначено їх спеціалізацію та сортимент винограду, що

---

¹ Про затвердження Плану рахунків бухгалтерського обліку бюджетних установ та Порядку застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку бюджетних установ : наказ Голов. управління Держ. казначейства України, М-ва фінансів України від 10.12.1999 № 144. *Офіц. вісн. України*. 2000. № 1. Ст. 14.

її забезпечує. Зона виноградарства визначається як географічна територія України з придатними агроекологічними умовами для розведення культури винограду (ст. 1 Закону України від 16 червня 2005 р. «Про виноград та виноградне вино»). Установлені такі зони промислового виноградарства в Україні, що охоплюють південні регіони – Автономна Республіка Крим, Одеська, Миколаївська, Херсонська й частково Запорізька область та Закарпаття. Згідно з існуючим природним районуванням на території України виділено 15 виноградарських зон (макрозон), які є основою сорторайонування, і 58 природно-виноградарських районів (мікрозони). Зокрема, в Одеській області нараховується 3 макрзони і 16 мікрозон, Херсонській – 2 і 10, Миколаївській – 2 і 7, Закарпатській – 1 і 12, Запорізькій 1 і 6, Кримській – 6 і 12¹.

Виноградні насадження у господарствах усіх форм власності підлягають реєстрації в центральному органі виконавчої влади, що реалізує державну аграрну політику. Механізм реєстрації виноградних насаджень та ведення державного реєстру виноградників визначено Порядком реєстрації виноградних насаджень та ведення державного реєстру виноградників, затвердженого наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України «Про реєстрацію виноградних насаджень» від 12 серпня 2014 р. № 303. Відповідно до нього реєстрації підлягають виноградні насадження технічних та столових сортів площею понад 0,5 гектара. Не підлягають реєстрації насадження, зрідженість (відсоткове відношення неіснуючих кущів до номінальної їх кількості на цій площі) яких становить понад 60 відсотків. На підставі затверджених регіональних реєстрів виноградних насаджень формується державний реєстр виноградних насаджень, який розміщується на офіційному веб-сайті Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. На основі електронної звітності Міністерство формує в розрізі господарств базу даних виноградних насаджень технічних та столових сортів, включених до державного реєстру у звітному році.

Відповідно до ст. 4 Закону України від 16 червня 2005 р. «Про виноград та виноградне вино» *товаровиробниками виноробної продукції* визнаються суб'єкти підприємницької діяльності незалежно від форм власності за наявності в них ліцензії. Залежно від виробничо-техноло-

¹ Виноградний кадастр України, затверджений Міністерством аграрної політики 25 серпня 2010 р. URL: <http://eurowine.com.ua/tmp/kadastr/index. Php>.

гічної спеціалізації вони класифікуються на 2 групи: а) підприємства первинного виноробства, які здійснюють переробку винограду, виробництво виноматеріалів, сусла або соку консервованого, концентрату виноградного соку і які займаються витримкою виноматеріалів та утилізацією відходів виноробства; б) підприємства вторинного виноробства, які займаються витримкою виноматеріалів, обробкою виноматеріалів та розливом або тільки розливом вин у споживчу тару відповідно до нормативних документів. Слід зауважити, що підприємства вторинного виноробства не належать до товаровиробників виноградної продукції як виробників сільськогосподарської продукції, у зв'язку з тим, що виноматеріали й вино не є власновиробленою переробленою сільськогосподарською продукцією та наявність земель сільськогосподарського призначення не належить до обов'язкових ознак цих підприємств.

Також Закон України від 19 грудня 1995 р. «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів» (в редакції від 25 квітня 2018 р.) у ст. 1 виокремлює *малі виробництва виноградної продукції* як суб'єктів господарювання, які здійснюють за повним технологічним циклом без додавання спирту виробництво та розлив у споживчу тару вин виноградних, вин плодово-ягідних та/або напоїв медових в об'ємі, що не перевищує 10000 декалітрів на рік, з виноматеріалів виключно власного виробництва (не придбаних), отриманих шляхом переробки плодів, ягід, винограду, меду власного виробництва. При цьому законодавець роз'яснює, що під власним виробництвом плодів, ягід, винограду слід розуміти їх вирощування суб'єктом господарювання на земельних ділянках, які належать йому на підставі будь-якого речового права, визначеного законодавством України. Такі суб'єкти є суб'єктами змішаного типу (охоплюють первинне й вторинне виробництво) й належать до сільськогосподарських товаровиробників.

Отже, під суб'єктами виноградарства слід розуміти юридичних та фізичних осіб, які займаються: виробництвом і реалізацією винограду – за наявності у них відповідним чином зареєстрованих виноградних насаджень; виробництвом і реалізацією садивного матеріалу – за умови отримання права на його виробництво та реалізацію за Законом України «Про насіння і садивний матеріал»; переробкою виноградної продукції із власновиробленої сировини та її реалізацією – за умови одержання у встановлених законах випадках ліцензії.

Серед специфічних суб'єктивних прав та юридичних обов'язків товаровиробників виноградної продукції, що відображують особливості наведених правовідносин, можна виділити: 1) забезпечення права власності на сорти винограду; 2) збереження сортової чистоти, біологічних і врожайних властивостей сорту винограду; 3) додержання технологічних і методичних вимог розсадництва; 4) дотримання сортового складу й технологічних прийомів вирощування винограду відповідно до визначених виноградарських зон; 5) дбайливий догляд за зрідженістю молодих виноградників; 6) раціональне використання землі як основного засобу виробництва, попередження деградації родючості земель та їх відтворення; 7) запобігання погіршенню стану виноградників, рослин сільськогосподарського призначення та іншої продукції рослинного походження через шкідників, хвороби й бур'яни; здійснення заходів, спрямованих на зменшення втрат урожаю; 8) відновлення системи внесення мінеральних та органічних добрив; 9) гарантування безпечного для здоров'я людини й навколишнього природного середовища застосування пестицидів та агрохімікатів; 10) забезпечення якісної та безпечної виноградної продукції; 11) додержання вимог державних стандартів і технічних умов у процесі виробництва виноградної продукції¹.

До центральних органів державної влади, які мають спеціальні повноваження щодо правового регулювання відносин у галузі виноградарства, належать Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, Державна фіскальна служба України та Центральна галузева дегустаційна комісія виноробної промисловості (далі – ЦГДК). Відповідно до Положення про Центральну галузеву дегустаційну комісію виноробної промисловості, затвердженого наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 22 січня 2013 р. №28, ЦГДК є головною дегустаційною комісією у виноградарсько-виноробній галузі виробництва виноробної продукції в системі Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. Основним її завданням є проведення органолептичної оцінки якості виноробної продукції, яка виробляється та пропонується до реалізації суб'єктам господарювання незалежно від форм власності.

---

¹ Самсонова Я. О. Правове регулювання виноградарства. *Правове регулювання виробництва сільськогосподарської продукції* : навч. посіб. / за ред. А. М. Статівки. Харків : Юрайт, 2015. С. 84.

§ 6. Правове забезпечення цукробуряківництва

Під цукробуряківництвом слід розуміти рослинницьку галузь сільського господарства, яка займається виробництвом цукрових буряків, їх подальшою переробкою на цукор та його реалізацією. Цукрове виробництво України має сприятливі природно-кліматичні умови для виробництва цього виду технічної сільськогосподарської культури й належить до стратегічно важливих галузей народного господарства у забезпеченні продовольчої безпеки країни. За виробничим потенціалом наша держава належить до числа найбільших виробників бурякового цукру у світі.

Правові, економічні та організаційні засади державної політики щодо виробництва, експорту, імпорту, оптової та роздрібної торгівлі цукром визначив Закон України від 17 червня 1999 р. «Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру». Норми цього Закону мали переважно імперативний характер і врегульовували відносини у сфері державного регулювання виробництва цукру та вирощування цукрових буряків.

Правове регулювання цукробуряківництва засновано на таких принципах, як: оптимальне поєднання публічних та приватних інтересів; раціональне використання й охорона сільськогосподарських угідь у процесі цукробуряківництва; екологічна безпека й охорона навколишнього природного середовища та здоров'я людини при здійсненні діяльності у цукробуряківництві; державне регулювання вирощування цукрових буряків, виробництва й реалізації цукру¹.

Сукупність господарюючих суб'єктів усіх форм власності, які вирощують цукрові буряки, займаються їх переробкою на цукор і здійснюють його реалізацію, становить бурякоцукровий комплекс України. У складі таких суб'єктів законодавець окремо виділяє цукрові заводи та бурякосіючі господарства (ст. 7 Закону України «Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру»), не визначаючи їх поняття та правове становище.

Спираючись на загальне визначення сільськогосподарського товаровиробника, яке надане у ст. 1 Закону України від 18 січня 2001 р. «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–

¹ Святченко Л. О. Правове регулювання цукробуряківництва в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. К., 2010. С. 8.

2004 років», бурякосіючі господарства, основним видом діяльності яких є вирощування цукрового буряку¹, його переробка та реалізація, слід вважати сільськогосподарськими товаровиробниками. Бурякосіючими господарствами можуть бути фермерські господарства, сільськогосподарські кооперативи, державні (комунальні) сільськогосподарські підприємства, господарські товариства, приватно-орендні підприємства та інші суб'єкти господарювання, що займаються вирощуванням цукрових буряків.

Цукровим заводом слід вважати суб'єкта господарювання, який дотримується технології переробки цукросировини на цукор, кінцевим результатом роботи якого є отримання цукру². Як особливість господарств, які займаються виробництвом та переробкою цукрового буряку, можна зазначити їх високу рентабельність унаслідок того, що в процесі діяльності вони отримують побічну продукцію виробництва, яка використовується для різних кормових, технологічних та промислових цілей.

Суб'єкти господарювання, які займаються вирощуванням, переробкою та реалізацією цукрових буряків, повинні дотримуватися певних обмежень щодо обсягів виробництва та встановлення цін на вироблену продукцію.

Обов'язковим для всіх суб'єктів підприємницької діяльності незалежно від форми власності, які виробляють цукор і зберігають його для подальшої реалізації, здійснюють оптову чи роздрібну торгівлю цукром, є *декларування наявності цукру*. Порядок декларування визначається Кабінетом Міністрів України. Дані, зазначені у відповідній декларації, про суб'єктів підприємницької діяльності та обсяг цукру, що перебуває у їх власності, вважаються конфіденційними.

Відповідно до ст. 2 Закону України від 17 червня 1999 р. «Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру» було встановлено *обмеження обсягів вирощування цукрових буряків для виробництва цукру в межах квоти «А»* (на внутрішній ринок). Вони визначалися щорічно Міністерством аграрної політики та продовольства і розподілялися обласними та районними державними адміністраціями

---

¹ Відповідно до Державного класифікатора продукції та послуг ДК 016-97, затвердженого наказом Держкомстату України від 30.12.1997 р. № 822, цукровий буряк належить до сільськогосподарської продукції (код 01.13.7).

² Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки України : монографія / О. М. Батигіна, В. П. Жушман, В. М. Корнієнко та ін. ; за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. Харків : ФОП Шевченко С. О., 2013. С. 285.

на конкурсних умовах. У разі вирощування цукрових буряків не для виробництва з них цукру в межах квоти «А» бурякосіючі господарства не обмежені обсягами такого виробництва.

Особливості визначення та розподілу обсягів вирощування цукрових буряків було встановлено постановою Кабінету Міністрів України від 2 червня 2000 р. № 868 «Про деякі питання державного регулювання виробництва і реалізації цукру» (втратила чинність на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2018 р. № 1157) та Порядком розподілу обсягів виробництва цукру та вирощування цукрових буряків для виробництва цукру в межах квоти «А» на конкурсних засадах між цукровими заводами та між бурякосіючими господарствами, затвердженим наказом Міністерства аграрної політики України від 28 серпня 2007 р. № 624 (скасовано на підставі розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 березня 2017 р. № 166-р).

Згідно із зазначеними нормативно-правовими актами обсяги вирощування цукрових буряків для виробництва цукру в межах квот визначалися щороку Міністерством аграрної політики та продовольства України, виходячи з установлених Кабінетом Міністрів України граничних розмірів квот¹. Не пізніше 1 січня наступного року Міністерством аграрної політики та продовольства України проводився розподіл обсягів виробництва цукру між цукровими заводами на конкурсних умовах згідно з поданими заявками та з урахуванням пропозицій обласних асоціацій цукрової промисловості, погоджених з облдержадміністраціями. Обласні та районні держадміністрації на підставі доведених цукровим заводам обсягів виробництва цукру розподіляли між бурякосіючими господарствами обсяги вирощування цукрових буряків базисної цукристості (16 відсотків) для виробництва цукру з урахуванням таких показників: 1) середня врожайність цукрових буряків за останні 5 років; 2) середня цукристість за останні 5 років; 3) розмір витрат на вирощування цукрових буряків (не вище розрахункового для встановленої мінімальної ціни на цукрові буряки).

Визначені обсяги вирощування цукрових буряків для виробництва цукру в межах квоти «А» окремими виробниками були підставою для

¹ Граничний розмір квоти поставки цукру на внутрішній ринок (квота «А») у період з 1 вересня 2015 р. до 1 вересня 2016 р. було встановлено в обсязі 1720 тис. тонн (Про державне регулювання виробництва цукру та цукрових буряків у період з 1 вересня 2015 р. до 1 вересня 2016 року : постанова Каб. Міністрів України від 08.04.2015 № 189. *Офіц. вісн. України*. 2015. №30. Ст. 879). Дана постанова втратила чинність на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 р. №260.

укладення договорів на переробку цукрових буряків. Бурякосіючі господарства, які виконали свої зобов'язання за розподіленими обсягами вирощування цукрових буряків для виробництва цукру та мали їх залишок, могли залучатися до забезпечення виконання зобов'язань інших бурякосіючих господарств за погодженням з ними і цукровими заводами та з укладенням відповідних договорів.

Відносини між цукровими заводами, бурякосіючими господарствами та іншими суб'єктами бурякоцукрового комплексу здійснюються на основі договорів (ст. 7 Закону України «Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру»). До договорів на реалізацію продукції буряківництва належать: договір контрактації, купівлі-продажу, комісії, міни. Провідна роль належить договору контрактації, основні положення якого закріплені у ст. 272 Господарського кодексу України і ст. 713 Цивільного кодексу України. Вищезазначеним законом встановлено особливості закупівлі цукру для задоволення державних потреб, які виявляються у попередньому фінансуванні витрат виробників цукру та цукрових буряків. У межах попереднього фінансування зазначених витрат може застосовуватися державне матеріально-технічне забезпечення виробників цукру та вирощування цукрових буряків.

Обсяги і порядок попереднього фінансування та державного матеріально-технічного забезпечення передбачаються Державним бюджетом України. При цьому попереднє фінансування витрат виробників цукрових буряків здійснюється в такому порядку: 40 відсотків – до початку весняних польових робіт; 60 відсотків – до початку сезону збирання цукрових буряків.

На законодавчому рівні було визначено особливості ціноутворення на цукрові буряки, які поставляються для виробництва цукру квоти «А», шляхом затвердження мінімальних цін. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру» під мінімальною ціною розуміється нижня межа ціни при укладанні угод купівлі-продажу цукрових буряків або цукру на внутрішній ринок у межах квоти «А».

Мінімальна ціна на цукрові буряки, які поставлялися для виробництва цукру квоти «А», і мінімальна ціна на цукор квоти «А» визначалися щорічно Кабінетом Міністрів України за пропозиціями Міністерства аграрної політики та продовольства України та встановлювалися щорічно до 1 січня поточного року із застосуванням щомісячних індексів інфляції. Порядок визначення мінімальних цін на цукрові буря-

ки та цукор було встановлено постановою Кабінету Міністрів України від 2 червня 2000 р. № 868. Затверджені мінімальні ціни на цукрові буряки та цукор були обов'язковими для всіх сільськогосподарських товаровиробників незалежно від форми власності та організаційно-правових форм для визначення ціни на цукрові буряки та цукор під час укладання угод купівлі-продажу. Мінімальні ціни на цукор і цукрові буряки встановлювалися на рівні, що забезпечує прибутковість виробництва відповідних видів продукції. Так, мінімальні ціни на цукрові буряки на період з 1 вересня 2015 р. до 1 вересня 2016 р. для виробництва цукру в межах квоти «А» з урахуванням базисної цукристості було встановлено у розмірі 445,87 гривень за 1 тонну.

У 2018 р. Закон України від 17 червня 1999 р. «Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру» втратив чинність на підставі Закону України від 4 вересня 2018 р. № 2518-VIII. На сьогодні спеціальна правова регламентація вказаних відносин відсутня. Правове забезпечення вказаної діяльності визначено спеціальним аграрним законодавством у галузі рослинництва. Такий стан законодавчого забезпечення галузі цукробуряківництва може створювати загрози у сфері продовольчої безпеки.

З метою недопущення спаду виробництва цукру в Україні та створення умов для нарощування обсягів його виробництва здійснюється пільгове державне кредитування виробників цукру та цукрових буряків. Обсяги коштів, що призначаються для надання кредитів виробникам цукру та цукрових буряків, визначаються Державним бюджетом України на поточний рік. Умови та порядок надання таких кредитів, терміни та порядок їх повернення встановлюються Кабінетом Міністрів України.

§ 7. Правове регулювання застосування засобів захисту сільськогосподарських рослин

Сільськогосподарські товаровиробники кожен рік втрачають майже третину валового збору врожаю через хвороби сільськогосподарських культур, шкідників та бур'янів, у зв'язку з цим захист сільськогосподарських рослин від зазначених негативних явищ займає одне з провідних місць у низці технологічних способів виробництва продукції рослинництва.

Спеціальним нормативно-правовим актом у сфері захисту рослин є Закон України від 14 жовтня 1998 р. «Про захист рослин» (в редакції від 5 квітня 2015 р.). Цей Закон регулює відносини, пов'язані із захистом рослин сільськогосподарського та іншого призначення, багаторічних і лісових насаджень, дерев, чагарників, рослинності закритого ґрунту, продукції рослинного походження від шкідників, хвороб та бур'янів, визначає права і обов'язки підприємств, установ, організацій усіх форм власності та громадян, повноваження органів виконавчої влади і посадових осіб у цій сфері.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про захист рослин» під *захистом рослин* слід розуміти комплекс заходів, спрямованих на зменшення втрат урожаю та запобігання погіршенню стану рослин сільськогосподарського та іншого призначення, багаторічних і лісових насаджень, дерев, чагарників, рослинності закритого ґрунту, продукції рослинного походження через шкідників, хвороби і бур'яни. Таке визначення широке та охоплює ті галузі, де суб'єкти аграрного виробництва використовують рослини у своїй виробничо-господарській діяльності. Тому прийнятніше використовувати поняття, яке закріплене Законом України від 2 березня 1995 р. «Про пестициди і агрохімікати» (в редакції від 18 грудня 2018 р.), захист рослин – це комплекс заходів щодо попередження, зменшення втрат врожаю сільськогосподарських культур від шкідників, хвороб і бур'янів.

Шкідниками є більш 400 видів тварин (комах, кліщів, мікроорганізмів, нематодів, гризунів), здатних заподіяти шкоду рослинам, чагарникам, деревам, продукції рослинного походження, збитки від якої економічно доцільно відвернути.

Під *хворобами* розуміють порушення нормального обміну речовин у рослині під впливом фітопатогенів (віруси, бактерії, гриби) або несприятливі умови середовища. До *бур'янів* належать небажана рослинність (понад 300 видів) в угіддях, посівах, насадженнях культурних рослин, яка конкурує з ними за світло, воду, поживні речовини, а також сприяє поширенню шкідників та хвороб.

Основними законодавчими вимогами захисту сільськогосподарських рослин, згідно зі ст. 4 Закону України від 14 жовтня 1998 р. «Про захист рослин» (в редакції від 5 квітня 2015 р.), є: 1) додержання технології вирощування рослин сільськогосподарського призначення; 2) екологічне та економічне обґрунтування доцільності захисту рослин від шкідливих організмів; 3) обов'язковість здійснення заходів щодо захисту рослин сільськогосподарськими товаровиробниками усіх форм власнос-

ті та громадянами, діяльність яких пов'язана з використанням землі, лісу, водних об'єктів, вирощуванням рослин сільськогосподарського призначення, а також реалізацією, переробкою, зберіганням і використанням рослин та продукції рослинного походження; 4) суворе дотримання регламентів зберігання, транспортування, торгівлі та застосування засобів захисту рослин; 5) збереження корисної флори і фауни; 6) недопущення пошкодження рослин, погіршення їх стану та забруднення продукції рослинного походження і довкілля засобами захисту рослин.

Варто зазначити, що система захисту сільськогосподарських рослин включає поєднання різних методів і засобів.

Відповідно до п. 12 ст. 1 Закону України «Про захист рослин» *засоби захисту рослин* – це препарати, які вміщують одну або декілька діючих речовин і використовуються з метою захисту рослини або продукції рослинництва від шкідливих організмів та знищення небажаних рослин або окремих частин рослин. Засоби захисту поділяються на три основні групи: неорганічні сполуки (сполуки ртуті, міді, фтору, миш'яку тощо), органічні сполуки (хлорорганічні, фосфороорганічні, нітрофеноли), біогенного походження, створені з продуктів життєдіяльності або самих бактерій, вірусів, грибів, рослин.

Методами захисту сільськогосподарських рослин є способи, за допомогою яких здійснюється захист рослин. До них належать: агротехнічний, селекційний, фізичний, біологічний та хімічний.

Агротехнічні заходи – це відносно прості заходи, які, як правило, є невід'ємними складовими технології обробітку ґрунту та догляду за посівами в період вегетації і дають змогу випереджати або заглушувати розвиток шкідливих організмів. Агротехнічні заходи включають вирощування сільськогосподарських рослин у сівозміні, обробіток ґрунту, удобрення, зрошення, підготовка насіння, строки сівби.

Селекційні методи дають змогу отримати рослини, стійкі проти певних шкідливих організмів. Ураховуючи те, що підґрунтям для успішного рослинництва є селекційні, культурні рослини, які були доведені до такого стану шляхом відбору, схрещування для отримання сильніших продуктивних властивостей відповідних культур рослинного походження. *Фізичний метод* – знищення шкідливих комах під дією високих або низьких температур. Такий засіб досить часто застосовують для очищення продовольчого зерна на очищувальних машинах.

Сутність *біологічного методу* полягає у використанні живих організмів або продуктів їх життєдіяльності для зменшення чисельності та

згубності шкідливих організмів і створення сприятливих умов для діяльності корисних видів агропроцесів. Біологічний метод не потребує значних фінансових витрат і, головне, біологічні засоби можуть виробляти в достатній кількості біофабрики і біолабораторії. Біологічний метод закріплений і в такому підзаконному нормативно-правовому акті, як Державні санітарні правила проектування, упорядкування та експлуатації виробництва біологічних засобів захисту рослин та стимуляторів росту рослин у виробничих біолабораторіях та біофабриках, затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я України від 20 серпня 1997 р. № 524а.

При *хімічному методі* застосовуються токсичні речовини, що мають узагальнюючу назву – пестициди. Безсумнівно, хімічний метод захисту простий, надійний та ефективний. Однак використання пестицидів без дотримання доз, кратності обробок, умов застосування, порушення вимог техніки безпеки призводять до посилення негативного впливу на довкілля: забруднюються атмосфера, ґрунт, водні басейни і ріки.

Державний контроль у сфері захисту сільськогосподарських рослин за проведенням підприємствами, установами, організаціями усіх форм власності та громадянами, діяльність яких пов'язана із захистом рослин: систематичних обстежень угідь, посівів, насаджень; виявлення і своєчасне інформування про наявність і розвиток шкідників та хвороб рослин, а також бур'янів; запобігання масовому розмноженню та поширенню шкідливих організмів; своєчасного здійснення рекомендованих заходів щодо захисту рослин та проведення профілактичних та винищувальних заходів щодо боротьби з шкідниками у місцях зберігання запасів продукції рослинного походження, здійснюється спеціально уповноваженими органами виконавчої влади. Такими органами є Кабінет Міністрів України, місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері карантину та захисту рослин (Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України).

Спеціально уповноваженим органом виконавчої влади у сфері захисту сільськогосподарських рослин є Державна служба з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів (далі – Держпродспоживслужба), яка діє на підставі Положення про Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 2 ве-

ресня 2015 р. № 667. Територіальними органами Держпродспоживслужби є Головне управління Держпродспоживслужби в області, в місті Києві, які діють відповідно до Положення про Головне управління Держпродспоживслужби в області, в місті Києві, затверджених наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 12 квітня 2017 р. № 209.

Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2014 р. № 442 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» Держпродспоживслужба є правонаступником Державної ветеринарної та фітосанітарної служби у сфері державного нагляду (контролю) за дотриманням законодавства захисту рослин. Отже, Держпродспоживслужба відповідно до покладених на неї завдань у разі виявлення масового розвитку і поширення особливо небезпечних шкідливих організмів упродовж однієї доби вносить подання про запровадження особливого режиму захисту рослин до відповідного органу місцевого самоврядування виконавчої влади або Кабінету Міністрів України.

Особливий режим захисту рослин – це особливий правовий режим діяльності місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, спрямований на локалізацію і ліквідацію особливо небезпечних шкідників і хвороб у межах населеного пункту, району, області, кількох областей.

Територія особливого режиму захисту рослин встановлюється у межах населеного пункту, району, області відповідним органом місцевого самоврядування чи місцевим органом виконавчої влади, а в межах кількох областей – Кабінетом Міністрів України. Орган, який прийняв рішення про запровадження або зняття особливого режиму захисту рослин, негайно повідомляє про це підприємства, установи та організації, розташовані на відповідній території, і громадян, які проживають на цій території. На території з особливим режимом захисту рослин здійснюється знешкодження особливо небезпечних шкідливих організмів, залучення та використання державних ресурсів (наукових, матеріальних тощо), а також ресурсів підприємств, установ, організацій усіх форм власності та громадян для локалізації і ліквідації особливо небезпечних шкідливих організмів з попереднім відшкодуванням їм понесених ними витрат.

Україна у 2006 р. приєдналась до Міжнародної конвенції про захист рослин, якою передбачено заходи міжнародної спільної бороть-

би зі шкідниками і хворобами рослин, а також встановлення зразків фітосанітарного сертифіката. Все це є свідченням необхідності міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі шкідниками рослин і рослинних продуктів та запобігання їхньому міжнародному поширенню, бажання забезпечити тісну координацію заходів, спрямованих на досягнення цих цілей, та створити рамки для підготовки і застосування гармонізованих фітосанітарних заходів і розробки міжнародних стандартів.

§ 8. Карантин сільськогосподарських рослин. Правове регулювання використання пестицидів і агрохімікатів у сільському господарстві

З метою попередження проникнення та масового поширення на території нашої держави шкідливих організмів, будь-яких видів, штамів або біотипів рослин, тварин, патогенних агентів, шкідливих для рослин чи продуктів рослинного походження, у тому числі комах, кліщів, грибків, бактерій, вірусів, нематод та бур'янів, здійснюється система заходів з карантину сільськогосподарських рослин.

Правове регулювання карантину рослин забезпечується Законом України від 30 червня 1993 р. «Про карантин рослин» (у редакції від 30 червня 2016 р.).

Згідно з п. 17 ст. 1 зазначеного Закону під *карантином* розуміється утримання об'єктів регулювання у визначених місцях для проведення їх моніторингу або подальшого інспектування, фітосанітарної експертизи та/або обробки. При цьому *об'єктами регулювання* є будь-яка рослина (їх частини, насіння частини живих рослин, фрукти, овочі, бульби, бульбоцибулини, цибулини, кореневища, зрізані квіти, гілля з пагонами і листям, зрізані дерева, культури рослинних тканин), продукт рослинного походження, місце зберігання, упаковка, засоби перевезення, контейнери, ґрунт та будь-які інші організми, об'єкти або матеріали, здатні переносити чи поширювати регульовані шкідливі організми, які визначаються окремо для цілей імпорту, експорту та реекспорту, а також для цілей контролю за переміщенням територією України.

Постановою Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р. №705 затверджено Перелік об'єктів регулювання у сфері карантину рослин, який складений відповідно до міжнародних стандартів, інструкцій та рекомендацій на основі проведення аналізу ризиків (Порядок проведення огляду, обстеження, аналізу, знезараження та інспектування (оформлення фітосанітарного та карантинного сертифікатів) об'єктів регулювання; Перелік об'єктів регулювання для цілей контролю за переміщенням територією України; Перелік об'єктів регулювання для цілей імпорту, експорту та реекспорту). Зміни до переліку об'єктів регулювання у сфері карантину рослин вносяться Кабінетом Міністрів за поданням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері карантину рослин, у разі зміни статусу регульованих шкідливих організмів іноземної держави та/або України, нової науково обґрунтованої інформації, повідомлень країн-імпортерів та міжнародних стандартів.

Розрізняють два види карантину сільськогосподарських рослин: внутрішній та зовнішній. *Внутрішній карантин* спрямований на своєчасне виявлення, локалізацію та ліквідацію осередків шкідливих організмів, а також попередження подальшому їх поширенню. Відповідно до ст. 29 Закону України «Про карантин рослин», при переміщенні територією України об'єктів регулювання, що включені до переліку об'єктів регулювання, в обов'язковому порядку є необхідним отримання карантинного сертифіката, а саме: при транспортуванні імпортованих об'єктів регулювання, які зберігалися, перепаковувалися, розділялися на частини, змішувалися з іншими вантажами, а також у разі вивезення або ввезення об'єктів регулювання у карантинну зону.

Карантинний сертифікат – це документ, який видається центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері карантину рослин, та засвідчує фітосанітарний стан об'єктів регулювання, що вивозяться та/або ввозяться у карантинну зону, транспортуються територією України. Карантинний сертифікат видається державним фітосанітарним інспектором не раніше, ніж за 14 діб до дати переміщення об'єктів регулювання територією України на підставі проведених фітосанітарних процедур, які включають огляд, обстеження, аналіз, інспектування та здійснення контролю за знезараженням об'єктів регулювання.

Зовнішній карантин спрямований на захист сільськогосподарських рослин від ввезення разом з імпортною продукцією шкідливих орга-

нізмів, а також попередження вивозу карантинних експортних товарів, небезпечних для держав-імпортерів. Згідно зі ст. 46 Закону України «Про карантин рослин» імпорт, експорт, реекспорт об'єктів регулювання, включених до переліку об'єктів регулювання для цілей імпорту, експорту та реекспорту, здійснюється за наявності фітосанітарного сертифіката.

Фітосанітарний сертифікат – це документ, що засвідчує фітосанітарний стан об'єктів регулювання та видається державним фітосанітарним інспектором протягом п'яти календарних днів після подання необхідних документів за результатами фітосанітарних процедур. Термін дії фітосанітарного сертифіката становить 14 діб.

У разі виявлення карантинних організмів на території України, протягом доби з моменту виявлення, запроваджується карантинний режим.

Карантинний режим – це особливий правовий режим, що передбачає систему фітосанітарних заходів, які здійснюються у карантинній зоні з метою локалізації та ліквідації карантинних організмів.

На підставі ст. 34 Закону України «Про карантин рослин» у карантинних зонах здійснюються такі спеціальні заходи, як: інспектування та фітосанітарна експертиза об'єктів регулювання; контроль за проведенням локалізації та ліквідації карантинних організмів особами; заборона вивезення з карантинних зон заражених карантинними організмами об'єктів регулювання; фумігація (зnezараження) об'єктів регулювання у разі їх вивезення з карантинної зони у зону, вільну від регульованих шкідливих організмів; технічна переробка об'єктів регулювання, заражених карантинними організмами. Рослини, продукти рослинного походження та інші об'єкти регулювання, заражені карантинними організмами, які неможливо зnezаразити або направити на технічну переробку, підлягають знищенню в порядку, передбаченому Законом України від 14 січня 2000 р. «Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції» (в редакції від 18 грудня 2017 р.).

Згідно зі ст. 33 Закону України «Про карантин рослин» карантинний режим запроваджується у межах декількох областей Кабінетом Міністрів України за поданням Головного державного фітосанітарного інспектора України, на території областей, декількох районів, району, населеного пункту чи території окремого господарства – місцевою державною адміністрацією за поданням, відповідно, головних держав-

них фітосанітарних інспекторів чи державних фітосанітарних інспекторів з карантину рослин.

При цьому орган, що приймає рішення про запровадження або скасування карантинного режиму, оприлюднює таке рішення в офіційних друкованих виданнях та на офіційній інтернет-сторінці протягом доби, з метою попередження осіб, що розташовані, перебувають або проживають у карантинній зоні.

Процедура виявлення карантинних організмів та подальше їх знезараження регулюється відповідно до Порядку проведення огляду, обстеження, аналізу, знезараження та інспектування (оформлення фітосанітарного та карантинного сертифікатів) об'єктів регулювання, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р. № 705.

Державний контроль за додержанням законодавства про карантин рослин належить до компетенції Головного управління Державної служби України з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів (далі – Держпродспоживслужба) в області, в місті Києві. Головне управління Держпродспоживслужби є територіальним органом Держпродспоживслужби вищого рівня та підпорядковане їй.

Держпродспоживслужба була створена урядовою постановою № 667 від 2 вересня 2015 р. «Про затвердження Положення про Державну службу України з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів» та розпочала роботу з прийняттям Розпорядження Кабінету Міністрів України від 6 квітня 2016 р. № 260-р «Питання Державної служби з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів».

Відповідно до Положення про Головне управління Держпродспоживслужби в області, в місті Києві, затвердженого наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 12 квітня 2017 р. № 209, серед повноважень Головного управління Держпродспоживслужби у сфері карантину рослин належить: здійснення фітосанітарних заходів; виявлення регульованих шкідливих організмів; запобігання проникненню регульованих шкідливих організмів у зони, вільні від таких регульованих шкідливих організмів, на території України; інспектування та моніторинг відповідної території, об'єктів регулювання; нагляд за розвитком, поширенням шкідливих організмів та розроблення разом із науково-дослідними установами прогнозів розвитку і поширення шкідливих організмів; здійснення перевірок

за додержанням підприємствами, установами, організаціями вимог законодавства щодо додержання технологій та регламентів застосування засобів захисту рослин; реєстрація осіб, які здійснюють господарську діяльність, пов'язану з виробництвом та обігом об'єктів регулювання, та забезпечення ведення загальнодержавного реєстру таких осіб; проведення екологічного та економічного обґрунтування доцільності захисту рослин від шкідливих організмів; поширення серед громадян інформації у сфері карантину та захисту рослин; видача дозвільних документів у сфері карантину рослин; внесення подання до відповідних органів виконавчої влади про запровадження та скасування карантинного режиму; вжиття термінових заходів щодо локалізації та ліквідації карантинних організмів, запобігання їх поширенню; та інше.

Окрім того, Головне управління Держпродспоживслужби здійснює державний контроль за:

- дотриманням карантинного режиму і проведенням фітосанітарних заходів із карантину рослин при вирощуванні, заготівлі, вивезенні, транспортуванні, зберіганні, переробці, реалізації та використанні об'єктів регулювання;

- використанням біологічних контрольних організмів;

- дотриманням регламентів застосування пестицидів і агрохімікатів (тільки регуляторів росту рослин), відповідністю вимогам сертифікатів якості засобів захисту рослин, які ввозяться на територію України, вмістом у сільськогосподарській продукції та сировині рослинного походження залишкової кількості пестицидів, агрохімікатів та важких металів;

- дотриманням регламентів зберігання, транспортування, торгівлі та застосування засобів захисту рослин;

- проведенням підприємствами, установами, організаціями усіх форм власності та громадянами нагляду за фітосанітарним станом рослин сільськогосподарського та іншого призначення, багаторічних і лісових насаджень, дерев, чагарників, рослинності закритого ґрунту, місць зберігання та переробки продукції рослинного походження, а також захистом їх від шкідливих організмів, додержанням технологій та регламентів застосування і торгівлі засобами захисту рослин;

- проведенням профілактичних та винищувальних заходів боротьби зі шкідниками у місцях зберігання запасів продукції рослинного походження;

– дотриманням вимог законодавства щодо забезпечення належної якості та безпеки засобів захисту рослин (пестицидів та агрохімікатів), у тому числі діючих речовин.

Порушення законодавства у сфері карантину рослин тягне за собою відповідальність, зокрема, у таких випадках, як: поширення карантинних організмів; порушення вимог фітосанітарних заходів; невиконання розпоряджень державного фітосанітарного інспектора щодо проведення відповідних карантинних заходів; непроведення реєстрації осіб, які здійснюють господарську діяльність, пов'язану з виробництвом та обігом об'єктів регулювання; неповідомлення державного фітосанітарного інспектора про виявлення регульованих шкідливих організмів; завезення на територію України, вивезення з карантинних зон об'єктів регулювання, які не пройшли фітосанітарного контролю, та їх реалізація; невиконання законних вимог посадкових осіб, які здійснюють державний контроль за додержанням законодавства про карантин рослин тощо.

З метою врегулювання правовідносин, пов'язаних із державною реєстрацією, виробництвом, закупівлею, транспортуванням, зберіганням, торгівлею та безпечним для здоров'я людини і навколишнього природного середовища застосуванням пестицидів і агрохімікатів, 2 березня 1995 р. був прийнятий Закон України «Про пестициди і агрохімікати» (в редакції від 18 грудня 2017 р.).

Відповідно до норм зазначеного Закону *пестициди* – це токсичні речовини, їх сполуки або суміші речовин хімічного чи біологічного походження, призначені для знищення, регуляції та припинення розвитку шкідливих організмів, внаслідок діяльності яких вражаються рослини, тварини, люди і завдається шкода матеріальним цінностям, а також гризунів, бур'янів, деревної, чагарникової рослинності, засмічуючих видів риб.

Агрохімікати – це органічні, мінеральні і бактеріальні добрива, хімічні меліоранти, регулятори росту рослин та інші речовини, що застосовуються для підвищення родючості ґрунтів, урожайності сільськогосподарських культур і поліпшення якості рослинницької продукції.

Інакше кажучи, пестициди – усі хімікати, що застосовуються для знищення шкідників, агрохімікати – добрива, що використовують для хімічної меліорації ґрунтів.

Згідно зі ст. 4 Закону пестициди та агрохімікати повинні мати високу біологічну ефективність щодо цільового призначення, бути без-

печними для здоров'я людини та навколишнього природного середовища за умови дотримання регламентів їх застосування, відповідати державним стандартам, санітарним нормам та іншим нормативним документам.

Ураховуючи токсичність і тривалий період розпаду шкідливих речовин після використання пестицидів та агрохімікатів, уся сільськогосподарська продукція підлягає суворому санітарному контролю. Залишки токсичних речовин у продукції не повинні перевищувати встановлені Державними санітарними правилами та нормами 8.8.1.2.3.4-000-2001 «Допустимі дози, концентрації, кількості та рівні вмісту пестицидів у сільськогосподарській сировині, харчових продуктах, повітрі робочої зони, атмосферному повітрі, воді водоймищ, ґрунті», затвердженими Постановою Головного державного санітарного лікаря України від 20 вересня 2001 р. № 137.

Ввезення на митну територію України (крім дослідних партій, які використовуються для державних випробувань та наукових досліджень), виробництво (крім виробництва для експорту та виробництва дослідних партій, які використовують для державних випробувань, науково-технічних досліджень і випробувань), торгівля, застосування та рекламування пестицидів і агрохімікатів без державної реєстрації – заборонені.

Державна реєстрація пестицидів і агрохімікатів здійснюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища – Міністерством екології та природних ресурсів України, згідно з Порядком проведення державних випробувань, державної реєстрації та переєстрації, видання переліків пестицидів і агрохімікатів, дозволених до використання в Україні, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 4 березня 1996 р. № 295.

Державна реєстрація пестицидів і агрохімікатів вітчизняного та іноземного виробництва здійснюється на підставі позитивних результатів випробувань і матеріалів досліджень. Окрім того, обов'язковою умовою державної реєстрації хімічних препаратів є наявність відповідної документації, що підтверджує безпечність їхнього застосування, а також позитивного висновку державної санітарно-епідеміологічної експертизи, методик визначення залишкових кількостей пестицидів і агрохімікатів у сільськогосподарській продукції, кормах, харчових продуктах, ґрунті, воді, повітрі.

З метою біологічної, токсиколого-гігієнічної та екологічної оцінки й розроблення регламентів застосування пестицидів і агрохімікатів, обов'язково проводяться державні випробування.

Відповідно до ст. 6 Закону України від 2 березня 1995 р. «Про пестициди і агрохімікати» (в редакції від 18 грудня 2017 р.) державні випробування пестицидів і агрохімікатів проводяться у два етапи: польові й виробничі. Метою *польових випробувань* є встановлення або підтвердження біологічної ефективності нових пестицидів і агрохімікатів порівняно з тими, що застосовуються, розроблення тимчасових регламентів їх застосування та поглиблене вивчення препаративних форм. *Виробничі випробування* проводяться з метою підвищення біологічної ефективності пестицидів і агрохімікатів у різних зонах України, уточнення та обґрунтування регламентів і способів їх застосування, санітарно-гігієнічних і екологічних нормативів, розроблення та модифікації методик визначення залишкових кількостей цих пестицидів і агрохімікатів та їх небезпечних метаболітів.

Державні випробування препаратів проводяться в науково-дослідних установах та організаціях, акредитованих Міністерством екології та природних ресурсів України (далі – Мінприроди України), при цьому токсиколого-гігієнічні (медико-біологічні) дослідження – за затвердженими методиками в установах, визначених Міністерством охорони здоров'я України.

У разі позитивних результатів державних випробувань пестициди й агрохімікати реєструються терміном до десяти років та вносяться до Державного реєстру пестицидів і агрохімікатів. На підставі Державного реєстру пестицидів і агрохімікатів Мінприроди України розробляє Перелік пестицидів і агрохімікатів, дозволених для використання, регламенти їх застосування та щорічні доповнення до нього. У разі надходження нових даних про небезпеку пестициди й агрохімікати, Мінприроди може встановити повну або тимчасову заборону на їх застосування.

Підлягають державним випробуванням та державній реєстрації також технічні засоби застосування пестицидів і агрохімікатів. Технічними засобами застосування пестицидів і агрохімікатів є спеціальні машини, механізми та пристрої для обробки об'єктів пестицидами та внесення органічних і мінеральних добрив. Допускається державна реєстрація технічних засобів, застосування яких забезпечить належну якість проведення технологічних операцій, не призведе до ушкоджен-

ня здоров'я осіб, які безпосередньо працюють з ними, та населення, а також до забруднення навколишнього природного середовища. Технічні засоби застосування пестицидів і агрохімікатів, що отримали позитивну оцінку за наслідками державних випробувань, заносяться до державного реєстру технічних засобів застосування пестицидів і агрохімікатів. Державні випробування та державна реєстрація технічних засобів регулюються Порядком проведення державних випробувань та державної реєстрації технічних засобів застосування пестицидів і агрохімікатів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 1996 р. №479.

З метою дотримання вимог екологічної безпеки і раціонального застосування пестицидів та агрохімікатів згідно з Указом Президента України від 2 грудня 1995 р. № 1118/95 «Про суцільну агрохімічну паспортизацію земель сільськогосподарського призначення» в Україні запроваджено агрохімічну паспортизацію всіх земель сільськогосподарського призначення. *Агрохімічна паспортизація* передбачає агрохімічне обстеження ґрунтів з метою державного контролю за зміною показників родючості і якісного стану ґрунтів унаслідок господарської діяльності. Агрохімічна паспортизація обов'язково повинна здійснюватися кожні п'ять років. Відповідно до Закону України від 19 червня 2003 р. «Про державний контроль за використанням та охороною земель» в результаті агрохімічного обстеження видається агрохімічний паспорт, в якому фіксуються початкові та поточні рівні забезпечення поживними речовинами ґрунтів, рівні їх забруднення, накопичення пестицидів та агрохімікатів. Процедура виготовлення, видачі, застосування агрохімічного паспорта поля, земельної ділянки, а також зразок агрохімічного паспорта поля (земельної ділянки) затверджено наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 11 жовтня 2011 р. №536 «Про затвердження Порядку ведення агрохімічного паспорта поля, земельної ділянки».

На сьогодні сільськогосподарські підприємства, установи і організації відповідно до Порядку державного обліку наявності та використання пестицидів і агрохімікатів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 2 листопада 1995 р. № 881, зобов'язані вести облік наявності та використання пестицидів та агрохімікатів при вирощуванні сільськогосподарських культур і надавати інформацію органам Державної служби статистики в порядку періодичної державної статистичної звітності. Облік наявності та використання пестицидів

і агрохімікатів ведеться сільськогосподарськими товаровиробниками в прибутково-видаткових книгах (журналах), де зазначаються: назва пестициду, агрохімікату; дата надходження, використання, реалізації; назва документа, за яким надійшов, використаний, реалізований пестицид, агрохімікат; вага наявного пестициду, агрохімікату; залишок пестициду, агрохімікату після використання, реалізації.

Особи, діяльність яких пов'язана з транспортуванням, зберіганням, застосуванням та торгівлею пестицидами і агрохімікатами, повинні мати допуск (посвідчення) на право роботи із зазначеними препаратами, який видається відповідно до Порядку одержання допуску (посвідчення) на право роботи, пов'язаної з транспортуванням, зберіганням, застосуванням та торгівлею пестицидами і агрохімікатами, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 18 вересня 1995 р. № 746. Підставою для видачі допуску є посвідчення про проходження спеціальної підготовки з питань безпечного виконання роботи з пестицидами і агрохімікатами та медична книжка з висновком медичної комісії про відсутність протипоказань за станом здоров'я.

Непридатні або заборонені до використання пестициди і агрохімікати та тара від них підлягають вилученню, утилізації, знищенню та знешкодженню на основі результатів дослідження контрольно-токсикологічних установ та закладів, що належать до сфери управління МОЗ, і лабораторій Держветфітослужби, відповідно до Порядку вилучення, утилізації, знищення та знешкодження непридатних або заборонених до використання пестицидів і агрохімікатів та тари від них, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 27 березня 1996 р. № 354.

Сучасні пестициди та агрохімікати є шкідливими не лише для об'єктів застосування, а й для людини, фауни і навіть рослин. Безконтрольне їх застосування призводить до забруднення навколишнього середовища, що загрожує здоров'ю людини. Особливо небезпечним є неправильне або надмірне використання хімічних препаратів, оскільки деяка їх частина трансформується і через це виникають нові токсичні речовини.

Таким чином, з метою запобігання зазначених негативних наслідків сільськогосподарські товаровиробники зобов'язані дотримуватися низки екологічних вимог, а також застосовувати такі методи і засоби, що не завдають значної шкоди в цілому навколишньому природному середовищу і людям.

Питання для самоконтролю

1. Надайте визначення поняттю «рослинництво». Назвіть нормативно-правові акти, якими здійснюється правове регулювання рослинництва.
2. Надайте визначення поняттю «насінництво».
3. Сформулюйте визначення «виробництво зерна».
4. Визначте класифікацію суб'єктів ринку зерна.
5. Назвіть систему заходів, за допомогою яких надається державна підтримка виробникам зерна.
6. Визначте особливості правового регулювання виноградарства в Україні.
7. Яка специфіка правовідносин, що складаються в процесі виробництва виноградної продукції?
8. Зазначте поняття, класифікацію та особливості правового статусу суб'єктів виноградарства.
9. Назвіть умови здійснення господарської діяльності у сфері виробництва виноградної продукції.
10. Надайте визначення поняттю «цукробуряківництво» та назвіть його принципи.
11. Визначте особливості правового регулювання виробництва цукрових буряків.
12. Які засоби державного регулювання передбачені законодавством у сфері виробництва та реалізації цукрових буряків?
13. Розкрийте значення поняття «захист рослин».
14. Визначте особливості правового регулювання захисту сільськогосподарських рослин.
15. Чим обумовлюється важливість правового регулювання карантину сільськогосподарських рослин?
16. Які правові підстави та процедурний порядок впровадження карантинного режиму сільськогосподарських рослин?
17. Визначте систему нормативно-правових актів, якими врегульовано порядок використання пестицидів і агрохімікатів.

Розділ 14

Правове регулювання виробництва продукції тваринництва

§ 1. Поняття та ознаки тваринництва. Правове регулювання виробництва продукції тваринництва

Тваринництво є провідною галуззю сільського господарства щодо утримання та розведення в умовах промислового вирощування сільськогосподарських тварин для отримання продуктів харчування (консерви м'ясні, м'ясо-рослинні та рибні, сири, молоко та молочні продукти, продукти дитячого харчування, маргарин, жири, ковбасні вироби та ін.) і сировини тваринного походження для переробної промисловості. Включає в себе скотарство, свинарство, вівчарство, козівництво, конярство, рибицтво, бджільництво, звірівництво, кролівництво, птахівництво тощо.

За рахунок галузі тваринництва значною мірою розв'язуються питання матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників, проводиться комплекс сільськогосподарських робіт, здійснюється оплата праці та паїв членів і працівників сільськогосподарських підприємств.

Правове регулювання відносин щодо виробництва продукції тваринництва забезпечується законами та підзаконними нормативно-правовими актами, а саме законами України: від 25 червня 1992 р. «Про ветеринарну медицину»; від 15 грудня 1993 р. «Про племінну справу у тваринництві»; від 23 грудня 1997 р. «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» (в редакції від 22 липня 2014 р.); від 22 лютого 2000 р. «Про бджільництво»; від 24 червня 2004 р. «Про молоко та молочні продукти»; від 4 червня 2009 р. «Про ідентифікацію та реєстрацію тварин»; від 8 липня 2011 р. «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» та ін. Наказами Міністерства аграрної політики та про-

довольства України: від 25 жовтня 2012 р. «Про затвердження порядку використання тварин у сільському господарстві» та від 24 березня 2006 р. «Про затвердження заходів щодо розвитку м'ясного та молочного тваринництва», які мають загальний характер стосовно питань правового регулювання виробництва продукції тваринництва, передбачаючи здійснення певних програмних заходів щодо підвищення рівня споживання тваринницької продукції та збалансованості попиту і пропозицій на внутрішньому ринку через формування інфраструктури надання сервісних послуг на селі з виробництва та реалізації тваринницької продукції.

Не менш вагомим питанням є розробка програм щодо здійснення низки заходів організаційно-правового характеру спеціальних державних органів з розвитку тваринництва. Це насамперед постанова Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2008 р. «Про затвердження заходів щодо активізації роботи з розвитку тваринництва», що забезпечує: пріоритетне виділення земельних ділянок для будівництва й організації належного функціонування тваринницьких та птахівничих комплексів і ферм, комбикормових заводів, а також інфраструктури об'єктів аграрного ринку та оптимізацію процедури погодження проектної документації і видачі дозволів на будівництво об'єктів сільськогосподарського призначення та об'єктів зазначеної інфраструктури і постанова Кабінету Міністрів України від 11 липня 2001 р. «Про затвердження заходів щодо стабілізації та розвитку тваринництва і птахівництва на 2001–2004 роки», де розроблені стратегічні пріоритети, основні завдання, нормативно-правова та фінансово-економічна база розвитку тваринництва, державна підтримка тваринництва; передбачені розвиток науково-технічного прогресу в галузі тваринництва, селекційно-племінна робота у тваринництві і птахівництві, кормовиробництво, молочне скотарство, виробництво яловичини та розвиток м'ясного скотарства, переробка молока, переробка худоби і птиці, ветеринарне забезпечення; розглянуто внутрішній ринок основних видів продукції тваринництва.

Привабливість продукції хутрових звірів, до яких належать норка, тхір чорний, руда лисиця, песець, єнотовидний собака, нутрія, шиншила тощо, зумовила прийняття низки нормативно-правових актів щодо *вимог хутрової і шкіряної продукції*. Наприклад, наказ Головного державного інспектора ветеринарної медицини України від 3 липня 2001 р. «Про затвердження Інструкції з порядку ветеринарного

клеймування шкіряної та хутрової сировини», який нормативно забезпечує проведення державної ветеринарно-санітарної оцінки цієї продукції.

Відповідно до законів України від 15 грудня 1993 р. «Про племінну справу у тваринництві»; від 21 лютого 2006 р. «Про захист тварин від жорстокого поводження», а також Рекомендацій стосовно хутрових тварин, схвалених постійним комітетом Європейської конвенції з захисту тварин, що утримуються з метою вирощування (T-AP) від 22 червня 1999 р. згідно з протокольним рішенням №6 від 20 грудня 2007 р., Науково-технічної ради секції виробництва та переробки продуктів тваринництва і птахівництва Міністерства аграрної політики та продовольства України були визначені технологічні вимоги до розміщення кожного виду хутрових тварин, визначено методи забою хутрових тварин, які диференційовані залежно від виду тварин, у Методичних рекомендаціях з утримання хутрових тварин, затверджених наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 20 червня 2008 р.

З метою підвищення ефективності розвитку шовківництва та повнішого забезпечення переробної промисловості шовкосировиною, що є тваринницькою продукцією, Кабінетом Міністрів України було прийнято постанову від 2 березня 1992 р. «Про збільшення виробництва коконів тутового шовкопряду в 1992–1995 рр.», де передбачено здійснення цілого комплексу заходів щодо зміцнення кормової бази шовківництва, відновлення малопродуктивних плантацій шовковиці та поліпшення догляду за ними; організації у спеціалізованих шовківницьких господарствах вирощування необхідної кількості садивного матеріалу шовковиці; встановлення контролю за списанням насаджень шовковиці та недопущення їх самовільного викорчовування тощо.

Важливого значення мають заходи щодо розвитку селекції у тваринництві й адаптації законодавства України у сфері племінної справи у тваринництві до вимог законодавства Європейського Союзу, які здійснюються на основі Закону України від 19 лютого 2004 р. «Про затвердження Загальнодержавної програми селекції у тваринництві на період до 2010 року», тому що підвищення якості та продуктивності продукції тваринництва можливе лише за рахунок сталого розвитку селекції й племінної справи.

Загалом Україна має значний потенціал не тільки у розведенні тварин, а й у виробництві продукції тваринництва. За даними державної служби статистики України виробництво продукції тваринного походження зросло. Разом з тим імпорт такої продукції майже вдвічі перевищує експорт.

==== § 2. Поняття та правові ознаки племінної справи у тваринництві

У забезпеченні ефективності селекційних процесів та племінної справи вагомим значення відіграє їх нормативне закріплення у законодавстві.

Так, *Закон України від 15 грудня 1993 р. «Про племінну справу у тваринництві»* визначає загальні правові, економічні та організаційні основи племінної справи у тваринництві, спрямовані на поліпшення племінних і продуктивних якостей тварин, підвищення економічної ефективності та конкурентоспроможності галузі, а саме регулює відносини в галузі племінної справи у тваринництві, визначає права та обов'язки власників і споживачів племінних (генетичних) ресурсів, встановлює вимоги до якості та порядку використання цих ресурсів, визначає систему селекції та основи державного контролю за дотриманням законодавства про племінну справу у тваринництві, а також порядок фінансування племінної справи у тваринництві.

Законом визначено, що племінна справа – це система зоотехнічних, селекційних та організаційно-господарських заходів, спрямованих на поліпшення племінних і продуктивних якостей тварин.

Проаналізувавши поняття, можна виокремити органічно поєднані ознаки племінної справи у тваринництві, якими є:

а) зоотехнічні заходи (зокрема, масовий відбір у тваринництві, схрещування протисте, промислове, перемінне й поглинаюче, водне, відтворювальне, частково поглинаюче тощо, чистопорідне розведення) є науково-методологічним підґрунтям племінної справи;

б) селекційні заходи (цілеспрямована творча діяльність фахівців щодо створення нових порід тварин) становлять масив конкретних творчих дій фахівців зі створення нових порід тварин;

в) організаційно-господарські заходи (організація господарської діяльності у сфері племінної справи у тваринництві, вимоги до роботи

з племінними (генетичними) ресурсами, державне управління й державний контроль у цій галузі)¹.

Усі ці ознаки становлять систему взаємопов'язаних заходів, які опосередковують найбільш раціональне здійснення діяльності у сфері племінної справи у тваринництві.

Окрім зазначеного Закону, племінна справа в Україні здійснюється на основі загальнодержавних програм селекції у тваринництві, які розробляються Кабінетом Міністрів України на період 5–10 років, і є обов'язковими для всіх суб'єктів племінної справи.

При належному та ефективному веденні тваринництва передбачається розвиток селекційних процесів, спрямованих на збереження породної чистоти, поліпшення породних ознак, виведення нових високопродуктивних порід сільськогосподарських тварин, які мають певні сталі якості, що характеризують їх сільськогосподарську цінність і продуктивність (селекційні досягнення).

Так, Законом України від 15 грудня 1993 р. «Про племінну справу у тваринництві» закріплено поняття селекційного досягнення, під яким слід розуміти створення в результаті цілеспрямованої творчої діяльності групи племінних тварин (порода, породний тип, лінія, родина тощо), що має нові генетичні ознаки, які стійко передає потомству, та за показниками продуктивності перевищує попередні типи тварин, а ось права на селекційні досягнення, що визнані винаходом, регулюються згідно із Законом України від 15 грудня 1993 р. «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі».

Племінна справа у тваринництві передбачає комплексну оцінку племінних та підконтрольних тварин за племінними та продуктивними якостями і типом тварин, яка здійснюється шляхом процедури бонітування, про що зазначено у Законі України «Про племінну справу у тваринництві». Така комплексна оцінка тварин за племінними і продуктивними якостями проводиться в усіх господарствах, що мають племінних тварин з метою визначення комплексного класу тварин, залежно від якого визначається їх племінне та виробниче призначення і раціональне використання.

---

¹ Шовкун В. В. Правове регулювання племінної справи у тваринництві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право. Київ : Нац. ун-т біоресурсів і природокористування, 2012. 216 с. URL: <http://mydisser.com/ua/catalog/view/6/347/13463.html>.

Правове регулювання забезпечення функціонування єдиної системи селекції у тваринництві щодо ідентифікації племінних тварин, племінного обліку, оцінки тварин за якістю потомства, і, зокрема, бонітування здійснюється з урахуванням особливостей сільськогосподарських тварин за певними групами. Наприклад, інструкції, затверджені наказами Міністерства аграрної політики та продовольства України, від 6 червня 2002 р. «З бонітування великої рогатої худоби м'ясних порід», від 17 грудня 2002 р. «З бонітування свиней», від 25 вересня 2003 р. «З бонітування норок, лисиць, песців, тхорів, снотовидних собак, нутрій кліткового розведення», «З бонітування кролів», «З ведення племінного обліку в звірівництві та кролівництві та зразків форм племінного обліку в звірівництві та кролівництві», від 15 жовтня 2003 р. «Про нормативно-правові акти щодо бонітування племінних коней і племінного обліку в конярстві», від 30 грудня 2003 р. «З бонітування великої рогатої худоби молочних і молочно-м'ясних порід» тощо.

З метою створення передумов для стабілізації в галузі тваринництва комплексного зооветеринарного обслуговування сільськогосподарських тварин в господарствах усіх форм власності, в тому числі в особистих господарствах населення, проведення штучного осіменіння сільськогосподарських тварин, здійснення профілактичних ветеринарних заходів та на виконання Закону України від 15 грудня 1993 р. «Про племінну справу у тваринництві» було прийнято низку нормативно-правових актів, а саме: накази Міністерства аграрної політики та продовольства України від 24 травня 2005 р. «Про поліпшення матеріально-технічної бази підприємств (об'єднань) по племінній справі в тваринництві для створення пунктів штучного осіменіння маточного поголів'я великої рогатої худоби», від 16 серпня 2005 р. «Щодо вдосконалення надання сервісних послуг в усіх категоріях господарств у проведенні штучного осіменіння сільськогосподарських тварин та профілактики ветеринарних заходів», а також Інструкція зі штучного осіменіння корів і телиць, затверджена наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 1 серпня 2001 р., Інструкція зі штучного осіменіння свиней та Інструкція зі штучного осіменіння овець і кіз, затверджені наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 13 грудня 2002 р., Інструкція про порядок здійснення штучного розведення, вирощування риби, інших водних живих ресурсів та їх використання в спеціальних товар-

них рибних господарствах, затверджена наказом Державного комітету рибного господарства України від 15 січня 2008 року тощо.

Отже, раціональне використання племінних (генетичних) ресурсів вищої племінної (генетичної) цінності з метою поліпшення генетичної якості тварин, підвищення економічної ефективності та конкурентоспроможності галузі можливе з урахуванням належного використання в селекційному процесі найцінніших світових племінних (генетичних) ресурсів, забезпечуючи генетичне різноманіття, та формування власного експортного потенціалу при збереженні генофонду вітчизняних порід шляхом впровадження у виробництво науково-технічних досягнень з питань генетики, селекції і відтворення тварин.

§ 3. Суб'єктно-об'єктний склад відносин у племінному тваринництві

Згідно Закону України від 15 грудня 1993 р. «Про племінну справу у тваринництві» суб'єктами племінної справи у тваринництві є власники племінних (генетичних) ресурсів, підприємства, установи та організації незалежно від форми власності та фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності, які беруть участь у виробництві, збереженні, використанні, створенні, визначенні племінної цінності племінних (генетичних) ресурсів, торгівлі племінними (генетичними) ресурсами та надають послуги, пов'язані з племінною справою у тваринництві, власники неплемінних тварин – споживачі племінних (генетичних) ресурсів та замовники послуг з племінної справи у тваринництві.

Зважаючи на правові ознаки, суб'єктів племінної справи у тваринництві поділяють за їх юридичним статусом на дві групи: а) діють виключно як юридичні особи, наприклад, селекційний центр, але серед них окремо вирізняються сільськогосподарські підприємства, такі як племінний (кінний) завод, підприємство (об'єднання) з племінної справи у тваринництві, заводська конюшня, контрольно-випробувальна станція, іподром, племінна станція із шовківництва та ін.; б) можуть мати статус як юридичних, так і фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності, наприклад, племінний репродуктор, птахорепродуктор.

Суб'єктів племінної справи у тваринництві можна поділяти також залежно від особливості їх правосуб'єктності на: а) спеціальних суб'єктів, тобто тих, які беруть участь у виробництві, збереженні, ви-

користанні, створенні, визначенні племінної цінності племінних (генетичних) ресурсів, торгівлі ними й надають послуги, пов'язані з племінною справою у тваринництві; б) суб'єктів, які є споживачами племінних (генетичних) ресурсів чи замовниками послуг з племінної справи в цій сфері¹.

Суб'єкти племінної справи у тваринництві підлягають державній реєстрації згідно з наданим їм статусом у Порядку присвоєння відповідного статусу суб'єктам племінної справи у тваринництві та Технологічних вимог до проведення селекційно-племінної роботи в галузі бджільництва в порядку, затвердженому наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 19 червня 2015 р., та визначеному Положенням про Державний реєстр суб'єктів племінної справи у тваринництві, затвердженому наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 13 червня 2012 р. Під статусом слід розуміти певний стан (рівень) ведення селекційно-племінної роботи суб'єктами племінної справи у тваринництві.

Державна атестація та процедура присвоєння відповідних статусів суб'єктам племінної справи у тваринництві всіх форм власності відбувається відповідно до встановлених умов атестації, що зазначені у Порядку проведення державної атестації (переатестації) та присвоєння відповідного статусу суб'єктам племінної справи у тваринництві, затвердженому наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 19 червня 2015 р., яким надано визначення основних суб'єктів племінної справи у тваринництві:

– у скотарстві, буйволівництві, свинарстві, вівчарстві і козівництві: племінний завод, племінний репродуктор, генофондне господарство, селекційний центр, підприємство (об'єднання) з племінної справи, контрольовано-випробувальна станція, підприємство (лабораторія) генетичного контролю, підприємство (лабораторія) з трансплантації ембріонів, підприємство (лабораторія) з оцінки якості тваринницької продукції;

– у конярстві: кінний завод, племінний репродуктор, конюшня-репродуктор, генофондне господарство, селекційний центр, підприємство (об'єднання) з племінної справи, заводська конюшня, іподром,

---

¹ Шовкун В. В. Правове регулювання племінної справи у тваринництві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право. Київ : Нац. ун-т біоресурсів і природокористування, 2012. 216 с. URL: <http://mydisser.com/ua/catalog/view/6/347/13463.html>.

трендепо, підприємство (лабораторія) генетичного контролю, підприємство (лабораторія) з трансплантації ембріонів;

– у звірівництві і кролівництві: племінний завод, племінний репродуктор, генофондне господарство, селекційний центр, підприємство (лабораторія) з оцінки якості тваринницької продукції;

– у птахівництві: племінний завод, племінний птахорепродуктор, генофондне господарство, селекційний центр, контрольно-випробувальна станція з птахівництва;

– у бджільництві: племінний завод, племінна пасіка, племінний бджолорозплідник, генофондне господарство, селекційний центр;

– у рибництві: племінний завод, племінний репродуктор, генофондне господарство, селекційний центр, підприємство (лабораторія) генетичного контролю;

– у шовківництві: гренажний завод, племінна станція із шовківництва, генофондне господарство, селекційний центр.

Присвоєння відповідного статусу суб'єктам племінної справи у тваринництві проводиться Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України за результатами державної атестації та надає право брати участь у державних програмах селекції у тваринництві.

Суб'єкти племінної справи у тваринництві мають право здійснювати певні види господарської діяльності у племінній справі у тваринництві відповідно до законодавства, використовувати племінні (генетичні) ресурси, що їм належать, на виконання програм селекції (згідно зі ст. 13 Закону передбачено отримання сертифікатів племінних (генетичних) ресурсів, які є документальним підтвердженням якості та племінної цінності племінних (генетичних) ресурсів при їх придбанні, реалізації та торгівлі).

До обов'язків суб'єктів племінної справи у тваринництві належить ідентифікація тварин, що їм належать, виконання вимог щодо державної реєстрації тварин, ведення племінного обліку, бонітування і проведення генетичної експертизи походження та аномалій тварин, використання для відтворення поголів'я плідників з визначеною племінною цінністю за походженням, власною продуктивністю та якістю потомства або плідників, які проходять випробування за якістю потомства.

Об'єктами племінної справи у тваринництві є породи племінних тварин великої рогатої худоби, свиней, овець, кіз, коней, птиці, риб, бджіл, шовкопрядів, хутрових звірів та кролів, яких розводять з метою

отримання від них певної продукції згідно зі ст. 4 Закону України від 15 грудня 1993 р. «Про племінну справу у тваринництві». Однак має нормативне закріплення і поняття племінних (генетичних) ресурсів, до яких законодавець відносить тварин, сперму, ембріони, яйцеклітини, за наявності у них племінної (генетичної) цінності, що є ширшим за вищенаведене визначення.

Отже, до об'єктного складу відносин у племінному тваринництві входять всі племінні (генетичні) ресурси, включаючи тварин, які поділяються на племінних (чистопородна або одержана за затвердженою програмою породного вдосконалення тварина, що зареєстрована в державних книгах племінних тварин, має племінну (генетичну) цінність і може використовуватися в селекційному процесі відповідно до програм селекції) та неплемінних (не мають даних про походження відповідно до вимог племінного обліку).

До всіх об'єктів законодавцем ставляться певні вимоги. Наприклад, сперма отримана від племінних плідників, які пройшли генетичну експертизу походження та аномалій тварин, та ембріони, яйцеклітини яких отримані від племінних тварин, повинні бути ідентифіковані, заготовлені та оброблені в умовах, передбачених технологічними вимогами, встановленими для цієї продукції, відповідати ветеринарно-санітарним вимогам і правилам, а дані про неї повинні відповідати вимогам з племінного обліку. Для відтворення використовується сперма плідників з визначеною племінною цінністю за походженням, власною продуктивністю та якістю потомства або плідників, які проходять випробування за якістю потомства.

Плідники ж мають походити від племінних тварин вищої племінної (генетичної) цінності, мати результати генетичної експертизи походження та аномалій тварин, оцінюватися за походженням, власною продуктивністю та якістю отриманого від них потомства або проходити випробування за якістю потомства, а дані про них повинні відповідати вимогам з племінного обліку.

Також мають своє нормативне закріплення вимоги щодо ідентифікації племінних тварин, відповідної реєстрації у державних книгах племінних тварин, наявності даних відповідно до вимог з племінного обліку, документів офіційного обліку продуктивності та офіційної оцінки за типом, обов'язковості походження від батьків, зареєстрованих у державних книгах племінних тварин. Законодавством передбачена можливість визнання неплемінних тварин – підконтрольними

тваринами, походження яких визначається за результатами генетичної експертизи походження та аномалій тварин, за продуктивністю якої здійснюється контроль і, яка може використовуватися у селекційному процесі відповідно до програм селекції.

§ 4. Правові засади здійснення племінної справи у тваринництві

Відповідно до законодавства суб'єкти племінної справи у тваринництві мають право провадити певні види діяльності у племінній справі у тваринництві.

Така племінна справа у тваринництві пов'язана з виробництвом, зберіганням і реалізацією племінних (генетичних) ресурсів, проведенням генетичної експертизи походження та аномалій тварин тощо.

Згідно з Законом України від 15 грудня 1993 р. «Про племінну справу у тваринництві» суб'єкти господарювання, що здійснюють господарську діяльність у племінній справі у тваринництві, пов'язану з виробництвом, зберіганням і торгівлею племінними (генетичними) ресурсами, проведенням генетичної експертизи походження та аномалій тварин, мають право на отримання відповідного статусу суб'єкта племінної справи у тваринництві.

Відповідний статус суб'єктам племінної справи у тваринництві (крім власників неплемінних тварин) визначається напрямом їх господарської діяльності та присвоюється за результатами оцінки певного стану (рівня) ведення селекційно-племінної роботи, якістю наявних племінних (генетичних) ресурсів, участі у створенні селекційних досягнень тощо.

Рівень ведення селекційно-племінної роботи суб'єктів племінної справи у тваринництві, якість наявних племінних (генетичних) ресурсів, наявність селекційних досягнень визначаються за даними племінного обліку, бонітування, оцінки плідників за якістю потомства, апробації, генетичної експертизи походження та аномалій тварин.

Ефективність зазначеної діяльності суб'єктів племінної справи у тваринництві залежить від стану племінного обліку в сільськогосподарських підприємствах, які використовують племінних тварин або інші племінні (генетичні) ресурси. Так, згідно з Інструкцією з ведення племінного обліку в молочному і молочно-м'ясному скотарстві, за-

твердженою наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 30 грудня 2003 р., *племінний облік* – це визначення та внесення до документів з племінної справи (племінної документації) суб'єктами племінного тваринництва даних про походження, продуктивність, тип, характер спадковості і наслідування господарсько-корисних ознак та інші індивідуальні якості тварин з метою одержання систематизованих відомостей, які необхідні для ведення племінної справи.

Таким чином, племінний облік тварин ведуть суб'єкти племінної справи у тваринництві незалежно від їх організаційно-правових форм і форм власності до вибуття тварини, після чого передаються і зберігаються в архіві.

Залежно від виду сільськогосподарських тварин племінний облік має особливості та здійснюється на підставі інструкцій, затверджених наказами Міністерства аграрної політики та продовольства України, від 22 червня 2001 р. «З ведення племінного обліку в птахівництві», від 17 грудня 2002 р. «З ведення племінного обліку у свинарстві», від 16 липня 2003 р. «З ведення племінного обліку у вівчарстві та козівництві», від 25 вересня 2003 р. «З ведення племінного обліку в звірівництві та кролівництві», від 15 жовтня 2003 р. «З ведення племінного обліку в конярстві» та ін.

Отже, здійснення діяльності у сфері племінної справи у тваринництві з урахуванням її впливу на загальний стан тваринного світу як природного ресурсу, а також забезпечення продовольчої безпеки держави щодо якісної та безпечної продукції тваринного походження має свої особливості через поставлені завдання, а саме: створення, зберігання, відтворення та раціональне використання племінних (генетичних) ресурсів вищої племінної (генетичної) цінності з метою поліпшення генетичної якості тварин; забезпечення функціонування єдиної системи селекції у тваринництві, зокрема ідентифікації племінних тварин, племінного обліку, бонітування, оцінки тварин за якістю потомства та іншими ознаками; формування інформаційної бази даних з племінної справи та періодичних публікацій аналітичних відомостей з племінної справи у тваринництві; одержання тварин з новими високими генетичними ознаками; ефективне використання в селекційному процесі найцінніших світових племінних (генетичних) ресурсів поліпшувачих порід; формування власного експортного потенціалу племінних (генетичних) ресурсів; зберігання генофонду існуючих, локаль-

них і зникаючих вітчизняних порід; забезпечення генетичного різноманіття; впровадження у виробництво науково-технічних досягнень з питань генетики, селекції і відтворення тварин, створення селекційних досягнень тощо.

§ 5. Ідентифікація та реєстрація сільськогосподарських тварин

Законом України від 15 грудня 1993 р. «Про племінну справу у тваринництві» встановлюються обов'язкові вимоги щодо ідентифікації та державної реєстрації суб'єктів племінної справи у тваринництві, племінних і підконтрольних тварин та селекційних досягнень у тваринництві. Отже, ідентифікації та реєстрації підлягають усі тварини, які перебувають, розводяться або утримуються на території України.

Ідентифікація тварин передбачає нумерацію, присвоєння кличок, фотографування тощо, що забезпечує можливість формування інформації про кожну тварину та встановлення відповідності цієї інформації даних тварині. Тварині присвоюється індивідуальний ідентифікаційний номер, який не змінюється протягом її життя та є унікальним у межах одного виду тварин. А ідентифікація сперми передбачає нанесення на упаковку, в яку розфасована спермодоза, ідентифікаційного номера, клички та породи плідника, дати виробництва спермопродукції та інформації про виробника.

Отже, ідентифікація тварин, що впроваджується на державному рівні, є одним із головних методів, які застосовують у світі з метою відслідкування походження тваринницької продукції від її виробництва протягом усього життя тварини до потрапляння на стіл споживачеві.

Державна реєстрація суб'єктів племінної справи у тваринництві племінних і підконтрольних тварин здійснюється шляхом внесення даних про них до Державного реєстру суб'єктів племінної справи у тваринництві згідно з Положенням про Державний реєстр суб'єктів племінної справи у тваринництві, затвердженому наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 13 червня 2012 р., племінних і підконтрольних тварин – до державних книг племінних тварин, що становлять інформаційні бази даних про племінних тварин, а селекційних досягнень – до Державного реєстру селекційних досяг-

нень у тваринництві згідно з Положенням щодо проведення апробації та реєстрації селекційних досягнень у тваринництві, затвердженого наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 2 липня 2012 р., з метою формування відповідної бази даних про племінні (генетичні) ресурси та вільного безоплатного доступу до них.

Окрім вищезазначених нормативно-правових актів, при врегулюванні відносин щодо ідентифікації та реєстрації сільськогосподарських тварин важливу роль відіграє Закон України від 4 червня 2009 р. «Про ідентифікацію та реєстрацію тварин», де під ідентифікацією розуміється процес ототожнення тварини шляхом присвоєння їй ідентифікаційного номера з використанням візуальних, електронних та змішаних засобів залежно від виду тварини з подальшим внесенням ідентифікаційного номера до Єдиного державного реєстру тварин, тобто реєстрації даних про ідентифіковану тварину, її власника/утримувача, господарство, переміщення, забій, утилізацію, загибель, падіж.

У цьому Законі також визначено організаційні і правові засади ідентифікації та реєстрації тварин з метою одержання оперативної та надійної інформації про поголів'я тварин щодо статі, віку, породи та їх місцезнаходження для поліпшення управління і прогнозування ринків продукції тваринництва та контролю за епізоотичною ситуацією в Україні.

У зв'язку з прийняттям Закону «Про ідентифікацію та реєстрацію тварин» введено в дію Єдиний державний реєстр тварин, що є електронною базою даних про ідентифікованих тварин, їх власників/утримувачів, господарства, переміщення, забій, утилізацію, загибель, падіж таких тварин, який здійснює свої функції згідно з Положенням про Єдиний державний реєстр тварин, затвердженим наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 25 вересня 2012 р.

Адміністратор Єдиного державного реєстру тварин є суб'єктом, уповноваженим центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну аграрну політику (Державною службою України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів), проводити в установленому законом порядку реєстрацію тварин, здійснювати оформлення, видачу ідентифікаційних документів та виконувати інші функції, передбачені законодавством.

Ідентифікація і державна реєстрація має свої особливості залежно від різновидів сільськогосподарських тварин, що підтверджується на-

явністю низки відповідних положень, які є правовою регламентацією цілісного процесу ідентифікації і державної реєстрації племінних тварин, затверджених наказами Міністерства аграрної політики та продовольства України: від 17 вересня 2003 р. «Про ідентифікацію і реєстрацію великої рогатої худоби»; від 31 грудня 2004 р. «Про ідентифікацію та реєстрацію свиней»; «Про ідентифікацію та реєстрацію коней»; «Про ідентифікацію та реєстрацію овець і кіз» тощо.

Відповідність племінних (генетичних) ресурсів установленим вимогам засвідчується племінним свідоцтвом (сертифікатом) згідно з Положенням про сертифікат племінних (генетичних) ресурсів та зразків форм сертифікатів племінних (генетичних) ресурсів, затвердженим наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 17 листопада 2011 р. Але для окремих видів сільськогосподарських тварин, наприклад, великої рогатої худоби, встановлено необхідність мати паспорт, одержання якого регулюється Положенням про паспорт великої рогатої худоби, затвердженим наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 17 вересня 2003 р.

Слід також зазначити про функціонування державного підприємства «Агентство з ідентифікації і реєстрації тварин», яке діє на підставі наказу Міністерства аграрної політики та продовольства України від 29 липня 2002 р. задля здійснення в Україні комплексу заходів щодо ідентифікації і реєстрації сільськогосподарських тварин.

Державна підтримка у сфері ідентифікації та реєстрації тварин здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України шляхом обов'язкового відшкодування державою витрат на оплату послуг з ідентифікації та реєстрації тварин фізичним особам – власникам цих тварин. Видатки на фінансування системи ідентифікації та реєстрації тварин і на відшкодування витрат на оплату послуг з ідентифікації та реєстрації тварин фізичним особам – власникам цих тварин, передбачаються у Державному бюджеті України окремим рядком.

Порушення законодавства у сфері ідентифікації та реєстрації тварин тягне за собою цивільну, адміністративну, дисциплінарну або кримінальну відповідальність. Відповідальність несуть особи, винні у: невиконанні розпоряджень уповноважених органів та осіб про усунення фактів порушень у сфері ідентифікації та реєстрації тварин; створенні перешкод уповноваженій особі у здійсненні контролю і нагляду за дотриманням вимог законодавства щодо ідентифікації та реєстрації тварин.

Отже, ідентифікація та реєстрація об'єктів племінної справи у тваринництві є створенням в Україні належної системи відслідкування походження та етикетування тваринницької продукції, що сприятиме забезпеченню населення України високоякісними та безпечними продуктами тваринного походження, отриманню достовірної інформації про умови їх виробництва, підвищенню довіри споживача до якості такої продукції.

§ 6. Правові засади виробництва молока та молочних продуктів, м'яса та м'ясних продуктів

Скотарство є важливою галуззю тваринництва, яка ґрунтується на вирощуванні великої рогатої худоби з метою отримання яловичини, телятини, молока тощо та різноманітної сировини для промисловості, зокрема шкіри. Разом з тим діяльність у цій сфері лише частково врегульована на законодавчому рівні. Так, якщо виробництво молока на цей час регламентується Законом України від 24 червня 2004 р. «Про молоко та молочні продукти», то проект закону про м'ясо та м'ясні продукти було прийнято Верховною Радою України лише у першому читанні ще у 2007 році¹.

Власники, які утримують сільськогосподарських тварин для отримання та реалізації певного виду продукції (молока або м'яса), зобов'язані гарантувати покупцям безпеку та якість своєї продукції.

Правові та організаційні основи забезпечення безпечності та якості молока і молочних продуктів для життя та здоров'я населення і довкілля під час їх виробництва, транспортування, переробки, зберігання і реалізації, ввезення на митну територію та вивезення з митної території України встановлюються Законом України від 24 червня 2004 р. «Про молоко та молочні продукти».

У цьому Законі визначаються основні поняття та вимоги до показників якості та безпеки молока, молочної сировини і молочних продуктів, їх пакування; ветеринарно-санітарні вимоги до виробництва

---

¹ Правове регулювання виробництва сільськогосподарської продукції : навч. посіб. / за ред. А. М. Статівки. Харків : Юрайт, 2015. С. 140.

молока, молочної сировини та молочних продуктів, умови організації виробниками контролю за якістю і безпекою цих продуктів, а також атестації їх виробництва; права та обов'язки молочних товаровиробників, порядок організації і органи державного контролю за виробництвом, переробкою і реалізацією їх продукції.

Нормативно відображені основні засади державної політики щодо забезпечення якості та безпеки молока і молочних продуктів, а саме: забезпечення внутрішніх потреб держави в молочних продуктах широкого асортименту та нарощування їх експорту; здійснення контролю за безпечністю та якістю молока, молочної сировини і молочних продуктів; сприяння розвитку інтеграційних процесів між виробником, переробником та реалізатором; проведення моніторингу ринку молока, молочної сировини і молочних продуктів; удосконалення митно-тарифної та цінової політики у частині захисту вітчизняних виробників молока та молочної продукції; розроблення загальнодержавних програм розвитку селекційно-племінної справи тощо.

З метою розвитку скотарства у 2011 році Міністерством аграрної політики та продовольства України і Національною академією аграрних наук розроблено Національний проект «Відроджене скотарство». У цьому проекті розвиток скотарства визнано пріоритетним напрямом розвитку аграрного сектору на період до 2015 року.

Згідно з цим проектом розроблені основні напрями розвитку галузі м'ясного скотарства на період до 2015 року, в яких передбачено розвиток галузі на інноваційній основі, збільшення виробництва яловичини в живій масі до 1,02 млн т, забійній масі 600 тис. т, збільшення кількості крупнотоварних спеціалізованих господарств з виробництва яловичини – гарантів стабільності галузі, підвищення продуктивності відгодівельного поголів'я, стимулювання виробництва екологічно чистої та експортно орієнтованої яловичини, запровадження системи зонального кормовиробництва та торгових агротехнологій кормових культур, створення культурних та покращення природних пасовищ, упровадження ресурсощадних, біобезпечних систем виробництва яловичини (органічне виробництво), підвищення репродуктивної здатності тварин до 85–90%, забезпечення на 70% біотехнологічними засобами захисту тварин систему безпеки та якості продукції.

Отже, правове регулювання скотарства має враховувати особливості вирощування великої рогатої худоби та тенденції розвитку галузі. На цей час у науковій літературі виділяють три моделі одночасного

розвитку м'ясного скотарства в Україні: 1) екстенсивна модель на базі особистих селянських господарств; 2) індустріальна модель на базі сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств середнього розміру; 3) індустріальна модель на базі великих агробізнесових структур¹.

Незважаючи на обрану модель розвитку здійснення виробництва молока та молочних продуктів, м'яса та м'ясних продуктів в Україні перед сільськогосподарським товаровиробником постає низка питань. Наприклад, щодо випасання худоби, забезпечення якісними кормами, запобігання небезпечним хворобам тварин, якості та безпечності виробленої м'ясної та молочної продукції, що потребує належного організаційно-правового забезпечення ефективного здійснення виробничо-господарської діяльності в цій галузі.

§ 7. Правове регулювання бджільництва. Суб'єкти бджільництва та особливості здійснення ними діяльності

Бджільництво України займає провідне місце у світі. Воно забезпечує запилення ентомофільних, що запилюються комахами, сільськогосподарських культур, виробництво достатньої кількості меду, воску, квіткового пилку, прополісу, маточного молочка, бджолоїної отрути для потреб населення, в тому числі харчової, медичної, парфумерно-косметичної галузей тощо.

Правове регулювання бджільництва як субінститут інституту правового регулювання тваринництва – це здійснюваний державою за допомогою юридичних засобів вплив на суспільні відносини щодо утримання та використання бджіл для запилення ентомофільних рослин, виробництва та первинної переробки продукції бджільництва й забезпечення гарантій дотримання прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, зайнятих у цій сфері, що здійснюється за допомогою механізму правового регулювання бджільництва, який включає

---

¹ Правове регулювання виробництва сільськогосподарської продукції : навч. посіб. / за ред. А. М. Статівки. Харків : Юрайт, 2015. С. 144.

наявність правових норм, що містяться у спеціальному законі, та норм, що містяться в інших законах та нормативно-правових актах, нормативних документах і регулюють суспільні відносини, пов'язані із заняттям бджільництвом¹.

Згідно із Законом України від 22 лютого 2000 р. «Про бджільництво» бджільництво – це галузь сільськогосподарського виробництва, основою функціонування якої є розведення, утримання та використання бджіл для запилення ентомофільних рослин сільськогосподарського призначення і підвищення їх урожайності, виробництво харчових продуктів і сировини для промисловості.

З урахуванням завдань щодо створення сприятливих умов для розвитку бджільництва, посилення державного контролю за якістю і безпечністю продукції бджільництва існує потреба в належному правовому регулюванні цієї галузі.

До спеціальних принципів правового регулювання бджільництва можна віднести: забезпечення потреб населення і промисловості безпечною і якісною продукцією бджільництва; підвищення ефективності державного регулювання; забезпечення продовольчої безпеки держави; охорона навколишнього природного середовища й забезпечення екологічної безпеки; рівність суб'єктів аграрних відносин; забезпечення інноваційного розвитку; запозичення позитивного досвіду правового регулювання бджільництва у зарубіжних країнах².

Правове регулювання бджільництва здійснюється на підставі законів України: від 25 червня 1992 року «Про ветеринарну медицину», від 15 грудня 1993 р. «Про племінну справу у тваринництві»; від 23 грудня 1997 р. «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» (в редакції від 22 липня 2014 р.); від 14 жовтня 1998 р. «Про захист рослин», від 9 квітня 1999 р. «Про рослинний світ»; від 22 лютого 2000 р. «Про бджільництво»; від 13 грудня 2001 р. «Про тваринний світ»; від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства України» та інших нормативно-правових актів, які регулюють відносини щодо розведення, використання та охорони бджіл, виробництва, заготівлі та переробки продуктів бджільництва, ефективного використання бджіл для запилення ентомофільних рослин сільськогосподарського призначення, інших видів запилюваль-

---

¹ Суперсон Ю. В. Правове регулювання бджільництва в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2013. 19 с.

² Там само.

ної флори, створення умов для підвищення продуктивності бджіл і сільськогосподарських культур, забезпечення гарантій дотримання прав та захисту інтересів фізичних і юридичних осіб, які займаються бджільництвом.

На вимогу вищезазначених законів Міністерством аграрної політики та продовольства України з Національною академією аграрних наук України, Національним науковим центром «Інститут бджільництва імені П. І. Прокоповича» та Спілкою пасічників України у 2014 році був розроблений проект Програми розвитку галузі бджільництва України на період 2016–2020 рр., згідно з яким планується збільшення кількості бджолиних сімей для ефективного запилення ентомофільних сільськогосподарських рослин та раціонального використання кормової бази, підвищення рівня отримання товарної продукції, зокрема натурального меду, для забезпечення населення високоякісними продуктами харчування; сприяння подальшому підвищенню культури виробництва в галузі, розвитку ринку продуктів бджільництва та реалізації експортного потенціалу України в галузі бджільництва.

Право на зайняття бджільництвом мають громадяни України, іноземці та особи без громадянства, у яких є необхідний досвід або спеціальна підготовка, а також юридичні особи, яким не потрібно мати окремого дозволу органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування на зайняття бджільництвом.

Суб'єктами бджільництва незалежно від форм власності є: племінні та товарні пасіки, племінні бджолорозплідники; підприємства з виготовлення обладнання та пасічного інвентаря; підприємства, установи та організації із заготівлі, переробки, реалізації продуктів бджільництва та препаратів із них; лабораторії сертифікації продуктів бджільництва; наукові установи, заклади освіти, дослідні господарства, які займаються бджільництвом. Також до суб'єктів бджільництва належать спілки, асоціації та інші об'єднання, діяльність яких пов'язана з питаннями бджільництва.

Суб'єкти бджільництва, зайняті виробництвом і переробкою продуктів бджільництва, є виробниками сільськогосподарської продукції.

У галузі бджільництва за виробничим напрямом розрізняють пасіки: 1) медотоварні – призначені для отримання продуктів бджільництва (товарного меду, воску бджолиного, прополісу, маточного молочка, бджолиної отрути, збору пилку); 2) запилювально-медові, де бджоли використовуються для запилення садів, ягідників та ентомофільних

сілськогосподарських культур і для виробництва меду; 3) запилювальні – призначені для запилення бджолами культур закритого ґрунту (в теплицях, парниках тощо); 4) репродукторні (розплідники) – для відтворення бджіл (виведення бджоломаток, виробництва пакетів бджіл і збору маточного молочка); 5) племінні – для розмноження, поліпшення і виведення бджіл певної породи, зберігання генофонду бджіл, що існує, виведення племінних бджоломаток, виробництва пакетів бджіл і збору маточного молочка; 6) карантинні – для витримування бджіл у карантині.

З метою обліку пасік та здійснення лікувально-профілактичних заходів на кожну пасіку видається ветеринарно-санітарний паспорт. Окрім того, пасіки підлягають обов'язковій реєстрації, що здійснюється відповідно до Порядку реєстрації пасік, затвердженого наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України і Українською академією аграрних наук від 20 вересня 2000 р. Ветеринарно-санітарні вимоги до розміщення пасік і ведення бджільництва визначаються Інструкцією щодо попередження та ліквідації хвороб і отруєнь бджіл, затвердженою наказом Головного державного інспектора ветеринарної медицини від 30 січня 2001 р.

Задля збереження, відтворення й поширення українських степових, карпатських і поліських генотипів бджіл в ареалах їх природного розселення створюються племінні бджолорозплідники та племінні пасіки, які займаються селекцією і репродукцією бджіл. Вони підлягають атестації та відповідно до законів «Про бджільництво» і «Про племінну справу у тваринництві» одержують племінні свідоцтва (сертифікати) – документ встановленої форми, який підтверджує якість племінних бджіл.

Суб'єкти бджільництва розміщують пасіки на земельних ділянках, які належать їм на правах власності або користування, відповідно до ветеринарно-санітарних правил. Розміщення пасік на земельних ділянках інших власників або користувачів здійснюється за їх згодою. Розміщення пасік на землях лісового фонду здійснюється безоплатно з урахуванням вимог Лісового кодексу України. Земельні ділянки надаються пасічникам для зайняття бджільництвом у порядку, встановленому Земельним кодексом України та Законом України від 6 жовтня 1998 р. «Про оренду землі». Відповідно до п. 1.3 Інструкції щодо попередження та ліквідації хвороб і отруєнь бджіл, затвердженої наказом Головного державного інспектора ветеринарної медицини від 30 січня

2001 р., відведення земельних ділянок для розміщення стаціонарної пасіки необхідно погоджувати з органами державного управління з питань ветеринарної медицини і місцевими органами влади. Цей наказ також регламентує вимоги до територіального розміщення пасіки щодо промислових та інших об'єктів та споруд, правила віддалення пасік одна від одної залежно від їх виду (наприклад, відстань від товарної пасіки до репродуктивної і карантинної повинна бути не менше 7 км), оптимальні розміри площі пасіки, вимоги до вуликів (кількість, види, колір), основи внутрішньогосподарського планування території пасіки, правила перевезення (кочівлі) пасіки до медоносних угідь та ін.

Юридичні та фізичні особи, які провадять діяльність, що впливає або може вплинути на стан бджіл, зобов'язані забезпечити їх охорону. У процесі сільськогосподарської діяльності, лісових користувань, проведення геологорозвідувальних робіт, видобування корисних копалин, визначення місць випасання і прогону сільськогосподарських тварин, розроблення туристських маршрутів та організації місць відпочинку населення, проведення військових навчань і маневрів, навчань з цивільної оборони населення, випробовувань будь-якої техніки повинні передбачатися і здійснюватися заходи щодо збереження ареалів розселення бджіл. Забороняється проводити оранку та будь-яким іншим чином руйнувати медоносні угіддя, застосовувати засоби захисту рослин, стимулятори їх росту, мінеральні добрива, інші препарати та здійснювати будь-які роботи, що можуть призвести до фізичного знищення бджіл під час медозбору.

Юридичні та фізичні особи, які застосовують засоби захисту рослин, зобов'язані дотримуватися чинних нормативно-правових актів, що передбачають охорону бджіл від отруєнь. Застосування засобів захисту рослин у сільському та лісовому господарстві дозволяється згідно з їх переліком, затвердженим у встановленому порядку центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної аграрної політики, з додержанням вимог законодавства.

Основними завданнями селекційно-племінної роботи в галузі бджільництва України є: збереження генофонду районованих порід бджіл – української степової, карпатської та поліської; організація заказників для збереження генофонду та репродукторів чистопородних маток та бджіл; поліпшення племінних якостей бджолиних сімей відповідно до конкретних кліматичних умов з урахуванням кормової бази;

виведення нових типів та ліній бджіл, які виділяються комплексом господарсько-корисних ознак і властивостей.

Об'єктами бджільництва є: а) робочі бджоли – самки з недорозвиненими статевими органами, які запилюють рослини, збирають нектар, пилок і виробляють продукти бджільництва; б) бджолині матки – самки, які забезпечують відтворення бджолої сім'ї; в) трутні – самці бджололиних маток; г) бджолої сім'ї – цілісні біологічні одиниці, які складаються з однієї бджолої матки, 15–60 тисяч у середньому робочих бджіл та приблизно двох тисяч трутнів тощо.

На об'єкти бджільництва поширюється правовий режим сільськогосподарської продукції та правила поводження з сільськогосподарськими тваринами. Продукти бджільництва мають відповідати встановленим вимогам щодо якості та безпечності харчових продуктів і продовольчої сировини.

Охорона бджіл забезпечується шляхом вжиття заходів щодо: запобігання розоренню та навмисному знищенню бджололиних сімей; надання ветеринарно-санітарної допомоги з метою профілактики та лікування захворювань бджіл; сприяння безперешкодному перевезенню (кочівлі) пасік; організації наукових досліджень, спрямованих на охорону бджіл; проведення через засоби масової інформації пропаганди зайняття бджільництвом та необхідності охорони бджіл, реклами продуктів бджільництва; забезпечення оптимальної кількості бджололиних сімей в ареалах їх розселення; сприяння діяльності, спрямованій на збереження бджіл; організації державної підтримки бджільництва.

Продуктами бджільництва слід вважати одержані завдяки збиральним і фізіологічним властивостям бджіл мед, віск, бджолине обніжжя, перга, прополіс, маточне молочко, бджолина отрута, трутневий гомогенат, а також самі бджоли. Продукція бджільництва, крім меду, належить до переліку товарів, не дозволених для виплати заробітною платою натурою, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 3 квітня 1993 р.

Природно-кліматичні умови України сприяють отриманню високоякісних продуктів бджільництва для забезпечення внутрішніх потреб і формування експортного потенціалу.

Згідно з Законом України від 22 лютого 2000 р. «Про бджільництво» вироблені або заготовлені продукти бджільництва підлягають ветеринарно-санітарній експертизі, наприклад, Ветеринарно-санітарні вимоги щодо заготівлі й переробки воскосировини, затверджені наказом Мініс-

терства аграрної політики та продовольства України і Державного департаменту ветеринарної медицини України від 7 червня 2002 р. А Законом України «Про лікарські засоби» від 4 квітня 1996 р. встановлюються вимоги до виробництва і застосування лікарських засобів із продукції бджільництва, їх доклінічне й клінічне випробування.

Законодавство України визначає особливості імпорту та експорту бджіл і продуктів бджільництва. Правила ввезення в Україну та вивезення за її межі бджіл і продуктів бджільництва затверджені наказом Міністерства аграрної політики України і Української академії аграрних наук від 20 вересня 2000 р.

Перевезення продуктів бджільництва та бджіл здійснюється з дотриманням порядку, передбаченого Правилами перевезення тварин, птиці та інших вантажів, які підлягають державному ветеринарно-санітарному контролю, затвердженими наказом Міністерства транспорту України від 9 грудня 2002 р. № 873, також Правилами перевезення швидкокопсувних вантажів, які затверджені цим же наказом.

Серед заходів державної підтримки бджільництва як галузі сільськогосподарського виробництва є надання цільових субсидій. Так, відповідно до Закону України від 19 лютого 2004 р. «Про Загальнодержавну програму селекції у тваринництві на період до 2010 року» у галузі бджільництва передбачено проведення робіт із прискорення темпів створення спеціалізованих господарств, розроблення господарських і наукових основ розвитку галузі; збереження запилювально-медового напрямку розвитку галузі; чистопородного розведення у відповідних ареалах українських степових і карпатських бджіл з можливим відновленням поліської популяції; розведення, поліпшення та створення нових типів і ліній бджіл у базових господарствах на основі сучасних досягнень у селекції, генетиці, біотехнології та в інструментальному осіменінні бджолиних маток. Для виконання цієї програми селекції передбачено виділення бюджетних коштів за Порядком використання коштів, передбачених у державному бюджеті для виконання програми селекції у тваринництві та птахівництві в науково-дослідних господарствах, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 18 травня 2011 р. Бюджетні кошти на бджільництво розподіляються у пропорції 1–2%.

Одержувачами бюджетних коштів є дослідні господарства, які перебувають у віданні Академії, є суб'єктами племінної справи у тваринництві і яким присвоєно статус племінної пасіки та племінного

бджолорозплідника. Бюджетні кошти на бджільництво розподіляються в обсязі 2–5% та спрямовуються на доплату за виконані роботи у сфері селекції у тваринництві та птахівництві в науково-дослідних господарствах або відшкодування витрат, пов'язаних з придбанням (без права на перепродаж) для подальшого відтворення племінних (генетичних) ресурсів вітчизняного походження – бджіл, які мають племінну (генетичну) цінність, та розширенням власної племінної бази в результаті власного вирощування (відтворення) за договорами купівлі-продажу, міни та іншими цивільно-правовими договорами.

Для підтримки рівня платоспроможного попиту українських споживачів продукції тваринництва та запобігання виникненню збитковості національних виробників такої продукції Законом України від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства України» передбачено надання бюджетної тваринницької дотації, зокрема й для суб'єктів бджільництва. Відповідно до ст. 15 зазначеного Закону об'єктом бюджетної дотації є мед натуральний. До об'єктів спеціальної бюджетної дотації належать також бджолина сім'я, визначена такою відповідно до Закону України «Про бджільництво».

§ 8. Правові засади ветеринарної медицини

Ветеринарне законодавство України становить комплекс нормативно-правових актів, які містять правові норми для врегулювання відносин у сфері ветеринарної медицини.

Важливе місце у системі правового регулювання ветеринарної медицини посідає Закон України від 25 червня 1992 р. «Про ветеринарну медицину», де ветеринарна медицина визначається як галузь науки та практичних знань про фізіологію і хвороби тварин, їх профілактику, діагностику та лікування, визначення безпечності продуктів тваринного і рослинного походження, діяльність якої спрямована на збереження здоров'я і продуктивності тварин, запобігання їхнім хворобам та на захист людей від зоонозів і пріонних хвороб.

Норми цього Закону згідно з основними завданнями держави в галузі ветеринарної медицини спрямовані на: охорону, захист тварин та

населення від збудників та хвороб тварин шляхом здійснення профілактичних, діагностичних та лікувальних заходів; забезпечення правильного, належного, ефективного та безпечного застосування ветеринарних препаратів; захист навколишнього природного середовища від негативних наслідків, що пов'язані з вирощуванням та обігом тварин; здійснення державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду в процесі виробництва і обігу продуктів тваринного і рослинного походження, кормів, штамів мікроорганізмів, репродуктивного і патологічного матеріалу тощо; контроль за переміщенням об'єктів державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду в межах України; сприяння впровадженню системи ідентифікації тварин; застосування досягнень наукової і практичної ветеринарної медицини у практику та ін.

До системи ветеринарного законодавства належать закони України: від 15 грудня 1993 р. «Про племінну справу у тваринництві»; від 23 грудня 1997 р. «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» (у редакції від 22 липня 2014 р.); від 9 квітня 1999 р. «Про рослинний світ»; від 22 грудня 2000 р. «Про бджільництво»; від 13 грудня 2001 р. «Про тваринний світ»; від 24 червня 2004 р. «Про молоко та молочні продукти»; від 21 лютого 2006 р. «Про захист тварин від жорстокого поводження», а також правила, затверджені наказами Державного комітету України з нагляду за охороною праці: від 20 квітня 1999 р. «Про охорону праці в лабораторіях ветеринарної медицини»; від 6 грудня 2004 р. «Про охорону праці у тваринництві. Велика рогата худоба»; від 6 грудня 2004 р. «Про охорону праці у тваринництві. Свинарство» та інші, якими встановлюються вимоги безпеки праці щодо організації та виконання робіт у лабораторіях, певних технологічних процесів з обслуговування тварин та виробництва продукції тваринного походження тощо.

Відповідно до Указу Президента України від 22 березня 2001 р. «Про невідкладні заходи щодо забезпечення стабільної епізоотичної ситуації в Україні» в нашій країні посилено режим ветеринарного нагляду та контролю, зокрема впроваджено обов'язковість ідентифікації великої рогатої худоби.

Існує ще низка інструкцій про заходи щодо профілактики та боротьби з різними видами захворювань тварин, таких як сибірка, сказ, ящур, туберкульоз тощо. Наприклад, Інструкція з профілактики та

боротьби з туберкульозом тварин, затверджена Державним комітетом ветеринарної медицини від 3 вересня 2009 р., Інструкція щодо профілактики та ліквідації захворювання тварин на ящур, затверджена Головним державним інспектором ветеринарної медицини України від 7 грудня 2001 р. та ін.

До ветеринарного законодавства належать положення, якими регулюється діяльність закладів ветеринарної медицини, Про регіональну державну лабораторію ветеринарної медицини, затверджене Міністерством аграрної політики та продовольства України і Державним департаментом ветеринарної медицини від 11 червня 2007 р., Про міські державні лікарні ветеринарної медицини, затверджене Державним комітетом ветеринарної медицини від 28 жовтня 2008 р. тощо.

Не менш вагомого значення при регулюванні відносин у сфері ветеринарної медицини мають правила та вимоги для боєнь, забійно-санітарних пунктів господарств та подвірного забою тварин, передзабійного ветеринарного огляду тварин і ветеринарно-санітарної експертизи м'яса та м'ясних продуктів тощо. Так, ветеринарно-санітарні вимоги при виробництві, заготівлі, прийманні, зберіганні, транспортуванні й реалізації яєць свійської птиці, ветеринарно-санітарні норми якості і безпеки яєць, порядок проведення ветеринарно-санітарної експертизи та лабораторних досліджень встановлюють Правила ветеринарно-санітарної експертизи яєць свійської птиці, затверджені наказом Головного державного інспектора ветеринарної медицини України від 7 вересня 2001 р.

Отже, в основі правового регулювання ветеринарної медицини лежать публічно-правові відносини щодо забезпечення здоров'я сільськогосподарських тварин та уникнення небезпек для людини, пов'язаних з хворобами тварин, а також приватноправові відносини щодо підвищення економічної ефективності сільськогосподарського тваринництва шляхом надання якісних послуг щодо лікування тварин. Проте найголовнішою сферою ветеринарної медицини залишається обслуговування сільськогосподарського виробництва¹, тому ветеринарні відносини є складовою цілісного, органічного комплексу аграрних відносин.

---

¹ Ветеринарне право : підручник / за ред. В. М. Єрмоленка. Київ : НУБІП України, 2015. С. 38.

══════ **Питання для самоконтролю**

1. Надайте визначення терміна «тваринництво».
2. Визначте систему нормативно-правових актів, якими регулюються відносини у сфері виробництва продукції тваринництва.
3. Обґрунтуйте важливість племінної справи у тваринництві.
4. Проаналізуйте суб'єктно-об'єктний склад аграрних право-відносин у племінному тваринництві.
5. Визначте особливості здійснення племінної справи у тваринництві.
6. Розкрийте сутність поняття ідентифікації та реєстрації сільськогосподарських тварин.
7. Надайте загальну характеристику Закону України від 24 червня 2004 р. «Про молоко та молочні продукти».
8. Визначте особливості правового регулювання бджільництва.
9. Назвіть основні завдання селекційно-племінної роботи в галузі бджільництва.
10. Обґрунтуйте важливість правового регулювання ветеринарної медицини.

Розділ 15

Правове регулювання виробництва продукції аквакультури

§ 1. Поняття та особливості правового регулювання аквакультури

Відповідно до ст. 1 Закону України від 18 вересня 2012 р. «Про аквакультуру» аквакультура (рибництво) – це галузь рибного господарства, що займається сільськогосподарською діяльністю із штучного розведення, утримання та вирощування об'єктів аквакультури у повністю або частково контрольованих умовах для одержання сільськогосподарської продукції (продукції аквакультури) та її реалізації, виробництва кормів, відтворення біоресурсів, ведення селекційно-племінної роботи, інтродукції, переселення, акліматизації та реакліматизації гідробіонтів, поповнення запасів водних біоресурсів, збереження їх біорізноманіття, а також надання рекреаційних послуг.

Окрім зазначеного Закону України «Про аквакультуру», правове регулювання рибництва в Україні ґрунтується на нормах Конституції України і складається із законів України, підзаконних нормативно-правових актів та міжнародних договорів.

Основні засади діяльності суб'єктів у галузі рибного господарства передбачені Законом України від 8 липня 2011 р. «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів», норми якого закріплюють порядок збереження та раціонального використання водних біоресурсів, визначають взаємовідносини між органами державної влади, місцевого самоврядування і суб'єктами господарювання, які здійснюють рибогосподарську діяльність.

Організаційно-правові вимоги забезпечення якості та безпеки для життя і здоров'я населення риби, інших водних живих ресурсів, виготовленої з них харчової продукції, а також запобігання негативному впливу на довкілля під час вилову, переробки, фасування та переміщення через митний кордон України відповідної продукції визначено

Законом України від 6 лютого 2003 р. «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них».

До підзаконних нормативно-правових актів, які регулюють відносини у сфері аквакультури належать: наказ Державного комітету рибного господарства України від 15 січня 2008 р. №4 «Про затвердження Інструкції про порядок здійснення штучного розведення, вирощування риби, інших водних живих ресурсів та їх використання в спеціальних товарних рибних господарства»; постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2015 р. №982 «Про затвердження Детальних правил виробництва органічної продукції (сировини) аквакультури»; постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2015 р. №981 «Про затвердження типових договорів користування на умовах оренди частиною рибогосподарського водного об'єкта, акваторією (водним простором) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України для цілей аквакультури» та ін.

Міжнародно-правове регулювання аквакультури здійснюється міжнародними договорами, які застосовуються в Україні в порядку, передбаченому Законом України від 29 червня 2004 р. «Про міжнародні договори в Україні». Серед таких міжнародно-правових актів:

– Конвенція Організації Об'єднаних Націй з морського права від 10 грудня 1982 р., яка ратифікована Законом України від 3 червня 1999 р. у частині здійснення домовленостей між країнами щодо збереження транскордонних рибних запасів і запасів далекомігруючих риб та управління ними;

– Стокгольмська конвенція про стійкі органічні забруднювачі від 22 травня 2001 р., яка ратифікована Законом України від 18 квітня 2007 р., в частині регулювання запобіжних заходів впливу стійких органічних забруднювачів, що стосуються сільського господарства, в тому числі аквакультури;

– Протокол про воду та здоров'я до Конвенції про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер 1992 р. (підписаний 17 червня 1999 р.), ратифікований Законом України від 9 червня 2003 р., яким встановлено заходи щодо належного захисту здоров'я людей від пов'язаних із водою захворювань, які виникають в результаті використання води для рекреаційних цілей або для розведення риби методом аквакультури, розведення та збору моллюсків та

ракоподібних, використання стічних вод для іригації або використання осаду стічних вод у сільському господарстві або аквакультури;

– Угода про співробітництво між Урядом України та Урядом Російської Федерації в галузі рибного господарства від 24 вересня 1992 р., яка врегулює спільні питання розробки і координації рибогосподарської політики і практичної діяльності в цілях досліджень, оптимального використання і зберігання живих ресурсів Світового океану, в тому числі Чорного і Азовського морів;

– Регламент (ЕУ) № 1380/2013 Європейського Парламенту і Ради від 11 грудня 2013 р. «Про Спільну рибогосподарську політику», яким встановлено стратегічні принципи ЄС щодо спільних цілей розвитку сталої діяльності у галузі аквакультури по всій Спільноті як основи для багаторічних національних стратегічних планів держав-учасниць.

Забезпечення раціонального використання, ефективної охорони та відтворення водних біоресурсів, ведення рибного господарства на засадах сталого розвитку з урахуванням екологічних, економічних і природних умов та створення умов для досягнення оптимальних показників рівня зариблення рибогосподарських водних об'єктів та обсягів вилову водних біоресурсів є основними засадами завдань, які поставлені сьогодні перед суб'єктами державно-правового регулювання у Державній цільовій економічній програмі розвитку рибного господарства на 2012–2016 роки, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1245.

==== § 2. Об'єкти аквакультури

Об'єктами аквакультури є тварини чи рослини, які мають різноманітні пристосування для життя у воді (гідробіонти), що використовуються з метою розведення, утримання та вирощування в умовах аквакультури. Відповідно до ст. 1 Закону України від 8 липня 2011 р. «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» гідробіонтами вважається сукупність водних біологічних ресурсів, до яких належать прісноводні, морські, анадромні та катадромні риби на всіх стадіях розвитку, круглороті, водні безхребетні, у тому числі молюски, ракоподібні, черви, голкошкірі, губки, кишковопорожнинні, наземні безхребетні у водній стадії розвитку, водорості та інші водні рослини.

Об'єкти аквакультури, одержані в результаті здійснення господарської діяльності, а також вироблена з них харчова та нехарчова продукція, у тому числі харчова та запліднена ікра, що належать до сільськогосподарської продукції, слід розуміти як продукцію аквакультури.

Об'єкти аквакультури можуть перебувати в державній, комунальній чи приватній власності. До об'єктів аквакультури державної або комунальної власності належать об'єкти, які розведені, утримуються та/або вирощуються підприємствами, установами та організаціями державної або комунальної власності. Об'єкти аквакультури, які розведені, утримуються та/або вирощуються суб'єктами аквакультури у межах наданих їм відповідно до Закону у приватну власність, в користування рибогосподарських водних об'єктів (їх частин), рибогосподарських технологічних водойм, акваторій (водного простору) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України, у межах належних їм технологічних пристроїв і споруд (рибницький басейн, плавучий рибницький садок тощо) або набуті іншим не забороненим законом шляхом, перебувають у їх приватній власності. Не можуть перебувати у приватній власності об'єкти аквакультури, що потрапили в умови природної волі за межі наданих суб'єктам аквакультури в користування рибогосподарських водних об'єктів (їх частин), рибогосподарських технологічних водойм, акваторій (водного простору) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України або цілеспрямовано вселені у водні об'єкти (їх частини).

§ 3. Правове становище суб'єктів аквакультури

Суб'єктами аквакультури є юридичні чи фізичні особи, які здійснюють рибогосподарську діяльність у сфері аквакультури. Відповідно до Закону України від 8 липня 2011 р. «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» під рибогосподарською діяльністю слід розуміти діяльність юридичних осіб і фізичних осіб – підприємців, пов'язану з вивченням водних біоресурсів, їх охороною, відтворенням, спеціальним використанням, переробкою,

реалізацією тощо. Отже, фізичні особи як суб'єкти аквакультури повинні бути зареєстровані у Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань.

Діяльність у сфері аквакультури не належить до спеціального використання водних біоресурсів.

Суб'єкт господарської діяльності, основною метою якого є підвищення рибопродуктивності рибогосподарського водного об'єкта шляхом штучного відтворення живих ресурсів, а також шляхом збереження та раціонального використання цінних туводних видів¹ водних живих ресурсів нормативно визначено як *спеціальне товарне рибне господарство*. Порядок та умови функціонування цього суб'єкта регламентовано Інструкцією про порядок здійснення штучного розведення, вирощування риби, інших водних живих ресурсів та їх використання в спеціальних товарних рибних господарствах, яка затверджена наказом Державного комітету рибного господарства України від 15 січня 2008 р. №4.

Відповідно до вказаної Інструкції для здійснення штучного розведення водних живих ресурсів суб'єкт має подати до спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань рибного господарства України: 1) заяву, погоджену з територіальним органом рибоохорони, у зоні контролю якого перебуває рибогосподарський водний об'єкт (його ділянка); 2) режим, погоджений з територіальним органом рибоохорони та територіальним органом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України, у зоні діяльності яких є рибогосподарський водний об'єкт, який розробляється на підставі науково-біологічного обґрунтування; 3) науково-біологічне обґрунтування щодо рибогосподарського водного об'єкта, на якому створюється спеціальне товарне рибне господарство; 4) карту-схему розташування рибного господарства; 5) свідоцтво про державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності (для фізичної особи); 6) статут, свідоцтво про державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності (для юридичної особи); 7) ліцензію на право господарської діяльності, пов'язаної з промисловим виловом риби на промислових ділянках рибогосподарських водойм, крім внутрішніх водойм

¹ Туводні види – види водних живих ресурсів, які перебували (перебувають) у рибогосподарському водному об'єкті до початку їх спеціального використання відповідно до режиму.

(ставків) господарств (при розробці Режиму на водні об'єкти об'ємом більше 1 млн куб. м (водосховища).

Законодавством передбачені додаткові вимоги до суб'єктів аквакультури – операторів органічної продукції (сировини). За Законом України від 18 липня 2018 р. «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» такі суб'єкти повинні пройти оцінку відповідності виробництва органічної продукції (сировини), отримати сертифікат відповідності та бути включені до Реєстру виробників органічної продукції (сировини), який веде центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері безпеки та окремих показників якості харчових продуктів. Також суб'єкти повинні дотримуватися вимог, встановлених Детальними правилами виробництва органічної продукції (сировини) аквакультури, які затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2015 р. №982 та Детальними правилами виробництва органічних морських водоростей, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2015 р. №980.

З метою забезпечення якості та безпеки продукції аквакультури, вирощеної у ставках, інших водних об'єктах (їх ділянках) ст. 2 Закону України від 6 лютого 2003 р. «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них» передбачені обов'язкові вимоги до суб'єктів аквакультури щодо отримання *позитивної ветеринарно-санітарної оцінки стану водного об'єкта й ветеринарного свідоцтва*, що видаються центральним органом виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері ветеринарної медицини (Державною службою України з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів). Ветеринарне свідоцтво видається один раз на рік на всю партію вирощених живої риби або інших водних живих ресурсів.

Суб'єкти господарювання, які здійснюють переробку продуктів лову, відповідно до ст. 6 вищенаведеного Закону, повинні забезпечувати: 1) ведення обліку надходження продуктів лову, а також обліку виготовленої з них продукції; 2) проведення постійного контролю якості та безпеки продуктів лову, що надходять на переробку, а також супутніх матеріалів та харчової продукції з них; 3) реалізацію виготовленої харчової продукції та використання продуктів лову для переробки лише за наявності документального підтвердження їх якості та безпеки; 4) недопустимість введення в обіг, вилучення з обігу та утилізація неякісної та небезпечної продукції; 5) дотримання вимог нормативних

документів щодо умов добування, переробки та транспортування і зберігання продуктів лову та харчової продукції з них; б) недопущення негативного впливу неякісної та небезпечної продукції на життя і здоров'я населення та довкілля. Оператори потужностей повинні розробити та запровадити ефективну систему НАССР¹, що дозволяє контролювати всі небезпечні фактори, які можуть впливати на якість та безпечність харчової продукції. Суб'єкти господарювання, які здійснюють переробку продуктів лову шляхом консервного та пресервного виробництва, підлягають обліку. Порядок обліку суб'єктів господарювання, які здійснюють консервне та пресервне виробництво з риби та інших водних живих ресурсів, затверджено наказом Державного комітету рибного господарства України від 12 липня 2007 р. № 137.

Юридичним та фізичним особам для цілей аквакультури надаються в користування рибогосподарські водні об'єкти (їх частини), рибогосподарські технологічні водойми, акваторії внутрішніх морських вод, територіального моря, а також акваторії виключної (морської) економічної зони України в користування на умовах оренди відповідно до Водного кодексу України від 6 червня 1995 р. При передачі в оренду водойми одночасно можуть передаватися в користування гідротехнічні споруди.

Надання рибогосподарської технологічної водойми у користування на умовах оренди здійснюється за наявності *паспорта рибогосподарської технологічної водойми* та/або *технічного проекту рибогосподарської технологічної водойми*. Порядок розроблення та форма паспорта затверджені наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 16 грудня 2013 р. «Про затвердження Порядку розроблення паспорта рибогосподарської технологічної водойми». Цей Порядок визначає механізм встановлення загальних характеристик та оцінки стану рибогосподарської технологічної водойми, характеристики джерела водопостачання, технічних параметрів водойми, гідротехнічних споруд та інших показників для паспорта рибогосподарської технологічної водойми, що використовуються для забезпечення раціонального використання рибогосподарських технологічних водойм. Замовником розроблення Паспорта є орендодавець.

¹ НАССР (англ. Hazard Analysis and Critical Control Point) – система, яка ідентифікує, оцінює і контролює небезпечні фактори, що є визначальними для безпечності харчових продуктів. Впроваджена в Україні Законом від 22 липня 2014 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо харчових продуктів».

На умовах оренди рибогосподарської технологічної водойми в комплексі одночасно надаються в користування одній і тій самій юридичній чи фізичній особі земельна ділянка під водою, в межах якої здійснюється аквакультура, та вода (водний простір). Відповідна земельна ділянка надається органом, який здійснює розпорядження земельною ділянкою згідно із Земельним кодексом України від 25 жовтня 2001 р. Плата за користування на умовах оренди рибогосподарською технологічною водоймою складається з орендної плати за використання земельних ділянок та орендної плати за рибогосподарську технологічну водойму.

Типові форми договорів оренди рибогосподарських технологічних водойм затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2015 р. №981 «Про затвердження типових договорів користування на умовах оренди частиною рибогосподарського водного об'єкта, акваторією (водним простором) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України для цілей аквакультури».

Договір оренди частини рибогосподарського водного об'єкта, акваторії (водного простору) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України укладається у письмовій формі. Істотними умовами договору є: 1) об'єкт оренди; 2) строк дії договору; 3) орендна плата із зазначенням її розміру; 4) індексації, форми платежу, строків, порядку внесення і перегляду та відповідальності за її несплату; 5) умови використання частини рибогосподарського водного об'єкта, акваторії (водного простору) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України; 6) умови і строки передачі об'єкта оренди суб'єкту аквакультури; умови збереження стану об'єкта оренди; 7) умови повернення суб'єктом аквакультури об'єкта оренди; 8) встановлені обмеження (обтяження) щодо використання об'єкта оренди; 9) визначення сторони, яка несе ризик випадкового пошкодження або знищення об'єкта оренди чи його частини; 10) відповідальність сторін.

Передача орендарем права на оренду частини рибогосподарського водного об'єкта, акваторії (водного простору) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України іншим суб'єктам господарювання забороняється.

Суб'єкти аквакультури, відповідно до ст. 5 Закону України «Про аквакультуру», мають такі *права*: а) на користування рибогосподар-

ськими водними об'єктами (їх частинами), рибогосподарськими технологічними водоймами, акваторією (водним простором) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України, землями водного фонду для здійснення аквакультури; б) на власність об'єктів аквакультури та продукції аквакультури, а також отримання доходу від їх реалізації; в) на проведення робіт з рибогосподарської меліорації водних об'єктів (їх частин), які використовуються для цілей аквакультури.

Серед *обов'язків* суб'єктів рибництва вищенаведеною ст. 5 визначено: а) додержання нормативно-правових актів у сфері аквакультури; б) недопущення погіршення екологічного середовища та умов існування водних біоресурсів у результаті своєї діяльності; в) подання Державному агентству рибного господарства України звітної інформації щодо обсягів виробництва продукції аквакультури у визначені строки за формами, затвердженими в установленому порядку, а також інформацію стосовно намірів розведення та/або вирощування чужорідних та немісцевих видів гідробіонтів та відповідне науково-біологічне обґрунтування; г) дотримання під час здійснення заходів із вселення, переселення, інтродукції, акліматизації та реакліматизації водних біоресурсів у водних об'єктах (їх частинах) вимог цього та інших законів; д) проведення заходів рибогосподарської меліорації; е) здійснення заходів з профілактики і боротьби із захворюваннями та загибеллю об'єктів аквакультури; є) недопущення несанкціонованого, у тому числі випадкового, потрапляння чужорідних, немісцевих та генетично змінених організмів у водні об'єкти (їх частини).

==== § 4. Види діяльності у сфері аквакультури

В Україні аквакультура має зональний характер. Відповідно до наказу Міністерства аграрної політики та продовольства України від 30 січня 2013 р. №45 «Про затвердження Зон аквакультури (рибництва) та рибопродуктивності по регіонах України» визначено чотири кліматично-географічні зони аквакультури та зональної рибопродуктивності, зокрема: Зона Полісся (Волинська, Житомирська, Львівська, Київська, Сумська, Тернопільська, Рівненська, Хмельницька, Чернігівська);

Зона Лісостеп та Прикарпаття (Вінницька, Закарпатська, Івано-Франківська, Полтавська, Харківська, Черкаська, Чернівецька); Зона Північний степ (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Кіровоградська, Луганська); Зона Південний степ (Автономна Республіка Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська). Найвища розрахункова рибопродуктивність затверджена у Зоні Південного степу.

Порядок та умови здійснення аквакультури врегульовано Законом України «Про аквакультуру», у якому визначено види, форми та напрями відповідної сільськогосподарської діяльності.

За організаційно-технологічними показниками аквакультура може здійснюватися за такими формами: *інтенсивна*, за якої вирощування об'єктів аквакультури здійснюється з ущільнених посадок з інтенсивною штучною годівлею комбікормами, збалансованими за складом відповідно до біологічних потреб конкретних гідробіонтів, та іншими кормами з високою поживністю; *напівінтенсивна*, яка здійснюється із застосуванням окремих засобів інтенсифікації, у тому числі з обмеженою штучною підгодівлею кормами різної поживності; *екстенсивна* – форма рибогосподарської діяльності у сфері аквакультури, за якої вирощування об'єктів аквакультури здійснюється з використанням природних кормових ресурсів рибогосподарських водних об'єктів (їх частин) без застосування засобів інтенсифікації.

За напрямками діяльності аквакультура поділяється на: товарну; аквакультуру з метою штучного розведення (відтворення), вирощування водних біоресурсів; рекреаційну.

Товарна аквакультура здійснюється з метою отримання товарної продукції та її подальшої реалізації. Виділяють випасну, ставкову та індустріальну товарну аквакультуру.

Випасна аквакультура здійснюється за екстенсивною формою за відсутності негативного впливу на навколишнє природне середовище. Для її здійснення використовуються рибогосподарські водні об'єкти (їх частини), рибогосподарські технологічні водойми при цьому не використовуються.

Для здійснення *ставкової* аквакультури використовуються рибогосподарські технологічні водойми, руслові, балочні та одамбовані рибницькі ставки, штучно відокремлені від материнських водних об'єктів (їх частин), обводнені торфові кар'єри в умовах рибницьких господарств (риборозплідники, нерестово-вирощувальні, товарні, повносистемні господарства).

Для здійснення *індустріальної* аквакультури, у тому числі марикультури, використовуються рибицькі басейни, рибицькі садки, акваріуми, а також частини водних об'єктів із застосуванням спеціальних технологічних пристроїв – плавучих садків, колекторів для моллюсків, установок замкненого водопостачання тощо. Ставкова та індустріальна аквакультура передбачає вирощування об'єктів аквакультури у штучно створених, повністю або частково контрольованих умовах з використанням напівінтенсивної та інтенсивної форм аквакультури.

Здійснення аквакультури з метою штучного розведення (відтворення), вирощування водних біоресурсів та їх використання пов'язане з подальшим вселенням у водні об'єкти (їх частини) таких біоресурсів. Штучне розведення (відтворення), вирощування об'єктів аквакультури та їх використання проводиться суб'єктами аквакультури за рахунок їх власних коштів, коштів Державного бюджету України та місцевих бюджетів відповідно до Порядку штучного розведення (відтворення), вирощування водних біоресурсів та їх використання, затвердженого наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 7 липня 2012 р. №414. Цей Порядок регламентує проведення робіт із штучного розведення (відтворення), переселення та акліматизації водних біоресурсів (включаючи види, які занесені до Червоної книги України) у рибогосподарських водних об'єктах загальнодержавного значення (крім водних об'єктів, розташованих у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду), у тому числі у водних об'єктах, які експлуатуються в режимі спеціального товарного рибного господарства підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності, громадянами України, іноземцями й особами без громадянства, що виконують комплекс робіт із відтворення водних біоресурсів, та роботу Комісії з контролю за проведенням робіт із вселення водних біоресурсів. Об'єкти аквакультури, вселені у водні об'єкти (їх частини) у результаті їх штучного розведення (відтворення) та вирощування з метою відновлення природних популяцій, поповнення запасів водних біоресурсів та збереження їх біорізноманіття, належать до державної власності.

Рекреаційна аквакультура реалізується через надання рекреаційних послуг населенню. Суб'єкт аквакультури визначає відповідні місця у межах наданих у користування рибогосподарських водних об'єктів (їх частин) або рибогосподарських водойм, які надає для користування населенню з метою оздоровлення, відпочинку та екологічного виховання на платній або безоплатній основі.

══════ **Питання для самоконтролю**

1. Надайте визначення поняттю аквакультури (рибництва) та назвіть його ознаки.
2. Зазначте специфіку правового регулювання рибництва в Україні.
3. Назвіть органи спеціальної компетенції у сфері аквакультури.
4. Проаналізуйте напрями, види та форми аквакультури.
5. Які вимоги встановлені у чинному законодавстві України до суб'єктів рибництва?
6. Визначте особливості правового регулювання оренди земель водного фонду для цілей аквакультури.
7. Вкажіть вимоги, які передбачені законодавством України до виробників органічної продукції аквакультури.

Розділ 16

Організаційно-правове забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції в контексті вимог ЄС та СОТ

§ 1. Основні категорії та принципи виробництва, переробки і реалізації сільськогосподарської продукції згідно з вимогами законодавства ЄС та права СОТ

Перехід України до ринкової системи господарювання зумовив зміну зовнішньоекономічного вектора нашої держави в аграрному секторі економіки, основними пріоритетами якого на сьогодні є адаптація національного законодавства до вимог законодавства ЄС та права СОТ, членом якої є наша держава.

Адаптація законодавства України до законодавства ЄС є пріоритетною складовою процесу інтеграції України до Європейського Союзу, що, у свою чергу, є пріоритетним напрямом української зовнішньої політики. При цьому *acquis communautaire* (*acquis*) визначається як правова система Європейського Союзу, яка включає акти законодавства Європейського Союзу (але не обмежується ними), прийняті в рамках Європейського співтовариства, Спільної зовнішньої політики та політики безпеки і Співпраці у сфері юстиції та внутрішніх справ (Закон України від 18 березня 2004 р. «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу»).

Адаптація національного аграрного законодавства стосовно виробництва сільськогосподарської продукції до вимог законодавства ЄС – це пристосування діючих і прийнятих у майбутньому національ-

них спеціальних законодавчих актів, які відповідали б вимогам законодавства ЄС з урахуванням особливостей українського суспільства, умов і змін, що відбуваються в аграрному секторі нашої держави, а також створення належних умов для посилення ролі та підвищення статусу координуючих міжвідомчих органів із використанням принципів механізму спільної аграрної політики країн-членів ЄС у сфері виробництва сільськогосподарської продукції¹.

Основні засади створення та функціонування ЄС визначені в Договорі про заснування Європейської спільноти від 25 березня 1957 р. та Договорі про Європейський Союз від 7 лютого 1992 р., якими передбачено, що завданнями ЄС є: запроваджувати спільний ринок, економічний та валютний союз, а також виконувати спільні політики та діяльність, поширювати в межах усієї Спільноти гармонійний, збалансований і стабільний розвиток економічної діяльності, високий рівень зайнятості й соціального захисту, рівність жінок і чоловіків, стабільне та безінфляційне зростання, високий рівень конкурентоспроможності й конвергенції економічних показників, високий рівень захисту й поліпшення стану довкілля, підвищення рівня та якості життя, економічну й соціальну згуртованість та солідарність держав-членів.

Договором про заснування Європейської спільноти закладено основи правового регулювання сільського господарства ЄС, розділ 2 якого має назву «Сільське господарство». Ним передбачено важливі положення, зокрема, надається визначення сільськогосподарської продукції, яка за ст. 32 цього Договору визнається як продукція, вирощена на землі, продукти тваринництва та рибальства, а також продукти первинного обробітку, безпосередньо пов'язані з цією продукцією.

Крім того, Договором було закладено *основи Спільної аграрної політики держав-членів ЄС, метою якої є*: а) підвищення продуктивності сільського господарства через сприяння технічному прогресові, забезпечення раціонального розвитку сільськогосподарського виробництва та оптимальне використання виробничих чинників, зокрема робочої сили; б) забезпечення належного рівня життя сільськогосподарської спільноти, зокрема збільшення особистого прибутку людей, що працюють у сільському господарстві; в) стабілізація ринку; забез-

¹ Богдан А. Й. Правове забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції в Україні у контексті вимог законодавства ЄС : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2010. С. 16.

печення доступності постачання; г) забезпечення постачання продукції до споживача за прийнятними цінами.

Система аграрного законодавства ЄС щодо регулювання виробництва сільськогосподарської продукції складається з трьох основних видів джерел: 1) перший – це *норми первинного права*, норми міждержавних договорів, укладених державами-засновниками ЄС, до яких пізніше приєдналися нові держави, де містяться основні положення європейської спільної аграрної політики, закріплюються загальні, фундаментальні правила, за якими має розвиватися остання; 2) *рішення органів ЄС* щодо аграрного виробництва є похідними стосовно первинних норм і становлять другий вид джерел аграрного законодавства ЄС. Серед обов'язкових у сфері регулювання відносин з виробництва сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження слід назвати регламенти, директиви й рішення; 3) третім основним видом джерел аграрного законодавства ЄС є *рішення Європейського суду*, значна кількість яких, зокрема у сфері аграрного права, набувають юридичної сили судового прецеденту. Усі судові органи держав-членів ЄС зобов'язані керуватися рішеннями цього суду при розгляді аналогічних справ.

Правове регулювання Спільної аграрної політики здійснюється актами аграрного законодавства ЄС, які поділяються на: 1) *рамкові акти* (щодо фінансування, аграрного розвитку, прямої підтримки, структуральних заходів, конкуренції, інформації і статистики); 2) *акти, що стосуються ринків сільськогосподарської продукції* (спільні організації сільськогосподарських ринків, секторальне регулювання тощо); 3) *акти, що стосуються продуктів харчування* (якість та безпечність продуктів харчування, органічне землеробство, обмеження генетично модифікованих організмів); 4) *акти, що стосуються навколишнього середовища* (управління та збереження природних ресурсів, забруднення від сільськогосподарського виробництва, лісові ресурси і нехарчові продукти та ін.).

Аграрне законодавство ЄС як інструмент провадження спільної аграрної політики ЄС диференціюється *за загальним і секторальним рівнями*, встановлюючи загальні засади регулювання та спеціальні правила для ринків окремих видів сільськогосподарської продукції¹.

---

¹ Богдан А. Й. Правове забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції в Україні у контексті вимог законодавства ЄС : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2010. С. 10.

До джерел права ЄС належать регламенти, директиви й рішення, серед яких важливу роль відіграють: Рішення Комісії ЄС № 2000/572/ЄС від 8 вересня 2000 р., якою встановлено умови здоров'я тварин і людей та ветеринарної сертифікації імпорту з третіх країн у Співтовариство продуктів з м'яса; Директива Комісії ЄС № 98/82/ЄС від 27 жовтня 1998 р. щодо визначення максимальних рівнів залишків пестицидів у злакових, харчових продуктах тваринного походження та деяких продуктах рослинного походження, включаючи фрукти та овочі; Регламент Ради ЄС № 1253/1999/ЄС від 17 травня 1999 р. щодо встановлення стандартної якості пшениці, жита, ячменю, кукурудзи та твердої пшениці, Регламент Комісії № 1292/81/ЄЕС від 12 травня 1981 р., яким встановлено вимоги до якості цибулі-порей, баклажанів та кабачків; Регламент Комісії ЄС № 324/2004/ЄС від 25 лютого 2004 р. щодо встановлення максимальних меж залишку ветеринарних лікарських засобів у харчових продуктах тваринного походження; Регламент Ради ЄС № 2092/91 від 24 червня 1991 р. про біологічний спосіб виробництва сільськогосподарської продукції і його позначення на сільськогосподарській продукції і продуктах харчування¹.

Наступним важливим завданням зовнішньоекономічного вектора в аграрній сфері є виконання вимог перед Світовою організацією торгівлі, до якої Україна приєдналась у 2008 р.

COT (англ. *World Trade Organization*) – це провідна міжнародна економічна організація, яка створена як юридична особа, є суб'єктом міжнародного права і правонаступником ГАТТ² та виступає своєрідним колективним форумом, на якому її члени досягають консенсусу з важливих питань торговельної і пов'язаної з нею діяльності. Члени COT повинні взаємодіяти в межах недискримінаційної системи, де кожна

¹ Законодательные-нормативные акты Европейского Союза (ЕС) в отношении пищевой промышленности. URL: http://www.icc-iso.ru/upload/information_system_27/6/1/0/item_610/Zakonodatelno_normat_akty_ES.pdf.

² У 1945 р. США запропонували створити Міжнародну торговельну організацію (МТО). Створенням МТО займалася Економічна і соціальна рада ООН (ЕКОСОП), а розробка Статуту (Хартії) МТО здійснювалася на Лондонській (1946), Женевській (1947) та Гаванській конференціях (1947–1948). За результатами роботи було прийнято 45 тис. тарифних знижок, які у майбутньому стали принциповими ознаками лібералізованого ринку, базою для міжнародної торгівлі. У 1947 р. ці знижки були затверджені у правилах міжнародної торгівлі та закріплені у розд. IV статуту МТО, який отримав назву «Генеральна угода з тарифів і торгівлі» (від англ.: «General Agreement on Tariffs and Trade»), а статут МТО – «Гаванська хартія».

держава отримує гарантії справедливого і прогнозованого ставлення до її експорту на ринках інших країн, зобов'язуючись при цьому забезпечувати такі ж умови для імпорту на свій внутрішній ринок¹.

Правову базу діяльності цієї організації становлять 56 домовленостей, угод та інших документів, що утворюють єдиний «пакет», тобто при вступі до СОТ будь-яка держава повинна прийняти його у цілому (відрізняються тільки терміни реалізації домовленостей). Організаційний пакет домовленостей Уругвайського раунду становлять Угода про СОТ і додатки до цього акта, що містять правові угоди, домовленості та інші документи, які охоплюють сфери торгівлі товарами, надання послуг і питання охорони торговельних аспектів прав інтелектуальної власності².

Угода про заснування СОТ від 15 квітня 1994 р. є основоположним документом, яким визначено *функції СОТ*, серед них: 1) СОТ сприяє виконанню, адмініструванню й реалізації положень і досягненню цілей цієї Угоди та багатосторонніх торговельних угод, а також забезпечує рамки для виконання, адміністрування й реалізації торговельних угод з обмеженим колом учасників; 2) СОТ забезпечує форум для проведення переговорів між її членами стосовно їхніх багатосторонніх торговельних відносин з питань, які регулюються угодами, що зазначено в додатках до цієї Угоди. За рішенням Конференції міністрів СОТ також може забезпечувати форум для подальших переговорів між її членами стосовно їхніх багатосторонніх торговельних відносин, а також рамки для впровадження результатів таких переговорів; 3) СОТ адмініструє Домовленість про правила та процедури вирішення спорів, яку зазначено в додатку 2 до цієї Угоди; 4) СОТ адмініструє Механізм огляду торговельної політики, який передбачено в додатку 3 до цієї Угоди.

Угодою також передбачається порядок набуття першого членства та приєднання до СОТ, за яким будь-яка держава чи окрема митна територія, яка має повну автономію у провадженні своїх зовнішніх торговельних відносин та інших питань, передбачених у цій Угоді та багатосторонніх торговельних угодах, може приєднатися до цієї Угоди на умовах, що підлягають погодженню між нею та СОТ. Вступ Украї-

---

¹ Полюхович Л. І. Правове забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки та реалізації в Україні у контексті вимог СОТ : монографія. Київ : Вид. О. М. Ешке, 2014. С. 27.

² Духневич А. В. Світова організація торгівлі (СОТ) – основа правової системи міжнародної торгівлі. *Часопис Акад. адвокатури України*. 2010. № 3. С. 1.

ни до СОТ оформлено Протоколом про вступ України до СОТ від 5 лютого 2008 р.

СОТ забезпечує загальну організаційну базу для здійснення торговельних відносин між її членами з питань, що стосуються угод та пов'язаних з ними правових документів, які охоплено в додатках до цієї Угоди. Серед багатосторонніх торговельних угод, які є невід'ємними частинами цієї Угоди та обов'язковими для всіх членів у сфері сільського господарства, є: Генеральна угода про тарифи й торгівлю 1994 року (ГАТТ-1994), Угода про сільське господарство, Угода про застосування санітарних і фітосанітарних заходів, Угода про технічні бар'єри в торгівлі, Угода про пов'язані з торгівлею інвестиційні заходи, Угода про застосування статті 6 ГАТТ-1994, Угода про застосування статті 7 ГАТТ-1994, Угода про передвідвантажувальну інспекцію, Угода про субсидії та компенсаційні заходи та ін.

§ 2. Правове регулювання відносин щодо виробництва продукції рослинництва та тваринництва в межах СОТ

Угода про сільське господарство є базовим документом, який регулює відносини щодо виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції. Сфера дії Угоди поширюється на забезпечення суттєвого поступового зменшення підтримки та захисту сільського господарства, які застосовуватимуться протягом узгодженого періоду часу і матимуть результатом виправлення та уникнення обмежень і спотворень на світових ринках сільськогосподарської продукції.

Структура Угоди про сільське господарство включає преамбулу, 13 частин, 21 статтю та 5 додатків. Із додатка 1 випливає, що дія Угоди про сільське господарство поширюється на виробництво та зовнішню торгівлю сільськогосподарською продукцією, окрім риби та виробів з неї. Оскільки Угода про сільське господарство спрямована на зменшення державної підтримки та захисту сільського господарства за окремими напрямками, нею регулюються особливості обмеження впливу держави на сільське господарство. Зокрема, ст. 1 надає визначення сукупного виміру підтримки (далі – СВІП), еквівалентного виміру підтримки, загального СВІП, а додатки 2, 3, 4 – окреслюють методику їх

розрахунку. Додаток 5 описує особливості застосування спеціального режиму, за якого допустимо використовувати заходи, які є внутрішньою підтримкою виробника і не замінювати їх на звичайні мита¹.

Угодою про сільське господарство передбачено вимоги щодо: 1) доступу до ринку сільськогосподарської продукції; 2) обмеження внутрішньої підтримки сільськогосподарських товаровиробників; 3) експортної конкуренції; 4) дотримання санітарних та фітосанітарних заходів.

Доступ до ринку сільськогосподарської продукції – вимога, відповідно до якої всі члени СОТ зобов'язані надавати товарам інших членів СОТ такі ж умови доступу до внутрішнього ринку, як і вітчизняним. Тобто держави СОТ не можуть застосовувати кількісні обмеження імпорту, змінювані імпортні збори, мінімальні імпортні ціни, вибіркове ліцензування імпорту, нетарифні заходи, що вживаються через підприємства державної торгівлі, добровільні обмеження експорту, а також подібні митні заходи, за винятком звичайних мит до імпортованих товарів.

Проте член СОТ може вдатися до застосування звичайного мита у зв'язку з імпортом сільськогосподарського товару, який відмічено у його Розкладі позначкою «СЗЗ» («*Спеціальний захисний захід*») як такий, що є предметом поступки, лише у разі якщо: а) обсяг імпорту товару, що ввозиться на митну територію члена СОТ, який надає поступку, у будь-який рік перевищує критичний рівень щодо існуючих можливостей доступу до ринку; б) ціна, за якою такий імпортований товар може ввозитися на митну територію члена СОТ, що надає поступку, і яка визначається на основі імпортної ціни СІФ² відповідного відвантаження, виражена у національній валюті, є нижчою за критичну ціну, яка дорівнює середньому значенню довідкових цін 1986–1988 рр. для цього товару. При цьому довідкова ціна, яка використовується, загалом повинна являти собою середню вартість одиниці експорту зазначеного товару на умовах СІФ або, у решті випадків, – відповідну ціну з точки зору якості товару та стадії його обробки. Після першого її застосування вона повинна бути опублікована та бути доступна тією мірою, якою це необхідно для того, щоб інші члени змогли оцінити додаткові мита, які можуть бути стягнені.

¹ Правове регулювання виробництва сільськогосподарської продукції : навч. посіб. / за ред. А. М. Статівки. Харків : Юрайт, 2015. С. 241.

² Ціна товару, до вартості якого додаються витрати продавця на його страхування, завантаження, транспортування, а також на сплату мита й інші витрати до моменту завершення доставки товару покупцеві.

Заходи внутрішньої підтримки сільськогосподарських виробників відповідно до положень Угоди про сільське господарство (Додаток 2) не повинні справляти спотворювального впливу на торгівлю чи на виробництво або такий вплив повинен бути зведений до мінімуму. Відповідно всі заходи, для яких вимагається звільнення від зобов'язань, повинні відповідати таким основним критеріям: а) підтримка повинна надаватися через урядові програми, що фінансуються за державний кошт (включаючи відмову уряду від отримання доходів), але не за кошти споживачів; б) наслідком підтримки не повинно бути надання цінової підтримки виробникам.

Таким чином, усі заходи внутрішньої підтримки відповідно до Угоди умовно поділяються на так звані «скриньки»: «зелена скринька», «блакитна скринька», «жовта скринька».

Заходи «зеленої скриньки» – програми державної підтримки, які не спричиняють або спричиняють мінімальне викривлення торгівлі чи виробництва. Держава, що є членом СОТ, має право фінансувати заходи «зеленої скриньки» в будь-якому обсязі залежно від можливостей свого бюджету.

Фінансування заходів у межах «зеленої скриньки» може здійснюватися у таких напрямках: 1) досліді, досліді загального характеру, досліді у зв'язку з програмами охорони навколишнього середовища, а також дослідницькі програми, що стосуються окремих товарів; 2) боротьба зі шкідниками та захворюваннями, в тому числі заходи з боротьби зі шкідниками та захворюваннями загального і конкретного характеру, зокрема системи раннього попередження, карантин та знищення; 3) послуги з навчання, в тому числі навчання загального характеру та підготовка спеціалістів; 4) послуги з розповсюдження інформації та консультативні послуги, в тому числі надання засобів для полегшення передачі інформації та результатів дослідів виробникам і споживачам; 5) послуги з інспектування, у тому числі загальні послуги з інспектування та інспектування окремих товарів для виявлення відповідності нормам охорони здоров'я, безпеки, рівня якості та стандартів; 6) послуги з маркетингу і просування товару на ринок, в тому числі надання інформації про ринок, консультацій та послуг із просування, які стосуються окремих товарів, але не включають витрат на невизначені цілі, які могли б використовуватися продавцями для зменшення ціни продажу або надання безпосередньої економічної вигоди покупцям; 7) послуги щодо створення інфраструктури, в тому

числі: будівництво мереж забезпечення електроенергією, доріг та інших транспортних споруд, ринкових та портових споруд, потужностей для водозабезпечення, гребель та дренажних систем, а також роботи, пов'язані з програмами охорони навколишнього середовища. У всіх випадках кошти повинні надаватися лише на проведення капітальних робіт і не повинні надаватися на субсидування будівництва споруд у сільськогосподарських підприємствах, за винятком будівництва об'єктів інфраструктури загального користування. Кошти не повинні надаватися на субсидування придбання сировинних матеріалів та поточні витрати або на фінансування пільгових розцінок для користувачів вищезазначених послуг.

Заходи «блакитної скриньки» спрямовані на обмеження перевищення (скорочення поголів'я худоби, посівних площ тощо). Ці заходи також не підпадають під зменшення фінансування.

Заходи «жовтої скриньки» відповідно до Угоди справляють спотворювальний вплив на торгівлю чи на виробництво. До них належать: дотації на продукцію тваринництва та рослинництва; дотації на племінне тваринництво; дотації на елітне насінництво; дотації на комбікорми; компенсація частини витрат на мінеральні добрива та засоби захисту рослин; компенсація частини витрат на енергоресурси; цінова підтримка: компенсація різниці між закупівельною і ринковою ціною на сільськогосподарську продукцію; надання виробнику товарів і послуг за цінами, нижчими за ринкові; закупівля у виробника товарів (послуг) за цінами, що перевищують ринкові; пільгове кредитування сільськогосподарських товаровиробників за рахунок бюджету, списання боргів; пільги на транспортування сільськогосподарської продукції; витрати лізингового фонду та ін.

Україна не має зобов'язань перед СОТ зі скорочення внутрішньої підтримки, що надається через «жовті» програми. Є лише зобов'язання не перевищувати домовлений річний СВП. СВП – щорічна сума всіх видів державної підтримки, на які поширюються зобов'язання зі скорочення. Щорічний СВП, який акумулює в собі окремі «жовті» програми підтримки, не повинен перевищувати для України 3 млрд 43 млн грн (602 млн дол. США). При цьому можливості надання підтримки не обмежуються цим показником. Додатково Україна може кожен рік витрачати на «жовті» програми до 5% від річної вартості виробництва валової продукції сільського господарства та до 5% від річної вартості по кожному окремому продукту. Однак Україна у по-

дальшому повинна поступово скорочувати бюджетне фінансування заходів «жовтої скриньки» і поступово змістити акценти бюджетної підтримки сільського господарства у бік підтримки заходів «зеленої скриньки»¹.

Зобов'язання щодо експортної конкуренції передбачає, що кожен член СОТ зобов'язується не надавати експортних субсидій, окрім випадків, коли вони відповідають Угоді та зобов'язанням, які передбачені у Розкладі такого члена СОТ. При цьому Угодою дозволяється застосування державних субсидій у сільському господарстві, в тому числі експортних, заборонених до використання Угодою про субсидії і компенсаційні заходи в інших галузях народного господарства. Держави – імпортери зобов'язані максимально обмежувати імпортні тарифи, щоб вони не перетворювались у бар'єри для вільного імпорту. Відповідно до Угоди про сільське господарство держава чітко визначає розмір дозволених експортних субсидій, а також може застосовувати спеціальне захисне застереження в інтересах своїх виробників, тобто встановлювати підвищений розмір державної підтримки сільського господарства і сприятливі для держави експортні субсидії².

Україна взяла такі зобов'язання щодо регулювання експорту: 1) експортні мита на насіння соняшнику знизити до 16% після вступу, а потім за 6 років до 10%, на 1% щорічно; 2) експортне мито на живу велику рогату худобу та живі вівці і кози знизити до 50% на момент вступу, а потім до 10% за 8 років (щорічно на 5%); експортне мито на шкіру великої рогатої худоби, овець і кіз, свиней знизити до 30%, до 20% за 10 років, щорічно на 1%³.

Дотримання санітарних та фітосанітарних заходів передбачає, що члени СОТ зобов'язуються надати чинності Угоді про застосування санітарних та фітосанітарних заходів (Україна підписала Угоду 15 квітня 1994 р.).

¹ Детальніше див.: Орлик О. В. Аграрний сектор економіки України в умовах членства в СОТ: перспективи та наслідки. *Наук. вісн.* : зб. наук. пр. / гол. ред. Соколов В. М. ; Одес. держ. екон. ун-т, Всеукр. асоц. молодих науковців. Одеса, 2010. №4 (105). С. 141–153.

² Полухович Л. І. Правове забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки та реалізації в Україні у контексті вимог СОТ : монографія / Л. І. Полухович. Київ : Вид. О. М. Ешке, 2014. 208 с.

³ Осташко Т. О. Агропродовольчий ринок України в умовах СОТ: аналіз умов доступу, конкурентоспроможності товарів і засобів захисту. *Укр. соціум*. Вип. 1. С. 127.

Угода про застосування санітарних та фітосанітарних заходів складається з преамбули, 14 статей, які визначають загальні положення, основні права та обов'язки членів СОТ щодо гармонізації, адаптації, транспарентності (прозорості), процедур контролю, інспекції та ухвалення технічної допомоги, консультацій і врегулювання суперечок, заключних положень та трьох додатків.

Ця Угода є важливим документом, яким визначено умови застосування заходів санітарного та фітосанітарного контролю. Мета її прийняття: покращити здоров'я людини, здоров'я тварин та фітосанітарну ситуацію на території всіх членів СОТ; утворити багатосторонню основу правил та дисциплін, що регулюють розробку, введення та застосування санітарних і фітосанітарних заходів з метою мінімізації їх негативного впливу на торгівлю; визнаючи той важливий внесок, який у цьому плані можуть зробити міжнародні стандарти, інструкції та рекомендації; бажаючи сприяти використанню гармонізованих санітарних та фітосанітарних заходів між членами СОТ на основі міжнародних стандартів, інструкцій та рекомендацій, розроблених відповідними міжнародними організаціями, включаючи Комісію з «Кодекс Аліментаріус» Міжнародного епізоотичного бюро, а також відповідні міжнародні та регіональні організації, що діють у рамках Міжнародної конвенції із захисту рослин, не вимагаючи від членів СОТ змінювати їх належний рівень захисту життя чи здоров'я людини, тварин чи рослин.

Відповідно до Угоди *санітарний або фітосанітарний захід* – це будь-який захід, що проводиться: а) для захисту життя або здоров'я тварин чи рослин на території члена СОТ від ризиків, що виникають у результаті проникнення, укорінення чи поширення шкідників, хвороб, організмів, які є носіями хвороб, а також хвороботворних організмів; б) для захисту життя або здоров'я людей чи тварин на території члена СОТ від ризиків, що виникають від добавок, забруднюючих речовин, токсинів або хвороботворних організмів, які містяться у продуктах харчування, напоях чи кормах; в) для захисту життя або здоров'я людини на території члена СОТ від ризиків, що виникають у результаті хвороб, які переносяться тваринами, рослинами або продукцією, що виробляється з них, або в результаті проникнення, укорінення чи поширення шкідників; г) для уникнення чи обмеження іншої шкоди на території члена СОТ, що завдається в результаті проникнення, укорінення або поширення шкідників.

Основними правами та обов'язками у сфері застосування санітарних та фітосанітарних заходів для держав-членів СОТ є: 1) право вживати санітарні та фітосанітарні заходи, необхідні для захисту життя чи здоров'я людини, тварин чи рослин, за умови, що такі заходи не суперечать положенням цієї Угоди; 2) члени СОТ повинні забезпечити, щоб будь-який санітарний чи фітосанітарний захід застосовувався лише в обсязі, необхідному для захисту життя чи здоров'я людини, тварин чи рослин, базувався на наукових принципах, і щоб його дія не продовжувалася без достатніх наукових обґрунтувань; 3) члени СОТ повинні забезпечити, щоб їхні санітарні та фітосанітарні заходи не створювали свавільної або невинуватої дискримінації між членами СОТ, на території яких існують ідентичні чи аналогічні умови, включаючи власні території та території інших членів СОТ.

Санітарні та фітосанітарні заходи не повинні застосовуватися у спосіб, який являє собою приховане обмеження правил міжнародної торгівлі. При цьому щодо будь-якої процедури з перевірки та забезпечення виконання санітарних чи фітосанітарних заходів члени СОТ повинні забезпечити, щоб:

1) процедури проводилися і завершувалися без невинуватих затримок і у порядку, не менш сприятливому для імпортованих товарів, ніж для аналогічних вітчизняних товарів;

2) стандартний термін проведення кожної процедури був опублікований або очікуваний термін її проведення повідомлявся заявникові на його вимогу;

3) вимоги щодо надання інформації обмежувалися до мінімуму, який є необхідним для належного проведення процедур контролю, інспекції та ухвалення, в тому числі для ухвалення використання добавок або для встановлення допустимих рівнів забруднюючих речовин у продуктах харчування, напоях чи кормах;

4) конфіденційність інформації про імпортовані товари, яка виникає або надається у зв'язку з процедурами контролю, інспекції чи ухвалення, дотримувалася у спосіб, не менш сприятливий, ніж для вітчизняних товарів, та таким чином, щоб забезпечити захист законних комерційних інтересів;

5) будь-які вимоги щодо контролю, інспекції або ухвалення окремих зразків товару обмежувалися до такої міри, якою це обґрунтовано і необхідно;

6) будь-яка оплата, яка стягується за такі процедури для імпортованих товарів, була еквівалентною будь-якій платні, що стягується з аналогічних вітчизняних товарів або товарів, що походять з інших країн, і не перевищувала фактичну вартість надання цієї послуги;

7) при виборі виробничих потужностей для проведення процедур і при відборі зразків для імпортованих товарів використовувалися такі ж критерії, як і для вітчизняних, з тим, щоб звести до мінімуму незручності для заявників, експортерів, імпортерів та їхніх агентів;

8) у випадках, коли технічні характеристики товару змінюються після проведення процедури контролю та інспекції за відповідними нормативними актами, процедура для зміненого товару обмежувалася тільки тими діями, що є необхідними для отримання достатньої впевненості, що товар і надалі відповідає належним технічним регламентам чи стандартам;

9) існувала процедура для перегляду скарг стосовно виконання таких процедур та для внесення коректив у випадках, коли скарга є обґрунтованою.

Для виконання ветеринарних процедур на кордоні було створено орієнтовану на ризик систему, що виконує класифікацію товарів за ризиками відповідно до Рішення Європейської комісії 94/360. Цей крок повинен обмежити інспектування на кордоні тільки інспектуванням тварин і тваринних продуктів із найвищим ризиком. Станом на листопад 2013 р. органи державної влади гармонізували 65% українських санітарних і фітосанітарних (СФС) стандартів з європейськими SPS стандартами, а також 40% стандартів у харчовій промисловості¹.

Ще одним важливим документом, який регулює відносини у сфері виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції, є Угода про технічні бар'єри у торгівлі, яка складається з преамбули, 15 статей та 3-х додатків.

До заходів, що є предметом Угоди про технічні бар'єри у торгівлі, належить дія технічних регламентів та стандартів, включаючи вимоги щодо пакування, маркування та етикетування, а також процедури оцінки відповідності технічним регламентам і стандартам.

Відповідно до Угоди *технічний регламент* визначається як документ, у якому містяться характеристики товару або пов'язані з ними

¹ Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій : проект від 26 жовт. 2015 р. URL: <http://minagro.gov.ua/node/16025>.

виробничі процеси чи способи виробництва, включаючи чинні адміністративні положення, дотримання яких є обов'язковим. Він може також включати або містити тільки вимоги щодо термінології, позначок, пакування, маркування чи етикетування, які застосовуються до певного товару, виробничого процесу чи способу виробництва.

Стандарт – це документ, який затверджено визнаним органом і який визначає призначені для загального і багатократного використання правила, інструкції або характеристики товарів чи пов'язаних із ними виробничих процесів або способів виробництва, дотримання яких є необов'язковим. Він може також включати або містити тільки вимоги щодо термінології, позначок, пакування, маркування чи етикетування, які застосовуються до певного товару, виробничого процесу чи способу виробництва.

Процедури оцінки відповідності – будь-яка процедура, яка прямо чи опосередковано використовується для визначення того, чи виконуються відповідні вимоги технічних регламентів та стандартів. Процедури оцінки відповідності включають процедури вибіркового контролю, тестування та інспекції; оцінки, перевірки та підтвердження відповідності; реєстрації, акредитації та затвердження, а також змішані комбінації таких процедур.

Угода передбачає *пріоритет використання міжнародних стандартів* як основи для національних стандартів, технічних регламентів та процедур оцінки відповідності. Відповідно до дати вступу до СОТ, Україна надає пріоритет використанню міжнародних (над регіональними та національними стандартами інших країн) стандартів, вказівок та рекомендацій, як основи для власних стандартів, технічних регламентів та відповідних процедур оцінки відповідності України.

Крім того, Угодою закріплено *добровільність стандартів, за винятком технічних регламентів*. З дати вступу до СОТ усі чинні національні та регіональні (місцеві) стандарти стають добровільними, за винятком тих, на які є посилання або про які йдеться у технічних регламентах, розроблених для захисту інтересів національної безпеки держави, запобігання шахрайським діям, захисту здоров'я та життя людей, тварин, рослин та захисту навколишнього середовища тощо.

Деклараційний принцип підтвердження відповідності, передбачений Угодою, означає те, що держава-член СОТ зобов'язується поширювати практику підтвердження відповідності на основі декларацій

виробника, без вимоги реєстрації або підтвердження національними органами щодо відповідного технічного регламенту. Незалежно від графіка, наведеного у документі, Україна не буде застосовувати стандарти, технічні регламенти або процедури оцінки відповідності таким чином, щоб створювати перепони міжнародній торгівлі, перешкоджати імпорту та дискримінувати індивідуальних експортерів та постачальників¹.

§ 3. Адаптація аграрного законодавства України до вимог законодавства ЄС

ЄС є головним торговельним партнером України, експорт української сільськогосподарської продукції до ЄС складає 30,9 відсотка всього експорту від загального обсягу, а імпорт сільськогосподарської продукції з ЄС – відповідно 39 відсотків усього імпорту. За останні десять років експорт української сільськогосподарської продукції до ЄС зріс у шість разів. Серед товарів, які Україна експортує до ЄС, переважають зернові культури, насіння олійних культур, соняшникова олія, відходи харчової промисловості².

Угодою про асоціацію між Україною та ЄС від 27 червня 2014 р. гл. 17 передбачається, що сторони співпрацюють із метою сприяння розвитку сільського господарства та сільських територій, зокрема шляхом поступового зближення політик та законодавства.

Співробітництво між Сторонами охоплює такі сфери: 1) сприяння взаємному розумінню політик у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій; 2) посилення адміністративних спроможностей на центральному та місцевому рівнях щодо планування, оцінки та реалізації політики; 3) заохочення сучасного та сталого сільськогосподарського виробництва, із урахуванням необхідності захисту навколишнього середовища та тварин, зокрема поширення застосування методів органічного виробництва та використання біотехнологій, серед

---

¹ Комплексне порівняльно-правове дослідження відповідності законодавства України у сфері нетарифних бар'єрів в торгівлі між Україною та ЄС: технічні бар'єри та санітарія і фітосанітарія / Держ. департамент з питань адаптації законодавства. Київ, 2011. URL: <https://minjust.gov.ua/file/23501>.

² Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій : проект від 26 жовт. 2015 р. URL: <http://minagro.gov.ua/node/16025>.

іншого шляхом впровадження найкращих практик у цих сферах; 4) обмін знаннями та найкращими практиками щодо політики розвитку сільських територій з метою сприяння економічному добробуту сільських громад; 5) покращення конкурентоспроможності сільськогосподарського сектору та ефективності і прозорості ринків, а також умов для інвестування; 6) поширення знань шляхом проведення навчальних та інформаційних заходів; 7) сприяння інноваціям шляхом проведення досліджень та просування системи дорадництва до сільськогосподарських виробників; посилення гармонізації з питань, які обговорюються в рамках міжнародних організацій; 8) обмін найкращими практиками щодо механізмів підтримки політики у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій; 9) заохочення політики якості сільськогосподарської продукції у сферах стандартів продукції, вимог щодо виробництва та схем якості.

Із метою здійснення співробітництва Сторони підтримують поступове зближення та гармонізацію з відповідним правом та регуляторними стандартами ЄС, зокрема з тими, що визначені у Додатку XXXVIII до цієї Угоди, яким передбачено регламенти, директиви, рішення, рекомендації та повідомлення ЄС, які є частиною юридичних стандартів, що розглядаються Україною при поступовому наближенні законодавства щодо: 1) якості продукції; 2) органічного виробництва; 3) застосування генетично модифікованих організмів; 4) стандартів торгівлі рослинами, насінням рослин, продуктами, отриманими з рослин, фруктами та овочами; 5) стандартів торгівлі живими тваринами та продуктами тваринництва.

Адаптація вітчизняного аграрного законодавства до вимог якості продукції. Передбачається наблизити вітчизняне законодавство щодо якості та безпечності сільськогосподарської продукції шляхом виконання низки актів, серед яких: Регламент Ради (ЄС) № 510/2006 від 20 березня 2006 р. про захист географічних зазначень і позначень походження сільськогосподарської продукції та продуктів харчування; Регламент Ради (ЄС) № 509/2006 від 20 березня 2006 р. про гарантований традиційний склад та спосіб виробництва сільськогосподарської продукції та продуктів харчування; Регламент Комісії (ЄС) № 1216/2007 від 18 жовтня 2007 р., що визначає детальні правила імплементації Регламенту Ради (ЄС) № 509/2006 про гарантований традиційний склад та спосіб виробництва, забезпечення безпеки продукції харчового призначення.

Зокрема, Регламент № 178/2002 від 28 січня 2002 р. «Про встановлення загальних принципів і вимог законодавства про харчові продукти, створення Європейського органу з безпеки харчових продуктів і встановлення процедур у питаннях, пов'язаних із безпекою харчових продуктів» є обов'язковим для всіх країн ЄС, встановлює вимоги безпечності до харчових продуктів та кормів, які можуть бути розміщені на ринку ЄС, а також визначає систему швидкого повідомлення про наявність ризику для здоров'я людини, пов'язаного з харчовим продуктом чи кормом – RASFF¹. У разі виявлення загрози, пов'язаної з імпортом до ЄС, або коли вантажу відмовлено у пропуску на територію ЄС, Комісія відразу повідомляє всі прикордонні інспекційні пости в ЄС, а також країну походження такого товару.

Регламент № 852/2004 від 29 квітня 2004 р. передбачає, що всі продукти, які заплановано на експорт до ЄС, мають відповідати положенням цього Регламенту. Загальні правила щодо гігієни харчових продуктів для операторів ринку. Його положення мають застосовуватись на всіх стадіях виробництва, переробки, транспортування, розповсюдження.

При цьому безпека продовольства забезпечується впровадженням і підтримкою системи НАССР (система аналізу ризиків, небезпечних чинників і контролю критичних точок). Відповідно до якої жодне підприємство не може розпочати свою діяльність, якщо відсутня розроблена система самоконтролю, яка базується на принципах НАССР.

Впровадження, підтримка та сертифікація системи НАССР проводиться для країн ЄС відповідно до вимог Регламенту Європейського Парламенту і Ради Європейського Співтовариства № 852/2004 від 29 квітня 2004 р.

Україною для приведення у відповідність норм національного законодавства щодо безпеки та якості сільськогосподарської продукції було прийнято низку змін до нормативно-правових актів, зокрема Законом України від 22 липня 2014 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо харчових продуктів», передбачалося

---

¹ Система швидкого сповіщення за якістю продуктів харчування та кормів ЄС (RASFF) – мережа, яка об'єднує контролюючі органи країн-учасниць, що відповідають за безпеку продуктів харчування та кормів. Система створена з метою надання органам, що здійснюють нагляд за безпекою та якістю харчових продуктів, ефективного засобу для оперативного обміну інформацією про випадки виявлення харчової продукції, що становить небезпеку для здоров'я людини.

внесення змін до Закону України від 17 липня 1997 р. «Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції», Закону України від 31 травня 2007 р. «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів», Закону України від 24 лютого 1994 р. «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», а також Закон України від 23 грудня 1997 р. «Про безпечність та якість харчових продуктів» викладено у новій редакції – Закон України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів».

Адаптація вітчизняного аграрного законодавства у сфері органічного виробництва передбачає застосування таких документів: Регламенту Ради (ЄС) № 834/2007 від 28 червня 2007 р. про органічне виробництво та маркування органічної продукції, який скасовує Регламент (ЄЕС) № 2092/91; Регламенту Комісії (ЄС) № 889/2008 від 5 вересня 2008 р., що визначає детальні правила імплементації Регламенту Ради (ЄС) № 834/2007 від 28 червня 2007 р. про органічне виробництво та маркування органічної продукції стосовно органічного виробництва, маркування і контролю; Регламенту Комісії (ЄС) № 1235/2008 від 8 грудня 2008 р., що визначає детальні правила імплементації Регламенту Ради (ЄС) № 834/2007 від 28 червня 2007 р. умови імпорту органічних продуктів з третіх країн.

Відповідно до Регламенту Ради (ЄС) № 834/2007 від 28 червня 2007 р. щодо органічного виробництва та маркування органічних продуктів органічною продукцією може називатися тільки продукція, виробництво якої здійснюється відповідно до затверджених правил органічного виробництва (стандартів), які передбачають мінімізацію використання отрутохімікатів, синтетичних мінеральних добрив для живлення ґрунту та рослин, гормонів, антибіотиків та стимуляторів росту, а також заборону використання ГМО. Продукти можуть бути позначені й ідентифіковані як «органічні», якщо принаймні 95% їх інгредієнтного складу є органічним¹.

---

¹ Див.: Аналіз впливу асоціації з Європейським Союзом на агропромисловий сектор Чернігівського та Миколаївського регіонів / В. М. Бойко, Д. М. Дибченко, Р. М. Олексенко, М. М. Селінний, Г. І. Сич / Сівер. ін-т регіон. досліджень. Чернігів : Сівер. центр післядиплом. освіти, 2014. 116 с.

В Україні правові та економічні основи виробництва та обігу органічної сільськогосподарської продукції та сировини визначаються Законом України від 10 липня 2018 р. «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції», введеним в дію 2 серпня 2019 р.

Адаптація вітчизняного законодавства до вимог застосування генетично модифікованих організмів. Рекомендацією Комісії від 23 липня 2003 р. щодо принципів розвитку національних стратегій та найкращих практик задля забезпечення співіснування генетично модифікованих зернових та традиційного і органічного виробництва (фермерства), встановлено вимоги до маркування ГМО, метою якого є надання споживачам необхідної інформації для вибору між генетично модифікованими та звичайними продуктами. При цьому маркування генетично модифікованих організмів може бути добровільним та обов'язковим. У випадку обов'язкового маркування об'єктом норм є наявність ГМО в готовій продукції (лише продукти, де знайшли сліди ГМО, підлягають маркуванню) або ГМО-технологія як процес виробництва, де будь-який продукт, отриманий з ГМО, підлягає маркуванню, незалежно від того, чи містить він ГМО, чи ні.

Головними категоріями продуктів, що не підлягають обов'язковому маркуванню, є м'ясо та продукція тваринного походження, отримана з тварин, що споживали ГМО-корми. Такі продукти вважають продуктами, що вироблені за допомогою ГМО. Маркуванню не підлягає продукція, вміст ГМО якої становить менше 0,9%¹.

Основним національним нормативним актом у сфері використання ГМО є Закон України від 31 травня 2007 р. «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів», проте зазначений нормативно-правовий акт ще не повною мірою приведено у відповідність до вимог ЄС.

Серед адаптації *стандартів торгівлі рослинами, насінням рослин, продуктами, отриманими з рослин, фруктами та овочами* необхідно зазначити такі акти: Директива Ради № 2001/111/ЄС від 20 грудня

---

¹ Див.: Аналіз впливу асоціації з Європейським Союзом на агропромисловий сектор Чернігівського та Миколаївського регіонів / В. М. Бойко, Д. М. Дибченко, Р. М. Олексенко, М. М. Селінний, Г. І. Сич / Сівер. ін-т регіон. досліджень. Чернігів : Сівер. центр післядиплом. освіти, 2014. 116 с.

2001 р. про певні види цукру, призначені для споживання в їжу; Директива Ради №2002/54/ЄС від 13 червня 2002 р. про торгівлю насінням буряка; Директива Ради №2002/55/ЄС від 13 червня 2002 р. про торгівлю насінням овочів; Директива Ради №2002/56/ЄС від 13 червня 2002 р. про торгівлю насіннєвою картоплею; Директива Ради №2002/57/ЄС від 13 червня 2002 р. про торгівлю насінням олійних та волокнистих культур; Директива Ради №2001/112/ЄС від 20 грудня 2001 р., що стосується фруктових соків та певних подібних продуктів, призначених для споживання в їжу; Регламент Комісії (ЄС) №1580/2007 від 21 грудня 2007 р., який встановлює правила впровадження регламентів Ради (ЄС) №2200/96 від 28 жовтня 1996 р., №2201/96 від 28 жовтня 1996 р. та (ЄС) №1182/2007 від 26 вересня 2007 р. у галузі виробництва фруктів та овочів та ін.

При цьому особливого значення набувають дотримання вимог до якості та безпечності зернових культур, які встановлені Регламентом ЄС №1881/2006 від 19 грудня 2006 р., визначає максимальні рівні для певних забруднювачів у зернових; та Регламентом ЄС №687/2008 від 18 липня 2008 р., визначено процедури для приймання зернових інтервенційними агентствами та методи оцінки якості зернових.

Адаптація вітчизняного законодавства у сфері зернових культур потребує закріплення у Законі України від 4 липня 2002 р. «Про зерно та ринок зерна в Україні» переліку культур, що охоплюються поняттям «зерно», із присвоєнням кожній позиції коду відповідно до Державного класифікатора продукції і послуг, а також чітко визначити поняття маркетингового року відповідно до положень законодавства ЄС¹.

Стандарти торгівлі живими тваринами та продуктами тваринництва передбачають дотримання низки документів, серед яких: Регламент (ЄС) №1760/2000 Європейського Парламенту та Ради від 17 липня 2000 р. про встановлення системи ідентифікації і реєстрації великої рогатої худоби та маркування яловичини та продуктів із яловичини, Регламент Комісії (ЄС) №589/2008 від 23 червня 2008 р., що встановлює детальні правила впровадження Регламенту (ЄС) №1234/2007 від 22 жовтня 2007 р. щодо стандартів торгівлі яйцями; Регламент Комісії (ЄС) №273/2008 від 5 березня 2008 р., що встановлює детальні правила застосування Регламенту Ради (ЄС) №1255/1999 від 17 травня 1999 р.

¹ Див.: Богдан А. Й. Правове забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції в Україні у контексті вимог законодавства ЄС : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2010. 20 с.

стосовно методів аналізу та оцінки якості молока та молочних продуктів; Регламент Ради (ЄЕС) № 3220/84 від 13 листопада 1984 р., що визначає шкалу Співтовариства для класифікації свинячих туш; Регламент Комісії (ЄС) № 543/2008 від 16 червня 2008 р., що встановлює детальні правила застосування Регламенту (ЄС) № 1234/2007 від 22 жовтня 2007 р. щодо стандартів торгівлі м'ясом птиці; Поправки до Директиви Ради № 2001/110/ЄС від 20 грудня 2001 р. щодо меду.

При цьому в аспекті адаптації національного законодавства до норм ЄС особливого значення набуває прийняття спеціального Закону «Про м'ясо та м'ясні продукти», оскільки правове забезпечення виробництва м'яса є незадовільним і потребує узгодження з *acquis communautaire*, зокрема щодо визначення таких основних категорій, як «м'ясо», «м'ясні продукти», «бойня»; врегулювання відносин з ідентифікації та реєстрації сільськогосподарських тварин; надання державної допомоги виробникам м'яса і м'ясної продукції, маркування та пакування м'ясної продукції; регламентація відносин у сфері використання генетично модифікованих організмів при виробництві м'яса і м'ясних продуктів, виготовленні кормів для сільськогосподарських тварин, призначених для забою¹.

§ 4. Спільна аграрна політика та особливості державної підтримки аграрних підприємців в ЄС

Головні цілі Спільної аграрної політики Європейського Союзу (далі – САП) були передбачені Римським договором 1957 р., серед яких: підвищення продуктивності аграрного сектору шляхом сприяння технічному прогресу, забезпечення раціонального розвитку сільськогосподарського виробництва та оптимального використання факторів виробництва, забезпечення прийняттого рівня життя для тих, хто працює у сільському господарстві і орієнтовані на збільшення їх доходів; стабілізація ринків агропродовольчої продукції, захист виробників і споживачів від впливу зовнішніх факторів; гарантування забезпечення населення держав-членів Співтовариства якісним продовольством за рахунок власного виробництва продукції, а також, що дуже

¹ Див.: Правове регулювання виробництва сільськогосподарської продукції : навч. посіб. / за ред. А. М. Статівки. Харків : Юрайт, 2015. С. 262–263.

важливо, забезпечення населення держав-учасниць продовольчою продукцією за доступними цінами.

На перших етапах функціонування САП основним пріоритетом був вибір інструментів підтримки та джерел фінансування. Ключовими інструментами при цьому стали цінова підтримка зернових, молока і цукру, інтервенційні закупки та різноманітні митні збори з метою захисту від дешевого імпорту. Протягом 10-річного періоду з початку 60-х до 70-х рр. відбувався поступовий перехід від індивідуальних митних протекціоністських заходів кожної країни до спільних методів захисту країн ЄС (митний союз) від імпорту. Всі надходження від митних зборів скеровувалися до бюджету ЄС. Зародження політики сільського розвитку базувалось на трьох Директивах 1972 р., які стосувались модернізації аграрного сектору. Перший територіальний елемент був введений Директивою 1975 р. шляхом визначення гірських, менш сприятливих районів, які мають право на спеціальні заходи. Метою прийняття цих документів було зменшення негативних наслідків прискороного розвитку сільського господарства, які набули загрозливих масштабів у деяких сільських районах, і збереження природного середовища та сільського ландшафту¹.

Проте після опублікування Європейською комісією документа «Майбутнє сільського населення» (англ. «The future of rural society», 1988), САП було зосереджено на розвиток сільських територій, вперше акцентувалася увага на необхідності розроблення Європейської політики сільського розвитку, в якому визнавалися проблеми соціально-економічної нерівності між регіонами, диспропорції розвитку міста і села, бідність, міграція та безробіття сільських жителів. Вирішення проблем передбачалось здійснити за допомогою нових заходів, зокрема через стимулювання диверсифікації сільської економіки для розвитку нових видів діяльності, розроблення об'єднаного підходу до вирішення проблем сільської місцевості із залучення місцевих ініціатив, проведення інформаційно-просвітницької діяльності, створення та впровадження об'єктів нової інфраструктури, запровадження заходів у галузі освіти і професійного навчання, розроблення комплексних програм розвитку сільських районів через залучення сільських громад щодо процесів вирішення нагальних проблем.

---

¹ Розвиток сільських територій в системі євроінтеграційних пріоритетів України : [монографія] / наук. ред. В. В. Борщевський / НАН України. Ін-т регіон. досліджень. Львів, 2012. С. 8.

Документ передбачав *диференційований принцип розвитку сільських територій*, відповідно до поділу їх на три категорії: 1) сільські території з високим антропогенним та економічним тиском (знаходяться поруч з великими містами), проблема яких полягає в необхідності відновлення порушених ландшафтів та навколишнього середовища, які були пошкоджені внаслідок заходів, спрямованих на інтенсифікацію розвитку сільського господарства; 2) деградовані сільські території, основна проблема яких демографічна – міграція населення, старіння, високий рівень смертності населення; 3) особливо деградовані сільські території (знаходяться у гірській місцевості, на островах), проблема яких пов'язана з обмеженою можливістю запровадження диверсифікації сільської економіки¹.

Важливе значення для розвитку сільського господарства має *державна підтримка*. На рівні ЄС її надання визначається Регламентом Ради ЄС № 1698/2005 від 20 вересня 2005 р. щодо підтримки розвитку села з боку Європейського сільськогосподарського фонду розвитку села, яким передбачено такі види державної підтримки, як: надання допомоги молодим фермерам, пов'язаної з раннім виходом на пенсію; підтримки модернізації сільськогосподарських угідь; підтримки фермерів, які беруть участь у схемах з виробництва якісних продуктів харчування; допомоги для покращення навколишнього середовища і сільської місцевості².

У подальшому, з метою забезпечення сталого розвитку сільських територій, ефективного вирішення проблем населених пунктів, Європейським Союзом були розроблені програми розвитку сільських територій «Лідер I», «Лідер II», «Лідер+» (англ. «Leader»), основною метою яких стало залучення громадськості до вирішення проблем на принципі «знизу-вгору» шляхом обрання найбільш перспективних планів розвитку населених пунктів та їх фінансування із спеціально створених структурних фондів.

Так, програма «Лідер I» (1991–1994) спрямовувалась на досягнення таких цілей: 1) розвиток і структурна перебудова регіонів, розвиток яких відстає; 2) сприяння сільському розвитку шляхом надання допо-

¹ The Cork Declaration – A living countryside. URL: http://ec.europa.eu/agriculture/rur/cork_en.htm.

² Богдан А. Й. Щодо правових аспектів виробництва зерна в Україні порівняно з вимогами законодавства Європейського Союзу. *Право України*. 2009. № 11. С. 204.

моги розвитку і структурній перебудові сільських територій. Вона була розрахована лише на 217 сільських населених пунктів, з бюджетом фінансування 417 млн євро. Внаслідок запровадження цієї програми відбулося активне залучення місцевого населення до вирішення проблемних питань власних сільських населених пунктів; проведено тестування нової моделі сільського розвитку; вдалося здійснити заходи щодо диверсифікації сільської економіки.

Основними цілями програми «Лідер II» (1994–1999) визнано: 1) сприяння розвитку і структурній перебудові регіонів, розвиток яких відстає; 2) сприяння сільському розвитку шляхом надання допомоги розвитку і структурній перебудові сільських територій; 3) сприяння розвитку та структурній перебудові регіонів, в яких густина населення є надзвичайно низькою. Програма поширювалася більш ніж на 1000 сільських територій з бюджетом 1,755 млрд євро. Її результатами стало залучення громадськості до вирішення проблем сільських територій; активна участь державних органів у процесі сільського розвитку, ефективне тестування транснаціонального співробітництва.

Програма «Лідер +»(2000–2006) розрахована була на розвиток усіх сільських територій з бюджетом 2,02 млрд євро та сприяла розвитку села через запровадження диференційованому підходу до різних типів сільських регіонів, на основі принципу «змінюваної геометрії», що дозволило підвищити конкурентоспроможність сільських територій Європейського Союзу¹.

У подальшому було прийнято постанову Ради ЄС № 1698/2005 від 20 вересня 2005 р. «Про підтримку сільських територій через Європейський сільськогосподарський фонд розвитку сільських територій», основною метою якої передбачено сприяти вирішенню соціальних проблем шляхом впровадження спеціального органу Європейського сільськогосподарського фонду для розвитку сільських районів (EAFRD) задля фінансування соціальної сфери села. Документ передбачав чотири основних цілі: 1) підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської та лісової галузі шляхом: інвестицій, спрямованих на підвищення ефективності переробки і збуту на етапах створення пер-

---

¹ Кульчій І. М. Концепція LEADER як умова забезпечення сталого розвитку сільських територій: правовий аспект. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти* : матеріали «круглого столу» (м. Харків, 5 груд. 2014 р.). Харків, 2014. С. 224.

винної продукції; вдосконалення і розвиток інфраструктури, пов'язаної з розвитком, і адаптації сільського та лісового господарства; відновлення потенціалу сільськогосподарського виробництва, пошкоджених у результаті стихійних лих та внесення відповідних схем профілактики; здійснення заходів, спрямованих на підвищення якості виробництва та продукції; надання допомоги фермерам в адаптації до законодавства ЄС, частково компенсуючи додаткові витрати або втрати доходів унаслідок нових взятих зобов'язань; 2) поліпшення стану навколишнього середовища та сільської місцевості шляхом підтримки сталого розвитку, заохочуючи фермерів і власників лісів застосовувати методи землекористування, сумісні з необхідністю збереження навколишнього природного середовища, ландшафту та захисту і поліпшення природних ресурсів. Допомога також охоплює підтримку невиробничих інвестицій, пов'язаних з досягненням агро або лісових екологічних зобов'язань або досягнення інших цілей агроекологічних, а також заходів, спрямованих на поліпшення лісових ресурсів з екологічною метою (підтримка першого заліснення сільськогосподарських земель, створення системи агролісомеліорації або відновлення лісового потенціалу та запобігання стихійних лих); 3) якість життя в сільських районах і диверсифікація сільської економіки через диверсифікацію в бік несільськогосподарських видів діяльності, підтримку створення та розвитку мікропідприємств, розвитку та захисту туризму, підвищення якості життя в сільських районах, через фінансування створення та відновлення об'єктів соціальної інфраструктури, здійсненню заходів по збереженню та ефективному використанню сільської спадщини, розробленню та реалізації місцевої стратегії розвитку; 4) фінансова підтримка програми «Лідер», заснованої на місцевій стратегії розвитку на основі державно-приватного партнерства («місцеві ініціативні групи»). При цьому стратегії застосовуються до чітко визначених сільських територій для досягнення цілей, принаймні однієї з трьох попередніх цілей. Задля реалізації цього проекту Європейським фондом регіонального розвитку (анг. – EARDF) виділено з бюджету 96 млрд євро на період 2007–2013 рр., або 20% із коштів, виділених на САП¹.

¹ Council Regulation (EC) No 1698/2005 of 20 September 2005 on support for rural development by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD). URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32005R1698>.

Проте національним законодавством питання щодо залучення місцевих ініціатив при вирішенні проблем сільських територій ще не врегульовано. Проте в Концепції розвитку сільських територій на період до 2025 року, затвердженій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 вересня 2015 р. №995-р, серед заходів щодо вдосконалення системи управління сільськими територіями передбачено: створення правового поля для розвитку сільських територій; посилення ролі територіальних громад, сіл та селищ в плануванні та впровадженні заходів із розвитку сільських територій; сприяння розвитку державно-приватного партнерства для виконання проектів із розвитку сільських територій та залучення інвестицій; створення фонду розвитку сільських територій та його виплатних агенцій.

==== **Питання для самоконтролю**

1. Розкрийте сутність адаптації національного аграрного законодавства до вимог права ЄС.
2. Сформулюйте визначення *acquis communautaire*.
3. Визначте систему законодавства ЄС щодо виробництва сільськогосподарської продукції.
4. Визначте систему угод СОР, якими регулюється сільськогосподарська діяльність.
5. Надайте загальну характеристику Угоди СОР про сільське господарство.
6. Проаналізуйте санітарні та фітосанітарні заходи, передбачені Угодою СОР про застосування санітарних та фітосанітарних заходів.
7. За допомогою яких заходів надається державна підтримка сільському господарству відповідно до вимог СОР?
8. Які вимоги до якості та безпечності сільськогосподарської продукції містяться в законодавстві ЄС?
9. Розкрийте сутність Спільної аграрної політики ЄС.
10. Охарактеризуйте напрями співпраці в сільському господарстві, передбачені Угодою про асоціацію між Україною та ЄС від 27 червня 2014 р.
11. Проаналізуйте напрями державної підтримки сільського господарства в межах САП.

Розділ 17

Правове регулювання сталого розвитку сільських територій

---

§ 1. Сільські території як об'єкт аграрно-правового регулювання

Соціально-економічний розвиток сільських територій є однією з умов продовольчого та сировинного забезпечення держави. Виробництво сільськогосподарської продукції прямо пропорційно залежить від достатнього правового, організаційного та економічного забезпечення села. Саме тому сільські території є невід'ємним об'єктом аграрно-правового регулювання.

Правове регулювання розвитку сільських територій здійснюється різними нормативно-правовими актами, серед яких ключову роль має Закон України від 17 жовтня 1990 р. «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» (у редакції від 15 травня 1992 р.). Закон визначає умови, зміст і межі пріоритетності розвитку соціальної сфери села та агропромислового комплексу в структурі народного господарства, сприяє соціальній захищеності сільського населення.

Указ Президента України від 20 грудня 2000 р. № 1356/2000 «Про основні засади розвитку соціальної сфери села» спрямований на поліпшення організації життєзабезпечення сільського населення в умовах становлення приватного сектору в аграрній сфері, виходу національної економіки з кризи, розвитку економіки в ринкових умовах і мають ураховуватись у процесі визначення стратегічних напрямів розвитку економіки, підготовки та виконання державних, галузевих і регіональних програм та розроблення нормативно-правових актів з питань соціально-економічного розвитку держави в найближче десятиліття.

Законом України від 18 жовтня 2005 р. «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» передбачено, що основними складовими державної аграрної політики є комплекс правових, організаційних і економічних заходів, спрямованих на підвищен-

ня ефективності функціонування аграрного сектору економіки, розв'язання соціальних проблем сільського населення та забезпечення комплексного і сталого розвитку сільських територій.

Метою Концепції Комплексної програми розвитку українського села на 2006–2010 роки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 грудня 2005 р. № 536-р, передбачено реалізацію основних напрямів державної політики створення сприятливих умов для комплексного розвитку сільських територій, розв'язання соціальних проблем села, розвитку високоефективного конкурентоспроможного на внутрішньому і зовнішньому ринку аграрного сектору, забезпечення продовольчої безпеки країни, збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності.

Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158 спрямована на забезпечення життєздатності сільського господарства, його конкурентоспроможності на внутрішньому і зовнішньому ринку, гарантування продовольчої безпеки країни, збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності.

Вищенаведені нормативно-правові акти становлять основу правового регулювання сільських територій. Проте вітчизняне законодавство не містить поняття «сільські території», надаючи при цьому визначення синонімічним категоріям, таким як: «сільська місцевість» та «сільський район».

Законом України від 17 червня 2004 р. «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» *сільська місцевість* визначається як територія, що знаходиться за межами міст і є переважно зоною сільськогосподарського виробництва та сільської забудови.

Постановою Кабінету Міністрів України від 2 березня 2010 р. «Про затвердження Порядку здійснення моніторингу соціально-економічних показників розвитку регіонів, районів та міст обласного, республіканського в Автономній Республіці Крим значення» для визначення територій депресивними, надається визначення *«сільський район»* як район, у якому частка осіб, зайнятих у сільському господарстві, перевищує частку осіб, зайнятих у промисловості. У разі, коли частка осіб, зайнятих у промисловості, дорівнює частці осіб, зайнятих у сільському господарстві, район визнається промисловим за умови, що відношення обсягу реалізованої промислової продукції (робіт, послуг) на одну

особу до обсягу реалізованої сільськогосподарської продукції (робіт, послуг) на одну особу перевищує одиницю. Інші райони, які не відповідають таким умовам, вважаються сільськими. Сільський район, на території якого розташовані закриті або перебувають на стадії закриття вугледобувні та вуглепереробні підприємства, визнається промисловим незалежно від частки осіб, зайнятих у промисловості та сільському господарстві.

Важливими для розуміння сутності поняття «сільська територія» є категорії «місто», «сільський населений пункт». Під першою з них зазвичай розуміють значний за розміром населений пункт, адміністративно-територіальну одиницю. Другим же є населений пункт незначного розміру, що розташований поза межами міст.

Таким чином, у вузькому розумінні сільською територією можна вважати територію, що знаходиться поза межами міст та до якої входять як сільські населені пункти, так і переважно зони сільськогосподарського виробництва та сільської забудови¹.

Сільські території в широкому розумінні – це території, які знаходяться за межами міста (просторовий аспект), що охоплюють виробничий потенціал для заняття сільськогосподарською та пов'язаною з нею іншою діяльністю (галузевий аспект), інфраструктуру та населення (соціальний аспект), яке на ній проживає².

Сільські території також можна розглядати як просторово-географічне середовище проживання і виробничої діяльності населення, яке у переважній більшості займається сільськогосподарським виробництвом і організоване переважно в межах окремого сільського населеного пункту з територіальним органом управління на рівні сільської ради, а також – середовище розміщення виробничих і рекреаційних ресурсів, необхідних для забезпечення життєдіяльності сільського населення і сільськогосподарської діяльності на цій території³.

---

¹ Уркевич В. Ю. Про категорію «сталий розвиток сільських територій». *Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 трав. 2010 р., м. Біла Церква). Біла Церква : БНАУ, 2010. С. 25.

² Кульчій І. М. Організаційно-правове забезпечення диверсифікації сільських територій за участю сільськогосподарських товаровиробників : монографія. Харків : Юрайт, 2015. С. 43.

³ Єрмоленко В. М. Особливості формування категорії «сталий розвиток сільських територій». *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. Серія «Право»* / редкол.: Д. О. Мельничук (голова) та ін. 2010. Вип. 156. С. 54–55.

Порядок віднесення населених пунктів до міських або сільських територій передбачено положенням Президії Верховної Ради Української РСР від 12 березня 1981 р. № 1654-Х «Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР». Відповідно до нього сільськими населеними пунктами визнаються ті, які за відповідними показниками (кількість та склад населення, сфера зайнятості та розвиток інфраструктури) не належать до міських.

На міжнародному рівні у статистичних цілях існують дві *методики визнання території сільською*. Перша була розроблена Організацією економічного співробітництва та розвитку (далі – ОЕСР). В основі цієї методики лежить показник щільності населення. Ця методика розрахована на два етапи. Перший – адміністративні одиниці визнаються як сільські, якщо щільність населення на таких територіях менше 150 осіб на квадратний кілометр. На другому етапі ці регіони класифікуються на три категорії: 1) переважно сільські регіони (якщо понад 50% населення регіону проживає в селах (показник щільності менше ніж 150 чол./км); 2) проміжні області якщо від 15% до 50% населення регіону проживає в сільській місцевості; 3) переважно міським регіоном: якщо менше 15% населення регіону проживає в сільській місцевості¹.

Ця методика зручна в тому випадку, коли необхідно надати характеристику різних типів областей на національному рівні. Проте на першому рівні така методика вимагає інформації про чисельність населення та площу території досліджуваного об'єкта. Така характеристика може бути зроблена тільки за довготривалий період (в цілому кожні 10 років, коли береться до уваги національний перепис населення). Нині методика ОЕСР із визначення сільських територій є єдиною, яка отримала міжнародне визнання.

Другою є методика, розроблена Європейським Союзом у 2010 р. Суть її полягає в тому, що спочатку визначаються за показниками щільності 300 чоловік на км² і мінімальним населенням 5000 осіб міські території, інші ж території, показник яких є меншим, визнаються сільськими. За цією схемою в Європейському Союзі 24% населення, що проживає в регіонах, які класифікуються як «переважно сільські»,

---

¹ OECD, Creating rural indicators for shaping territorial policy, Paris, 1994. URL: www.oecd.org/gov/regional-policy/15181756.doc

що на 4% більше порівняно з результатами, отриманими за методологією ОЕСР¹.

За законодавством Європейського Союзу термін «*сільська місцевість (територія)*» тлумачиться як територія, що розташована на значній відстані від ділової активності центрів і відчуває певні труднощі з одержанням її населенням необхідного комплексу економічних і соціальних благ. Тобто основною ознакою такої території у цьому випадку є доступність соціально-побутових послуг для населення².

§ 2. Сталий розвиток сільських територій та його правове забезпечення

Основними складовими державної аграрної політики є комплекс правових, організаційних і економічних заходів, спрямованих на підвищення ефективності функціонування аграрного сектору економіки, розв'язання соціальних проблем сільського населення та забезпечення комплексного і сталого розвитку сільських територій.

Поняття «сталий розвиток» походить від англ. *sustainable development*, дослівний переклад якого з урахуванням контексту, на думку вчених, може бути «життєздатний розвиток», а розширене його тлумачення – всебічно збалансований розвиток³.

Концепція «сталого розвитку» вперше була оприлюднена у звіті «Наше спільне майбутнє» (1987), розробленому Всесвітньою комісією з навколишнього природного середовища, створеною за ініціативою Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй, в якому надавалося визначення «сталого розвитку» як такого, що задовольняє потреби теперішнього часу та не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти власні потреби⁴.

---

¹ OECD, *Creating rural indicators for shaping territorial policy*, Paris, 1994. URL: www.oecd.org/gov/regional-policy/15181756.doc

² Гафурова О. Сільські території: поняття, ознаки, класифікація. *Підприємництво, госп-во і право*. 2010. №8. С. 85.

³ Збарський В. К., Поозенко Л. П., Носова А. Ю. Сталий розвиток сільських територій: методичні розробки. Київ : НУБіП України, 2011. С. 3.

⁴ Report of the World Commission on Environment and Development: *Our Common Future*. 1987. URL: <http://www.un.org/documents/ga/res/42/ares42-187.htm>.

На конференції ООН із навколишнього природного середовища та розвитку («Саміт Землі», Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) сталий розвиток визнано стратегією існування на ХХІ ст. Результати роботи конференції знайшли своє відображення в офіційному документі – «Порядок денний на ХХІ століття» (Agenda XXI). Цим актом підкреслювалося, що людство стикається з низкою проблем, серед яких: поширення диспропорцій як між країнами, так і всередині країн; збільшення рівня бідності; голод; хвороби; неграмотність; погіршення стану екосистем, від яких залежить добробут. Вирішення означених проблем передбачалося здійснити шляхом інтеграції навколишнього середовища і розвитку, приділення їм більшої уваги з метою задоволення основних потреб, підвищення рівня життя для всіх, кращого захисту та раціонального використання екосистем і більш безпечного і благополучного майбутнього. При цьому основною ідеєю саміту було запровадження глобального партнерства з метою сталого розвитку¹.

За визначенням Генеральної Асамблеї ООН *сталий розвиток* – це такий розвиток суспільства, який дозволяє задовольняти потреби нинішнього покоління, не завдаючи при цьому шкоди можливостям майбутніх поколінь задовольняти власні потреби, який ґрунтується на таких ключових *принципах*: 1) людство дійсно може надати розвитку сталого і довготривалого характеру, для того щоб він відповідав потребам людей, що живуть зараз, не втрачаючи при цьому можливості майбутнім поколінням задовольняти свої потреби; 2) обмеження, які існують у галузі експлуатації природних ресурсів, відносні. Вони пов'язані з сучасним рівнем техніки і соціальної організації, а також із здатністю біосфери до самовідновлення; 3) необхідно задовольнити елементарні потреби всіх людей і всім надати можливість реалізувати свої надії на благополучне життя. Без цього сталий і довготривалий розвиток просто неможливий. Одна з головних причин виникнення екологічних та інших катастроф – злидні, які стали у світі звичайним явищем; 4) необхідно налагодити стан життя тих, хто користується надмірними засобами (грошовими і матеріальними), з екологічними можливостями планети, зокрема щодо використання енергії; 5) розміри і темпи росту населення повинні бути

---

¹ Agenda 21. 1992. URL: <http://www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?documentid=52>.

погоджені з виробничим потенціалом глобальної екосистеми Землі, що змінюється¹.

Необхідність поширення ідей сталого розвитку було задекларовано на подальших самітах та конференціях ООН. Зокрема, на «Саміті Землі + 5» (Ріо-де-Жанейро, 1997 р.) Генеральною Асамблеєю ООН ухвалено Програму дій із подальшого впровадження Порядку денного на XXI століття, якою зазначалося, що економічний і соціальний розвиток та охорона навколишнього середовища є взаємозалежними і взаємодоповнюючими компонентами сталого розвитку. Економічне зростання є необхідною передумовою економічного і соціального розвитку всіх країн. Однак економічне зростання може сприяти сталому розвитку тільки в тому разі, якщо забезпечене повномасштабне використання його благ, і тому має відбуватися із урахуванням принципів рівності, справедливості, а також соціальних і екологічних факторів. Ця програма дій також зобов'язала всі країни розробити національні стратегії сталого розвитку. Країни, що вже розробили такі стратегії, повинні продовжувати свої зусилля щодо їх вдосконалення та ефективного впровадження. Також наголошувалося на необхідності активно сприяти розробці місцевих порядків денних на XXI ст. та інших місцевих програм сталого розвитку².

Крім того, на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі у 2002 р. прийнято Декларацію зі сталого розвитку, якою затверджувались рекомендації щодо пріоритетів та наступних кроків із прискорення виконання цілей та завдань, визначених попередніми документами, підтверджувалась необхідність термінових дій щодо прийняття національних стратегій сталого розвитку³.

На конференції ООН зі сталого розвитку (Ріо+20, Ріо-де-Жанейро, 2012 р.) було прийнято підсумковий документ «Майбутнє, якого ми хочемо», яким закріплювалась необхідність створення «зеленої еконо-

---

¹ Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future. 1987. URL: <http://www.un.org/documents/ga/res/42/ares42-187.htm>.

² Программа действий по дальнейшему осуществлению Повестки дня на XXI век, принятая Генеральной Ассамблеей на девятнадцатой специальной сессии (23–28 июня 1997 года). 1997. URL: <http://www.preventionweb.net/files/resolutions/N9777475.pdf>.

³ Йоханнесбургская декларация по устойчивому развитию. Принята на Всемирной встрече на высшем уровне по устойчивому развитию (Йоханнесбург, Южная Африка, 26 августа – 4 сентября 2002). URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/decl_wssd.shtml.

міки» для досягнення сталого розвитку і виведення людей за межі бідності та покращення міжнародної координації сталого розвитку.

Глобальна ідея сталого розвитку передбачає досягнення збалансованого розвитку економічної, екологічної та соціальної сфер життєдіяльності людства, за якого забезпечуються потреби нинішнього покоління, не завдаючи шкоди можливостям майбутніх поколінь задовольняти власні потреби.

Нормативною передумовою формування законодавства про сталий розвиток сільських територій у нашій державі є Закон України від 17 жовтня 1990 р. «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» (в редакції від 15 травня 1992 р.), у преамбулі якого зазначається, що пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу об'єктивно випливає з виняткової значущості та незамінності виробленої продукції сільського господарства у життєдіяльності людини і суспільства, з потреби відродження селянства як господаря землі, носія моралі та національної культури. Високий рівень соціально-економічного розвитку села є основною умовою продовольчого та сировинного забезпечення республіки, її економічної незалежності.

Крім того, Законом України від 18 жовтня 2005 р. «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» передбачено, що основні засади державної аграрної політики спрямовані на забезпечення сталого розвитку аграрного сектору національної економіки системності та комплексності під час здійснення заходів з реалізації державної аграрної політики всіма органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

У подальшому з метою ефективного розвитку аграрного сектору шляхом забезпечення єдності економічних, соціальних та екологічних інтересів суспільства для стабільного забезпечення населення якісною, безпечною, доступною вітчизняною сільськогосподарською продукцією та промисловістю сільськогосподарською сировиною, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 р. № 806-р було схвалено Стратегію розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року. Серед стратегічних цілей розвитку аграрного сектору передбачено: гарантування продовольчої безпеки держави; забезпечення прогнозованості розвитку та довгострокової стійкості аграрного сектору шляхом розвитку різних форм господарювання; сприяння розвитку сільських населених пунктів та формування середнього кла-

су на селі шляхом забезпечення зайнятості сільського населення та підвищення рівня доходів; підвищення рівня інвестиційної привабливості галузей аграрного сектору та фінансової безпеки сільськогосподарських підприємств; підвищення конкурентоспроможності вітчизняної сільськогосподарської продукції, ефективності галузей, забезпечення стабільності ринків; розширення участі України у забезпеченні світового ринку сільськогосподарською продукцією; раціональне використання земель сільськогосподарського призначення та зменшення техногенного навантаження аграрного сектору на навколишнє природне середовище.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 вересня 2015 р. № 995-р схвалено Концепцію розвитку сільських територій, якою окреслено головні пріоритети розвитку сільських територій та механізм підготовки аграрного та сільського сектору держави до функціонування в умовах зони вільної торгівлі з ЄС. Метою Концепції є створення необхідних організаційних, правових та фінансових передумов для сільського розвитку шляхом: диверсифікації економічної діяльності; збільшення рівня реальних доходів від сільськогосподарської та несільськогосподарської діяльності на селі; досягнення гарантованих соціальних стандартів і покращення умов проживання сільського населення; охорони навколишнього природного середовища, збереження та відновлення природних ресурсів у сільській місцевості; збереження сільського населення як носія української ідентичності, культури і духовності; створення умов для розширення можливостей територіальних громад села, селища для розв'язання існуючих у них проблем; приведення законодавства у сфері сільського розвитку відповідно до стандартів ЄС. Реалізація Концепції дасть змогу перемістити фокус аграрної політики держави з підтримки аграрного сектору економіки на підтримку сільського розвитку – поліпшення якості життя та економічного благополуччя сільського населення.

Сталий розвиток сільських територій – це комплекс суспільних відносин, що виникають у зв'язку зі стабільним розвитком спільноти, яка проживає в сільській місцевості, а також забезпечує зростання і підвищує ефективність аграрного сектору економіки, рівень і якість життя, поліпшує екологічну, економічну і соціальну ситуацію в сільській місцевості.

У науці аграрного права висловлена думка щодо доцільності розроблення та прийняття Закону «Про сталий розвиток сільських тери-

торій». Запропонований закон, по-перше, дав би змогу закріпити визначення сталого розвитку сільських територій, оскільки фахівці, представники юридичної й економічної наук повинні оперувати легально закріпленими категоріями. По-друге, такий закон став би базисним. Він дозволив би відокремити виробничу сферу на селі від соціальної сфери села і сталого розвитку сільських територій, а отже, зумовив би окреме фінансування, матеріально-технічне забезпечення цієї сфери. По-третє, такий закон, як нормативний акт вищої юридичної сили, визначив би правові, економічні та організаційні основи реалізації державної аграрної політики щодо сталого розвитку сільських територій¹.

Сталий розвиток сільських територій передбачає комплексний розвиток екологічної економічної та соціальної сфер села, які повинні перебувати у взаємодії і взаємозв'язку для того, щоб використання природних ресурсів сільських територій задовольняло потреби нинішнього покоління та здійснювалося без шкоди для можливості майбутніх поколінь задовольняти власні потреби².

§ 3. Правове регулювання сталого соціального розвитку села

Реалізація засад сталого розвитку сільських територій можлива через належне організаційно-правове забезпечення соціального розвитку села, який є частиною соціальної діяльності держави. Оскільки держава виконує своє призначення за допомогою відповідних функцій, то саме її соціальна функція має бути спрямована на пом'якшення і подолання нерівних умов проживання у містах і у селах, ліквідацію тягаря економічних труднощів між різними верствами населення, у тому числі й сільського.

Соціальний розвиток села характеризується такими ознаками. По-перше, це комплекс соціальних відносин, що пов'язані з облаштуванням сільських територій, створенням соціальної інфраструктури,

---

¹ Див.: Актуальні питання аграрного права України: теорія і практика : монографія / за ред. А. М. Статівки. Харків : ФІНН, 2010. С. 50.

² Див.: Проблеми правового забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні : монографія / за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Харків : Право, 2016. С. 40.

а також матеріальним і соціальним забезпеченням достатнього життєвого рівня сільського населення. Соціальна інфраструктура села включає будівництво об'єктів житлового призначення, доріг із твердим покриттям, газо-, водо-, енергопостачання, санітарно-побутового обслуговування, освіти, культури, охорони здоров'я, лікувально-оздоровчого призначення, а також розвиток транспортного сполучення, зв'язку та ін.

По-друге, вільний розвиток сільського мешканця. Ця ознака характеризується можливістю задоволення потреб селянина щодо морального, духовного і фізичного вдосконалення. Труд селянина – це особливий труд, специфіка якого полягає в тому, що він на сьогодні має більш тяжкі умови праці, усе ще низький рівень механізації. Саме тому поєднання розвитку інфраструктури села з відчуттям селянин-господар, отриманням справедливих доходів має стимулювати трудову активність працездатного сільського населення. Тоді праця на селі буде задовольняти не лише матеріальні й фізичні потреби сільського жителя, але й потреби більш високого порядку – морального і духовного.

По-третє, використання соціальних стандартів, що відповідають сучасному розвитку суспільства. Це означає, що соціальний розвиток села має бути прийнятним, відповідати певним вимогам якості в задоволенні потреб сільських мешканців незалежно від вікової групи в усіх гуманітарних сферах. Так, у сфері охорони здоров'я – підвищення якості первинної медико-санітарної допомоги, використання новітніх методів і технологій лікування; в освітній сфері – використання у навчальному процесі комп'ютерної техніки, підключення до Інтернету; у сфері житлово-комунального обслуговування – благоустрій житла з урахуванням нових стандартів забудови сільських територій, поліпшення його забезпечення засобами зв'язку, електро-, газо-, водопостачання і водовідведення; у сфері фізичної культури і спорту – створення умов для занять фізичною культурою за місцем проживання, будівництво та зміцнення наявної матеріально-технічної бази фізкультурно-спортивних комплексів тощо.

Наведені ознаки соціального розвитку села дозволяють сформулювати *поняття соціального розвитку села*, під яким слід розуміти комплекс суспільних відносин, які виникають у зв'язку з облаштуванням сільських територій, соціальним і матеріальним забезпеченням достатнього життєвого рівня сільського населення на рівні стандартів сучасного розвитку суспільства, а також вільного розвитку кожного

селянина, що передбачає задоволення його потреб матеріального, морального, духовного та фізичного характеру.

Діяльність держави щодо соціального розвитку села здійснюється на основі визначених правових принципів, тобто вихідних положень, які визначають мету правового регулювання, надають йому загальної направленості, визначають основні тенденції регулювання суспільних відносин у цій сфері.

Сутність *принципу пріоритетності соціального розвитку сільських територій* полягає в першочерговості вирішення соціальних проблем села, мешканців, які проживають на сільських територіях. Інакше кажучи, забезпеченню сприятливих загальних умов життєдіяльності населення та підвищення якості життя на селі, комплексному розвитку інфраструктури сільських територій державою надається переважне значення.

Зокрема, Законом України від 14 листопада 2017 р. «Про підвищення доступності та якості медичного обслуговування у сільській місцевості» визначаються правові, економічні та організаційні засади і напрями регулювання розвитку охорони здоров'я у сільській місцевості для забезпечення гарантій рівного доступу громадян до якісного та ефективного медичного обслуговування.

Принцип протекціонізму соціального розвитку села. Цей принцип характеризується сукупністю заходів внутрішньодержавного характеру. Головним є те, що протекціонізм соціального розвитку села набув чіткої вираженої правової форми. Це оформлено відповідними законами, підзаконними нормативними актами, у яких чітко визначені економічні, організаційні та фінансові заходи, що забезпечують такий протекціонізм.

Принцип поєднання місцевих і державних інтересів щодо соціального розвитку села. Місцеве самоврядування втілює місцеві корпоративні інтереси територіальних громад, тоді як держава – загальнонаціональні інтереси. Виходячи з того, що для місцевого самоврядування на відповідній території потрібні певні умови, однією з яких є узгодженість місцевих інтересів із регіональними та загальнодержавними, то відсутність будь-яких протиставлень інтересів щодо соціального розвитку села є нормальною.

Принцип управління розвитком сільських територій. Розвиток соціальної сфери села як складова реформування економічних відносин в умовах розбудови ринкової економіки України ставить на порядок

денний завдання щодо його управління. Зумовлено це тим, що на сьогодні відбувається складний процес переходу від галузевого до територіального управління соціальною інфраструктурою на селі.

Однією з головних умов успішного управління соціальною сферою села є створення необхідного потенціалу, включаючи кваліфіковану робочу силу, що відповідає сучасним вимогам до рівня соціально-інфраструктурного обслуговування сільського населення і устрою сільських поселень, які б забезпечували нормальні умови відтворення трудових ресурсів села та ін.

Принцип взаємної соціальної відповідальності громадян, суспільства та держави за послідовний розвиток соціальної сфери села. Запорукою успішного вирішення соціальних проблем села, які слід пов'язувати з постійним гарантуванням сільським мешканцям усієї системи життєзабезпечення, умов привабливості проживання і роботи на селі, навчання, зарплати, пенсійного, медичного, комунально-побутового забезпечення та інших критеріїв соціального розвитку села на рівні, що поступово наближував би село до кращих у цьому відношенні міських поселень, є створення як ефективного механізму соціального захисту сільського населення, що об'єднує всі ланцюги системи державних органів, роботодавців, громадян, суспільства, так і взаємної їх відповідальності за вирішення актуальних завдань соціального розвитку села.

Принцип здійснення судового захисту соціальних прав селян, сільських громад. Як у сфері економіки сільського господарства, так і в соціальній сфері села неможливо ефективно управляти без незалежного і неупередженого судочинства. Судова влада має такі широкі повноваження, яких немає ні у законодавця, ні у виконавчої влади. Саме прерогативою суду є примушення державного органу до відміни прийнятого рішення і відшкодування фізичній або юридичній особі шкоди, яка заподіяна незаконними діями посадових осіб¹.

Оскільки юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, то принцип здійснення судового захисту соціальних прав селянина, сільських громад – це гарантія законності, охорони їх законних інтересів².

Зазначені принципи виводяться або із законодавства про соціальний розвиток села, або ж із сутності виникаючих соціальних відносин.

---

¹ Алексеев С. С. Восхождение к праву: поиски и решения. М., 2001. С. 232.

² Статівка А. М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні. Харків : Право, 2007. С. 51–56.

Одним із перших законодавчих актів у цій сфері є Закон України від 17 жовтня 1990 р. «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» (в редакції Закону України від 15 травня 1992 р.). Згідно зі ст. 1 зазначеного Закону пріоритетність соціального розвитку села забезпечується державою шляхом здійснення організаційно-економічних і правових заходів.

У період роздержавлення й приватизації сільськогосподарських підприємств відбувалась передача в комунальну власність об'єктів соціальної інфраструктури, що належали реформованим сільськогосподарським підприємствам. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 5 вересня 1996 р. № 1069 «Про поетапну передачу у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду сільськогосподарських, переробних та обслуговуючих підприємств, установ і організацій агропромислового комплексу, заснованих на колективній та інших формах недержавної власності» та від 2 грудня 1996 р. № 1443 «Про поетапну передачу до комунальної власності об'єктів соціальної інфраструктури» були визначені умови передачі таких об'єктів. Починаючи з 1997 і до 2001 р. вона здійснювалась поетапно і безоплатно на основі розроблених і затверджених у встановленому законом порядку переліків об'єктів соціальної сфери.

Указом Президента України від 12 квітня 2000 р. № 584/2000 «Про забезпечення економічних інтересів і соціального захисту працівників соціальної сфери села та вирішення окремих питань, що виникли в процесі проведення земельної реформи» було передбачено спрощення порядку передачі в комунальну власність територіальних громад сіл і селищ об'єктів соціальної сфери, збудованих колективними сільськогосподарськими підприємствами.

Передача об'єктів соціальної інфраструктури в комунальну власність здійснювалась відповідно до Положення про порядок передачі в комунальну власність загальнодержавного житлового фонду, що перебував у повному господарському віданні або в оперативному управлінні підприємств, установ та організацій, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 листопада 1995 р. № 891.

Згідно з положенням Державної програми розвитку соціальної сфери села на період до 2005 року, затвердженої Указом Президента України від 15 липня 2002 р. № 640/2002, на розвиток соціальної інфраструктури села в 2003–2005 рр. мало бути спрямовано не менш як 30% видатків із Державного бюджету України на капітальні вкладення.

Ці заходи мали сприяти виділенню бюджетних коштів на розвиток соціальної інфраструктури села в обсягах, передбачених Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві».

Із метою збереження і розвитку сільських територій, забезпечення повноцінного відтворення в них сільського населення, були видані Укази Президента України від 18 жовтня 1997 р. № 1169/97 «Про Основні напрями соціальної політики на 1997–2000 роки», від 20 грудня 2000 р. № 1356/2000 «Про основні засади розвитку соціальної сфери села», від 15 липня 2002 р. № 640/2002 «Про першочергові заходи щодо підтримки розвитку соціальної сфери села».

Важливим для розвитку законодавства про соціальний розвиток села є Закон України від 18 жовтня 2005 р. «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року». Статтею 4 цього Закону визначені основні напрями комплексного розвитку сільських територій, підвищення соціального захисту та життєвого рівня селян.

Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року» від 19 вересня 2007 р. № 1158 передбачається вдосконалення системи управління розвитком сільських територій. Це дозволить забезпечити виконання вимог законодавства щодо державного інвестування розвитку соціальної інфраструктури села, запровадження прозорого і жорсткого порядку використання бюджетних коштів, які виділяються на будівництво об'єктів сільської інфраструктури, спрямовувати до місцевих бюджетів кошти, необхідні для виконання місцевими органами самоврядування покладених на них функцій щодо утримання закладів соціально-культурного призначення, надання побутових послуг сільському населенню та ін.

Аналіз наведених нормативних актів свідчить, що вони визначають коло організаційно-правових заходів щодо здійснення соціальних перетворень на селі, а саме: збільшення зайнятості сільського населення на сільськогосподарських підприємствах різних організаційно-правових форм та в особистих селянських господарствах за допомогою нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, її первинної переробки й збереження, поширення в сільській місцевості практики урізноманітнення видів господарської діяльності; підвищення продуктивності праці, рівня заробітної плати працівників сільськогосподарства та застосування науково обґрунтованих норм праці;

ефективне використання трудових ресурсів і робочого часу; відновлення діяльності раніше закритих і відкриття нових закладів соціально-культурного призначення в сільських населених пунктах; нарощування обсягів житлового будівництва на основі спеціальних програм його підтримки; збільшення обсягів виробництва інженерних мереж і споруд насамперед у регіонах, де відсутні місцеві джерела питної води та паливно-енергетичні ресурси; розвиток розвідних мереж водо- і газопроводів із метою повнішого завантаження існуючих магістралей та ін.

§ 4. Правові засади диверсифікації сільських територій

Реалізація основних засад сталого розвитку сільських територій потребує запровадження правових, організаційних та економічних механізмів, серед яких чільне місце займає диверсифікація сільських територій, яка з урахуванням усіх аспектів (екологічного, економічного та соціального) здатна вирішити нагальні проблеми у сільській місцевості.

У науці аграрного права диверсифікація аграрного сектору економіки розглядається як основний захід національної стратегії сталого розвитку сільських територій¹. Крім того, серед заходів, спрямованих на забезпечення належних умов проживання в сільській місцевості, які сприяють підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва, виокремлюються ті, що спрямовані на модернізацію та диверсифікацію сільськогосподарського виробництва².

На необхідності запровадження заходів, спрямованих на стимулювання диверсифікації, наголошує й міжнародне співтовариство. Так, у Рішенні Ради ЄС 2006/144/ЄС від 20 лютого 2006 р. передбачені стратегічні орієнтири для розвитку сільських регіонів із зазначенням основних напрямів діяльності по кожному з них. Серед таких пріо-

---

¹ Статівка А. М. Деякі організаційно-правові питання сталого розвитку сільських територій і диверсифікації аграрного сектору економіки. *Сучасні тенденції розвитку національного законодавства України* : зб. тез міжнар. наук.-практ. конф., 19–20 трав. 2011 р. / Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ : Вид. центр НУБіП України, 2011. С. 33.

² Гафурова О. В. Спільна аграрна політика Європейського Союзу: розвиток законодавства. *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. Серія «Право»*. 2011. Вип. 157. С. 80.

ритетів визначено і покращення якості життя в сільській місцевості та стимулювання диверсифікації сільської економіки, яке планується досягти за допомогою: підвищення економічної активності та зайнятості у сільській економіці і створення кращого територіального балансу як в економічному, так і в соціальному плані (туризм, ремесла та забезпечення розвитку сільських послуг); розвиток сільських територій за допомогою об'єднання комплексних ініціатив, серед яких диверсифікація, створення бізнесу, інвестиції в культурну спадщину, розвиток інфраструктури, сфери послуг та реконструкції; сприяння розвитку малого бізнесу та ремесел, які можуть спиратися на традиційні навички або вводити нові знання, сприяючи розвитку економічної інфраструктури; навчання молодих людей навичкам, необхідним для диверсифікації місцевої економіки; заохочення щодо поширення новітніх технологій, сприяння електронному бізнесу та електронній комерції; розробка положень та новаторського використання поновлюваних джерел енергії, які можуть сприяти створенню нових ринків для сільськогосподарської та лісової продукції, наданню послуг та диверсифікації сільської економіки; заохочення розвитку туризму; модернізації місцевої інфраструктури (телекомунікаційної інфраструктури, транспорту, енергетики і води)¹.

Національним законодавством питанням диверсифікації не приділено належної уваги, зокрема лише у постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року» від 19 вересня 2007 р. № 1158 серед шляхів і способів розв'язання проблем, які існують у сільській місцевості, передбачається здійсненні заходів щодо забезпечення розвитку інфраструктури аграрного ринку, диверсифікації каналів реалізації продукції, забезпечення якості та безпеки продовольства; а також з метою розвитку організаційно-правових форм господарювання вказується на необхідність сприяння диверсифікації підприємницької діяльності в сільській місцевості, розвитку сільського туризму, відродженню підсобних промислів та ремесел.

Так, слово «диверсифікація» походить від латинського *diversificatio* – зміна, різноманітність. У тлумачному словнику наводиться таке

---

¹ Council Decision of 20 February 2006 on Community strategic guidelines for rural development (programming period 2007 to 2013). *Official Journal of the European Union*. 2006. URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2006:055:0020:0029:EN:PDF>.

визначення «диверсифікація»: 1) надання чому-небудь різнобічного, комбінованого, багатгалузевого характеру. Поширення господарчої діяльності на нові сфери (розширення номенклатури продукції, видів наданих послуг тощо; 2) стратегія зменшення ризику фірми за допомогою розподілу інвестицій та інших ресурсів між декількома напрямками діяльності – виробництвом різнорідних товарів та наданням різних послуг. Проникнення фірм у галузі, які не мають прямого виробничого зв'язку або функціональної залежності від основної галузі їхньої діяльності¹.

У словнику економічних термінів «диверсифікація» визначається як: 1) один із напрямів інвестиційної політики підприємства, який полягає в інвестуванні коштів у різні види цінних паперів з метою мінімізації портфельного інвестиційного ризику, збільшення дохідності, ліквідності та нарощення капіталу; 2) розширення номенклатури (асортименту) товарів і послуг, що їх виробляє (надає) підприємство, з метою зменшення ризику можливих втрат капіталу та зниження доходів².

Таким чином, диверсифікація здебільшого визначається як економічне поняття, щодо розуміння якого серед науковців існує два підходи. За першим – диверсифікація розглядається через розширення асортименту продукції підприємства (випуском такої продукції підприємство займалося, але в цьому випадку змінюється вага, колір, застосовуються маркетингові заходи з метою оптимізації власної діяльності на ринку, виходу на його нові сегменти), за другим – розширення тих видів діяльності, які були не характерними для підприємства з метою мінімізувати ризики з боку банкрутства та конкуренції.

Безперечно, напрацювання вчених-економістів у цьому напрямі мають важливе значення для розуміння поняття диверсифікації. Проте, враховуючи вплив процесів глобалізації та інтеграції на всі сфери життєдіяльності суспільства видається, що це поняття необхідно розглядати в широкому сенсі, а не лише через призму економічної теорії, що означає її поширеність не лише на виробничу сферу, але й на соціальну та екологічну. Такий висновок можна зробити із самої етимології слова «diversus» – різний, віддалений, урізноманітнений. А беручи до уваги концепцію сталого розвитку, сучасне покоління, власне,

---

¹ Тлумачний словник української мови. URL: <http://uktdic.appspot.com/>.

² Словник економічних термінів. URL: <http://slovnyk.com.ua/terminu/slovo.php?id=1363>.

й повинне спрямовувати свою діяльність на урізноманітнення підходів до застосування природних ресурсів таким чином, щоб задовольняти не лише власні потреби, але й потреби майбутніх поколінь. Такий підхід до розуміння диверсифікації дозволяє застосовувати її не лише в процесі виробничо-господарської діяльності підприємств, а й надає можливість розглядати її як якісно нову діяльність сільськогосподарських товаровиробників, яка спрямована на виведення із кризової ситуації сільських територій¹.

При цьому виробничо-господарська діяльність сільськогосподарських товаровиробників – це врегульовані нормами аграрного та інших галузей права відносини, пов'язані з виробництвом сільськогосподарської продукції, її переробкою, зберіганням та реалізацією, а також виробництвом інших матеріальних цінностей, що мають вартісне вираження з метою отримання прибутку².

Слід зазначити, що змістовне розширення напрямів діяльності сільськогосподарських товаровиробників, окрім виробництва, переробки й реалізації товарної аграрної продукції, передбачено положеннями низки спеціальних законів. Так, зміст п. 2 ст. 24 Закону України від 19 червня 2003 р. «Про фермерське господарство» хоча насамперед і спрямований на створення правового механізму задля забезпечення фермерському господарству самостійності у визначенні напрямів своєї діяльності, спеціалізації, організації виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції, водночас являє собою і методологічну основу, тобто підходи до вирішення практичних питань інших видів діяльності фермерського господарства. Відповідно до положень ст. 18 названого Закону фермерське господарство має право використовувати для потреб господарства загальнопоширені корисні копалини (пісок, глина, гравій, торф тощо), лісові угіддя, водні об'єкти та прісні підземні води, що знаходяться на земельній ділянці, відповідно до законодавства України.

Відповідно до ст. 1 Закону України від 15 травня 2003 р. «Про особисте селянське господарство» останнє, з метою задоволення особис-

---

¹ Див.: Кульчій І. М. Організаційно-правове забезпечення диверсифікації сільських територій за участю сільськогосподарських товаровиробників : монографія. Харків : Юрайт, 2015. С. 36.

² Статівка А. М. Співвідношення поняття «господарська діяльність» та виробничо-господарська діяльність» сільськогосподарських підприємств. *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. Серія «Право»*. 2014. Вип. 197(2). С. 41.

тих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків, надає послуги з використання майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму.

Колективне сільськогосподарське підприємство згідно зі ст. 13 Закону України від 14 лютого 1992 р. «Про колективне сільськогосподарське підприємство» самостійно визначає напрями сільськогосподарського виробництва, його структуру й обсяг, розпоряджається виробленою продукцією та доходами, здійснює будь-яку діяльність, що не суперечить законодавству України. Таке підприємство має право кооперуватися з промисловими підприємствами та установами при переробці сільськогосподарської продукції, виготовленні промислових та інших товарів, розширенні сфери соціально-культурного, комунально-побутового обслуговування сільського населення, підготовці і перепідготовці кадрів.

Розширене коло діяльності сільськогосподарських кооперативів передбачене в Законі України від 17 липня 1997 р. (в редакції від 20 листопада 2011 р.) «Про сільськогосподарську кооперацію», оскільки в ст. 1 зазначено, що сільськогосподарський кооператив – юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які є виробниками сільськогосподарської продукції, що добровільно об'єдналися на основі членства для провадження спільної господарської та іншої діяльності, пов'язаної з виробництвом, переробкою, зберіганням, збутом, продажем продукції рослинництва, тваринництва, лісівництва чи рибництва, постачанням засобів виробництва і матеріально-технічних ресурсів членам цього кооперативу, наданням їм послуг з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування.

Таким чином, *диверсифікація сільських територій* – це діяльність сільськогосподарських товаровиробників щодо сталого розвитку сільських територій, яка полягає в запровадженні форм з урізноманітнення сільськогосподарської (виробничої) та (або) несільськогосподарської (промислової) діяльності, а також надання послуг у сфері сільського туризму, які спрямовані на досягнення економічних, соціальних та екологічних цілей.

При залученні всіх наявних ресурсів (матеріальних, трудових, природних та ін.) сільськогосподарські товаровиробники можуть реалізувати заходи щодо *диверсифікації сільських територій у таких фор-*

мах: 1) диверсифікація виробничої діяльності, тобто сільськогосподарської; 2) диверсифікація несільськогосподарської діяльності, тобто не пов'язаної з виробництвом, вирощуванням сільськогосподарської продукції; 3) надання послуг у сфері сільського туризму.

Урізноманітнення сільськогосподарської діяльності полягає в оптимальному перерозподілі ресурсів та потенціалу сільськогосподарських товаровиробників в інші сфери сільського господарства з метою виведення підприємства з кризи або збільшення його прибутковості.

Отже, *диверсифікація сільськогосподарської діяльності* може здійснюватися: по-перше, через розширення асортименту товарів, організацію випуску нових видів продукції в межах тієї галузі, якою займалося підприємство, тобто збільшується частка новітнього товару, збільшивши при цьому кількість споживачів та їхній попит на товар; по-друге, через вихід за межі основної діяльності, проникнення в нові галузі сільського господарства (мається на увазі проникнення в ті галузі сільського господарства, якими раніше не займалося підприємство, внаслідок чого воно може змінювати власну спеціалізацію).

Що ж стосується *диверсифікації несільськогосподарської діяльності* аграрними товаровиробниками, то слід зазначити, що вона проявляється в перерозподілі ресурсів підприємства в іншу, і не завжди у виробничо-господарську діяльність.

У свою чергу, господарська діяльність, відповідно до Господарського кодексу України, визначається як діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність.

При цьому необхідно враховувати, що господарська діяльність, яка є широкою за змістом, охоплює й виробничо-господарську діяльність, яка є частиною і різновидом господарської діяльності. Остання виокремила виробничо-господарську діяльність сільськогосподарських товаровиробників, де основним й домінуючим є виробництво аграрної продукції. Тому поняття «господарська діяльність» і виробничо-господарська діяльність сільськогосподарських товаровиробників співвідносяться як загальне й особливе¹.

---

¹ Статівка А. М. Співвідношення поняття «господарська діяльність» та «виробничо-господарська діяльність» сільськогосподарських підприємств. *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. Серія «Право»*. 2014. Вип. 197(2). С. 41.

Господарська діяльність може бути як виробнича, так і невиробнича, а тому *за сферою диверсифікацію несільськогосподарської діяльності можна поділити на диверсифікацію виробничої діяльності та диверсифікацію невиробничої діяльності сільськогосподарського товаровиробника*. Зокрема, у ст. 261 Господарського кодексу України вказується на те, що до сфери матеріального виробництва належать галузі, які визначаються видами діяльності, що створюють, відновлюють або знаходять матеріальні блага (продукцію, енергію, природні ресурси), а також продовжують виробництво у сфері обігу (реалізації) шляхом переміщення, зберігання, сортування, пакування продукції чи інших видів діяльності. До невиробничої сфери в Кодексі (конкретно не перераховується) належать усі інші види діяльності.

Серед науковців класичним підходом для розмежування виробничої та невиробничої сфери вважається історичний, в основі якого лежить дихотомія матеріального та нематеріального виробництва, тобто поділ виробництва на дві частини, який базується на взаємозалежності трьох критеріїв: 1) участь галузей та видів діяльності у створенні матеріальних благ; 2) прямий (споживаючий) вплив на природу. Якщо діяльність галузі спрямована на перетворення речовини природи з метою її пристосування до людських потреб, то вона належить до матеріального виробництва; 3) матеріалізація результатів праці, причому якщо матеріалізація відсутня, то діяльність належить до нематеріальної сфери¹.

Ураховуючи вказані критерії, сільськогосподарські товаровиробники за умов диверсифікації виробничої несільськогосподарської діяльності можуть займатися заготівлею і переробкою дикорослих плодів, ягід, лікарських трав; заготівлею і обробкою деревини; виготовленням будівельних матеріалів, будівництвом та іншими видами виробничої діяльності, які можна вигідно розвивати на сільських територіях.

При здійсненні диверсифікації невиробничої діяльності сільськогосподарські товаровиробники здатні займатися сферою надання послуг, серед яких: зберігання, переробка і збут сільськогосподарської продукції; транспортування багажу, пасажирські перевезення; народні промисли та ремесла; сільський туризм та ін.

Вказані види діяльності з урахуванням місцевих особливостей (географічних, кліматичних та ін.) можна розвивати на сільських те-

---

¹ Бурменко Т. Д., Даниленко Н. Н., Туренко Т. А. Сфера услуг: экономика : учеб. пособие / под ред. Т. Д. Бурменко. М. : КНОРУС, 2007. С. 35.

риторіях, оскільки вони сприяють збільшенню робочих місць, що, у свою чергу, підвищує матеріальне становище сільських жителів.

На сьогодні протекціонізм держави звузився до невеликої частки допомоги у вигляді дотацій, субсидій та податкових пільг. Однак ці заходи не спроможні забезпечити належний рівень аграрного виробництва та розвиток соціальної сфери села. Тому суб'єкти аграрного виробництва змушені шукати нові шляхи вирішення проблем у сучасних умовах. Один із них – диверсифікація сільських територій. Саме завдяки їй сільськогосподарські товаровиробники розширюють власне виробництво та проникають в інші галузі економіки. Запровадження навіть незначних диверсифікаційних змін сільськогосподарськими товаровиробниками надає їм можливість покращити власне фінансове та економічне становище на ринку, що сприяє вирішенню соціальних проблем на селі та комплексному сталому розвитку сільських територій.

==== **Питання для самоконтролю**

1. Надайте визначення сільським територіям.
2. Якими нормативно-правовими актами здійснюється правове регулювання сільських територій?
3. Назвіть методики визначення сільських територій.
4. Надайте визначення сталому розвитку сільських територій.
5. Визначте нормативно-правове регулювання сталого розвитку сільських територій.
6. Надайте визначення соціальному розвитку села.
7. Охарактеризуйте принципи соціального розвитку села.
8. Якими нормативно-правовими актами регулюється соціальний розвиток села?
9. Надайте визначення диверсифікації сільських територій.
10. Охарактеризуйте форми диверсифікації сільських територій.

Зміст

Передмова	3
-----------------	---

Частина I ДЕРЖАВНА АГРАРНА ПОЛІТИКА ТА СФЕРА АГРАРНОГО ПРАВА

Розділ 1

Державна аграрна політика. Державно-правове регулювання та публічно-приватне партнерство в аграрному секторі економіки

§ 1. Державна аграрна політика, її принципи та правове забезпечення	5
§ 2. Державно-правове регулювання сільського господарства: поняття та принципи. Форми та методи державно-правового регулювання сільського господарства	8
§ 3. Правова регламентація державної підтримки сільського господарства. Інституційно-правові засади державно-правового регулювання сільського господарства	13
§ 4. Правове регулювання публічно-приватного партнерства у сільському господарстві	25
§ 5. Правове регулювання інвестиційної та інноваційної діяльності у сільському господарстві	27
Питання для самоконтролю	32

Розділ 2

Аграрне право як самостійна галузь права

§ 1. Предмет та система аграрного права	33
§ 2. Принципи аграрного права	46
§ 3. Приватні та публічні засади в аграрному праві	48
§ 4. Аграрні правовідносини та їх основні види	51
§ 5. Співвідношення аграрного права з іншими галузями права	55
Питання для самоконтролю	57

Розділ 3

Особливості правового регулювання аграрних відносин

§ 1. Правові засади функціонування сільського господарства	58
§ 2. Правове регулювання земельних та майнових відносин у сільському господарстві	59

§ 3. Особливості правового регулювання приватизації майна державних та комунальних сільськогосподарських підприємств	63
§ 4. Правові засади функціонування сучасних форм аграрного виробництва.....	68
§ 5. Правове регулювання формування ринкової аграрної інфраструктури.....	70
Питання для самоконтролю	74

Розділ 4

Аграрне законодавство

§ 1. Загальна характеристика аграрного законодавства та його система.....	75
§ 2. Конституція як основа аграрного законодавства	81
§ 3. Аграрні закони і підзаконні нормативно-правові акти.....	83
§ 4. Локальні нормативно-правові акти сільськогосподарських підприємств.....	88
§ 5. Міжнародно-правові акти	92
§ 6. Аграрне законодавство зарубіжних країн.....	95
Питання для самоконтролю	101

Розділ 5

Правове забезпечення продовольчої безпеки

§ 1. Продовольча безпека як об'єкт правового регулювання.....	102
§ 2. Принципи продовольчої безпеки України	105
§ 3. Продовольча незалежність. Класифікація загроз продовольчої безпеки	109
§ 4. Правова регламентація оцінювання стану продовольчої безпеки. Індикатори та критерії продовольчої безпеки	111
Питання для самоконтролю	113

Частина II

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА

Розділ 6

Загальна характеристика правового становища суб'єктів аграрного виробництва

§ 1. Поняття та класифікація суб'єктів аграрного виробництва.....	114
---	-----

§ 2. Особливості правового становища сільськогосподарських підприємств кооперативного та корпоративного типів та їх об'єднання	116
§ 3. Загальна характеристика правового статусу фізичних осіб як суб'єктів аграрного виробництва. Фізичні особи як засновники, члени й учасники сільськогосподарських підприємств	126
§ 4. Особливості правового становища найманих працівників та спеціалістів сільськогосподарських підприємств.....	128
Питання для самоконтролю	131

Розділ 7

Правове становище фермерського господарства

§ 1. Поняття та юридичні ознаки фермерського господарства.....	132
§ 2. Порядок створення та державної реєстрації фермерського господарства	136
§ 3. Право власності фермерського господарства, порядок формування майна.....	142
§ 4. Особливості державної підтримки фермерських господарств	148
§ 5. Правове регулювання праці у фермерському господарстві	155
§ 6. Особливості правового регулювання виробничо-господарської діяльності фермерського господарства	157
§ 7. Припинення діяльності фермерського господарства.....	159
Питання для самоконтролю	163

Розділ 8

Правове становище сільськогосподарського кооперативу

§ 1. Поняття та основні ознаки сільськогосподарського кооперативу.....	164
§ 2. Типи та види сільськогосподарських кооперативів. Принципи їх діяльності	167
§ 3. Порядок створення та державної реєстрації сільськогосподарського кооперативу.....	169
§ 4. Право членства в сільськогосподарському кооперативі.....	171
§ 5. Правовий режим майна сільськогосподарського кооперативу	175
§ 6. Органи управління сільськогосподарського кооперативу.....	178
§ 7. Особливості правового регулювання виробничо-господарської діяльності сільськогосподарського кооперативу	181
§ 8. Припинення сільськогосподарського кооперативу	184
Питання для самоконтролю	187

Розділ 9

Правове становище державних та комунальних сільськогосподарських підприємств

§ 1. Особливості правосуб'єктності державних та комунальних сільськогосподарських підприємств.....	188
§ 2. Правовий режим майна державних та комунальних сільськогосподарських підприємств.....	194
§ 3. Правове становище керівника державного та комунального сільськогосподарського підприємства.....	199
Питання для самоконтролю	203

Розділ 10

Правове становище аграрної холдингової компанії

§ 1. Особливості правового становища аграрної холдингової компанії як суб'єкта аграрного виробництва	204
§ 2. Порядок утворення та державної реєстрації аграрної холдингової компанії	207
§ 3. Правовий режим майна аграрної холдингової компанії.....	209
§ 4. Виробничо-господарська діяльність аграрної холдингової компанії та її правове забезпечення	210
Питання для самоконтролю	213

Розділ 11

Правовий статус особистого селянського господарства

§ 1. Поняття та юридичні ознаки особистого селянського господарства. Облік особистих селянських господарств	214
§ 2. Право на використання земельних ділянок як основи для ведення особистого селянського господарства	219
§ 3. Правовий режим майна, що використовується для ведення особистого селянського господарства (суб'єкти та об'єкти права власності)	224
§ 4. Права та обов'язки осіб, що займаються веденням особистого селянського господарства. Надання послуг у сфері сільського (зеленого) туризму	227
§ 5. Державна підтримка особистих селянських господарств.....	231
§ 6. Правові форми реалізації продукції особистого селянського господарства	233
§ 7. Припинення ведення особистого селянського господарства.....	235
Питання для самоконтролю	237

Частина III
СЕКТОРАЛЬНЕ ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ
ВИРОБНИЧО-ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ
АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА

Розділ 12

**Виробничо-господарська діяльність сільськогосподарських
товаровиробників та її правове регулювання**

§ 1. Поняття, сутність, принципи виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників та її правове регулювання.....	238
§ 2. Правові засади спеціалізації сільськогосподарських підприємств.....	241
§ 3. Підсобні виробництва та промисли як допоміжні галузі аграрного виробництва. Правові засади їх створення та функціонування	243
§ 4. Правові засади планування виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників	246
§ 5. Правове забезпечення виробництва безпечної та якісної сільськогосподарської продукції.....	249
§ 6. Екологізація аграрного виробництва. Органічне сільськогосподарське виробництво та його правова регламентація. Правові засади використання ГМО при виробництві сільськогосподарської продукції та продуктів харчування	254
§ 7. Особливості договірних відносин сільськогосподарських товаровиробників	260
Питання для самоконтролю	263

Розділ 13

**Правове регулювання вирощування
продукції рослинництва**

§ 1. Поняття та ознаки рослинництва. Правове регулювання виробництва продукції рослинництва як виду сільськогосподарської продукції.....	264
§ 2. Насінництво як вид сільськогосподарської діяльності. Правове регулювання вирощування й реалізації насіння сільськогосподарських культур.....	270
§ 3. Правова охорона прав на сорти рослин	279

§ 4. Правове регулювання виробництва зерна	285
§ 5. Правове регулювання виноградарства	290
§ 6. Правове забезпечення цукробуржківництва	297
§ 7. Правове регулювання застосування засобів захисту сільськогосподарських рослин.....	301
§ 8. Карантин сільськогосподарських рослин. Правове регулювання використання пестицидів і агрохімікатів у сільському господарстві	306
Питання для самоконтролю	316

Розділ 14

Правове регулювання виробництва продукції тваринництва

§ 1. Поняття та ознаки тваринництва. Правове регулювання виробництва продукції тваринництва	317
§ 2. Поняття та правові ознаки племінної справи у тваринництві	320
§ 3. Суб'єктно-об'єктний склад відносин у племінному тваринництві	323
§ 4. Правові засади здійснення племінної справи у тваринництві.....	327
§ 5. Ідентифікація та реєстрація сільськогосподарських тварин	329
§ 6. Правові засади виробництва молока та молочних продуктів, м'яса та м'ясних продуктів	332
§ 7. Правове регулювання бджільництва. Суб'єкти бджільництва та особливості здійснення ними діяльності	334
§ 8. Правові засади ветеринарної медицини	341
Питання для самоконтролю	344

Розділ 15

Правове регулювання виробництва продукції аквакультури

§ 1. Поняття та особливості правового регулювання аквакультури	345
§ 2. Об'єкти аквакультури	347
§ 3. Правове становище суб'єктів аквакультури	348
§ 4. Види діяльності у сфері аквакультури	353
Питання для самоконтролю	356

Розділ 16

Організаційно-правове забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції в контексті вимог ЄС та СОТ

§ 1. Основні категорії та принципи виробництва, переробки і реалізації сільськогосподарської продукції згідно з вимогами законодавства ЄС та права СОТ	357
§ 2. Правове регулювання відносин щодо виробництва продукції рослинництва та тваринництва в межах СОТ	362
§ 3. Адаптація аграрного законодавства України до вимог законодавства ЄС	371
§ 4. Спільна аграрна політика та особливості державної підтримки аграрних підприємств в ЄС	377
Питання для самоконтролю	382

Розділ 17

Правове регулювання сталого розвитку сільських територій

§ 1. Сільські території як об'єкт аграрно-правового регулювання	383
§ 2. Сталий розвиток сільських територій та його правове забезпечення	387
§ 3. Правове регулювання сталого соціального розвитку села.....	392
§ 4. Правові засади диверсифікації сільських територій	398
Питання для самоконтролю	405

Навчальне видання

Корнієнко Валентина Миколаївна,
Корнієнко Ганна Сергіївна,
Кульчій Інна Миколаївна та ін.

АГРАРНЕ ПРАВО

Підручник

За редакцією доктора юридичних наук,
професора *А. М. Статівки*

Видання 2-ге, змінене

Видається в авторській редакції

Комп'ютерна верстка *О. І. Сенько*

Підписано до друку з оригінал-макета 21.10.2019.
Формат 60×90/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 25,8. Обл.-вид. арк. 22,06. Тираж 1000 прим.
Вид. № 2304

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
вул. Чернишевська, 80-А, Харків, 61002, Україна
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: <https://pravo-izdat.com.ua>
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011

Виготовлено у друкарні ТОВ «ПРОМАРТ»,
вул. Весніна, 12, Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-25-44

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 5748 від 06.11.2017

Для нотаток

Для нотаток
